

જોજ અને કાલિદાસ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૮-૪૭ કિમત ૪-૮-૦

ગ્રંથનામ બોવ અને ડા. લિદાસ

વર્ગીક સ/૩: ૩૪૩: ૨૨, ૩૦૫

ભોજ અને કાલિદાસ.

साधंत नवीन संस्करण

$\frac{1}{2} + \frac{1}{3} = \frac{5}{6}$

शुद्ध सेवकः :: पण्डितश्वरः

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

પ. સં. ૧૯૪૪

ચાથી વ્યાવૃત્તિ

વિ. સ. ૨૦૦૧

ગુજરાત વિદ્યાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી વિજ્ઞાન-સંગ્રહ

સં. ૩૫૧૨ માન ૨૪૬૪૭

સર્વોપકાર પ્રકાશન સંસ્થા

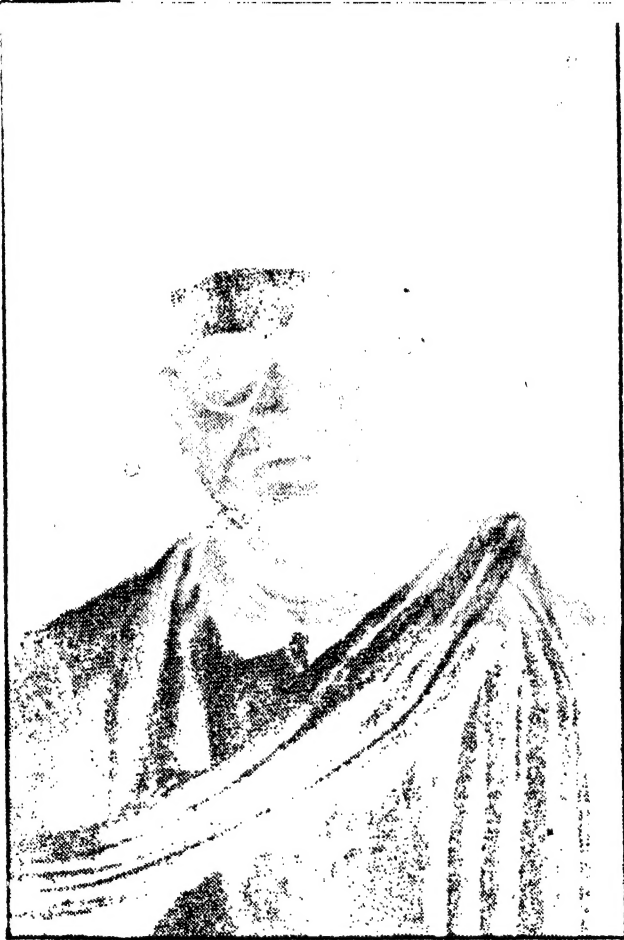
પ્રકાશક :

પરમ સુખ પંડ્યા
એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ.
લુક્ષ્મણસં : પબ્લિશર્સ વતી
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ. ૨

મુદ્રક :

એમ. એ. કે. રી. મ.
દિ. લ. કે. સ. પ્રિન્ટર્સ,
૧૩૩ એ, વિક્ટોરિયા ગાર્ડન
રોડ, ભાવનગર : મુંબઈ. ૨૭

સ્વ. સાક્ષર શ્રી અંબાલાલ બુલાખીરામ બાની

જન્મ તા. ૧૮-૧૦-૧૮૮૦

અવસાન તા. ૨૮-૩-૧૯૪૨

આપનું જે હૃદય તેને સંસ્કારીને નવે રૂપે
સંભારી સ્નેહસંબંધો શ્રાદ્ધ રૂપ સંપીઝી

દુષ્પ્રાપ્તેષુ બહુશ્રુતેષુ ગુણવદ્વદેષુ ચ પ્રાયશઃ
શિષ્યાણાં પ્રતિભામિયોગવિગમાદુચ્ચૈઃ શ્રુતે સંદતિ ।
પ્રાજ્ઞાનામથ ભાવિનામુપકૃતિં કર્તું પરામિચ્છતા
ગ્રન્થઃ સત્પુરુષપ્રબન્ધઘટના ચક્રે સુધાસત્રવત્ ॥

બહુશ્રુત અને ગુણવાન વૃદ્ધો ધણો ભાગે દુર્લભ
થઈ ગયા છે. અને પ્રતિભા-સર્ગશુદ્ધિ-નો
ઉપયોગ ન થવાથી શિષ્યવર્ગનું શ્રુતજ્ઞાન લુપ્ત
થતું જાય છે. આથી ભવિષ્યના શુદ્ધિમાનો
ઉપર પરમ ઉપકાર કરવાના ઉદ્દેશથી
સત્પુરુષોના પ્રત્યક્ષધોને ગુરૂંથીને અશ્રુતના
સદાપ્રત જોવો આ પ્રથમ રચ્યો છે.

—મેરૂતુંગાચાર્યકૃત 'પ્રત્યક્ષધિતામણિ'માંથી

સંપાદક તરફથી-

નવી પેઢીને ધરેણાંના ગર્ધ કાલના ઘાટ ગમતા નથી; તેથી કડાં ભંગાવી કંકણ ધડાવે છે. લોકરુચિને જોતલો એકધારાપણા માટે અણુગમે હોય છે તેટલું જ નવીનતા પ્રત્યે આકર્ષણ હોય છે. આથી સ્વ. અ. બાલાલભાઈના જૂના વાર્તાધનને મેં અહીં નવા ખીખામાં ઢાળવાની ચેષ્ટા કરી છે. સુવર્ણનું સ્વામીત્વ તો સદ્ગતનું જ છે; મેં તો માત્ર આકાર બદલ્યો છે.

જો કે સદ્ગતે પણ પોતાના પુરોગામીઓની કૃતિઓમાંથી વાર્તાઓની વરણી કરી પોતીકી શેલીમાં આગલો સંગ્રહ તૈયાર કર્યો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી ગુજરાતી સાહિત્યદેશે વાર્તાકલાએ પુષ્કળ વિકાસ સાધ્યો છે અને સાથે સાથે લોકરુચિમાં પણ ભારે પરિવર્તન થયું છે. આ પલટાયેલી પરિસ્થિતિને અનુલક્ષીને આ જૂના છતાં બહુમૂલ્યા વાર્તાધનના વીસરાતા વારસાથી નવી પેઢી વંચિત રહેવા ન પામે એ ઉદ્દેશથી આ સાઘંત નવ સંસ્કરણ કરી મેં સદ્ગતની પરંપરાનું શિષ્યભાવે અનુસરણ કર્યું છે અને તેને પ્રગટ કરી પ્રકાશકોએ સદ્ગતનું સુંદર તર્પણ કર્યું છે.

વાર્તાઓને ચોટદાર બનાવવાને બની શક્યું છે ત્યાં મેં કથાનકને પાત્રોના સુખમાં સંવાદ રૂપે યોજ્યું છે અને તેથી અનાયાસે સંક્ષેપતા સધાઈ છે. સંસ્કૃત શ્લોકોના શબ્દાર્થને બદલે ભાવાર્થ આપવાનું જ મેં વાચકની સુગમતા ખાતર ઇષ્ટ માન્યું છે. કયાંક પ્રશસ્તિના પારાયણ જેવા શુષ્ક, દુર્બોધ, સંદિગ્ધ કે સુરુચિનો ભંગ કરે તેવા થોડાક શ્લોકો જતા કરી તેના ભાવાર્થથી લઈ ચલાવ્યું છે અને તેનો બદલો મેં બીજાં નવાં સુભાષિતો અને સૂક્તિઓ ઉમેરીને તથા શક્ય લાગ્યું ત્યાં મૂળનો સમશ્લોકી અનુવાદ આપીને વાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વાર્તાઓના શબ્દદેહ અને શૈલી ઉપરાંત તેના ક્રમને પણ વસ્તુસંકલનાં અને વાર્તાપ્રવાહનું સાતત્ય અને સળંગસૂત્રતા ઉદ્ભવે તેમ મેં ફેરવ્યો છે. ભોજ અને કાલિદાસને લગતાં મૂળ સંસ્કૃત પુસ્તકે

ઉપરાંત તે વિષયનાં અંગ્રેજી, હિન્દી અને ગુજરાતી પુસ્તકો પણ મળી શક્યાં તેટલાં મેં આને અંગે વાંચ્યાં વિચાર્યાં છે અને તેમાંથી સારવેલી સાધનસામગ્રી ઉપરથી આ આવૃત્તિમાં આઠેક નવી વાર્તાઓ ઉમેરી છે અને જૂની વાર્તાઓમાં પણ તેને ગુંથી લઈ વાતાવરણ જમાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આ મારો પ્રથમ પ્રવેશ છે, એટલે આમાં ક્ષતિઓ તો હશે જ. સંભવ છે કે કદાચ અમુકતાં મારે હાથે મૂળ લેખકને ક્યાંક અન્યાય પણ થઈ ગયો હોય; જે બદલ હું વિનમ્રભાવે ક્ષમા માગી લઉં છું. સદ્ગતના મૂળ લખાણ સાથે સરખાવ્યા વિના મેં કરેલા આ હસ્તક્ષેપની યોગ્યાયોગ્યતા કદાચ ઝટ નહિ સમજાય. આથી વધુ વિગતમાં ન ઉતરતાં એ કામગીરી સુઠા વિવેચકો ઉપર છોડું છું. તેમની સૂક્ષ્મ અને અભ્યાસી દૃષ્ટિને કંઈ સમજાવવું પડે તેમ નથી; અને વાર્તાના રસિયા વાચકવર્ગને તો તેની ઝાઝી જરૂર પણ ક્યાં છે ?

પરંતુ આ સંપાદન કાર્ય કરતાં કરતાં ઉપજેલા થોડાક વિચારો અહીં ટપકાવવાનો લોભ હું રોકી શકતો નથી.

ગુજરાતનો રાજા ભીમદેવ ભોજનો સમકાલીન હતો એટલું જ નહિ પણ તેણે ભોજને હરાવ્યો હતો; છતાં, ભીમ કરતાં ભોજનું નામ ગુજરાતને વધુ જાણીતું છે. કારણ ? ભીમ માત્ર રાજા હતો જ્યારે ભોજ રાજા તેમ જ વિદ્વાન હતો. વિદ્વાનોને આશ્રય તો ઘણાય રાજાઓ આપતા; પણ તેમનું નામ ભોજ જેટલું પ્રચલિત નથી. કારણ કે ભોજ તો જાતે સાહિત્યકાર અને બહુશ્રુત હતો. અને તેથી જ તે માત્ર વિદ્વાનોનો પોષક જ નહિ પણ પૂરો પરીક્ષક હતો. આશ્રય આપવો એ એક વાત છે અને કદર બૂઝવી એ બીજી વાત છે. કલાનું હાઈ પામ્યા વિના તેની સાચી કદર ક્યાંથી સંભવે ? સાચા કલાકારને તો મોંઘામૂલા શિરપાવ કરતાં સહૃદયી સમસંવેદનનો એક શબ્દ માત્ર વધુ મોતસાહક નીવડે છે. 'સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા, વિદ્વાન્ સર્વત્ર પૂજ્યતે' એ તો સૌ

જાણે છે; પણ આ દષ્ટાંત તો ઉચ્ચારે છે કે રાજા તો સ્વદેશ-
માંથે પોતાના શાસનકાળ લગી જ પૂજ્ય છે, જ્યારે વિદ્વાન
સદાકાળ પૂજ્ય છે. શ્રીકૃષ્ણને પણ આપણે દ્વારિકાધીશ કરતાં
ગીતાના ગાનાર તરીકે જ વધુ વંદના કરીએ છીએ. આમાંથી
એક બીજી વસ્તુ પણ ફલિત થાય છે કે કોઈ પણ યુગની
તવારિખ કરતાં તત્કાલીન સાહિત્યની અસર લોકહૃદય ઉપર
વધુ જાંડી અને વ્યાપક થાય છે.

આપખુદ શાસક બલે વાર્તામાંના ભોજ જેવો સુખ
અને સંસ્કારી હોય છતાં કમ્પલેક્ષને કૈંક વાર દેહાંતની કે
દેશનિકાલની સળ તો તેણે જ ફરમાવી હતી ને ! પણ એ જ
પંડિતોએ જો એકાદ રાજવીને રીઝવવાને બદલે જનતાને જ તેમની
વિદ્વોપાસનામાં રસ લેતી કરવાની-કેળવવાની-કોશીષ કરી હોત તો
તેમને વારંવાર દેશપારીની સળના ભોગ થવું ન પડત. ઉલટું તેમ
કરવાથી પ્રજામાં શિક્ષણના અને સાહિત્યના સંસ્કારો વિકસ્યા
હોત; પરિણામે સાહિત્યકારોને, સાહિત્યને અને સમાજને સહ-
આવધિ લાલ થાત અને સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રવાહ કદાચ આમ
અધવચ સૂકાઈ ન જાત. આમ કહીને મારે એ પ્રાચીન
પંડિતોની ટીકા કરવી નથી; મારો એવો અધિકારેય નથી. પણ
આ ઉપરથી આપણે બોધપાઠ લેવાનો છે કે અમુક રાજાનું
રંજન કરવાને કે અમુક વિશિષ્ટ વર્ગનું દિલ બહલાવવાને, પણ
સમસ્ત જનતાથી વિમુખ રહીને, જે જાતનું સાહિત્ય સર્જશે
તે આમ અધવચ સૂકાઈ જશે અને તેના સર્જકોને પણ પશ્ચા-
ત્તાપનું કારણ બની રહેશે. જો કે સર્જકની બહુધા આત્મલક્ષી
અને એકમાર્ગી પ્રકૃતિ જોતાં આ દષ્ટિબિન્દુ કેટલું વ્યવહારુ
બને તે વિચારવાનું રહે છે.

ભોજ અને કાલિદાસને નામે ચઢેલી આ વાર્તાઓ આપણને
બાદશાહ અને ખીરબલને નામે ચાલતી વાર્તાઓની યાદ તાજ
કરાવે છે. બંનેમાં સામ્ય પણ ફીકડીક છે. જેમ એ વાર્તાઓમાંના
બાદશાહ અને ખીરબલ એ અમુક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ

નથી તેમ આ વાર્તાઓમાં દેખા દેતા રાજા અને કવિ એ કોઈ ઐતિહાસિક પાત્રો નથી. માત્ર શબ્દ કે અર્થની ચમત્કૃતિ, હાજર-જવાબી, તર્કશક્તિ અને બુદ્ધિચાતુર્યના કિસ્સાઓ અને દૂચકાઓ જેમ લોકસાહિત્યમાં જીરખલ જેવા મેધાવીને નામે ચઢ્યા તેમ વિદ્વદ્ભોગ્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તે કાલિદાસ જેવી પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિને નામે વહેતા થયા અને અકબર તથા ભોજ જેવા સાહિત્યપ્રેમી આશ્રયદાતાઓની આસપાસ ગુંથાયા. ગમે તેમ પણ શાકુંતલ અને મેઘદૂતનો સર્જક અને આ વાર્તાઓમાંની પ્રહેલિકાઓ અને પાદપૂર્તિઓનો પ્રયોજક એ બંને એક નથી; તેમ જ સરસ્વતીકંકાભરણનો કર્તા અને વાતવાતમાં કાલિદાસને દેહાંતદંડ અને દેશપારી દેનાર વહેમી, અવિચારી, જીદી અને તરંગી રાજા એ બે એક નથી. ટુંકમાં આ વાર્તાઓને ઇતિહાસ સાથે કશોય સત્તાવાર સંબંધ નથી.

સુભાષિતો એ સંસ્કૃત સાહિત્યનું એક અન્નેડ અને વિશિષ્ટ અંગ છે. આ વાર્તાઓમાં આવાં સુભાષિતો ઠેર ઠેર વેરાયલાં છે; જેમનો અકેક શ્લોક લાખ લાખ સોના મહોરોથી મૂલવાયો છે. નોખેલ પ્રાઇઝ જીતી જનાર પુસ્તકોના જેટલું જ મહત્વ એક કાળે આપણા દેશમાં સુભાષિતોને અપાતું હતું. નોખેલને પણ ટપી જાય તેવા સાહિત્યપ્રેમી દાનવીરો આપણે આંગણે વિદ્યાની વેલને ચારિસિંચન કરતા હતા. જ્યારે આપણા રાજવીઓ અને શ્રીમંતોમાં ભોજના જેવો વિદ્યાપ્રેમ પ્રગટશે ત્યારે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય પૃથ્વી પરની પ્રમુખ ભાષાઓ અને સાહિત્યની જોડાણેડ સ્વમાનભેર પોતાનું સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.

આ વાર્તાઓના આદિલેખકે આ પુસ્તકના પ્રયોજન વિષે વિસ્તૃત અને વિદ્વતાપૂર્ણ વિગતો પ્રસ્તીવનામાં આપેલી છે એટલે મારે એ વિષે વિશેષ ઉમેરવાનું રહેતું નથી.

અંતમાં મારા આ સંપાદન કાર્યમાં રસપૂર્વક સહકાર આપનાર સૌ સ્નેહીઓનો આભાર ન માનું તો નગુણો હરું. પ્રૂક્તસંશોધનમાં રહેલી ક્ષતિઓ બદલ વાચકોની ક્ષમા ચાહું છું.

—સંપાદક

પ્રસ્તાવના

કાવ્યં યશસેઽર્થકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે
સચ્ચ:પરનિર્વૃતયે કાન્તાસમ્મિતતથોપદેશયુજે ॥

કાવ્યપ્રકાશના પ્રણેતા શ્રી મમ્મટાચાર્યે યશપ્રાપ્તિ, અર્થ-પ્રાપ્તિ, વ્યવહારજ્ઞાન, અકલ્યાણ-અશુભ-કરનારાં તત્ત્વોનો ક્ષય, પરમ મોક્ષની તાત્કાલિક પ્રાપ્તિનું સુખ, અને કાન્તાસંમિત-પ્રિયાનાં વચન સમાન રુચિકર-વચનો દ્વારા ઉપદેશ, એ છ પ્રયોજનો કાવ્યના નિર્માણનાં ગણાવેલાં છે. કથાઓ અને વાર્તાઓ પણ કાવ્યની જોમ રસોત્તેજક વાચનસામગ્રી પૂરી પાડનારી હોઇને કેટલેક અંશે કાવ્યમાં સમાવેલી છે. એથી જ પ્રાચીન કાલથી, વેદાન્તાદિ તત્ત્વજ્ઞાનના ગૂઢ સિદ્ધાન્તોનાં રહસ્યોથી પામર જનસમૂહોને પરિચિત કરવાને મર્મજ્ઞ વિદ્વાનોએ કથા-સંદર્ભની પ્રવૃત્તિનો આશ્રય વાસ્તવિક રીતે બહુ કરીને લીધો જણાય છે. પ્રભુસમ્મિત, સુહૃત્સમ્મિત, અને કાન્તાસમ્મિત એ ત્રણ, કાવ્યશાસ્ત્રે ઉપદેશેલી, પ્રવૃત્તિઓમાં આ ત્રીજી પ્રવૃત્તિ છે. એથી જ વ્યાહલણો અને ઉપનિષદોમાં પરમ તત્ત્વના અવબોધન માટે કથાઓ, કથાનકો, આખ્યાનો અને ઉપાખ્યાનોની રસોત્તેજક યોજના અને તે પછી રામાયણ, મહાભારતાદિક ઐતિહાસિક ગ્રન્થો અને પુરાણો તથા ઉપપુરાણોની યોજના પણ એ જ સરણીએ થયેલી સમજાય છે. એથી જ ઇતિહાસ અને પુરાણોને પાંચમા વેદની ઉપમા અપાય છે.

આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો, પ્રબંધો, કથાઓ, વાર્તાઓ દ્વારા ચાર પરમ પુરુષાર્થ-ધર્મ-અર્થ-કામ અને મોક્ષ-ના ગૂઢ અને સાંકેતિક રહસ્યના સંસ્કાર સામાન્ય જનસમાજના હૃદય ઉપર ઊંડા અને સચોટ પડે છે, એ અનુભવસિદ્ધ તત્ત્વે ધીરે ધીરે એવો તો ભારે જમાવ ભારતવર્ષની જનશિક્ષણપ્રણાલિમાં અને તે દ્વારા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાની સાહિત્યરચનામાં કર્યો છે,

કે જેને લઇને, એક લાખ શ્લોકની બૃહત્કથાની અને તેના સારભૂત ચોવીસ હજાર શ્લોકવાળી બૃહત્કથામંજરીની યોજના થયેલી છે. એમ જ ધર્મનીતિ, રાજ્યનીતિ, સંસારવ્યવહારનીતિ, આદિના સારવાન અને સરસ ઉપદેશ અર્થે મુખ્યત્વે કથાસાહિત્યનો સંગીન આશ્રય પરાપૂર્વથી લેવાતો આવેલો છે. આમ ઘણા વિસ્તૃત પ્રમાણમાં ફાલેલી આ પ્રવૃત્તિના યોગે, પંચતંત્ર, હિતોપદેશ, અનેક પ્રબંધો અને કથાસંગ્રહો આદિ, અનેક રસનિર્ઝરતી શાખાઓથી પલ્લવિત થયેલું કથાસાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવેલું છે.

પરંતુ જેમ અતિપ્રવૃત્તિ થતાં કાષ્ઠપણ સહવસ્તુ તેના મૂળ શુદ્ધ ઉદ્દેશથી વિચ્યુત થાય છે, તેમ કથાસાહિત્ય સંબંધમાં પણ કાળે કરીને થયું છે. સદ્-સત્ય-સનાતન તત્ત્વો પામર જનસમૂહોને આમ આડકતરી રીતિએ સમજાવવાને કથાસાહિત્યનો આશ્રય લેવા જતાં, અર્થવાદ, અત્યુક્તિ, આડંબર આદિ અનેક રોચક તત્ત્વોનો આશ્રય તેના સંયોજકોને લેવો પડ્યો છે. અને મિશ્રરુચિર્હિં લોકઃ એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે રોચક તત્ત્વોનાં મિશ્રણનું કોઈ પ્રમાણ તેમ લક્ષણેય ન રહ્યું; જેના પરિણામે ધર્મ આદિ ચાર પુરુષાર્થનાં તત્ત્વોનો ઉપદેશ આપવાનો મૂળ હેતુ દબાયો, ગૌણ થયો, અને એ ઉપદેશ ગ્રાહકોનાં હૃદયમાં કેમ ચિરસ્થિર કરવો અને તે અર્થે રોચક તત્ત્વોનો ઉપયોગ કેમ વધારે તેમ વિવિધતાથી પણ કરવો, એ હેતુએ, એ રીતિએ પ્રધાન સ્થાન લીધું. આમ ખોટી, આભાસી રોચકતા વધારવાના મોહમાં જ અસદ્-કાલ્પનિક-અસત્ય આલંકારિક અંશોના ભારોભાર મિશ્રણથી, રૂપક, અતિશયોક્તિ, ઝડઝમકવાળી શબ્દરીતિ, આદિ અનેક રોચક ભાષાતત્ત્વોની મિલાવટથી, તેમ જ રુચિકર, મનોહારિ, વિવિધ રસોત્પાદક કાવ્યરીતિઓની જમાવટથી સંયુક્ત થયેલી, રોચક કથાપ્રણાલિ પ્રવર્તી.

અલખત આ પ્રકારની સાહિત્યરીતિમાં માધુર્ય આદિ ગુણો, ઉપમા આદિ અલંકારો, દૃષ્ટાન્ત આદિ રસોત્તેજક અંશો,

કુંકમાં આવાં રોચક તત્ત્વો વિશેષ પ્રવેશ પામે છે, અને એથી અસહ અંશોનું મિશ્રણ ગમે તેટલું ઇચ્છવાબ્દેગ ન હોય છતાં, કુદરતી રીતે થાય જ છે; કેટલીક વાર તો તેની અતિશયતા પણ થાય છે. પરંતુ તે વડે કેટલા પ્રમાણમાં વાચકની કઈ રુચિને પોષવી હિચિત છે, તથા તેને અધમતાએ ઉતરી પડતી અટકાવી, ઉન્નત નીતિમાર્ગે વાળવાની કેટલી અપેક્ષા છે, તે માપનો આધાર તેના યોજક અને તેને ઝીલનાર પાત્ર પરત્વે રહેલો છે.

કેટલીક વખત કથાલેખકોને અભિનવ સર્જનનું અને પ્રણાલિકાલગ્નનુંયે તાન લાગે છે. તેઓ ચાલતાં રાહ-રીતિઓ-થી મનઘડત નવી રીતિઓ પોતે સૂચવી કે તેનું પ્રતિપાદન કર્યું એવી મહત્ત્વાકાંક્ષાના લોભમાં અવળચડાવેડા કરી બેસે છે. જાણે માનસશાસ્ત્રના પોતે જ પરીક્ષક હોય તેમ તેઓ સ્વેચ્છા-ચાર, સ્વચ્છંદાચારના ઊગમો ઉદ્ભાવે છે અને પુરાણા સાહિત્યમાં તેવા સંકર ઊગમો અને બીજાં કલ્પે છે, આરોપે છે. નીતિ-સાપેક્ષ છે, ધર્મ ગંડુઓની કલ્પના-જલ્પના છે, ચોખલીયાઓના એ ચોખલીયાવેડા છે, એમ ગણી સામાન્ય જનતામાં અનિષ્ટ બુદ્ધિભેદ જગાડે છે, તેનાથી ઘણીક વેળા કથાયોજનનાની રીતિ અનિષ્ટ રૂપ પણ ધરતી જાય છે.

આ ઉપરથી એટલું વિચારવા યોગ્ય છે કે, કથાવાર્તાદિના સંયોજકોએ વાચકની રુચિને લક્ષમાં રાખવાની છે, એ ખરું, પણ તેને જ લક્ષ્ય માની લેવાની અને સર્વથા પોષવાની નથી, પરંતુ કથાસંયોજનનો પ્રધાન ઉદ્દેશ ઉપદેશ કરવો, એ હોવાથી રોચક તત્ત્વોનો ઉપયોગ, તે અત્યંત આવશ્યક હોય તેટલા જ પ્રમાણમાં અને તેજ ઉન્નતમાર્ગવર્તી, નહીં કે ઉન્માર્ગવર્તી, રહે એટલી કાટિ પર્યાન્ત થવા દેવો ઘટે છે. તેમ થાય ત્યારે જ કથારીતિ દ્વારા સત્-સત્ય તત્ત્વોની પ્રતીતિ અને યથાર્થ ઉપદેશ-બ્રહ્મણનો હેતુ સિદ્ધ થાય છે અને ત્યારે જ યશઃપ્રાપ્તિ, અર્થપ્રાપ્તિ, વ્યવહારજ્ઞાન, અંશુભ, અકલ્યાણ કરનારાં તત્ત્વોનો ક્ષય, તાત્કાલિક

મોક્ષપ્રાપ્તિનું સુખ અને કાન્તાસમિત વચનો દ્વારા ઉપદેશ-એ જે છ પ્રયોજનો સત્ય સાહિત્યસર્જનનાં ગણેલાં છે તે સાર્થ થાય છે.

આપણા ભારતવર્ષમાં પુરાણાદિની અનેક કથાઓ, આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો. માહાત્મ્યો, વાર્તાઓ આદિની યોજનાનું આ જ લક્ષ્ય હોય છે, એમ મર્મગ્રાહી, વિવેકી અભ્યાસીને જણાયા વિના રહે તેમ નથી. આવા આશયથી પ્રેરાઈને, સંસ્કૃતાદિ સાહિત્યોના આધારે, ગુર્જર કવિઓ અને લેખકોએ ગુર્જર ભાષામાં નવનવાં આખ્યાનો, કથાઓ, વાર્તાઓ, અંબધો, અને રાસાઓ બાંધેલા છે. જેમ એક પાસ ગુર્જરી પ્રગ્નની રુચિ મહાભારતાદિના આધારે રચાયેલાં આખ્યાનાદિ પ્રતિ વધતી ગઈ તેમ બીજી પાસ વિક્રમ, ભોજ, કુમારપાલ આદિ ધર્મશીલ, દાનશીલ અને વિદ્યાશીલ અર્વાચીન રાજાઓનાં ચરિતો પ્રતિની તેની રુચિ પણ તેટલી જ વધી અને તેનાં બીજા ટૂંક અપભ્રંશ ભાષાસાહિત્યમાંથી પણ મળી આવે છે.

આ વાર્તાગ્રંથમાં કાંઈ ખાસ વિલક્ષણ કે નવીન આકર્ષક તત્ત્વો દાખલ કર્યાનો દાવો સંયોજક કરતો નથી. પરંતુ ભોજરાજ અને કાલિદાસના સંબંધમાં સંસ્કૃત ભાષામાં જે કંઈ સાહિત્ય લખાયલું છે અને તેમાંનું જે સાક્ષાત્ ગ્રંથો દ્વારા તેમજ પરંપરાગત જનકથા દ્વારા ઉપલબ્ધ થયું છે, તે સર્વનો બની શકતો ઉપયોગ મેં આ ગ્રંથમાં કર્યો છે. પરંતુ એ સૌ સાહિત્ય અતિ વિશાળ હોવાથી તેનો પૂરતો ઉપયોગ આમાં કરી શકાયો નથી, કારણ આટલાથી જ પ્રસ્તુત ગ્રંથ ધાર્યા કરતાં મોટો થઈ જવાથી કેટલીએક વાર્તાઓ અને કથનીઓ પડતી મૂકવી પડી છે, જે કે તે બહુધા દંતકથાના આધારવાળી હોઈને ખાસ મહત્ત્વની નથી. છતાં ગુજરાતી ભાષાના ‘ભોજ કાલિદાસ’ના અર્વાચીન સંગ્રહો કરતાં પ્રસ્તુત સંગ્રહમાંની સંયોજના તેમજ સામગ્રી અને સંભાર ઉચિત સરસાઈ તથા પૂરતી વિશિષ્ટતા પણ ધરાવે છે, એમ સૂક્ષ્મદષ્ટિથી જોનારને

જણાશે, તો મારે આ શ્રમ હું સફલ થયેલો માનીશ.

ભોજના સંબંધમાં સંસ્કૃત ભાષામાં બલ્લાલ, મેરુતુંગાચાર્ય, (પ્રબંધચિંતામણિના એક પ્રકાશમાં,) રાજવલ્લભ, વત્સરાજ, મુનિસુંદરના શિષ્ય શુભશીલ, એમના પ્રબંધો લખાયેલા છે; તેમ જ રાજવલ્લભે તો ભોજચરિત પણ લખેલું છે. આમાંથી બલ્લાલ અને મેરુતુંગાચાર્યના ભોજપ્રબંધોનો, તેમ જ શાસ્ત્રી દીનાનાથ રામચન્દ્રે અનુવાદિત પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રંથમાંના ભોજપ્રબંધનો મુખ્યત્વે તથા અન્ય ગ્રંથોનો અને શ્રુતકથનીઓનો ગોણુ અંશે આધાર લીધેલો છે. તેમાં સ્વ. પૂજ્ય શાસ્ત્રીજી દીનાનાથનો હું ભારે ઋણી છું. મેં તે ગ્રંથો બનતાં સુધી જોયા છે અને તેનો કેટલોક ઉપયોગ પણ કર્યો છે. ઉપરાંત વિવેકસર કેટલુંક વૃદ્ધિકરણ પણ થયેલું છે. તેમ કેટલુંક ઘણુંએક અનુચિત વિલાસી તત્ત્વ કાપી નાખ્યું છે, વળી તે ઉપરાંત કેટલીક સામાન્ય પ્રચલિત જનકથાઓને પણ આમાં અવકાશ આપેલો છે.

છતાં સ્પષ્ટતા ખાતર અહીં એ જણાવવું જોઈએ કે, ભોજ અને કાલિદાસના પ્રાપ્ત પ્રબંધો અને વાર્તાઓમાં અત્રત્રથી પ્રસંગો પ્રસ્તુત કરવામાં ઘણાખરા લેખકોએ સમયની ઘટનાનો તેમ સંભાવ્યતા કે અસંભાવ્યતાનો, ઉચિતતા કે અનુચિતતાનો પણ મિલકુલ વિચાર કરેલો નથી; અને તેથી જ તેમણે ભોજ તથા કાલિદાસના પુરોગામી તેમ જ અનુયાયી કવિઓના રોચક અને આકર્ષક પ્રસંગોને પણ યથાર્થ પોતાના પ્રબંધોમાં આણી મૂકેલા છે, કેટલીક વાર તો વિવેક અને રસોત્કર્ષની સીમા ઉલ્લંઘીને પણ તેમ કરાયેલું છે, એમ સરોક કહેવું જોઈએ. આ દોષમાંથી જનરુચિને કારણે પ્રસ્તુત ગ્રંથને મારાથી મુક્ત રાખી શકાયો નથી, એ પણ મારે અહીં કહેવું જ જોઈએ.

વળી પ્રસ્તુત વાર્તાઓનો નાયક ભોજ તે સંવત ૧૦૭૮ માં

થયેલો ભોજ, કે ફૂટા ડામા સૈકામાં થયેલો ભોજ, તેમ ઉપનાયક કવિ કાલિદાસ તે શાકુન્તલાદિનો કર્તા કાલિદાસ કે બીજો કાંઈ, એનો પણ વિચાર ભોજકાલિદાસના પ્રબંધોના કાંઈ લેખકોએ કર્યો નથી; ઉલટું જે કાંઈ ચમત્કારિક સમસ્યાપૂર્તિ, પ્રહેલિકા અંતર્લાલિકા, બહિર્લાપિકા, પ્રશ્નોત્તરી, કે ફૂટ શ્લોક આદિ જણાયું કે તેને કાલિદાસની કૃતિ તરીકે ઠાકી બેસાડવાનો પ્રયાસ પણ થયેલો છે, બીજા કવિઓની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિને કાલિદાસને માથે મારી છે. કેટલીક વાર તો દોષભરી, અસંગતિવાળી ઉક્તિઓ પણ તેને પદે બંધાવી છે. તેમ કાલિદાસને સર્વશાસ્ત્રવિશારદ, વ્યવહારદક્ષ, નીતિનિપુણ બુદ્ધિમંતોનો સર્વાંગણી, ટુંકમાં કહીએ તો સર્વમનોર ઠરાવવામાં કાંઈ કાંઈએ આધુ પાધુ જોયેલું નથી; માત્ર અન્ય દેવ કે ઇશ્વર બનાવવાનું જ બાકી રાખ્યું છે, એમ કહીએ તો તે અતિશયોક્તિભર્યું નહીં લેખાય. તેથી જ ઉપર જણાવેલાં સર્વ તત્ત્વોની તારવણી કરી, કાલિદાસની કઈ કૃતિ ખરી, કયો પ્રસંગ ખરો, ભોજના કાળમાં કઈ ઘટના બનેલી, એ સર્વનું નવનીત તારવવું, એ લગભગ અશક્ય જેવું જ થઈ પડેલું છે, એટલે એવો વિવેક પ્રસ્તુત વાર્તાસંગ્રહમાં સાચવી શકાયો નથી.

ભોજ સંબંધમાં તેમ જ કાલિદાસના બુદ્ધિચાતુર્ય સંબંધમાં એટલું તો વિશાળ સાહિત્ય ગ્રંથોમાં તેમ જ દંતકથાઓમાં સમાવાયલું છે કે એ સહુ એકત્રિત કરવાના લોભને થંભાવવામાં ન આવે તો ગ્રંથપૂર બેહદ વધી જાય. આથી ઇષ્ટ સંકેત કુદરતી રીતે રાખવો પડ્યો છે. છતાં વિવિધ દષ્ટિવાળા સહૃદયી જનોને આ સંગ્રહમાંથી કાંઈક ને કાંઈક જાણવા વિચારવાનું મળશે, એવી મને અચલ શ્રદ્ધા છે.

અંબાલાલ બુલાખીરામ જનની

અ નુ ક મ

			પાનું
૧	રાજા તો ભોજરાજા		૧
૨	કવિકુલગુરુ કાલિદાસ		૨૨
૩	સિન્ધુલ અને મુંજ		૩૦
૪	ભોજની રાજધાની ધારા		૪૦
૫	બત્રીસ પૂતળીનું સિંહાસન		૪૩
૬	કાલિદાસનું અલ્પસભામાં આગમન		૪૭
૭	અદેખાઈના અંકુર		૫૧
૮	કાલિદાસનો મત્સ્યાહાર		૫૪
૯	દેવું આપ કે દાન આપ		૫૬
૧૦	માનભંગ અને મનામણાં		૫૯
૧૧	કાલિદાસ અને લીલાવતીનો પ્રસંગ		૬૨
૧૨	અલ્લાળથી કવિને પાછા બોલાવ્યા		૭૪
૧૩	વહેમના વમળમાં		૭૭
૧૪	મૂર્ખ જ છે ને !		૮૯
૧૫	અગ્નિ અંદન જેવો શીતલ લાગ્યો !		૯૦
૧૬	દહાડે જે કાગડાથી ડરે તે મધરાતે નર્મદા તરે		૯૧
૧૭	મુસળને કુંપળ ન ફૂટી		૯૩
૧૮	ચાર પાદપૂર્તિઓ		૯૪
૧૯	છિન્નવાદી કાલિદાસ		૯૮
૨૦	ઉનાળાની રાતે		૧૦૦
૨૧	અલ્પરાક્ષસનો ઉદ્ધાર		૧૦૧
૨૨	પુષ્પોની પરીક્ષા		૧૦૩
૨૩	મંગળવાર અને શુક્રવારને શાપ		૧૦૪
૨૪	ભોજના મગજમાં માછલાં ભરાયાં		૧૦૮
૨૫	સાચા વારસદાર કોણ ?		૧૧૧
૨૬	રત્નો કોણે ચોયાં ?		૧૧૨

૨૭	પ્રણયનો પંચકાળ	૧૧૮
૨૮	ત્રણ ફૂટ પ્રશ્નો	૧૨૯
૨૯	ખે સમસ્યાઓ	૧૩૨
૩૦	વેદપાઠી વિપ્રોની વહારે	૧૩૪
૩૧	તને નિત્ય ત્રણ પીડા હજી !	૧૩૫
૩૨	મારું દારિદ્ર બાળ	૧૩૬
૩૩	ચાંચા ચરણમાં સુધારો	૧૩૮
૩૪	નક્ષત્રોનો નવો અર્થ	૧૪૦
૩૫	અજન્મ આશીર્વાદ	૧૪૧
૩૬	રાવણનું ખરું નામ રાલણ ?	૧૪૨
૩૭	સરસ્વતીના ત્રાજવામાં	૧૪૪
૩૮	ડાબા હાથનો અધિકાર	૧૪૮
૩૯	ખાડો ખોદે તે પડે	૧૪૯
૪૦	જીતવા જતાં જીતાઈ ગયો	૧૫૧
૪૧	ગુણનિધિનું ગર્વખંડન	૧૫૭
૪૨	માધવ પંડિતનું પાણી મપાઈ ગયું	૧૬૦
૪૩*	સાંક્રેતિક શાસ્ત્રાર્થ	૧૬૪
૪૪	કોણ મુંડાયું	૧૬૬
૪૫	કાદમ્બરીકાર બાણ	૧૭૩
૪૬	સાક્ષરોની સ્પર્ધા	૧૭૫
૪૭	શંકરપાર્વતી સંવાદ	૧૮૧
૪૮	ભીખથી ભૂંડું કંઈ નથી	૧૮૬
૪૯	મહાકવિ માધવની મહત્તા	૧૮૯
૫૦*	કવિ ધનપાલ	૧૯૭
૫૧	ત્રણ સરસ્વતીકુટુંબો	૨૦૦
૫૨	દંડને બદલે દાન	૨૦૯
૫૩	આદત બાય મૂવે	૨૧૧
૫૪	ટાઢના ત્રણ ઉપાય	૨૧૪
૫૫	તુંબડીવાળો તંકુલદેવ	૨૧૫

૫૬	હાથણીનું દાન	૨૧૬
૫૭	સંતોષી શાંભવદેવ	૨૧૮
૫૮	પ્રારબ્ધ વિ. પુરુષાર્થ	૨૨૧
૫૯	સમદુઃખીયાનું સખ્ય	૨૨૬
૬૦	કુલિનતા નહિ પણ કલા	૨૩૦
૬૧	દાન દીધે ધન ના ખૂટે	૨૩૧
૬૨	વણકરની વિદ્વતા	૨૩૨
૬૩	કુટુમ્બકલહનું કારણ	૨૩૪
૬૪	સાંકેતિક સંદેશ	૨૩૬
૬૫	કિસ્મતની કરામત	૨૩૮
૬૬	અમણ ભોજ	૨૩૯
૬૭	આખા રાજ્યનું દાન	૨૪૨
૬૮	કાલ કોણે દીડી છે !	૨૪૫
૬૯	સંકટમર્દન શાસ્ત્ર	૨૪૭
૭૦	પાંડિતા સીતા અને તેની પુત્રી વિજયા	૨૪૯
૭૧	મહિયારીનો મનોરથ	૨૫૩
૭૨	ગુજરાતનું ગૌરવ	૨૫૫
૭૩*	ચડસીલો ચેદીરાજ	૨૫૯
૭૪	મધમાખીનો બોધપાઠ	૨૬૬
૭૫	દાનવીર થવાની દીક્ષા	૨૬૭
૭૬*	જ્યારે દીધેલું દાન ફળે છે	૨૭૦
૭૭	ગરજથી ભૂંડુ થું ?	૨૭૧
૭૮	પોપટનો પ્રશ્ન	૨૭૪
૭૯	તેરી બી ચૂપ: મેરી બી ચૂપ	૨૭૫
૮૦*	ધરતી રસ ચોરે છે	૨૭૮
૮૧	કામનો પિતા કોણ ?	૨૮૦
૮૨	કૌતુક કે કપટ	૨૮૩
૮૩	પૂર્વજન્મનો કડિયારો	૨૮૭
૮૪	ભોજના પૂર્વજન્મનો ભેદ	૨૮૯

૮૫	સતીના દર્શને	૩૦૦
૮૬	દુનિયા રંગરંગીલી	૩૦૪
૮૭*	ભોજનો મસિયાર્ધ ભાર્ધ	૩૦૭
૮૮	છાશ દોળાર્ધ કે જીંદગી ?	૩૦૯
૮૯	તર્ક વિનાની વિદ્યા વંધ્યા	૩૧૮
૯૦	ધારાનગરના ધનવન્તરી	૩૨૬
૯૧*	નય દરિયાની ખાડમાં	૩૩૨
૯૨*	આશીર્વાદનો અર્થ	૩૩૩
૯૩	અભિમાનનાં પડળ દૂર થયાં	૩૩૪
૯૪	ભોજની ધાત ગદ્ય	૩૪૩
૯૫	મૃત્યુની કવિતા	૩૪૬
૯૬	આયુષ્યનાં દાન	૩૪૮

*નિશાનીવાળી વાર્તાઓ નવી ઉમેરી છે.

રાજા તો ભોજરાજા

“ માન્ધાતા ચ મહીપતિઃ કૃતયુગેડલંકાર મૂતો ગતઃ ।
સેતુ યેન મહોદધૌ વિરચિતઃ કાસૌ દશાસ્યાન્તકઃ ॥
અન્યે ચાપિ યુધિષ્ઠર પ્રમુતયો યાતા દિવં ભૂપતે ।
નૈકેનાપિ સમં ગતા વસુમતી મુજ્જ ત્વયા યાસ્યતિ ॥ ”

“ સત્યયુગમાં સૃષ્ટિના શણુગાર જેવો પૃથ્વીપતિ માંધાતા પણ પરલોકમાં પહોંચી ગયો છે, સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધનાર અને દશ મસ્તક વાળા રાવણને મારનાર રામ આજે ક્યાં છે ? બીજા પણ યુધિષ્ઠિર વગેરે કંઈક ભૂપતિઓ સ્વર્ગે સીધાવી ગયા છે. એ બધાય પૃથ્વીના પતિઓ કહેવાતા હતા પણ એમાંના કોઈનીય સાથે પૃથ્વી ગઈ નથી. તેઓ તો ખાલી હાથે ગયા છે પણ પૃથ્વી તો અહીંની અહીં જ રહી છે. તો હે રાજા મુંજ ! શું તું એમ ધારે છે કે તે તારી સાથે આવશે ? જો કે તું તો એમ જ માનતો લાગે છે; નહિતર રખેને હું તારૂં રાજ્ય ખૂંચવી લઈશ એવી શંકાથી તું મને મારી નંખાવે નહિ. ”

બાળ રાજકુમાર ભોજને દૂર જંગલમાં લઈ જઈ ચૂપચાપ તેને મારી નાખવા મોકલેલા વત્સરાજે મહારાજા મુંજને ભોજનો વડના પાંદડા ઉપર લોહીથી લખી આપેલો ઉપરનો આખરી સંદેશો આપ્યો.

જેમ જેમ મુંજ આ શ્લોક વાંચતો ગયો તેમ તેમ તેના મુખ-ભાવ બદલાતા ગયા, તેનો ચહેરો શીકકો પડી ગયો, પાંદડું પકડેલો

હાથ ધૂજવા લાગ્યો, પગ કંપવા લાગ્યા, આખો શ્લોક પૂરો કરતાં કરતાંમાં તો તેની એ મોટી આંખો આંસુથી છલકાઈ ગઈ અને પશ્ચાત્તાપનાં એ પુનિત આંસુથી તેનાં પડળ ધોવાઈ ગયાં. એક જાંઠા નિઃશ્વાસ નાખી તે પાસેના પલંગ ઉપર મૂર્છાવશ થઈ ઢળી પડ્યો. રાણી ભાનુમતિએ પોતાનો કામળ કર ફેરવીને અને શીતળ જળ છાંટીને રાગને શુદ્ધિમાં આણ્યો. પણ એ જગૃતિ તેને હવે અસહ્ય થઈ પડી. તેને ભોજનો પ્રતાપી ચહેરો અને પ્રેમભરી આંખો યાદ આવી. તેનો વિનય, વિશ્વાસ અને નિખાલસતા સાંભર્યાં. તેણે વિચાર્યું, અરેરે ! મેં તેનું વિના અપરાધ ખૂન કરાવ્યું; છતાં તેના છેલ્લા શબ્દો તો જુઓ ! મારા આ કાળા કૃત્ય પ્રત્યે જરા પણ કડવાશ કે ક્રોધ દાખવ્યા વિના મરતાં મરતાં પણ તે મારા જેવા મોહાન્ધની આંખ ઉઘટે તેવો સંદેશો આપતો ગયો. અંતકાળે એને રાન્યવૈલવની માયા કે જીવતરનો મોહ વળગ્યાં લાગતાં નથી. ઉલટું એક પરમ જ્ઞાની અને ક્ષમાની મૂર્તિ માફક તેણે મારા જેવા તેને મરાવનાર ઉપર પણ અપાર કરુણા ઉપજી છે અને તેથી તો સંદેશમાં રોષ કે શાપને બદલે મારી સ્વાર્થાન્ધતા રૂપી ઝેરના ઉતાર જેવો સૂચક ઉપદેશ પાડ્યો છે. આમ રાગની વેદના વધતી ચાલી. રાજમંત્રીઓનાં સાન્ત્વનો કંઈ કામ ન લાગ્યાં.

અન્નજળ લીધા વિના ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત વીત્યા પછી ચોથે દિવસે તેને જરા કળ વળી. તેણે રાન્યમાંથી ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસી બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા અને પૂછ્યું : મેં પુત્રનો ઘાત કર્યો છે; મને તેનું જે પ્રાયશ્ચિત્ત હોય તે કહો. શાસ્ત્રવેત્તાઓએ તેને તત્કાળ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાની સલાહ આપી. રાગને જીવતર ઝેર જેવું થઈ પડ્યું હતું. તેણે અગ્નિપ્રવેશનો નિશ્ચય કર્યો અને સામન્તો તથા નગરજનોને તેની જાણ કરી.

મુંજનો જૂનો પ્રધાન બુદ્ધિસાગર રાગને કેમ બચાવે તો વિમાસણમાં પડ્યો. બંગાળનો રાગ વત્સરાજ કે જેને મુંજે ભોજનું ખૂન કરવા મોકલ્યો હતો તે પણ આ અનુભવી પ્રધાનની સલાહ લેવા આવ્યો; કારણ કે તે એકલો જ જાણતો હતો કે ભોજ સલામત

હતો. મારવા માટે ઉગામેલી તરવાર નીચે જરાય થડક્યા વિના અપૂર્વ ધર્મનિષ્ઠાથી પોતાનું માથું ઝૂકાવનાર ભોજની અડગતા જોઈ તેની માનવતા જાગી હતી અને તેણે ભોજને છૂપી રીતે પોતાના ઘરના ભોંયરામાં સંતાડ્યો હતો.

બુદ્ધિસાગર તેને પોતાના ખાનગી ખંડમાં લઈ ગયો અને આ આખી ઘટના સવિસ્તર જણાવવાને વત્સરાજને કહ્યું; કારણ કે વત્સરાજ રાજા મુંજનો અંગરક્ષક હતો. ચક્રાર દૃષ્ટિથી ચોમેર જોઈ લઈ એકાન્તની ખાત્રી કરી, ખોંખારો ખાઈ, દબાયેલે સ્વરે તેણે શરુ કર્યું :

“ ભોજના પિતા સિન્ધુલની મુંજે હત્યા કરાવ્યા બાદ બાળક ભોજ કાકા મુંજના પુત્ર જયંત સાથે ઉછરતો હતો. કારણ કે નિરપરાધી બાળક ભોજને મારવાથી પ્રજા ખળભળી ઊઠશે એવો તેને ભય હતો. ”

“ એટલું તો સૌ જાણે છે. પણ ત્યારે આ વળી પાછળથી મારી નાંખાવવાની મતિ રાજાને ક્યાંથી સૂઝી ? એકવાર પાપને પંથે ચઢ્યા એટલે પાપોની પરંપરાનો પાર જ રહેતો નથી. ” પ્રધાને વચ્ચે સૂર પૂરાવ્યો અને વત્સરાજની વધુ નજીક આવ્યો. વત્સરાજે આગળ ચલાવ્યું :

“ ભોજ જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ તેની તેજસ્વીતા અને ચતુરાઈ વધતી ચાલી અને તે જોઈ મુંજની ઇર્ષ્યા અને ભીતિ પણ વધતાં ચાલ્યાં. થોડાક દિવસ ઉપર દરબારમાં એક વિદ્વાન જ્યોતિષી આવ્યો હતો. તેણે જ્યોતિષના આધારે રાજાના જીવનના ભૂતકાળના બધા ઝીણામાં ઝીણા અને ગુપ્તમાં ગુપ્ત પ્રસંગો તેને ખાનગીમાં કહ્યા. જોશીની શક્તિની ખાત્રી થતાં તેણે ભોજને શાળામાંથી બોલાવ્યો અને તેનાં સામુદ્રિક ચિન્હો જોઈ તેનું ભવિષ્ય ભાખવા જોશીને કહ્યું. તેણે ભોજની રેખાઓ વગેરે તપાસીને તેનું ભાવિ ધણું ઉજ્જવળ છે એમ કહ્યું એટલે મુંજે ભોજને પાછો ગુરુ પાસે મોકલી દીધો. તેના ગયા પછી જોશીએ જણાવ્યું કે ભોજ પંચાવન વર્ષ, સાત માસ અને ત્રણ દિવસ પર્યંત અંગાળા સહિત દક્ષિણ દેશનું રાજ્ય ભોજવશે. ”

“ ત્યારે તો એ જોશીએ ભાખેલા ભવિષ્યથી જ રાજની મતિ ફરી ગઈ અને તેણે તમને ભોજનું કાસળ કાઢવાનું કામ સોંપ્યું એમ ને ? પણ તમારા જેવા સમજી અને સજ્જન માણસે આવું નીચ કામ કરવાની હા કેમ પાડી ? ” પ્રધાને પ્રશ્ન કર્યો.

“ પ્રધાનશ્રી, મેં તો રાજને ઘણું સમજાવ્યો. ” વત્સરાજે પોતાના બચાવમાં કહ્યું, “ જોશીના ભવિષ્યથી ન દોરવાવા મેં રાજને આગ્રહ કર્યો અને જણાવ્યું કે વસિષ્ઠ જેવા ઋષિએ રામચન્દ્રના રાજ્યાભિષેકનું મૂહુર્ત આપ્યું હતું. પણ આપણે જાણીએ છીએ કે રામને વનવાસ જવું પડ્યું, રાજ દશરથનો દેહ પડ્યો અને ઓછું હતું તે સીતાજીનું હરણ થયું. બધાં ભવિષ્ય ભાખેલાં થોડાં જ સાચાં પડે છે ? બાકી હું તો રાજને આવું અવિચારી પગલું લેતાં અટકાવવાને બધી દલીલો કરી છૂટ્યો હતો. છેવટે પેલા રાજકુમાર અને પોપટનું દષ્ટાંત પણ આપ્યું. તમે જાણતા તો હશે. એક રાજકુમાર તેના પ્રધાનના પુત્ર સાથે શિકારે ગયો હતો. શિકારની શોધમાં મધ્યાન્હ થયો. કુંવરને તરસ લાગી અને પ્રધાનપુત્ર પાણી શોધવા ગયો. એટલામાં જે ઝાડ નીચે કુંવર બેઠો હતો તેના ઉપરથી પાણીની ધાર પડી અને કુંવરે કટોરામાં પાણી ઝીલી લીધું. પણ તેની સાથે આણેલા તેના પાળેલા પોપટે પાંખ વડે ઝાપટ મારી પ્યાલો ઢોળી નાખ્યો. કુંવરે બીજવાર પાણી ઝીલ્યું પણ ફરીથી પોપટે ઢોળી નાખ્યું. જ્યારે ત્રીજવાર પણ પોપટે પ્યાલો ઢોળી નાખ્યો ત્યારે ગુસ્સે થઈ કુંવરે તેની ડોક મરડી તેને મારી નાખ્યો. એટલામાં પ્રધાનપુત્ર આવ્યો. કુંવરે તેને બધી વાત કહી. પ્રધાનપુત્રે ઝાડ ઉપર ચઢી જોયું તો એક સમજી એક મોટા સાપને ફાડી ખાતી હતી અને તેના ઝેરવાળા પાણીની ધાર નીચે પડતી હતી. જો કુંવરે તે પાણી પીધું હોત તો તે મરી જાત. પણ પોપટે તેનો જાન બચાવ્યો. આ જાણી પાછળથી કુંવર ઘણું પસ્તાયો. રાજને આ બધું કહી મેં ઘણું વાર્યો. પણ સત્તા આગળ શાણપણ શા કામનું ! ઉલટું તે મારા ઉપર ગુસ્સે થયા અને સેવક થઈને સ્વામીને શિખામણ આપવા બદલ ઠપકા આપ્યો. આખરે

તો આપણે ચીટીના ચાકર ! ” વત્સરાજે લાચારી બતાવી અને આગળ ચલાવ્યું : “ રાજાની સૂચના મુજબ હરસિદ્ધમાતાનાં દર્શને જવાનું બહાનું બતાવી રથમાં બેસાડી રાતે હું ભોજને નગર બહાર લઇ ગયો. પણ રાજમહેલમાં અને પ્રજામાં વાત છાની ન રહી. ભોજની માતા સાવિત્રીએ કંઈક કલ્પાંત કર્યો. અને અન્નજળ તજ્યું. પ્રજાએ પણ સ્વેચ્છાએ હડતાળ પાડી અને ઘરમાં દીવા મુદ્દાં ન કર્યાં. સામંતો અને પટાવતોએ મહેલને ઘેરી લીધો અને સૈનિકો તથા દ્વારપાળો વગેરે અનેક પરિજનોનો સંહાર કર્યો. બીજા બાજુ ભર જંગલમાં જઈ મેં ભોજને રાજાની આજ્ઞા જણાવી. પ્રધાનજી, શું કહું ? ભોજની તે વેળાની નિશ્ચલતા, ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધા અને ઉદારતા હજી નજર સામે તરવરે છે. તેણે કહ્યું કે ‘ બધું ઈશ્વરેચ્છા મુજબ બને છે. ઈશ્વરની કૃપા હોય ત્યાં લગી કોઈ વાળ વાંકો કરી શકે તેમ નથી અને જેનું મોત આવી પહોંચ્યું હશે તેને કોઈ બચાવી શકે તેમ નથી. તમે તો રાજસેવક તરીકે તમારી ફરજ બજાવો છે એટલે નિમિત્ત માત્ર છો. ’ આટલું કહી તેણે પોતાના લોહી વડે વડના પાન ઉપર પોતાના આખરી સંદેશ તરીકે મુંજને આપવા એક શ્લોક લખી આપ્યો. આ બધા સમય દરમિયાન તેના ચહેરા ઉપર ધર્મનું તેજ ઝળહળતું હતું. આ બધું જોઈ વિચારી મેં તેને મારવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો અને તેને છુપી રીતે મારા ઘરના ભોંયરામાં લાવીને સંતાડ્યો. મને આબેહુબ માણસનું કૃત્રિમ મસ્તક બનાવતાં આવડે છે તે મુજબ ભોજનું માથું બનાવી રાજાને તે બતાવ્યું અને પેલા શ્લોકવાળું વડનું પાનું રાજાને આપ્યું. પછી શું થયું તે આપ જાણો છો. ” વત્સરાજે વાત પૂરી કરી.

થોડો વખત બંને ચૂપ રહ્યા. પછી વિચાર કરી પ્રધાને કહ્યું : “ તમે રાજાના રોષ કે દોષને પાત્ર ન દરો. ભોજ જીવતો જાહેર થાય અને રાજા અગ્નિપ્રવેશ કરતો અટકે તેવો ઉપાય મેં શોધી કાઢ્યો છે. કાલે હું રાજસભામાં ગમે તે વેષે હાજર થઈશ. ” પછી વત્સરાજને પોતાનો ગુપ્ત સંકેત સમજાવી વિદાય કર્યો.

બીજે દિવસે રાજસભામાં દંડ અને કમંડળ લઈ જટામૂટ અને

ભસ્મ ધારણ કરેલો શંકર જેવો સ્વરૂપવાન એક યોગી રાજસભામાં આવી ચઢ્યો.

“આપ ક્યાંથી આવો છો !” મંત્રીએ તેમને આસન આપી પ્રશ્ન કર્યો.

“આખી પૃથ્વી અમારું નિવાસ સ્થાન છે. વસ્તીમાં ભિક્ષા અને વનમાં કૃષ્ણમૂળ અમને સહેજે મળી રહે છે. સર્વત્ર શિવનાં દર્શન કરવાં અને સદા શંભુનું સ્મરણ કરવું એ જ અમારી દિનચર્યા છે. શંકરની આજ્ઞાથી હું અહીં આવ્યો છું.” યોગીન્દ્રે ધીર ગંભીર સ્વરે ઉત્તર આપ્યો.

“ત્યારે તો આપ કંઈ મંત્ર જાત્ર કે ગુપ્ત જડીબુટ્ટી જેવા ચમત્કારો પણ જાણતા હશે.” મંત્રીએ મુદ્દાની વાત કાઢી.

“કૈલાસનાથની કૃપાથી ભલભલા ભયંકર રોગ કે વિષપ્રયોગ તો શું પણ મરેલાને પણ સજીવન કરાય એવા ઉપાયો અમારી પાસે છે.” યોગીએ આશા આપી. આટલું સાંભળતાં વેંત રાજા મુંજ જડીને યોગીના પગમાં પડ્યો અને ભોજને જીવતો કરવા આંસુભરી આંખે વિનવવા લાગ્યો.

યોગીની સૂચના મુજબ સ્મશાનભૂમિમાં એક મંડપ તૈયાર કરવામાં આવ્યો અને તેની વચ્ચે એક યજ્ઞની વેદી બનાવી હોમવાને જવ, તલ, ઘી અને બીજાં સુગંધી દ્રવ્યો હાજર કર્યાં. રાત્રે યોગીએ હવન શરૂ કર્યો. દરમ્યાન ભોજને ગુપ્ત વેષે નજીકમાં છુપાવી રાખ્યો. હવન પૂરો થતાં યોગીએ મંત્ર ભણી જ્યાં હોય ત્યાંથી હાજર થવા ભોજનું આવાહન કર્યું. રાજા મુંજના આશ્ચર્ય અને આનંદની અવધિ ન રહી. ભોજ યોગીની સામે હાથ જોડી હાજર થયો. કાકાએ ભાવભરે ભત્રીજાને બાથમાં લીધો અને ગદગદ કંઠે તેની ક્ષમા માગી. ભોજે જે કંઈ બન્યું હતું તે ભગવાન કે ભાગ્યદેવીની ઈચ્છાથી બન્યું હતું એટલે કોઈ દોષપાત્ર નથી. ઉલટું આખરે ઈશ્વરે સૌ સારાં વાનાં કર્યાં હોય ગર્ભગુજરી ભૂલી જવા કહી કાકાને પ્રણામ કર્યાં. પછી ભોજને હાથી ઉપર બેસાડી પૂરા ઠાઠ અને માનપૂર્વક વાજાત્રોના ઘોષ સાથે નગરમાં ફેરવી રાજમહેલમાં

આણ્યો. દરમ્યાન પેલા અણુધાર્યા આવી ચઢેલા યોગીરાજ કાઠનું ધ્યાન ન ખેંચાય તેમ વિદાય થઈ ગયા. ભોજના સજીવન થયાના શુભ સમાચાર સાંભળતાં પ્રજા હર્ષધેલી બની અને સર્વત્ર આનંદોત્સવ થઈ રહ્યો. ખીજે દિવસે શુભમુહૂર્ત જોઈ મુંજે ભોજનો યુવરાજપદે અભિષેક કરાવ્યો અને તે કુશળતાથી રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યો. ખરેખર દૈવની ગતિ વિચિત્ર છે.

આ સંબંધમાં નીચેની સુંદર લોકોક્તિ-ગાથા-પ્રચલિત છે :

મારિતો રાજ્યભોજેન પિતૃવ્યેન વનાન્તરે ।

દૈવેન રક્ષિતસ્તત્ર ભાગ્યેનાપ સ્વકં ધનં ॥

મરાગ્યો રાજ્યના લોભે કાકાએ વગડા વિષે;

ઉગાર્યો ભાગ્યદેવીએ, અપાવી રાજલક્ષ્મીયે.

દંતકથા કહે છે અને ભોજગ્રન્થ પણ જણાવે છે કે ભોજને રાજગાદી સોંપી અને પોતાના પુત્રોને રાજ્યમાંથી યથાયોગ્ય ભાગ કાઢી આપી મુંજે પુત્રહત્યાના આયશ્વિત તરીકે પાટણ નજીક મોઢેરા પાસેના ધર્મારણ્યમાં તપ આદર્યું. તેની પટ્ટરાણીઓએ પણ તેની સાથે વનવાસ સ્વીકાર્યો. અને તેને કુમાર જયન્ત ભોજનો સામંત થઈ રહ્યો, ધર્મારણ્યની પાસે તેણે મુંજપુર નામનું એક નગર વસાવ્યાનું કહેવાય છે. હજી પણ મુંજપુર નામનું નાનું નામ ગામ હયાત છે (રાસમાળા: ૩ ૭ આશૃતિ: પાનું ૧૧૯)

પરંતુ પ્રબંધચિંતામણિના કર્તા મેરતુંગાચાર્ય અને અન્ય ગ્રન્થ-કર્તાઓ અને ઇતિહાસકારો ઉપરની દંતકથાને નિરાધાર ઠરાવે છે. તવારિખ કહે છે કે શકપ્રવર્તક વિક્રમાદિત્ય પરમારના વંશમાં સિંહદંત રાજાના પુત્ર સિંધુલને ત્યાં ભોજનો જન્મ થયો હતો. સિંધુલનો જન્મ રાજાની છેક પાછલી વયમાં થયો હતો. તે પહેલાં પુત્રના અભાવે મુંજના ભાથામાંથી મળેલા એક નવજાત શિશુને રાજાએ પુત્ર ગણી

ઉછેર્યો હતો અને તેનું નામ મુંજ પાડ્યું હતું. તેના ઉપરની પ્રીતિને લીધે રાજાએ સાચા પુત્ર સિન્ધુલને બદલે મુંજને ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. રખેને સિન્ધુલ ગાદીનો દાવો કરે એ શંકાથી મુંજે તેની હત્યા કરાવી હતી અને બાળક ભોજને પોતાના અંતઃપુરમાં રાખી ઉછેર્યો પણ તે મોટા થતાં તેના ચાતુર્ય અને વિનયથી તેના પ્રત્યે સામંતો અને પ્રજાની પ્રીતિ વધતી જતી જોઈ મુંજે રાજ્યના લોકો તેને જંગલમાં લઈ જઈ મરાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. દૈવયોગે મારાઓએ ભોજને જીવતો જવા દીધો અને તે મુંજના મૃત્યુપર્યંત છુપાઈ રહ્યો. મુંજ તો તેને મરેલો જ માનતો હતો. આખરે તિલંગ દેશના રાજા તૈલિપ સાથેના યુદ્ધમાં મુંજ કેદ પકડાયો અને ત્યાં બૂંડે હાલે મરાયો. આ પ્રસંગે સામંતોએ ભોજને તેના પૂર્વજોની ઉજ્જયિનીની ગાદીએ બેસાડ્યો. ગુપ્તવાસ દરમ્યાન ભોજ ક્યાં હતો અને તૈલિપ સાથેના યુદ્ધમાં તે મુંજની મદદ કેમ ન ગયો તેનો ખુલાસો ઇતિહાસમાં ક્યાંય મળતો નથી. પણ માત્ર એટલી માહિતી મળે છે કે તૈલિપ પ્રત્યે ભોજને આખર લગી વૈર હતું અને તેના પૌત્ર જયસિંહ ઉપર તેણે ચઢાઈ પણ કરી હતી. ભોજચરિતના આધારે રાસમાળામાં ભીમદેવ સાથે સંધિ કરી ભોજે તિલંગ ઉપર ચઢાઈ કરી તૈલિપને માર્યાનો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

માળવામાં ભોજ શાસન કરતો હતો ત્યારે સને ૧૦૨૫ થી ૧૦૭૫ના અરસામાં ગુજરાતમાં અણહિલપુર પાટણની ગાદીએ ચૌલુક્ય (સોલંકી) વંશનો રાજા પહેલો ભીમદેવ રાજ્ય કરતો હતો. આ બે રાજાઓ એક બીજા ઉપર સરસાઈ મેળવવા સતત પ્રયત્નો કરતા હતા અને તેથી બંને વચ્ચે સંગ્રામો થયા હતા અને નિરંતર સંધિ-વિગ્રહની વાટાઘાટો ચાલ્યાં કરતી હતી. શરૂઆતમાં તો બંનેની એવી ઈચ્છા હતી કે બે રાજ્યો વચ્ચેની વર્ષો જૂની શત્રુવટનો અંત આવે અને ઉભય પક્ષને શાન્તિ મળે તે માટે પરસ્પર સંધિ કરવી. આને અંગે સામસામો પત્ર વ્યવહાર ચાલ્યો. પણ આ સંદેશાઓની આપ-લેમાં મુદાસરની શરતો જણાવવાને બદલે બંને બુદ્ધિચાતુર્ય અને વાક-

પટુતામાં એકબીજાની હરિશ્ચંદ્ર કરવી હોય તેમ બંને પક્ષે મુસદ્દાઓને બદલે પંડિતો દ્વારા લખાપટ્ટીજ વધારે ચાલી. સામસામી ફૂટ સમસ્યાઓ અને આક્ષેપસૂચક કવિતાઓની સાઠમારી ચાલી. પાંડિત્યના પ્રદર્શનની આ રસાકસીમાં **લીમદેવ**નો દરબાર ચઢિઆતો પૂરવાર થયો હોય એમ લાગે છે. આ લાંબા શબ્દયુક્તમાંથી માત્ર એક જ વાનગી આપણે જોઈએ.

એ પડોશી રાજ્યો વચ્ચે સંધિ કરવાની અગત્ય જણાવતા **લીમદેવ**ના એક પત્રના ઉત્તરમાં **ભોજ** જણાવ્યું:

“પળવારમાં ગજેન્દ્રના કુંભસ્થળને માગ પંખના એક જ પ્રહારથી ચીરનાર પ્રતાપી કેસરીસિંહને મૃગલાં સાથે કશી શત્રુવટ હોતી નથી તેમ સંધિ કરવા જેવું પણ હોતું નથી. અર્થાત્ હું, **ભોજ** કેસરીસિંહ જેવો છું પણ તું **લીમદેવ** ગજેન્દ્ર જેવો પણ નથી. વળી તારા પ્રધાનો જે મૃગલાં જેવા જીવદયા પાળનારા શાકાહારી જૈન વાણીઆ છે. આથી તારી સાથે લડવામાં મારી શોભા નથી. જો કે તારું રાજ્ય જીતી લેવું એ મારે મન રમત વાત છે. પણ મારી કૃપા છે ત્યાં સુધી જ તે ટકેલું છે એમ જાણજે. માટે તેને સંધિના કરારથી ટકાવી રાખવા નાહક ફાંફાં શા માટે મારે છે?”

આના ઉત્તરમાં પોતાનો પ્રકોપ દર્શાવતાં **લીમદેવે** લખાવ્યું:

“આંધળા ધૃતરાષ્ટ્ર રાજાના સો પુત્રોના કાળ રૂપે દૈવે **લીમ**ને ઉત્પન્ન કર્યો અને તેણે એ બધાયના ભુક્કા ઉડાવી દીધા; એવા **લીમ** આગળ તું પંડિતોરૂપી ચક્ષુઓવાળો **ભોજ** તે શી વિસાતમાં? ચક્રવર્તી **અંધક** રાજાના કુળમાં જન્મવાથી તારું જ્ઞાનરૂપી નેત્ર ફૂટી ગયું છે એટલે પુસ્તકિયા પંડિતોની બુદ્ધિથી તું ચાલે છે અને તેથી મિથ્યા અહંકારથી તારા પોતાના સામર્થ્યનો તને સાચો ખ્યાલ નથી કે તારા પ્રતિસ્પર્ધિના સામર્થ્યનું તને સાચું લાન નથી. આમ બંને પ્રકારે તું અંધ હોવા છતાં એક માત્ર અમારી કૃપા વડે જ માત્ર ટકી શક્યો છે. તારા જેવા તો સેંકડો રાજાઓને મેં પગ તળે કયાંય કચડી નાખ્યા ત્યાં તારો તે શો હિસાબ છે?”

લીમદેવે ઉપસો ઉત્તર જૈન વિદ્વાન ગોવિન્દાચાર્યની પ્રેરણાથી લખાવ્યો હતો. આમ ગુજરાતની વિદ્વતાની સરસાઈની ખાત્રી થતાં શેરને માથે સવાશેર મળ્યો ખરો એમ સમજી ભોજનું પોતાના દરબારના પાંડિત્યનું ગુમાન ઉતરી ગયું.

ઉપર મુજબ બે રાજ્યો વચ્ચે વાટાઘાટનો વાણીવિલાસ ચાલતો હતો તેવામાં ગુજરાતમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. અનાજ અને ધાસચારાની તંગીથી પ્રજા હેરાન પરેશાન થઈ ગઈ. આ મુશ્કેલીનો લાભ લઈ ભોજે ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારીઓ શરૂ કરી. આ ખબર લીમદેવને મળી એટલે તેણે શામ, દામ, દંડ અને ભેદ યોજી ભોજ સાથે સંધિ કરવા પોતાના રાજ્યનીતિનિપુણ નાગર મંત્રી ડામર (દામોદર) ને માળવે મોકલ્યો.

લીમદેવે પોતાની ખાસીયત મુજબ ડામરને નીકળ્યા પછી ચાર ત્રણ વાર પાછો બોલાવી જુદી જુદી સૂચનાઓ આપી. આથી તે ચીડાઈને રાજ્યને કંઈ તોછડું વચન કહીને ચાલ્યો ગયો. રીસે ભરાયેલા રાજ્યએ આથી એક પવનવેગી સાંઢણી ઉપર સ્વાર મોકલી ભોજને સંદેશો મોકલ્યો કે મારો સંધિવિગ્રહક ડામર તમારા દરબારમાં આવે કે તરત જ તેને મારી નાખજો. ભોજ દીર્ઘદર્શી અને વિચારવાન હતો. આથી તેણે વિચાર્યું કે માત્ર શત્રુના લખવાથી આવું અવિચારી કામ કરવું યોગ્ય નથી. સંભવ છે કે તેમાં કંઈ રહસ્ય હોય. એટલામાં ત્યાં ડામર આવી ચઢ્યો. ભોજે તેને લીમદેવનો સંદેશો જણાવ્યો. ડામરે ઠંડે પેટે જવાબ આપ્યો કે ‘મારા રાજ્યએ સમજીને જ લખ્યું છે, આપ મને સત્ત્વર મારી નંખાવો.’ આથી ભોજની જિજ્ઞાસા વધુ તીવ્ર બની અને તેણે ડામરને તેનું રહસ્ય જણાવવા આગ્રહ કર્યો. ડામરે કહ્યું કે ‘મારા પિતા એક નિપૂણ ન્યોતિધી હતા અને મારા ગ્રહો જોઈ તેમણે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે જ્યાં મારું લોહી છંટાશે તે પ્રદેશ પાંચમાલ થઈ જશે.’ ભોજના મનનું આથી સમાધાન થયું અને લીમદેવના ઉતાવળીયા સ્વભાવનો ભોગ થતાં તે ખચ્યો.

ડામરની સમયસચકતાનો એક ખીન્ને પ્રસંગ પણ જાણવા જેવો

છે. સંધિવિગ્રહક તરીકેની તેની માળવાની અનેક મુલાકાતો પૈકી એક-વાર તેને વિદાય આપતી વખતે ભીમદેવે તરેહવાર સલાહો અને સૂચનાઓ આપી. પણ ડામરે ખલા ઉપરનો પોતાનો ખેસ ખંખેરીને રાજાને કહ્યું કે, 'તમારી બધી શિખામણો અહીં જ મૂકીને જાઉં છું. ત્યાં ગયા પછી પડશે તેવા દેવાશે.'

આથી રાજાએ તેને એક દાળડો કપડામાં બાંધીને આપ્યો અને ખોલ્યા વિના જ ભોજને આપવા કહ્યું. ડામરે તે પ્રમાણે તે ભોજ-રાજાને આપ્યો. પરંતુ ભોજે તે ખોલ્યો ત્યારે તેમાંથી રાખ સિવાય બીજું કંઈ જ ન નીકળ્યું. ભોજ આથી જરાક ભોંટો પડ્યો અને ગુસ્સે થઈ ડામરને આવી રીતે રાખ લાવવાનું કારણ પૂછ્યું.

પણ ડામરે જરાયે મૂઝાયા વિના હાજર જવાબ આપ્યો કે, 'રાજાને ભીમદેવે હમણાં પુષ્કળ યજ્ઞો કરાવ્યા છે; તેની આ પવિત્ર યજ્ઞભસ્મ ખાસ આપને માટે મોકલી છે.' આ ખુલાસો સાંભળી રાજા ખૂશ થયો અને તેણે તથા તેના દરબારીઓએ તે ભસ્મ કપાળે લગાડી અને પછી અંતઃપુરમાં સૌને લગાડવા મોકલી આપી.

અંતમાં ભોજરાજાએ ડામરને ભારે શિરપાવ આપી વિદાય કર્યો અને ભીમદેવે જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે તેણે ડામરને બીજી વાર પોતાના તરફથી કાંમતી પોપાક આપ્યો.

એકવાર ભોજ હજમત કરાવતો હતો ત્યારે ડામર ત્યાં જઈ ચડ્યો. ભીમદેવ પ્રત્યે પોતાનો તુચ્છકાર સૂચવવા ભોજે તેના હજમનું નામ ભીમલો રાખ્યું હતું. ડામરને સંભળાવવા તેણે કરડાકા કરી કે આજકાલ ભીમલો બહુ કામમાં પડેલો લાગે છે. ચતુર અને હાજર-જવાબી ડામરે વળતો કટાક્ષ કર્યો કે ભીમલે (ભીમદેવે) તો ધણાય રાજાઓનાં માથાં મૂઝ્યાં (જીત્યા) છે. ફક્ત એક જ રાજા (ભોજ) બાકી રહ્યો હતો તેનુંયે માથું હવે પલાળવા માંડ્યું છે એટલે તે પણ મૂંઝાશે (તાબે થશે). આ મર્મવેધી વચન સાંભળી ભોજ ઉશ્કેરાયો અને તેણે ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરવાની ઘોષણા કરી શસ્ત્રો સજવા માંડ્યાં. સૈનિકોને શરાતન ચઢાવવાને પ્રતિસ્પર્ધી રાજાઓની વિડંબના

અને ઉપહાસ કરતાં ચિત્રોવાળા પડદા લટકાવી એ જ ભાવનાં નાટકો લખવાવા માંઝ્યાં.

એક વેળા તિલંગના રાજા તૈલિપની કેકડીનું નાટક લખવાતું હતું. તેમાં એક દૃશ્ય એવું આવ્યું કે તૈલિપ ભોજના કારાવાસમાં સૂતો છે અને એક બીજને નવો આવેલો કેદી રાજા ત્યાં દાખલ થઈ તૈલિપ બિઠાડી પોતાને માટે જગા કરવા કહે છે. આ પ્રસંગે તૈલિપ કહે છે કે “હું તો અહીં વર્ષોથી મારા પૂર્વજોની જગાએ પડ્યો છું તેથી તને આજકાલના આવેલાને મારી જગા નહિ આપું.” ચંદ્રાર ડામર ત્યાં હાજર હતો. તેણે આ તક ઝડપી લીધી અને ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરવાને સજ્જ થયેલા ભોજને ગુજરાત ભણી ન જતાં ભળતી જ દિશામાં જવા બિસ્કેર્યો. ઉપલા દૃશ્યનું વખાણ કરતાં તેણે ઉમેર્યું કે માલવી યોદ્ધાઓના શૌર્યને ઉશ્કેરવાને જો આ દૃશ્યમાં શૂળીએ પરોવેલું મુંજરાજનું માથું પણ દેખાડ્યું હોત તો તેની વેધકતા વધી જત. આ સાંભળી માલવીઓનું તૈલિપ પ્રત્યેનું જીનું વૈર જાગી બેઠ્યું.

દરમિયાન ડામરે તૈલિપ પાસે પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલી તેને માળવા ઉપર આક્રમણ કરવાની આ તક જતી ન કરવા સમજાવ્યું હતું. દૈવયોગે ડામરે ઉપલી ટકાર કરી તે જ ટાણે દૂતો તૈલિપની તૈયારીના સમાચાર રાજાને પહોંચાડવા રંગમંડપમાં આવ્યા. આમ ધાર્યા પાસા પડતા જોઈ ડામરે આગળથી કરેલી ગોઠવણ મુજબ ભીમદેવનો એક બનાવટી પત્ર લઈ એક દૂત તે જ ક્ષણે ત્યાં હાજર થયો. પત્રમાં ભીમે ભોજને યુદ્ધનું આવાહન કરતાં જણાવ્યું હતું કે “હું તારા માળવાના ભોગપુર સુધી સ્વારી લઈ આવ્યો છું માટે હીંમત હોય તો લડવા તૈયાર થઈ જા; નહિતર હું કહું તેવા કરાર કર.”

આમ પોતાની સ્થિતિ સૂઝી વચ્ચે સોપારી જેવી થયેલી જોષ તથા માલવી સેનાનું વલણ મુંજનું વૈર લેવા માટે તૈલિપ ઉપર સ્વારી કરવાનું હોઈ ભોજે ડામરને સમજાવ્યો અને તેની દ્વારા ભીમદેવે સૂચવેલાં શરતોએ સંધિ કરી. સંધિપત્ર સાથે ડામરને હાથણી ઉપર

ખેસાડી યોગ્ય શિરપાવ આપી પાટણ મોકલ્યો. આમ રાજકિય દાવ-પેચમાં પણ ગુજરાતની મુસદ્દીગીરીનો વિન્ય ધ્વજ ફરકાવી ડામર પાટણ આવ્યો.

ખીજ બાજુ, ભીમદેવ સાથે થયેલી સંધિના સમાચાર સાંભળી, એકલો પડેલો તૈલિપ લડ્યા વિના પાછો ફર્યો અને તત્કાળ પૂરતો ભોજ આક્રમણના ભયથી મુક્ત બન્યો.

ભોજની કીર્તિ સાંભળી પાટલીપુત્રના રાજાએ પોતાની પુત્રી લીલાવતીના વિવાહનું શ્રીફળ ધારાનગર મોકલ્યું અને તેનો સ્વીકાર કરી ભોજ ભારે ધામધુમ સાથે પાટલીપુત્ર જઈ પરણ્યો. રાણી લીલાવતી પણ વિદ્યાકલારસિક અને વિચક્ષણ હતી અને તેની સહચરીઓ મદનમાલતી વગેરે પણ તેવી જ ચતુર અને રસિક હતી આથી રાજાની વિદ્યાપ્રચારની પ્રવૃત્તિમાં રાણી રસપૂર્વક ભાગ લેતી હતી.

ત્યાર પછી ધારાનગરી વસાવી ભોજ શાન્તિથી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. (આ ધારાનગરની સ્થાપના વિષેની દંતકથાઓ જુદી વાર્તા રૂપે આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર આપી છે.) દરમ્યાન ભીમદેવે સિંધ ઉપર ચઢાઈ કરી. આ તકનો લાભ લેવા ભોજે ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરવાની તૈયારીઓ કરી. એવામાં કુલચન્દ્ર નામનો એક દિગંબર જૈન ટેલીઓ સવારે એક ગાથા બોલતો રાજમંદુલ આગળથી નીકળ્યો. રાજાએ તેને બોલાવી પૂછપરછ કરી ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે: “હું બચપણથી આમ દિગંબર ભટકું છું. મેં જન્મ ધરીને સ્ત્રી અને સંપત્તિનું સુખ ભોગવ્યું નથી. જો મને કોઈએ સુખ મેળવી આપે તો તેને હું મારા સામર્થ્ય અને શૌર્યથી દિવાળી પહેલાં જૌડ દેશ સહિત દક્ષિણ દેશનો રાજા બનાવું. મેં મારી આ માગણી તૈલિપ પાસે રજુ કરી હતી પણ તેણે તે પૂરી ન પાડી તેથી તેના ઉપરનું વૈર વાળવા હું તારી પાસે આપ્યો છું; કારણકે તું તૈલિપનો શત્રુ છે તેમજ સાધન સંપન્ન છે. ”

ભોજે તેની વાત સાંભળી તેને પોતાનો સેનાપતિ બનાવ્યો અને ગુજરાત જીતવા મોકલ્યો. ભીમદેવ સિંધ જીતવા ગયો હતો એટલે

પાટણમાં શહેરનું રક્ષણ કરવાને જે સૈન્ય રાખ્યું હતું તેને હરાવીને પાટણના દરવાજા આગળ વિજય ચિન્હ તરીકે તેણે ગુજરાતનું નાણું દાટવાને બદલે ઉલટી સમજથી માળવાનું નાણું (કોડીઓ) ત્યાં દટાવ્યું અને ભીમદેવના મંત્રી પાસે વિજયપત્ર લખાવી તે પાછો ફર્યો. ભોજ પાસે પોતાના પરાક્રમની વાત કરતાં તેણે માળવાનું નાણું દટાવ્યાની વાત કરી. ભોજને આ સાંભળી ખેદ અને ક્રોધ ઉપજ્યો. તેણે કુલચંદ્રને ઠપકો આપતાં કહ્યું કે “ તારામાં શૌર્ય છે પણ શાણપણ નથી. કારણ કે આ તો તેં ઉલટું કર્યું. હવે તો માળવાનું નાણું ગુજરાતમાં જવાનું.”

ઇતિહાસ જોતાં ઉપલી માન્યતા સાચી સાબીત થઈ છે. સિદ્ધરાજે ભોજ પછીના માળવાના રાજા નરવર્મા અને યશોવર્માને હરાવીને માળવાની સંપત્તિ ગુજરાતમાં આણ્યાના ઉલ્લેખો ઇતિહાસમાં મળે છે.

કહેવાય છે કે આ દિગંબર કુલચંદ્રે ભોજરાજાની પુત્રી પદ્મશ્રી સાથે ગાંધર્વ લગ્ન કર્યાં હતાં અને રાજાને તેની ખબર પડતાં બીજો ઉપાય ન રહેવાથી તેણે તેમાં પોતાની સંમતિ આપી હતી.

દરમ્યાન પેલો ગુજરાતનો પ્રતિનિધિ ડામર અવારનવાર માળવા અને ગુજરાત વચ્ચે સંધિવિગ્રહ અંગે આવ-જા કરતો હતો. માળવે જતો ત્યારે ભીમદેવનાં પરાક્રમ, ઔદાર્ય વગેરેનું અદ્ભુત વર્ણન કરી ભોજરાજાને આશ્ચર્યચકિત કરતો અને ગુજરાત આવતો ત્યારે ભોજરાજાના બુદ્ધિ અને ધનના વૈભવની વાત કરી ભીમદેવને આંશ નાખતો. આમ બંને રાજ્યોમાં તેણે પોતાનો પગદંડો ઊંડો જમાવ્યો હતો.

કહેવાય છે કે ડામરને મોટેથી ભોજની સલાનાં ભારોભાર વખાણ સાંભળી ભીમદેવને તે સભા જોવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ. ભીમદેવે તેના સ્વભાવ મુજબ કેદ પકડાવાના જોખમે પણ આ સાહસ ખેડ્યું. ડામરના શાગીર્દ તરીકે હાથમાં પાનની છાંય લઈ તે ભોજના દરબારમાં દાખલ થયો. ભોજ રાજાને પણ ભીમદેવના દરબારમાં જવાની એટલી જ ઉત્કંઠા હતી. તે ડામર જાણતો હતો. તેણે કંઈ વાર્તાનો પ્રસંગ કાઢી પોતાના જોડીદાર તરફ આંગળી ચીંધી

કહ્યું: “આજ આકૃતિ, આજ વર્ણ, આજ રૂપ અને આજ વય; જાણે સાક્ષાત ગુજરાતનો ગજેન્દ્ર ભીમદેવજ. માત્ર ફરક એટલો જ કે આ સેવકવેષ અને પેલો રાજવેષ.”

ભોજરાજાની ચક્રાર નજરે ગુપ્તવેષમાં આવેલા ભીમદેવનાં સામુન્દ્રિક ચિહ્નો જાનાં ન રહ્યાં. ખીજી બાજુ વિચક્ષણ ડામર પણ ભોજનો સંશય કળી ગયો અને તેણે જાણવાળાને કહ્યું: “અરે! ભોજદેવને જે ભેટ તમે ધરવાના હતા તે કેમ લાવવી ભૂલી ગયા? જાઓ, જલદી લઈ આવો. તે અર્પણ કરવાનો અત્યારે જ અનુકૂળ વખત છે” તત્કાળ પેલો જાણવાળો-ભીમદેવ, ડામરનો સંકેત સમજી જઈ, ત્યાંથી અદશ્ય થઈ ગયો. દરમ્યાન તે જે ચીજો ભેટ ધરનાર હતો તેનું મોહક વર્ણન કરી ડામરે ભોજનું મન ખીજી દિશામાં રોકવાની સફળ ચેષ્ટા કરી. જોકે મનમાં તો ભોજ પેલો જાણવાળો ક્યારે પાછો આવે અને તેને પકડાવી દઉં તેની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. પણ જાણવાળો તો ગયો તે ગયો; પાછો ફર્યો જ નહિ. આખરે ડામરે બધો ભેદ ખોલી નાખતાં કહ્યું કે: “હે રાજન, ભીમદેવ તો અત્યારે ખૂબ દૂર પહોંચી ગયા છે અને હવે ફાંફાં મારે તે વ્યર્થ છે. કારણ કે ઠેઠ પાટણ લગી દર દશ કોસના અંતરે ઘડીમાં ચાર ગાઉ દૂર પહોંચાડે એવી પવનવેગી સાંદણીઓ અમે ગોઠવેલી છે.” આ વાત જાણી સોનેરી તક ગુમાવ્યા બદલ ભોજે હાથ ધર્યા.

આમ ભીમદેવ અને ભોજરાજાના શાસન દરમ્યાન બંને વચ્ચે શત્રુવટ અંગે સંધિવિગ્રહની ઘટના ચાલ્યાં કરી. લાગ આવ્યે બંને એક-બીજાને મ્હાત કરવાનું ચૂકતા નહિ.

ભીમદેવની માફક ડાહલનો (હાલના તિપેરા બુદેલખંડ-ચેદી) રાજા કર્ણ પણ ભોજનો કટ્ટો દુસ્મન હતો. તે પણ સંધિવિગ્રહના દાવ-પેચ ખેલવા ભોજના દરબારમાં પોતાનો પ્રતિનિધિ રાખતો અને સમય આવ્યે માળવા ઉપર ચઢી આવતો અથવા કોઈ વેળા માળવાની સ્વારી આગળ નમી પડતો. આખરે ભોજરાજાનો પૂરેપૂરો પરાભવ કરવાનો નિશ્ચય કરી તેણે માળવાનું રાજ્ય બંને વચ્ચે અર્ધો અર્ધ વહેંચી

લેવું એવી શરતે ભીમદેવ સાથે મૈત્રીના કરાર કર્યા. ધ્વજરોપણ કરી તેણે માળવા ઉપર તાબડોતોબ આક્રમણ કર્યું. ખીજા બાળુથી ભીમદેવ પણ ચઢી આવ્યો. બંને બાળુથી ઘેરાતાં મંત્રમુગ્ધ સર્પની પેઠે ભોજનું અભિમાન રૂપી ઝેર ઉતરી ગયું. આ ગભરાટના અઘાતથી તેને પોતાનો અંતકાળ પાસે લાગ્યો. વિચક્ષણ ડામર રાજની અવસ્થા સમજી ગયો. ભીમદેવને તેણે એક અર્થસૂચક ગાથા મોકલી કે: “આત્રક્ષણ પૂરું પાડી ગયું છે, દાંડું પણ ઢીલું થઈ ગયું છે, ડાળ પણ તૂટું તૂટું કરી રહી છે અને પવન તેને ઝુલાવી રહ્યો છે; એટલે પરિણામ શું આવશે તે હું જાણતો નથી.” પરાક્રમી ભીમદેવે આ ગાથા સાંભળી મરણોન્મુખ ભોજને ન સતાવવાનો નિર્ણય કર્યો અને થોડો સમય થોભી ગયો.

અહીં ભોજરાજની છેલ્લી ઘડીઓ ગણાવા લાગી. તેણે પોતાના સ્નેહી અને મંત્રીઓને પોતાની પાછળ રાજ્યવ્યવસ્થા કેમ કરવી તે સમજાવ્યું, છુટે હાથે દાન કર્યો અને મરણ પછી શયવાહિની (ઠાઠડી) માંથી પોતાના હાથ દેખાય તેમ ખુલ્લા લટકતા રાખવા સૂચના કરી. તેની આ સૂચનાનો હેતુ દર્શાવતાં તેણે એક ગાથા કહી કે: “શું કંઈ ? આ પુત્ર પરિવાર, વાડી વિસ્તાર વગેરે અહીં છોડીને મારે એકલા પરલોક જવું પડે છે. ધિક્કાર છે સઘળી સાલજીને ! જેમ હું અકલેા આવ્યો હતો તેમ હાથ ને પગ બંને ખંખેરીને મારે એકલા જવું પડે છે.”

ભોજ રાજના મરણની ખબર જાણી ડાહણપતિ કર્ણ કિલ્લો તોડી નગરમાં પેડો અને બધી સંપત્તિ લૂંટી ગયો. ભીમદેવે શરત મુજબ માળવાનું અર્ધું રાજ્ય કે કર્ણનું માથું લાવવા ડામરને આજ્ઞા કરી. ડામરે સંધિથી માળવાનાં દેવાલયોની સંપત્તિ ભીમદેવને અપાવી અને સમાધાન કર્યું.

ભોજ અને ભીમદેવ સમકાલીન હતા. ભીમે ભોજને હરાવ્યો હતો. વળી તે ગુજરાતનો રાજા હતો છતાં ભીમ કરતાં ભોજનું નામ ગુજરાતમાં વધુ જાણીતું છે. કારણ કે ભોજ એક રાજા હોવા ઉપરાંત વિદ્વાન હતો અને ‘વિદ્વાનોનો આશ્રયદાતા હતો. ‘સ્વદેશે પૂજ્યતે રાજા વિદ્વાન્ સર્વત્ર પૂજ્યતે’ કહ્યું છે તે આનું નામ. વળી રાજા તો જીવતો હોય

ત્યાં લગી પૂજાય છે પણ વિદ્વાનની પૂજા તો તેના મરણ પછી પણ ચાલુ રહે છે. જોકે વિદ્વાનોને આશ્રય તો બીજા રાજાઓ પણ આપતા, પણ ભોજ જાતે વિદ્વાન હોઈ જેવી સામાની વિદ્વાતાની પરીક્ષા તેમજ કદર કરી શકતો તેવી બીજા ક્યાંથી કરે ? એ તો ‘દેવો ભૂત્વા દેવં યજેત.’ ‘સૌન્દર્યો પામતા પહેલાં સૌન્દર્ય બનવું પડે.’ અને સાચો કલાકાર કીંમતી બક્ષીસોથી જેટલો ખૂશ નથી થતો એટલો તેની કલાનો મર્મ પારખી સમસંવેદનનો એક શબ્દ સાંભળીને ખૂશ થાય છે. ભોજની આસપાસ કાલિદાસ જેવા કલાસ્વામીઓનું ગૂથ જામવાનું કારણ આ જ હતું.

નીચેના એ શ્લોકો દ્વારા ભોજ પોતાના રાજ્યમાં કરેલી ઘોષણાથી તેનો વિદ્યાપ્રેમ કેટલો ઉત્કટ હતો તે જણાય છે :

ये विज्ञाः पत्तनेषु स्वर्गमिह कुशला वाच्यमेतेषु नास्ति

ये केचिद्वर्णमालामपि विदुर्मलं लेखनं वा लिखेयुः।

ते स्वैरं स्वे ललाटे मुतिलकमनिशं धारयेयुः स्वयंग्यम्

ये मूर्खा वारयेयुः प्रतिदिनमभितः काकिणी चैव देया ॥

અમારા નગરમાં જે વિદ્વાનો સ્વેચ્છાપૂર્વક વિદ્યાની ઉપાસનામાં કુશલ છે તેમને તો અમારે કંઈક હેવાનું જ નથી. જે કોઈ વર્ણુમાલા પણ બાળુતા હોય કે શુદ્ધ લખી શકતા હોય તેમણે રોજ પોતાના કપાળમાં પોતાના વર્ણુને યોગ્ય સુંદર તિલક ધારણ કરવું. પરંતુ જે મૂર્ખ (અભણ) હોય તેમને તિલક કરવાની મનાઈ છે. જે તેઓ રોજ તિલક કરી આમ તેમ ફરતા જણાશે તો તેમની પાસેથી કોડી કોડી દંડ લેવામાં આવશે.

એ જમાનામાં માણસોની ન્યાતજ્ઞતા તેમના તિલક ઉપરથી ઓળખાતી હતી. ત્યારે તિલક કર્યા વિના ફરવું સમાજમાં હીણું ગણાતું. વળી ભોજરાજાએ તિલકવિહીનતાને નિરક્ષરતાની નિશાની ઠરાવી; તેથી સમાજમાં પોતાનું સ્થાન સાચવી રાખવા માટે પણ સૌને એજે કે એજે ભણવાની ફરજ પડી. આજે નિરક્ષરતાનિવારણની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેતાં સૌ કોઈએ ભોજ રાજાની આ ધગશ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે. માત્ર ઉપલી આજ્ઞા કરીને ભોજ અટક્યો નથી. તેણે ભણતર પ્રત્યે લોકરુચિને ઉત્તેજવા પોતાના રાજ્યમાં પાઠશાળાઓ અને અભ્યાસકેન્દ્રોની યોજના કરી

ભો.—૨

હતી. વળી તેણે પોતાના મંત્રીઓ અને દંડધરોને સ્પષ્ટ આદેશ આપી મૂક્યો હતો કે:

વિપ્રોડપિ યો મવેન્મૂર્લ્લઃ સ પુરાબ્દહિન્સ્તુ મે ।

કુમ્ભકારોડપિ યો વિદ્વાન્સ તિષ્ઠતુ પુરે મમ ॥

“ જો બ્રાહ્મણ પણ અભણ હોય તો તેને મારા નગરમાંથી બહાર કાઢજો; અને કુંભાર પણ જો વિદ્વાન હોય તો તેને મારા શહેરમાં રાખજો.”

વિદ્યા પ્રત્યેની તેની આવી અભિરુચિ અને આદરથી જેમ વિક્રમ-રાજના દરબારમાં ધન્વંતરી, ક્ષપણક, અમરસિંહ, શંકુ, વેતાલભટ્ટ, ઘટખર્પર, કાલિદાસ, વરાહમિહિર અને વરરુચિ એ નવ કવિરત્નો સુવિખ્યાત હતા, તેમ ભોજની સભામાં ભવભૂતિ, બાણ, દાંડિ, વરરુચિ, મયૂર, રેફળ, હુરિ, શંકર, કલિંગ, વિનાયક, મદન, કોકિલ, તારેન્દ્ર, કર્પૂર, કાલિદાસ અને વિનોદ, એ સોળ કવિરત્નો વિરાજતા હતા. વળી બીજા નવસો પાંડિતો હતા એવી દંતકથા છે. તેમના કાવ્યગાનથી ભોજની કીર્તિ દેશદેશાન્તરમાં પ્રસરી હતી. ભોજ જે સમસ્યા પૂછતો તેની પૂર્તિ આ કવિઓ રજુ કરતા. અન્ય રાજ્યો અને દેશાન્તરોમાંથી વિદ્યા-વિજય અર્થે આવેલા પાંડિતોને ભોજના વિદ્વાનો મહાત કરતા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વિદ્યા અને બુદ્ધિબળના ક્ષેત્રમાં તેઓ ‘ ચેમ્પીયન ’ હતા. શામળ ભટ્ટ ભોજને ‘ પાંડિતોના મોસાળ ’ ની ઉપમા આપે છે તે યોગ્ય જ છે. આ પાંડિતોમાં પ્રથમ પદે કવિ કાલિદાસ હતો. અને તેથી જ તે રાજાનો પરમપ્રિય મિત્ર થઈ પડ્યો હતો. તે એ વચ્ચે પ્રસંગો-પાત્ર જે સુંદર વાર્તાવિનોદ થતો તે આ પુસ્તકમાં આગળ જતાં જોઈશું.

શ્રી અને સરસ્વતીનો વાસ એક જ સ્થળે ભાગ્યે હોય છે. પણ ભોજમાં એ બંનેનું સુભગ સંમેલન થયું હતું. તેણે મુંજને મોકલેલા સંદેશા ઉપરથી લક્ષ્મીની ચંચલતા વિષેની તેની ઊંડી સમજ જણાઈ આવે છે. તે અચ્છી તરેહથી સમજતો હતો કે મૂઆ પછી કંઈજ સાથે આવનાર નથી; જે હાથે તે સાથે. આથી તે રોજ છૂટ્ટે હાથે દાન કરતો. વિદ્યાપ્રેમ કરતાં વધારે તો તેની આ દાનશૂરતાથી જ તેની કીર્તિનો પરિમલ આજ લગી પ્રસરી રહ્યો છે.

આજે ‘ નોએલ પ્રાઈઝ ’ વર્ષમાં એક જ વાર અને એક જ ગ્રંથ-કારને અપાય છે; ત્યારે ભોજ રોજ દર નવા શ્લોક દીઠ કેટલાય પંડિતોને સવા લાખા સોના મહેરો આપતો. એટલુંજ નહિ પણ જો કાષાધિકારી તેની આજ્ઞા મુજબ સવા લાખ સોના મહેર ન આપતો તો ભોજ તેને બદલે અઢી લાખ આપવા આજ્ઞા કરતો અને તે છતાં જો આનાકાની થતી તો તે પાંચ લાખ અપાવતો. આથી તેને શામળભટ્ટે ‘ બમણ ભોજ ’ કહ્યો છે. તેની આ દાનશરતાનો ઘણીવાર ગેરલાભ પણ લેવાતો.

કહેવાય છે કે વખત જતાં ભોજને પોતાની દાનવીરતાનું અભિમાન થયું. પોતાને તે બલિ, કર્ણ અને વિક્રમથી પણ વધુ દાનેશ્વરી માનવા લાગ્યો. પણ તેનો અતિરેક થાય તે પહેલાં તેના જૂના મંત્રીએ વિક્રમરાજની ધર્મવાલિકા આણી તેને બતાવી. તેમાં વિક્રમે આઠ કરોડ સોનૈયા, મોતીની દશ તુલાઓ, પચાસ મદ ઝરતા હાથી, દશ હજાર ઘોડા અને સો ચતુર વારાંગનાઓ વગેરેનો જે દંડ પાંડુ દેશના રાજા પાસેથી આણેલો તે તમામ વેતાલ ભટ્ટને અર્પણ કર્યાનું નોંધેલું હતું. આ ઉપરાંત વિક્રમનાં અદ્ભુત દાનોના પ્રસંગો પણ તેમાં વર્ણવેલા હતા. પ્રધાને ભોજ સમક્ષ આ ધર્મવાલિકા વાંચી સંભળાવી અને વિક્રમની ધર્મપરાયણતા, ઉદારતા, પરદુઃખભંજકતા, પ્રજાપાલન વગેરે રાજ-ગુણો જાણી ભોજનો ગર્વ ગળી ગયો. પછી તેણે એ ધર્મવાલિકાની પૂજા કરી બત્રીસ પૂતળીના સિંહાસન ઉપર પધરાવી.

વિદ્યા, પ્રેમ અને દાનવીરતા ઉપરાંત રાજાને યોગ્ય એવા શૌર્ય, ઉદારતા, દક્ષતા, ધૈર્ય, પ્રજાવત્સલતા, ન્યાયપ્રિયતા, રાજનિતીનિપુણતા વગેરે ગુણોથી તેનું શાસન ઉજ્જવળ બન્યું હતું. તેથી તો આજે પણ લોકો તેને સંભારે છે કે: “ રાજા તો ભોજરાજા. ”

ભોજને બાંધકામનો પણ ભારે શોખ હતો. માળવા બહાર ચિતોડમાં તેણે ભોજ સ્વામીનું સુંદર શિવાલય અને કાશ્મીરમાં એક પાપમોચન કુંડ નામે સરોવર બાંધાવ્યાં હતાં. આ કુંડના પાણી વડે રોજ પ્રભાતે દાંતણ કરવાનો તેનો નિયમ હતો.

ચેદિરાજ ‘ વિક્રમાદિત્ય ’ ગાંગેય અને કર્ણાટક-તૈલંગ-ના તૈલિ-

પને ભોજે હરાવ્યા હતા અને તેથી ક્યાં રાજ ભોજ અને ક્યાં ગાંગેય અને તૈલિષ ઉપરથી આજે ‘ક્યાં રાજ ભોજ અને ક્યાં ગાંગો તેલી’ ની કહેવત પ્રચલિત બની છે.

“સમસ્ત ભારતવર્ષના ચક્રવર્તી થવાની જો કોઈનામાં એ જમાનામાં યોગ્યતા હોય તો એ એક અવંતીનાથ ભોજરાજમાં હતી. વિદ્વાનોએ તો એ ‘ત્રિભુવનનારાયણ’ને ક્યારનો કાલ્પનિક ભારતવર્ષના ચક્રવર્તી ‘કવિરાજ’ બનાવ્યો પણ હતો. જીવનમાં જોવો એ રસિક હતો, તેવો જ યુદ્ધમાં પરાક્રમી હતો. માનસ સૃષ્ટિમાં જોવો એ સંસ્કારી હતો તેવો જ અવિચલ કીર્તિનો અભિલાષી હતો. એ સ્વપ્નદૃષ્ટા હતો અને સ્વપ્નસૃષ્ટા પણ હતો. છતાં, એનામાં એક એવી અદૃશ્ય વસ્તુ હતી કે એ વસ્તુએ જ એના જીવનમાં પ્રધાનપદ લઈ લીધું. એ વસ્તુ તે એની કવિતા. એ યુદ્ધો લજ્યો-જીવનભર-છતાં ન એ ચક્રવર્તી થયો, ખાસ ન તો એ માળવાનો સમર્થ અને સ્થાયી વિજયી અવનીપતિ ગણાયો, ન કોઈ વિજયને સ્થિર કરી શક્યો, અને ન રણયોદ્ધાની કીર્તિને પામી શક્યો. એ તો જન્મથી જ કલ્પનાનો બાળક હતો, કવિ હતો, અને મૃત્યુ સુધી કવિ જ રહ્યો.

“સ્વપ્નસૃષ્ટિની મોઢક ખુમારી અને ખુવારીમાંથી એ કોઈ દિવસ પૂરેપૂરો જાગી શક્યો નહિ. કાવ્યની સૃષ્ટિ આગળ દુનિયાનો વૈભવ એને મન કુછ વિસાતનો રહ્યો ન હતો. એને સર્વનાશનો, પરાજયનો કે મૃત્યુનો પણ ભય ન હતો. એને ભયમાં ભય માત્ર એક જ વસ્તુનો હતો. કોઈ પણ વિદ્વાનને-કોઈપણ કવિને; ‘ના’ કહેવાનો. દાન આપવા આડે સમૃદ્ધિ મેળવવાનો એને સમય પણ ન હતો; એણે એક રીતે આખું ભારતવર્ષ જીત્યું હતું; શસ્ત્ર અસ્ત્રથી નહિ, સરસ્વતીકંઠાભરણથી. માલવપતિ ભોજના કરતાં કવિરાજ ભોજ ઘણો વધારે વ્યાપક અને મહાન હતો, સ્વપ્નદેશમાં તો એ ભારત ચક્રવર્તી જ લેખાતો. એનું નામ હંમેશાં ભારતવર્ષના એક ચક્રવર્તી રાજપુરુષની સાથે મૂકાતું-ઉજ્જયિનીના મહાન વિક્રમની સાથે.”*

*‘ધૂમકેતુ,’ કૃત ‘કર્ણાવતી’માંથી.

ભોજનું પ્રાતઃસ્મરણ

ભોજરાજાના નિત્યજીવનમાં કઈ ભાવના પ્રધાનપણે પ્રવર્તતી હતી તે દિનચર્યાના આરંભમાં પ્રભાતે તે જે સંકલ્પ કરતો હતો તે ઉપરથી સમજાશે :

નિજકરનિકર સમૃદ્ધયા ધવલયં યુવનાનિ પાર્વણ શશાઙ્ક ।

સુચિરં હન્ત ન સહતે હતવિધિરિહ સુસ્થિતં કિમપિ ॥

હે પૂર્ણિમાના ચન્દ્ર ! તારા કિરણોના સમૃદ્ધિથી ભુવનોને ઉજ્જવલ કર. (અર્થાત્ હે રાજન્ ! તારી સમૃદ્ધિ વડે દીનદુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કર.) કારણ કે દૈવ કોઈની સારી સ્થિતિ ઝાઝો વખત ટકવા દેતું નથી.

અયમવસરઃ સરસ્તે સલિલેરુપકર્તુર્મર્થિનામનિશમ્ ।

ઇદમપિ સુલભં ચામ્મો ભવતિ પુરા જલધરાભ્યુદયે ॥

હે સરોવર ! તારા જળ વડે લોકો ઉપર નિરંતર ઉપકાર કરવાનો તારે માટે આ જ ખરો અવસર છે. કારણ કે હાલ મેઘવૃષ્ટિ થવાથી તારામાં પુષ્કળ જળ ભરાવાથી તે આપવું સુલભ છે. (પણ જીનાળામાં તે સૂકાઈ જતાં એક ટીપું પણ આપવું દુર્લભ થશે.)

કવિકુલગુરુ કાલિદાસ

પરણ્યાની પહેલી રાત હતી. રાજકુમારી અંપકલતિકાના શયન-મંદિરની સળવટ અને શોભા જોટલી મોહક તેટલી જ માદક હતી. ભાવી જીવનનાં સુખભર્યાં સ્વપ્નાં જોતી કોડભરી કુંવરીએ રંગમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ કોઈ આતુર આંખો ત્યાં તેની રાહ જોતી દેખાઈ નહિ. પલંગમાં પોઢેલો પુરુષ પ્રવેશદ્વાર ભણી પીઠ કરી ઘસઘસાટ ધોરતો હતો. પળવાર રાજકન્યા ચૂપચાપ જાળી રહી. તેને તેનાં પરિમલ પ્રસારતાં પ્રણય પુષ્પો કરમાઈ જતાં લાગ્યાં. તેના આશઅભિલાષનો પૂજ્યથાળ પરિણીત જીવનના પહેલે પગથીયે જ જાંઘો વળી જતો લાગ્યો. તેણે એક દીર્ઘશ્વાસ લીધો. ધીમે પગલે તે વાસરશય્યા પાસે આવી. શું આ તેની પ્રણયરાત્રિ હતી ? કે પછી પત્નીના પ્રેમની પરીક્ષા કરવાને જ પતિએ જાંઘવાનો ડોળ કર્યો હતો ? આશંકા, ઉત્સુકતા, લજ્જા અને સંકોચ એકસામટાં આ એકાન્ત જીવનમાં રાત્રિની નિઃસ્તબ્ધતામાં તેના હૈયાને કંપાવી રહ્યાં હતાં. ઝુમ્મર-માંના દીવા પણ સ્થિર જ્યોતે પ્રકાશતા હતા, જાણે તેની અસહાયતા અને એકલતાનો ઉપહાસ કરતા ન હોય !

પતિરાજમાં રસિકતાનો છાંટો પણ હોત તો આજના મીઠા ઉન્ન-ગરાની મોજ માણવાની મોંઘી તક આમ ન ગુમાવત. પણ તેણે તો જાંઘને મીઠી માની હતી. નવોઢાનાં નૂપુર અને કંકણના મંજુલ રણકારથી તેની નિદ્રામાં ખલેલ ન પડી. નવવધૂએ અધીર બની તેના મુખ ઉપર પુષ્પ-માળાના પ્રહાર કર્યા, સુગંધી શીતળ જળ છાંટ્યું અને છેવટે પોતાના કોમળ કર વડે તેને ઢંઢોળ્યો ત્યારે ભાઈસાહેબે આંખો ઉઘાડી. પણ આ કુંભકર્ણના જાગવાથી રાજકન્યાની શંકા વધુ સખળ બની. તે એ ડગલાં પાછળ હસી. તેની આશાનું ખૂન થયું હતું ! તેનું સર્વસ્વ લૂંટાઇ

ગયું હતું ! જેને ચરણે પોતાનું જીવન ન્યોજીવર કરવા તે કોડભરી આવી હતી અને જેને તે પોતાના અંતરમાં આરાધ્ય દેવ તરીકે સ્થાપવા માગતી હતી તે પુરુષના નયનોમાં નેહ નહોતો, જીભ ઉપર બે મીઠા શબ્દો નહતા, મુખ ઉપર કશી સંસ્કારિતા, કે સહૃદયતા નહોતી. તેનો નિષ્કૃષ્ણ બનેલો પ્રેમ, રોષ અને તિરસ્કારમાં પરિણમ્યો. પળવાર પહેલાંની અભિસારિકા અત્યારે ચંડી બની. તેણે તેને ન કહેવાનાં વેણ કહ્યાં. આખરે ક્રોધનો જાભરો શમી ગયો. એટલે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કાઢવાને શું કરવું તેનો શાન્ત ચિત્તે તેણે વિચાર કરવા માંડ્યો.

પરંતુ આટલાં ઘણાં શબ્દ બાણોનો મારો ચાલવા છતાં પેલો પુરુષ વિરોધ કે બચાવનો એક પણ હરફ બોલ્યા વિના નીચે મુખે ચૂપચાપ પત્થરના પૂતળાની પેઠે જામો હતો. તેના ચહેરા ઉપર એકબો અપરાધનો એકરાર તરવરતો હતો અને આંખોમાંથી ક્ષમાની યાચના નીતરતી હતી. આખરે તેણે જીવાન બોલી:

‘ મારૂં કરજો, મને તો પ્રધાનપુત્રે અહીં પકડી આણ્યો છે. ’

રાજપુત્રોની નજર આગળ ભૂતકાળ ખડો થયો. પ્રધાનપુત્ર અને તે સમવયસ્ક હતાં અને સાથે ભણતાં હતાં. પરિચય ગાઢ થતાં પ્રધાનપુત્રે રાજકન્યાના પ્રેમની ભિક્ષા માગી. પરંતુ પોતાના ઉચ્ચ કુલાભિમાનના કારણે તેણે ના પાડી. નિષ્કૃષ્ણ બનેલો પ્રેમી હવે દુશ્મન બની બેઠો અને આખરે તેણે તેનું વેર આમ વાળ્યું, ‘ રાજાએ પોતાની પુત્રી માટે યોગ્ય જમાઈની શોધ કરવા પ્રધાનને આજ્ઞા કરી હતી. પણ ‘ તમારી ગરહાજ-રીમાં રહેને વિરોધીઓ રાજાને કંઈક જાંધું ભરાવે એવું કંઈ જાણું બતાવી પ્રધાનપુત્રે પિતાને સોંપાયલું કામ પોતે જ પાડી લીધું અને છેવટે આ ‘ રતન ’ ને શોધી લાવ્યો. રાજપુત્રીને આ બધી કડીઓનો મેળ બેસાડતાં વાર ન લાગી. ગમે તેમ, પણ હવે તો તકદીર સાથે તકરાર ન કરતાં પડ્યું પાનું સુધારી લેવાની દૃષ્ટિથી તેણે વધુ બાણવાની જાણાસા બતાવી. જવાબમાં પેલાએ પોતાની ઓળખાણ આપી.

‘ મારું નામ કાલિદાસ. મારા ગામમાં બધાં મને કાળિયો કહે છે. હું જાતે ગૌડ સારસ્વત બ્રાહ્મણ છું ને કાશ્મીરનો વતની છું. માઆપ

મને નહાતો મુકી મરી ગયાં ' તાં. કાઈ મારી સાર સંભાળ લેનાર નહતું એટલે રવડી રજાળીને આવડો મોટો થયો. એક દિવસ એક ઝાડની ડાળ ઉપર બેસી તેને કુહાડી વડે હું કાપતો હતો ત્યાં તમારા પ્રધાનપુત્રે મને દીઠો અને અષ્ટ પષ્ટ સમજાવી અહીં આણ્યો. હું તો આમાં કંઈ જ સમજતો નથી. મારા ઉપર ગુસ્સે ન થશો. હું તો સવારે મારે રસ્તે પડીશ. ' એકી શ્વાસે જેમ તેમ કરી થોથવાતી જીભે કાલિદાસે આટલો ખુલાસો કર્યો. તેની નરી નિખાલસતા અને બાળકના જેવી નિર્દોષતા દેખી કુંવરીના હૈયામાં સુતેલું વાત્સલ્ય અને અનુકંપા જાગ્રત થયાં. તેણે તેને મહેલમાંથી બહાર નીકળવાની કે કાઈની સાથે વાત કરવાની મનાઈ કરી અને અંદર જ તેના ખાવાપીવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

ખીજે દિવસે કુંવરીએ કંઈક નિમિત્ત કાઢી રાજજ્યોતિષી મણિ-શર્માને બોલાવ્યો. ભલો જોષી પરમ દેવીભક્ત અને ઠરેલ માણસ હતો. તેણે કુંવરીની કુંડલી જોઈ તેને નિરાશ ન થતાં ભાગ્યમાં લખેલો પતિ સ્વીકારવા સલાહ આપી અને કાલિદાસ પાસે સરસ્વતીની ઉપાસનાનો નવાણુંવ મંત્ર, ' ॐ ऐं ह्रीं क्लीं महाकाल्यै नमः ' જપાવવાની સૂચના કરી.

અંપકલતિકાએ અખૂટ ધીરજથી અનધક પતિને ઉપલો મંત્ર મેઠે કરાવ્યો. તેની સહૃદયતા અને શ્રદ્ધાની અસર અબુધ કાલિદાસ ઉપર પણ પડ્યા વિના ન રહી. તેણે પણ દેવીને પ્રસન્ન કરી તેમના વરદાન વડે રાજકન્યાને અનુરૂપ થવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. સવારે સરૌવરમાં સ્નાન કરી બીને કપડે એક પગે ખડા રહી કાલિકા દેવીના મંદિરમાં એકાગ્ર ચિત્તે તેણે ભાવનાપૂર્વક ભગવતીના મંત્રનું રટણ શરુ કર્યું. ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાતની નિરાહાર એકધારી આરાધના પછી દેવીએ દર્શન દીધાં. અને વરદાન માગવા કહ્યું. કુંવરીની શીખામણ મુજબ ' તમે મારી જિહ્વાએ વસો ' એવું તેણે નિશાનીથી માગ્યું. સરસ્વતીએ ' તથાસ્તુ ' કહી ' સંકટ સમયે હું તને સહાય કરીશ ' એવું ખીજું વરદાન આપ્યું અને ઉપરથી આશીર્વા આપી કે ' તું મારો સાચો ભક્ત હોવાથી તારો સર્વત્ર વિજય થશે અને મારા સેવક તરીકેની તારી અમર નામના દિગંતમાં વ્યાપશે. ' દેવી અંતર્ધાન થયાં અને કાલિદાસને જાણે પોતે નવો જન્મ પામ્યો હોય કે નવી સૃષ્ટિમાં આવી પડ્યો એવો અનુભવ થયો.

ખીજી બાજુ રાજપુત્રી કાલિદાસની સાધના સફળ થવાની શ્રદ્ધા અને ઉત્કંઠાપૂર્વક રાહ જોઈ રહી હતી. ચોથે દિવસે તો તે જાતે સાયંકાળે દાસીવર્ગ સાથે દેવીનાં દર્શને ગઈ અને ત્યાં ધ્યાનમગ્ન પતિને જોઈ તેને વિશ્લેષ ન થાય તે મારે મંદિર બહાર સખીઓ સાથે સરોવર તીરે ગઈ. ત્યાં તેણે એક આશ્ચર્ય જોયું. પવન વાતો ન હતો છતાં જળ વચ્ચે તેણે એક કમળને ડોલતું દીઠું. તેણે પોતાની સખી કુમુભલતિ-કાને તેનું કારણ પૂછ્યું :

અનિલસ્યાગમો નાસ્તિ દ્વિપદો નૈવ દૃશ્યતે ।

સરોમધ્યગતં પદ્મં કંપિતં કેન હેતુના ॥

પણ સખી તેનો ખુલાસો કરી ન શકી. એટલામાં અચાનક પાછળ મંદિરમાં ધ્યાનસ્થ જાહેલા કાલિદાસના મુખમાંથી દેવીની કૃપાથી તેના પ્રશ્નનો બરાબર બંધ બેસતો ઉત્તર મળ્યો :

પાવકોચ્છિષ્ટવર્ણામઃ શર્વરીકૃતબન્ધનઃ ।

મોક્ષં ન લભતે કાન્તે કમ્પતે તેન હેતુના ॥

“ અગ્નિના અવશેષ સમા કોલસા જેવો કાળો ભમરો રાત્રિ પંખાથી કમળમાં પૂરાઈ ગયો છે તે નીકળી શકતો નથી. હે કાન્તા, તેથી જ આ પંકજ કંપે છે. ” આવો પ્રાસાદિક શ્લોક સાંભળી કુંવરીને દેવી પ્રસન્ન થવાની ખાત્રી થઈ. તે તો પતિસુખની પ્રાપ્તિ માટે ઉત્સુક જ હતી. તેથી ઉપલા શ્લોકનો તેણે એવો ગૂઢાર્થ ઘટાવ્યો કે ‘ શંકરના ત્રીજા નેત્રમાંથી પ્રગટેલા અગ્નિના અવશેષ રૂપ કામદેવ કે જેનું બન્ધન રાત્રિ છે તે તારા હૃદયકમળમાં પૂરાયો છે અને તેથી તે કંપે છે ! ’ આનંદના આવેશમાં તે દોડતી મંદિરમાં ગઈ અને દેવીને કૃતજ્ઞતાથી જલકાતા હૈયે સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. પછી તે પતિના ચરણમાં પડી. ગઈ કાલ સુધી મૂઢમતિ મનાતો કાલિદાસ દેવીની કૃપાથી આજે મહાવિદ્વાન બની ગયો હતો. પોતે તેને કહેલાં આકરાં વેણુ માટે ક્યા શબ્દોમાં તેની ક્ષમા યાચવી તે કુંવરીને ન સૂઝ્યું. કાલિદાસે આ બધું ભગવતીના પ્રસાદની પ્રાપ્તિના નિમિત્તરૂપ બનેલું જણાવી તેના મનનું સમાધાન કર્યું. કાલિદાસની ધૃષ્ટિ કાલિકાનો ઉત્સવ ઉજવવાની હતી પણ રાત્રિ પડી ગઈ

હતી તેથી બીજે દિવસે તેનો સમારંભ યોજવાનું ઠરાવી નવદંપતી પરિજનસહ આનંદભેર મહેલે પાછાં ફર્યાં.

કાલિદાસની સૂચનાથી કુંવરીએ પ્રધાનપુત્ર ચ્યૂડમણિને રાતોરાત ત્રેડાઓ. તેણે તો રાજપુત્રીનું ભવિષ્ય બગાડવામાં બાકી રાખી ન હતી. કરતાં તો ક્યું પણ પછી તેનો પ્રપંચ પકડાઈ જતાં રાજ તેને કેવી આકરી શિક્ષા કરશે તેની કલ્પના કરી તેનું કાળજી ક્યારનું કંપી રહ્યું હતું. દેવીના વરદાનથી કાલિદાસ વિદ્વાન થયાની તેને ખબર ન હતી. તેથી કુંવરીનું તેડું આવતાં ભયના માર્યા તેને આખે અંગે પસીનાના રેલા છૂટ્યા. જાણે યમરાજ સમક્ષ જતો હોય તેમ લથડતે પડે તે મહેલનાં પગથીયાં ચડ્યો. પણ જ્યારે તેણે નવદંપતીને આનંદવાર્તા કરતાં જોયાં ત્યારે તેને જેટલી નવાઈ સાગી તેટલી જ હીંમત આવી. પેસતાં વેંત તે સીધો દોડીને બેનેના પગમાં પડ્યો. કાલિદાસે તેને ઉઠાડતાં કહ્યું: ‘ભાઈ, તારો જરાય દોષ નથી. તું તો એક નિમિત્ત માત્ર હતો. બાકી સૌ સૌના ભાગ્યનું ભોગવે છે. મારા કીસ્મત આડેનો પડદો ખસી જતાં અમે આજે અન્યોન્યનો પ્રેમ મેળવી શક્યાં છીએ. તારે કશું મનમાં લાવવું નહિ. કાલે રાજજીને કહીને તને કોઈ ઉચ્ચ અધિકારપદે નીમીશું.’

જ્યાં શિક્ષા થવાનો ડર હતો ત્યાં સામે શિરપાવ મળ્યો. એટલે ચ્યૂડમણિની આંખો આભાર અને પશ્ચાત્તાપનાં બેવડાં આંસુથી છલકાઈ ગઈ. કુંવરીએ તેને બાલસ્નેહની યાદ આપી ગઈ ગુજરી ભૂલી જવા કહ્યું અને પૂરા સન્માન સાથે વિદાય કર્યો.

સવાર પડતાં રાજ સત્યવાન અને રાણી સાવિત્રીને બધી બીનાની જાણ થઈ. પુત્રીનું શાણપણભર્યું વર્તન જાણી તેમના આનંદનો પાર ન રહ્યો. તેમણે પ્રજામાં ઘોષણા કરાવી કાલિકાનો મહોત્સવ પૂર ઉમંગથી ઉજવાવ્યો. કેટલોક સમય ત્યાં વીતાવી કાલિદાસ રાજની રજા લઈ દેશદેશાન્તરમાં પ્રવાસે નીકળ્યો અને ઉત્તમ પ્રતિભાશક્તિથી કવિ અને નાટ્યકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો. અંતે તે ભોજરાજની સભામાં આવી વસ્યો અને ત્યાં દેશવિદેશના પંડિતોને પોતાની અપૂર્વ કાવ્યશક્તિથી ઠરાવી તેણે સભાનું માન જાળવ્યું. શાણી અને સુશીલ સ્ત્રી ગમે તેવો પતિ પ્રાપ્ત થવાથી નિરાશ ન થતાં તેને સુધારવા મથે તો પોતાનું જીવન સુખી કરી શકે છે.

આવી જ બીજી પણ એક દંતકથા છે; જેમાં અંગાળની રાજ-કુમારીને બદલે ધારાનગરના વરરુચિ નામના શ્રીમંત અને સંસ્કારી ગૌડ સારસ્વત બ્રાહ્મણની પુત્રી કુમલા અથવા પ્રિયંગુમંજરીનો અને પ્રધાન-પુત્રને બદલે પુરોહિતના પુત્રનો ઉલ્લેખ આવે છે. આટલા ફરક સિવાય બંને કથાઓ લગભગ સરખી છે. પાછળની વાતમાં કાલિદાસને તેને સાળો પૂછે છે કે ‘કંઈ ભણ્યા છો ખરા?’ ‘અસ્તિ કશ્ચિત્ વાગ્વિશેષ:?’ આ મહે-ણાના ઉત્તરમાં દેવીના વરદાનથી વિદ્વાન થયા પછી પોતાનાં પ્રખ્યાત ચાર કાવ્યો અનુક્રમે કુમારસંભવ, મેઘદૂત, રઘુવંશ અને અકુતસંહારની શરૂઆત કાલિદાસ તેના અકેકેક શબ્દથી કરે છે. આ ઉપરાંત શાકુન્તલ, માલ-વિકાગ્નિમિત્ર અને વિક્રમોર્વશીય એ ત્રણ નાટકો તેણે લખ્યાં છે. બીજાં પણ અનેક નાનાં મોટાં કાવ્યો, નાટકો વગેરે કાલિદાસને નામે ચઢેલાં છે.

અસાધારણ પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વનું ઘડતર કેવી રીતે થાય છે તે ઘણીવાર જનતા જાણતી નથી છતાં તેની પ્રત્યેનો પોતાનો અહોભાવ વ્યક્ત કરવા તે આના કારણ તરીકે અનેક ચમત્કારિક કથાઓ ઉપજાવી કાઢે છે. ઉપલી દંતકથાઓ આ જ કાટીની છે. બાકી લગ્ન યોગ્ય ઉંમર થાય ત્યાં લગી કાલિદાસ તદ્દન નિરક્ષર અને મૂઠ હતો અને માત્ર ત્રણ દિવસમાં જ મહાપંડિત થઈ ગયો એ જલદી માન્યામાં આવતું નથી. વળી કશીય પરીક્ષા કે તપાસ કર્યા વિના રાજા તેમ જ રાજકુમારીએ કાલિદાસને વર તરીકે સ્વીકારી લીધો હોય એ સંભવિત લાગતું નથી. વધુમાં એકની એક રાજપુત્રીનો પતિ થવા છતાં અને ધરજમાઈ કરી રાખેલો હોવા છતાં અન્ય રાજ્યદરબારોમાં ઉદરનિર્વાહ માટે તેને રહેવું પડે એ પણ અનવાજ્ય નથી. સૌથી વધુ તો અસંભવિત એ લાગે છે કે રાજાથી પણ ઊંચાં વિના પ્રધાનપુત્ર આટલી હદે પ્રખ્યાત ખેલી જાય છે.

પરંતુ હિન્દના આ શેક્સપીયર સમા મહાકવિના જીવનની વિગતો જાણવાનાં આવી દંતકથાઓ સિવાય બીજાં કંઈ આધારભૂત સાધનો નથી એ ખૂબ ખેદની વાત છે. (૧) કેટલાક વિદ્વાનો કાલિદાસ લંકાના રાજા કુમારદાસના સમયમાં (ઈ. સ. ૬ ટ્રા સૈકામાં) થયાનું અને ત્યાં જ રહ્યાનું કહે છે, (૨) કેટલાક તે ભોજના સમયમાં (૧૧ મા સૈકામાં) થયાનું અને ત્યાં જ જીવન નિર્ગમ્યાનું કહે છે, (૩) તો કેટલાક જ્યોતિ-

વિદ્યાભરણુ ગ્રંથમાં જણાવેલા નવ કવિરત્નોના વૃત્તાન્તોમાં શ્રદ્ધા રાખનારા તેને ઉજ્જયિની નગરીના સ્થાપક અને સંવત્પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્યના સમયમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૧ લા સૈકામાં) થયાનું જણાવે છે. (૪) જો કે કેટલાક તેને ઈ. સ. પૂર્વે ૮ મા કે ૯ મા સૈકામાં થયાનું સૂચવે છે. પણ જેમ કાલિદાસ નામધારી ત્રણ ચાર કવિઓ થયા છે તેમ ઉજ્જયિનીની ગાદી ઉપર પણ વિક્રમ અને ભોજ નામના ત્રણેક રાજાઓ થયા છે; એટલે કયો કાલિદાસ કયા ભોજના કે કયા વિક્રમના સમયમાં થયો તેનો ચોક્કસ નિર્ણય કરવો એ પુરાતત્વવિદો ઉપર છોડીશું.

કાશ્મીરના ઇતિહાસ ‘ રાજતરંગિણી ’ વગેરેના આધારે એમ સમજાય છે કે સંવત્પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્યના સમયમાં નહિ પણ વિક્રમાદિત્ય હર્ષવર્ધનના શાસનકાળમાં કાલિદાસ થયો હતો. હર્ષના દરબારમાં માતૃગુપ્ત નામનો મોટો કવિ હતો અને માતૃગુપ્ત એ કાલિદાસનું બીજું નામ કહેવાય છે. નામાંકિત નવરત્નો આ હર્ષની રાજસભામાં હતા. માતૃગુપ્તની વિદ્યાપારંગતતા જોઈ હર્ષરાજાએ તેને રાજ્યનો થોડોક ભાગ કાઢી આપ્યો હતો. વળી કહેવાય છે કે કાશ્મીરનો રાજા પ્રવરસેન બાળક હતો તેથી હર્ષ વિક્રમે કાલિદાસને ત્યાંનો શાસક નીમ્યો હતો. પુખ્તવયનો થતાં પ્રવરસેને ગાદીનો દાવો કર્યો એટલે કાલિદાસ ગાદી છોડી યતિ થઈ કાશીએ ગયો હતો. વચ્ચે વચ્ચે તે ઉજ્જયિનીમાં આવતો જતો હતો.

કાલિદાસ મુંજના ભત્રીજા ભોજના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૧ મા સૈકામાં) થયાનું દંતકથા, ભોજપ્રબંધ અને પ્રબંધચિન્તામણિ જણાવે છે. તેનું જન્મસ્થાન કાશ્મીર અને જીવનવ્યવહારનો પ્રદેશ માળવા હોય એમ જણાય છે. તેણે રચેલા ગ્રંથો તેના વિવિધ દર્શનો, ધર્મશાસ્ત્રો અને વિદ્યાકળાઓના માર્મિક જ્ઞાનની સાક્ષી પૂરે છે અને તે ઉપરથી તેનો અભ્યાસ તલપર્શી, વ્યાપક અને વિવિધ શાખાવાળો હોવાનું જણાય છે. તે ધર્મે શિવમાર્ગી હતો એમ જોડે તેનાં નાટકોની નાન્દી જોતાં લાગે છે, છતાં તે સાંકડા મતનો શૈવી ન હતો. તેનું સૃષ્ટિનું અવલોકન અને માનવસ્વભાવનો અભ્યાસ જેટલાં સૂક્ષ્મ તેટલાં જ સચોટ હતાં. તે સ્વભાવે નમ્ર, રસિક અને વિદાસી હતો. સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તેને

અત્યંત આદર હતો અને તેમનું ગૌરવ જળવવાની તેનામાં ચીવટભરી વૃત્તિ હતી. તેની કવિતા જેટલી રોચક અને સરસ છે તેટલી જ સરળ છે. ‘ ઉપમા તો કાલિદાસની ’ એવો કાવ્યજ્ઞોનો મત છે.

કાલિદાસ વિશે આપણા રસિક કવિ દયારામભાઈ માફક એક એવી માન્યતા પ્રવર્તે છે કે તે અતિ શૃંગારી અને વ્યભિચારી હતો. પણ તેનાં કાવ્યોમાં રહેલો શૃંગારરસ શુદ્ધ અને સંસ્કારી છે એમ તેની મેધદ્રુત, શાકુન્તલ આદિ કૃતિઓ ઉપરથી પૂરવાર થાય છે. તેણે પોતાનાં કાવ્યોમાં વ્યભિચારને ખૂદલા શબ્દોમાં વખોડેલો છે અને ઉન્નત દામ્પત્યને જ ગિરદાયું છે. આવા પુરુષને સપ્રમાણ પૂરાવાના અભાવે વ્યભિચારી કહી નિંદવો એ ઉત્તમ કાવ્યશક્તિની નિંદા કરવા બરાબર છે. જેમ અંકબર બાદશાહ અને ખીરબલના હાસ્ય અને હાજરજવાખી ભરેલા વાર્તા વિનોદો આજે જે લોકો રસથી સાંભળે છે તેમ રાજા ભોજ અને કવિ કાલિદાસના રસિક અને માર્મિક વાર્તાલાપો શિક્ષિત સમાજમાં આજે જે એટલા જ રસથી વંચાય છે.

પુરા કવીનાં ગણનાપ્રસંગે કનિષ્ઠિકાધિષ્ઠિતકાલિદાસ ॥

અद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादनानामिका सार्थवती बभूव ॥

પૂર્વે કવિઓની ગણના કરવા બેસતાં સૌથી પહેલું ટચલી આંગળીયે કાલિદાસનું નામ ચઢ્યું પરંતુ ત્યાર પછી આજ લગી તેના સમોવડિયો ખીજો કોઈ કવિ ન જડવાથી તેની પછીની આંગળી અનામિકા નામ વિનાની રહી. આવી અદ્વિતીય કાવ્યપ્રતિભાના કારણે જનસમાજમાં કાલિદાસ અને કવિ એ બે શબ્દો એક ખીજના પર્યાય રૂપ થઈ પડ્યા છે. સાચે જ કાલિદાસ કવિકુલગુરુ હતો.

સિન્ધુલ અને મુંજ

માલવપતિ સિંહદન્ત (સિંહલ કે શ્રીહર્ષ ?) તેના વિશ્વાસુ પ્રધાનો સાથે ગુપ્ત મંત્રણા કરી રહ્યો હતો. તેની વય અર્ધી સદી વટાવી ચૂકી હતી. પણ પ્રારબ્ધવશાત્ તેને ઘેર હજી પારણું બંધાયું ન હતું. જેમ જેમ જીવનની સંધ્યા નમતી જતી હતી તેમ તેમ તેની પુત્રલાલસા તીવ્ર થતી જતી હતી. વધુમાં તેના સામંતો અને મંડલેશ્વરો તેને નિઃસંતાન જાણી તેના મરણ પછી તેનું રાજ્ય પચાવી પાડવાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. રાજાથી આ અગ્નાણુ ન હતું. આ પ્રશ્નની આસપાસ જ આજની મંત્રણા ચાલી રહી હતી.

ખીજે દિવસે રાજાના સંકેત મુજબ પ્રધાનોએ પ્રજામાં વાત વહેતી મૂકી કે પરમાત્માની કૃપાથી પટરાણી સત્યવતી સગર્ભા થઈ છે. ખીજ આજી પ્રસવયોગ્ય સમય થતાં કાઠ તાજા જન્મેલા બાળકને ગુપ્ત રીતે લાવીને કુંવરના જન્મની જાહેરાત કરી શકાય તે માટે તેમણે ગુપ્તચરો ગોઠવ્યા. પણ દૈવની અનુકૂળતાથી રાજાને ઘેર બેઠાં જ જોઈતું બાળક યથા સમયે મળી આવ્યું. એક દિવસે રાજા બ્રાહ્મ મૂર્તિને ઊઠી રાજ-ભવનના સુંદર ઉપવનમાં લટાર મારતો હતો તેવામાં તેણે ત્યાં મુંજ (સરકટ) ના ભાથા વચ્ચે એક નવજાત ગભરૂ બાળકને જોયો. તેની કાન્તિ રાજાખીજને શોભે તેવી હતી. એટલે રાજાએ સહર્ષ તેને ઉંચકી લીધો અને સીધો જ રણુવાસમાં પહોંચાડ્યો. પછી તો કુંવરના જન્મની વધાઈઓ દેતી નોખતો બજા અને પૂર ઉમંગથી રાજરીત પ્રમાણે દરબાર ભરી દાન દક્ષિણા વહેંચાયાં તથા કેદીઓને મુક્તિ મળી. પ્રજાએ પણ પૂર્ણ ઉત્સાહથી ઉત્સવ ઉજવ્યો અને દેવમંદિરોમાં પૂજાપ્રાર્થના કરી. રાજાએ તેનું નામ મુંજ રાખ્યું.

કેટલાંક સારાં પગલાંનાં છોકરાંના જન્મ પછી કુટુંબમાં એક પછી એક શુભપ્રસંગો આવ્યા જ કરે છે. મુંજના પગલે એવું જ થયું. પટ-રાણી સત્યવતી હવે સાચે જ સગર્ભા બની અને તેણે રાજપુત્ર સિન્ધુલને જન્મ આપ્યો. પાછલી વયમાં જન્મેલા પેટના સંતાનને માથાપ વધુ પડતું લાડ લડાવે એ સ્વાભાવિક છે અને એવા વધુ પડતા લાડથી સંતાન બગડે એ પણ એટલું જ સ્વાભાવિક છે. આથી મુંજના મુકાબલે સિન્ધુલ જોઈએ તેટલો ચતુર અને તેજસ્વી ન થતાં ઉલટો તામસી અને બેપરવા થયો. પાડોશી રાજાઓ અને સામંતોના વિરોધી વલણનો વિચાર કરી સિંહદેવે મુંજને ગાદી સોંપી. એકાન્તમાં તેણે મુંજને તેના જન્મનો ભેદ જણાવી સાચા રાજપુત્ર સિન્ધુલને ઓળખાવે તેમ વર્તવાની તેના દોષો દરગુજર કરવાની અને કોઈ પણ સંજોગોમાં તેને દેહાન્ત કે દેશવટાની સજા ન કરવાની ભલામણ કરી. પણ બાળના ખંડમાં છુપાયેલી ગુજરાતના રાજા પહેલા ભીમદેવની પુત્રી અને મુંજની પત્ની મદનસુંદરી આ ગુપ્ત વાત સાંભળી ગઈ.

સિંહદેવના સ્વર્ગવાસ પછી મુંજે પોતાનું ખર્ચ પોત પ્રકાશ્યું. તેના જન્મનો ભેદ જાણતા હોય એવા સર્વે શકદારોને તેણે હરકોઈ ઉપાયે પરલોક પહોંચાડ્યા. તેની રાણીના ખુમારીભર્યા વર્તનથી તેના ઉપર પણ તેને શંકા ગઈ અને અનેક યુક્તિઓ દ્વારા તેનો ભેદ પામવાની કાશીશ કરી. પણ તે ફાવ્યો નહિ. આખરે એક દિવસે ચોપાટ ખેલતાં મુંજે રાણીને તેનું પિયર હીણા કૂળનું હોવાની ટકોર કરી. સ્ત્રીસહજ લાગણી વશતાથી રાણી છેડાઈ ગઈ. પોતાનાં માવીતર ગમે તેવાં હોય અને તેમને હાથે પોતાનું અહિત થયું હોય છતાં સ્ત્રી તેમની જરા પણ ટીકા થાય તો સહી શકતી નથી. પિતા દક્ષના યજ્ઞમાં પાર્વતી અને શંકરને આમંત્રણ ન હતું છતાં પાર્વતી ત્યાં ગયાં અને પરિણામે અપમાન પામી પ્રાણ તજ્યો. તો પછી ગુજરાતની ગર્વીલી રાજપુત્રી મદનસુંદરી છેડાય તેમાં શી નવાઈ? તેણે મુંજને તેના જન્મનો ભેદ જણાવી સામે ટાણો માર્યો. હાંસીમાંથી હાણ થઈ. રોષે ભરાયલા રાજાએ તરત જ રાણીનું માથું ધડથી છૂટું કર્યું.

આમ સિન્ધુલ સિવાયના સૌ શકદારોને સ્વધામ પહોંચાડ્યા પછી

શાણુ અમાત્ય રૂદ્રાદિત્યની સલાહ અને પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તી મુંજે પર-
ક્રમે દાખવી માળવાનો રાજ્યવિસ્તાર વધાર્યો. ‘ મૂળે મર્કટ ને પાછી
મદિરા પીધી ’ તેમ સત્તા, સંપત્તિ અને યૌવનના મદથી છટી જઈ મુંજે
લંપટતા અને લોભમાં પડી અનીતિનો પંથ પકડ્યો. જોકે નીતિનિપૂણ
અમાત્યની શાણી રાજ્યનીતિથી તેનો રાજ્યવહીવટ સીધો ચાલવા લાગ્યો.

પરંતુ ગાદીનો ખરો હક્કદાર સિંધુલ જ્યાં સુધી તેની છાતી સામે
જીવતો જાગતો ખેડો હોય ત્યાં સુધી મુંજને ક્યાંથી ચેન પડે? તેણે
છીંડાં શોધવાં શરૂ કર્યાં. ઉદ્ધત સિંધુલ વારંવાર તેની આજ્ઞા ઉલ્લંઘતો
હતો. થોડા વખત લગી તો મુંજે ખામોશ ખાધી પણ મુંજની શિખામણો
તો જળકમળવત સિંધુલને ન સ્પર્શી. આથી મુંજનો પરાણે દાખી
રાખેલો વૈરાગિ ભભૂકી ઊઠ્યો.

મુંજ ચન્દ્રમુખી નામની એક વેશ્યાના પ્રેમમાં અંધ બની રાજ
રાત્રે પવનવેગી સાંઢણી ઉપર સ્વાર થઈ તેને માળવા જતો હતો. આ વાત
સિંધુલે જાણી અને તેના ઉદ્ધત સ્વભાવ મુજબ લોકોમાં ફેલાવી. લોક
નિંદાથી ડરીને રામે સીતાને તજ્યાં હતાં તો પછી મુંજ એક વેશ્યાને
તજે તેમાં શી નવાઈ? એકવાર રાજપુરુષો સમક્ષ સિંધુલે મુંજને તેનાં
આવાં અનીતિનાં કામો બદલ ટાણો માર્યો. મુંજને તો ‘ ભાવતું ’ તું તે
વૈદે કહ્યું’ જેવું થયું. તેણે આવા ઉદ્ધત વર્તન બદલ ગુસ્સે થઈ સિંધુલને
દેશવટો દીધો.

ત્યાંથી સિંધુલ ગુજરાતમાં આવ્યો અને અમદાવાદથી ચૌદ ગાઉ
દૂર કાશીંદ્રા પાલડી (હાલના કાસદ) ગામમાં રહ્યો. અહીં તેણે ચક્રાર
બાણાવલી અને આખાર શિકારી તરીકે નામના મેળવી. નિશાનબાજીમાં
તે એવો તો તદ્દલીન થઈ જતો કે લક્ષ અને બાણના સંધાન વિના બીજા
કશાનું તેને ભાન ન રહેતું. એક વાર સ્મશાનમાં શય ઉપર ઘુંટણ ટેકવી
એક જ બાણ તેણે સિંહને હણ્યો પણ પોતાના ઘુંટણ નીચેના શયનું તેને
ભાન ન હતું. કહેવાય છે કે તેના આવા એકાગ્ર ધ્યાનથી સ્મશાનવાસી
ભૂતપતિ વૈતાળ તેની ઉપર પ્રસન્ન થયા અને વરદાન આપ્યું કે, “ તારૂં
બાણ કદિ વૃથા નહિ જાય, અને તારા વંશમાં ચક્રવર્તી રાજ્ય ઉતરશે.”

ભાવિ રાજ્યની લાલચે સિંધુલ પાછો માળવે આવ્યો. મુંજે પણ તેનો સત્કાર કરી રાજ્યમાંથી કેટલોક ભાગ કાઢી આવ્યો. અહીં તે ઠરી ઠામ થયો. પણ મુંજને તેના સલાહકારોએ ભંભેર્યો અને પેલા વૈતાળના વરદાનની વાત મીઠું મરચું ભભરાવીને કહી. રાજ્યલોભી મુંજે જામસો મોકલી સિંધુલને પકડી મંગાવ્યો અને કાષ્ટના પિંજરામાં પશુ પેઠે પૂર્યો. પછી લોહના તપાવેલા સળીયાથી તેની આંખો ફેણવી રીબાવી રીબાવીને તેનો જીવ લીધો.

સિંધુલનો કુંવર ભોજ ત્યારે ત્રણેક વર્ષનો હતો. રખેને સામંતોનો વિદ્રોહ અને પ્રજામાં આંતરકલહ ફાટી નીકળે એવા ડરથી મુંજે તેને ન હણતાં પોતાના અંતઃપુરમાં મોકલી દીધો. અહીં તે મુંજના પુત્ર જયન્તની સાથે જાછરી મોટો થયો. તે યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ અને શાસ્ત્રાદિ ચૈદે વિદ્યા કળામાં પારંગત બન્યો. મુંજે તેને જંગલમાં મોકલી મરાવી નાખવાનું પડ્યું તરચ્યું પણ સુભાગ્યે ભોજ તેમાંથી બચી ગયો.

તિલંગ દેશનો રાજા તૈલિપદેવ છ વાર નિષ્ફળ જવા છતાં સાતમી વાર માળવા ઉપર ચઢી આવ્યો. આ વખતે અમાત્ય રૂદ્રાદિત્ય વ્યાધિથી અશક્ત હતો. તેણે રાજાને યુક્તિ પ્રયુક્તિથી તૈલિપને સમજાવી પાછો કાઢવાની સલાહ આપી. પણ મુંજનો દિવસ ઘેર ન હતો. તેણે અમાત્યની સલાહ અવગણી. આથી ‘માળવાનો રાજા જે ગોદાવરી કિતરી સામી પાર જશે તો તેનો નાશ થશે.’ એવા જીના શાપની તેણે રાજાને યાદ આપી. પણ ‘વિનાશ કાળે વિપરીત શુદ્ધિ’ તે આનું નામ. મુંજે અમાત્યને ‘ચૌરીમાંથી જ રાંડવાની અશુભ વાંછના કરનાર અપશુકનિ-યાળ લેખી પ્રધાનપદ ઉપરથી દૂર કર્યો. યુદ્ધમાં મુંજે તૈલિપને માળવામાંથી મારી હાવી ગોદાવરીને પેલે પાર હાંકી કાઢ્યો. આટલેથી ન અટકતાં વિજયોન્મત બની તે પણ સૈન્ય સાથે સામે કાંઠે પહોંચ્યો. મુંજનું પતન પોતાને જોવું ન પડે તે માટે વૃદ્ધ અને રાજનિષ્ઠ રૂદ્રાદિત્ય ચિતા ખડકાવી બળી મૂચ્યો. આ બાબત મુંજને ફસાવવાને તૈલિપે અનેક પ્રપંચજળો પાથરી અને તેના સૈન્યમાં ભેદ પડાવ્યો. આખરે અમાત્યની આગાહી સાચી ઠરી. યુદ્ધમાં મુંજ હાર્યો અને જીવતો કેદ પકડાયો. તૈલિપે તેને કાષ્ટના પિંજરામાં પશુ પેઠે પૂરી પોતાની રાજ-

ધાનીમાં આણ્યો અને આખા ગામમાં ફેરવી એક રાજમહેલમાં તેને નજર-કેદ રાખ્યો. અહીં તૈલિપદેવે એક કેદી રાજને છાજે તેવી તેની સંભાળ રાખવા માંડી અને પોતાની બાલવિધવા બહેન મૃણાલવતીને તેની સરભરા કરવાનું સોંપ્યું. અહીં તે સર્વ વાતે સ્વતંત્ર હતો. માત્ર બહારના વ્યવહારમાં ભળવાની તેને મનાઈ હતી. મુંજનાં રૂપ અને સૌન્દર્ય મોહક તો હતાં જ અને તેમાં એકાંત મળ્યો એટલે મૃણાલવતી તેના પ્રેમપાશમાં સપડાઈ અને બન્ને વચ્ચે ગાઢ પરંતુ ગુપ્ત સ્નેહસંબંધ બંધાયો. જો કે બહાર બીજું કામ આ કળી શક્યું નહિ અને મોજલો મુંજ કમલપુટમાં પૂરાયલા ભમરાની માફક મૃણાલવતીની મોહિનીમાં પરતંત્રતાનું દુઃખ લગભગ વીસરી ગયો.

કહેવાય છે કે એક વખત મુંજ દર્પણમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોતો હતો. પાછળથી મૃણાલવતી ગુપ્ત રીતે તે જોતી હતી. તેવામાં તેનું પોતાનું પ્રતિબિંબ પણ તેને દર્પણમાં દેખાયું. અને મુંજને મુકાબલે પોતાનું રૂપ અને યૌવન ક્ષીણ થયેલાં જોઈ તેને ખેદ થયો. ચક્રાર મુંજ તેનો મુખભાવ સમજી ગયો અને કહ્યું: ‘ હે મૃણાલવતી ! તારું યૌવન કરમાયું તેનો ખેદ ન કરીશ. સાકરના સેંકડો ટુકડા થાય તો પણ તે મીઠી લાગે છે તેમ તારા સૌન્દર્યની મીઠાશ હજીયે કાયમ છે. ’

બીજી બાજુ, માળવાની ગાદી કોઈ શત્રુના હાથમાં ન પડે તે માટે મુંજના પ્રધાનેએ તેને તૈલિપના કારાગૃહમાંથી પાછો લાવવાની યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ યોજવા માંડી. તેમણે તૈલિપના રાજપુરુષોને ફેાડીને ગોદાવરીના સામે તીરેથી મુંજના શયનખંડ સુધી એક સુરંગ ખોદાવી અને મુંજને તે માર્ગે નાસી છૂટવાનો સંકેત પણ પહોંચાડ્યો.

પણ મૃણાલવતીને મૂકીને જતાં તેનો જીવ ચાલતો ન હતો. જો કે આ ભેદ તેને જણાવવા જેટલો તેના ઉપર તેને વિશ્વાસ પણ ન હતો. આમ ન તો મુંજ મૃણાલવતીને પોતાનો ભેદ કહી શકતો હતો કે ન તો તેને ત્યજીને એકલો જઈ શકતો હતો. પણ આ ચિંતા મૃણાલવતીથી છાની ન રહી શકી. વધુ ખાતરી કરવા માટે તેણે મુંજને એક દિવસ ખૂબ ખાટી તો બીજો દિવસે ખૂબ ખારી રસોઈ પીરસાવી પણ ચિંતામગ્ન મુંજનું ધ્યાન

તે તરફ ખેંચાયું નહિ. આથી મૃણાલની શંકા મજબૂત બની. તેણે મોહક હાવભાવથી અને મીઠી વાણીથી મુંજના પેટમાં પેસી તેના મર્મને પત્તો મેળવ્યો.

‘ સ્ત્રીનો વિશ્વાસ ન કરવો ’ એ નીતિવચનના જાણકાર મુંજે ભાવિના ભૂલાવ્યાથી આખરે મૃણાલને પોતાની પટરાણી બનાવવાનું વચન આપી પોતાની સાથે પેલા ગુપ્ત માર્ગે નાસી આવવા આગ્રહ કર્યો. બંધી મૃણાલે મોઢેથી તો હા લણી અને માર્ગમાં ઉપયોગી થઇ પડે તેવો સામાન અને પોતાના અલંકારો લાવીને બીજે દિવસે જવાનો વાયદો કરી તે તેના ભાઈ તૈલિપ પાસે પહોંચી. તેણે વિચાર્યું કે માળવે ગયા પછી મુંજની સ્વરૂપવતી રાણીખેને મુકાબલે તેની મોહકતા અને મહત્વ ઘટી જશે. આથી તેણે તૈલિપને બધી વાત કહી દીધી. તેણે તાબડોતોબ મુંજને પકડી મંગાવ્યો. અને સૌના દેખતાં તેનું અસહ્ય અપમાન કર્યું. બે બદામના નોકરો પાસે તેણે મુંજના કૂતરાથી પણ ભૂંડા હાલહવાલ કરાવ્યા. તેના પગમાં ભારે બેડીઓ નાંખાવી. લોઢાના પાંજરામાં પૂરાવ્યો અને એક પશુની પેઠે તેને પગવ્યો. છેવટે સાત સાત દિવસના નકારેડા અપવાસ કરાવી આઠમે દહાડે ગળે દોરડું બાંધી હાથમાં ભિક્ષાપાત્ર આપી આખા નગરમાં ઘેરેઘેર ફેરવી તેની પાસે ભીખ મંગાવવા તેણે સેવકોને આજ્ઞા કરી. અપકીર્તિ અને અપમાનથી તેજ્જેવધ થાય છે; તેથી માણસનો આત્મા હણાય છે; તેની માનવતા ઘવાય છે. તે કરતાં તો મોત વધુ સારું. પણ મુંજને આ બધી અવહેલના અને ઉપહાસની કારમી યાતના વેઠવાનો વારો આવ્યો. સિંધુલનો અંતકાળ અને અમાત્ય રૂદ્રાદિત્યની શિખામણ તેને અત્યારે સાંભરી આવ્યાં. મૃણાલના મોહમાં પોતે હાથે કરીને પાયમાલ થયો તેનો હવે તેને પેટભરીને પસ્તાવો થયો. તેનું દિલ વિરાગથી છલોછલ ભરાઈ ગયું. ભિક્ષા માગતા મુંજને જોઈકોઈ સહુદયીએ દિલસોજ દર્શાવી, કોઈ અછકલાએ મહેણું માર્યું કે મજાક કરી તો કોઈ વ્યવહારચતુરે શિખામણો સંભળાવી. આ સૌના ઉત્તરમાં મોંઘું મૂલ્ય ચૂકવી મેળવેલા અનુભવના ઉદ્ગારો મુંજે કાઢ્યા છે જે સૌએ સ્મરણમાં રાખવા યોગ્ય છે.

મુંજને તેની આવી અવદશા થવાનું કોઈએ કારણ પૂછ્યું એટલે તેણે સ્વાનુભવ કહ્યો કે, “ સૌનાં ચિત્ત ચોરનારી, ગાહી ગાહી વાતો કરી

લલલલા પંડિતોને પાણી પાણી કરી દેનાર કપટી હૃદયની કામિની ઉપર જે પુરુષ વિશ્વાસ રાખે છે તે નકકી પશ્ચાત્તાપની હૈયાહોળી વહોરી લે છે.” વળી તેને વિચાર આવ્યો કે, ‘હે મૂઢ, તારી જીવનદોરી બચપણમાં જ કેમ ન તૂટી કે તું બળીને રાખનો ઢગલો કેમ ન થયો કે આજે તારે મદારી દોરી બાંધી માંકડાને ફેરવે તેમ આ સિપાઈઓની પૂઠે ફરવું પડે છે !’ પોતાની આ દુર્દશા કરતાં તેને મરવું મીઠું લાગ્યું અને સ્વર્ગે ગયેલા સ્વામીનિષ્ઠ દ્રાદિત્યને સંબોધી તેણે કહ્યું : ‘મારા હાથી, ઘોડા, રથ અને અંગરક્ષકો જતા રહ્યા ! હું સાવ અસહાય અને એકલો પડી ગયો છું. હવે તો તું મારી સહાય કરે અને તારી પાસે સ્વર્ગમાં તેડાવી લે તો થાણું સારું !’

માર્ગમાં કોઈ કઠોર કાળજીની સ્ત્રીએ તેને ટાણો માર્યો ત્યારે મુંજે તેને સંભળાવ્યું કે, ‘હે ભોળી મૂઢ સ્ત્રી ! મારા આ ભૂંડ હાલ જોધને તું વિવેક ગુમાવી તારા સુખનો આટલો ગર્વ શીદ કરે છે ? સુખનાં સૌ સાધનો તો મારે ઘેર પણ છે; મારે દરવાજે ચૈદસોને છોતેર હાથી જૂલે છે. પણ દૈવયોગે આજે મારી આ દશા થતાં એમાંનું કંઈ મને કામ લાગતું નથી.’

એટલામાં કોઈ સંન્યાસીએ મુંજની આ અવદશા જોઈ અને એક વાર પોતે પણ કોઈ સ્ત્રીના સપાટામાં ફસાયેલો તે સાંભરી આવતાં તેણે બેડો નિસાસો નાખ્યો. ‘જનત ગત દર્દી દર્દીકરી’ તેની મનોવ્યથા જાણી મુંજ બોલ્યો :—

‘મા મંકડ કુરુદ્વેગં યદહં સ્વંહિતોડનયા ।

રામરાવણમુંજાદ્યાઃ સ્ત્રીભિઃ કે કે ન સ્વઞ્જિતાઃ ॥’

‘હે મનરૂપી મર્કટ ! ‘આ સ્ત્રીએ મને છેતર્યો’ એમ વિચારી વૃથા ઉદ્વેગ કરીશ મા. શું રામ, રાવણ, અને મુંજ જેવા કંઈકનાં માનખંડન સ્ત્રીઓને હાથે નથી થયાં ?’

આગળ ચાલતાં મુંજે એક સ્ત્રીને એક ચરખો ચલાવતી જોઈ અને તેનો અવાજ સાંભળી તેણે કહ્યું :

‘રે રે યંત્રક મા રોદી યદહં બ્રામિતોઽનયા ।

કટાક્ષાક્ષેપમાત્રેણ કરાકૃષ્ટસ્ય કા કથા ॥’

‘હે રેંટિયા ! ‘આ સ્ત્રી મને ચક્કર ખવડાવી રહી છે’ એવા ખ્યાલથી તું રડીશ મા. કારણ કે તેના એક કટાક્ષ માત્રથી લલલલાનાં બેજાં મોહના ચક્રોળે ચઢી જાય છે તો પછી તને તો તે હાથે ઝાલીને ધુમાવે છે એટલે તારી આવી દશા થાય તેમાં શી નવાઈ ?’

થોડુંક ચાલ્યા પછી તૈલિપનો મહેલ આવ્યો. ત્યાં અટારીમાં બેભેલી પેલી નઠોર મૃણાલવતીને તેની ફળેતી જોતાં તેણે જોઈ એટલે મનોવેધક કટાક્ષ ફેંકી તે બોલ્યો :

‘જા મતિ પચ્છઈ સમ્પજઈ સા મતિ પહિલિ હોઈ;

મુંજ ભણઈ મૃણાલવઈ ! વિધન ન વેઈ કોઈ.

મુંજ કહે છે : ‘હે મૃણાલવતી ! જે મતિ પાછળથી ઉપજે છે તે જો પહેલેથી જ ઉપજતી હોત તો દુનિયામાં કોઈને દુઃખ વેઠવું ન પડત.’

રસ્તામાં કોઈ શ્રીમંતના ગર્વિષ્ઠ પુત્રને પોતાની હાંસી કરતો જોઈ મુંજને તેની દયા આવી અને તેને દશાના પલટાની યાદ આપતાં કહ્યું :

‘આપદ્રતં હસસિ કિં દ્રવિણાન્ધમૂઢ ।

લક્ષ્મીઃ સ્થિરા ન ભવતીતિ કિમત્ર ચિત્રમ્ ।

કિં ત્વં ન પદ્યસિ ઘટીજલયંત્રચક્રે ।

રિક્તાઃ ભવન્તિ ભરિતાઃ ભરિતાશ્ચ રિક્તાઃ ॥’

‘હે ધનના મદથી અંધ બનેલા મૂઢ ! મને આપત્તિમાં સપડાયલો જોઈને તું શું હસે છે ? કોઈની સંપત્તિ સદાકાળ ટકી રહેતી નથી એમાં નવાઈ જેવું શું છે ? શું તેં રેંટની ઘટમાળમાં જોયું નથી કે ખાલી ઘડો ભરાય છે અને ભરેલો ઠલવાય છે ? એવી જ રીતે માણસની પણ ચઢતી પડતી થયાં કરે છે !’

આખરે તૈલિપની આરા પ્રમાણે સેવકો મુંજને શીળીએ ચઢાવવા લઈ ગયા. ત્યાં પોતાના મનનું સમાધાન કરવાને તેણે શંકરનો દાખલો સંભાર્યો. સૌ દેવોના પણ ગુરુ એવા શંભુને અલંકારમાં માત્ર નરમુંડની રંઢમાળા છે; પરિજનોમાં ફક્ત વાંકાંચૂંકાં અંગવાળા શૂંગી અને ભૂંગી

છે; સંપત્તિમાં કેવળ એક ઘરડો અને ગળીયલ પોડીયો છે. દૈવ રૂઠતાં અહાદેવજીની પણ આવી વિષમ અવસ્થા થઈ છે. ત્યાં પછી આપણે માનવી તે કોઈ ગણતરીમાં ? વળી તેણે લંકાનું પતન યાદ કર્યું. લંકાના અભેદ ગદને ફરતી સમુદ્રની ખાઈ હતી અને દશ મસ્તકવાળા રાવણ જેવો જેનો રક્ષક હતો. છતાં એ ખાઈ પણ તૂટી અને એ કિલ્લો પણ તૂટ્યો. માટે હે મુંજ ! તારી દુર્દશાનો તારે લેશ પણ શોક કરવો ઘટતો નથી.

આખરે શૃણીએ ચઢાવતી વેળા મુંજને તેનાં ઇષ્ટ દેવનું સ્મરણ કરી લેવાનું કહેતાં એક વીરને છાજે તેવી નિસ્પૃહાથી તે બોલ્યો :

‘લક્ષ્મીર્યાસ્યતિગોવિન્દે વીરશ્રી વીરમેઘ્યતિ ।

ગતે મુજે યશઃપુજ્ઞે નિરાલમ્બા સરસ્વતી ॥

‘ મારી લક્ષ્મી તેના પતિ ગોવિન્દ પાસે જશે અને મારી વીરશ્રી કોઈ બીજા વીર પુરુષને ખોળી લેશે, પણ યશના પુંજ જેવા મુંજના મરણ પછી સરસ્વતી આશ્રય વિનાની થઈ જશે.’ આ અંતકાળના ઉદ્દગાર બતાવે છે કે મુંજ જેવો રસિક અને શૂરવીર હતો તેવો જ વિદ્યાપ્રેમી હતો. આજના વિલાસી રાજાઓમાં વીરતા તો બાબુએ રહી પણ મુંજ જેટલે વિદ્યાપ્રેમ પણ કેટલામાં છે ?

આ કાતિલ મનોવેદનાને અંતે મુંજને સંસારની અસારતા તેના સાચા રૂપમાં સમજાઈ ગઈ. ઉપર મુજબ તરેહવાર યાતનાઓથી રિખાવીને તૈલિપે મુંજને શૃણીએ ચઢાવ્યો. પણ આટલેથી તેનો વૈરાગિ તૃપ્ત ન થયો. બધી માનવતા મૂકીને તેણે મુંજના શબની દુર્દશા કરી. તેનું માથું ધડથી છૂટું પાડી તેના ઉપર દહીં ચોપડી સૌની નજરે પડે તેમ તેણે રાજમહેલને દરવાજો લટકાવડાવ્યું. અને છેવટે કિલ્લાની ખાઈમાં દટાવ્યું. મુંજના મસ્તકના આ હાલ જોઈ કોઈ પંડિતે પોતાના શિષ્યોને કર્મની ગતિ સમજાવતાં કહ્યું છે કે :

‘સુહૃદેવેન્દ્રસ્ય ઋતુપુરુષતેજોશંજનકઃ

પ્રમીતઃ શય્યાયાં સુતવિરહદુઃખાદ્દશરથઃ ॥

જ્વલતૈલદ્રોણ્યાં નિહિતવપુષ્પસ્તસ્ય નૃપતે-

શ્ચિરાત્સંસ્કારોઽમૂદહહ વિષમાઃ કર્મગતયઃ ॥

દેવોના રાજા ઇન્દ્રના મિત્ર અને સાક્ષાત્ યજ્ઞપુરુષના તેજના અંશ રૂપી રામચન્દ્રના પિતા એવા દશરથરાજા પુત્રના વિરહદુઃખથી પથારીમાં જ મરણ પામ્યા. અર્થાત્ મરણ સમયે તે ભૂમિ પણ ન પામ્યા. એટલું જ નહિ પણ તેમને અગ્નિસંસ્કાર કરનાર કોઈ પુત્ર પણ પાસે ન હોવાથી તેમના શબને તેલની કાંડીમાં રાખવું પડ્યું અને ભરત મોસાજેથી આવ્યા પછી લાંબા સમયે અગ્નિસંસ્કાર થયો. ત્યાં મુંજના મસ્તકની શત્રુના હાથે આવી અવગતિ થઈ તેમાં શી નવાઈ ?—ખરેખર ! કર્મની ગતિ વિષમ છે.

આમ ‘વાવો તેમું લણો’ ના ન્યાયે સિન્ધુલને કમોતે મારનાર મુંજના જીવનનાટકનો આવો કરુણ અંત આવ્યો.

ભોજની રાજધાની ધારા

વીર વિક્રમાદિત્યે વસાવેલી અવંતિકા અથવા ઉજ્જયિની માળવાની જૂની રાજધાની હતી. ભોજ રાજ્યએ રક્ષણની પાકી વ્યવસ્થાવાળું નવું શહેર બંધાવી તેને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું. આ નગરની ઉત્પત્તિ વિષે નીચેની બે દંતકથાઓ પ્રચલિત છે.

(૧)

એક વાર મહાભારતમાંની અર્જુને કરેલા રાધાવેધની કથા સાંભળી ભોજે એ વેધની વિદ્યા સાધી. અને તે બદલ નગરમાં એક મહોત્સવ ઉજવ્યો. આ ઉત્સવ સમારંભમાં સૌ નગરજનોએ પૂર ઉમંગથી ભાગ લીધો. પરંતુ એક ધાંચી અને એક દરજીએ તેમાં ભાગ ન લીધો. આથી ભોજ રાજ્યએ તેમને તેડાવી મંગાવી તેમને કપડા આપ્યો, ત્યારે તેમણે ખુલાસો કર્યો કે: “ આપે રાધાવેધ કર્યો એ કંઈ બહુ ભારે વાત નથી. અમારા જેવો તેલવેધ અને સૂર્યવેધ આપ જાણતા હોત તો આપના ઉત્સવમાં અમે ખૂશીથી સામેલ થાત.”

રાજ્યએ તેમના વેધ જોવાની ઉત્કંઠા બતાવી. પહેલાં પેલો ધાંચી તેલનું વાસણ લઈ સાતમા માળે ચઢ્યો અને ત્યાંથી ઝડપમાં ઊભા રહી છેક ભોંય તળીએ મૂકેલી બરણી સીકતભેર તેલની ઝીણી ધાર કરી એક પછી છોટા બહાર ન પડે તેમ ભરી. પછી પેલા દરજીએ દોરાને વળ દઈ તેનો છેડો ઊંચો ઊભો રહે તેમ જમીન ઉપર ગોઠવ્યો અને સાતમે મળેલેથી ઉભાં ઉભાં એવી કાબેલિયતથી સોય ફેંકી કે તે આબાદ દોરામાં પડેવાઈ ગઈ. ભોજરાજ્ય તેમનાં લક્ષ્યસંધાન જોઈ પ્રસન્ન થયો. આ રાધાવેધની ખુશાલીમાં તેણે ધારા નગરી વસાવી.

(૨)

પૂર્વે ઉજ્જયિનીમાં આકાશગમનમાં કુશલ વૈતાલ નામનો એક મહા વિદ્વાન અને ચમત્કારી દૈવી પુરુષ રહેતો હતો. કદાચ સ્મશાન વાસી ભૂતપ્રેતાદિ પિશાચવર્ગનો એ અધિપતિ હશે.) તે કાશ્મીરથી આવીને ઉજ્જયિનીમાં રહેતી રાધા નામની રૂપવતી વેશ્યાના પ્રેમમાં આસકત થયો હતો. દિવસે દિવસે તે આ વેશ્યાને એટલો તો આધીન થઈ ગયો કે તેનું જ પાયેલું પાણી પીવા લાગ્યો.

એક વાર ભોજરાજના જાણવામાં આવ્યું કે સિંહલદ્વીપની રાજધાની લંકાપુરીની અદ્ભુત રચનાનું ચિત્ર ત્યાં મળે છે. જે આ ચિત્ર મળે તો તેના ઉપરથી પોતાનું નવું પાટનગર બાંધવાની તેને ઇચ્છા થઈ અને જે કોઈ એ ચિત્ર લઈ આવે તેને મોંમાગી બક્ષીસ આપવાની જાહેરાત કરી. સમુદ્ર ઓળંગી સિંહલદ્વીપ જવા માટે તો દૈવી શક્તિ જોઈએ. એક વૈતાલ સિવાય બીજા કોઈથી આ કામ બને તેમ ન હતું. પેલી વેશ્યાએ વૈતાલને વશ કરેલો હોઈ તેની પાસે લંકાપુરીનું ચિત્ર મંગાવ્યું અને ભોજરાજ સમક્ષ રજુ કર્યું. રાજાએ તેને ઇનામ માગવા કહ્યું પણ રાધા સર્વ પ્રકારે સાધનસંપન્ન હતી એટલે બીજું કંઈ ન માગતાં તેણે એક જ માગણી કરી કે રાજાએ તેનું નામ અમર કરવું. આથી ભોજરાજાએ પોતાના પાટનગરનું નામ રાધા ઉપરથી ઉલટાવી ધારાનગર પાડવાનું વચન આપ્યું અને પેલા ચિત્ર મુજબ નવું નગર વસાવી તેને ધારાનગરનું નામ આપ્યું.

“ ભોજરાજે રચેલી ધારાનગરી—એ તો જાણે કોઈ કવિરાજે પોતાનું સ્વપ્ન પૃથ્વી ઉપર ઉતાર્યું હોય એવી, નાનુક પરિભ્રમતકના પુષ્પ જેવી, સંસ્મરણમાં રમી જાય એવી મનોહારિણી ચારુનગરી હતી. હરિયાળા ધાસથી છવાયેલી એની ચારે તરફની ટેકરીઓ ઉપર રસિક કુંજ નિકુંજો ઝુલ્લ પ્રઝુલ્લ પદ્મ જેવી શોભી રહેતી. પૃથ્વીમાં સઘળે પાણી માટે પરબ બેસતાં; આંહી ધારાનગરીમાં ડેર ડેર વિદ્યાનાં પરબ હતાં. ક્યાંક ન્યાયનો અભ્યાસ થતો; ક્યાંક કાવ્ય, અલંકાર અને રસશાસ્ત્ર ચાલતાં; તો ક્યાંક નાટક અને રસશાસ્ત્ર શીખવાતાં. કોઈ સ્થળે વળી નવા આવેલા

વાફજડ વાગડના વિદ્યાર્થી ઈળીમાં ટિંગાતા પાંજરા પાસે બેસીને એમાં બેઠેલાં મેનાં પોપટની વાણીમાંથી, માલવપંડિતોની સંસ્કૃત ઉચ્ચારણની દબ્બછબ શીખતા નજરે પડતા !

“ અને નગરીમાં જેવી વિદ્યા હતી, જેવી શ્રી હતી તેવી જ રસિકતા પણ હતી.

“.....ભોજરાજના પ્રસિદ્ધ ‘ સરસ્વતી કંઠાભરણુ ’ ની કંચન-સભા ’ માં બેસવું એ ભારતવર્ષમાં ગૌરવની પરાકાષ્ટા ગણાતી. ત્યાં એ સભામાં—વિદ્વાનો, કવિઓ, રાજપુરુષો, નાટ્યાચાર્યો, વિદુષીઓ, સંગીતજ્ઞો, વારાંગનાઓ, શિલ્પીઓ, સાહિત્યકારો, નર્તિકાઓ—આખા ભારતવર્ષની સંસ્કારવિભૂતિ પ્રગટ થતી.

“.....ધારાનગરીમાં રહ્યા વિના કે અવંતિવાસ ક્યાં વિના કોઈ વિદ્વાન સંસ્કારી મનાતો નહિ, કે સમર્થમાં ખપતો નહિ.”*

ભોજે સ્થાપેલી વિદ્યાશાળા પાસેની જ્ઞાનવાપીનું પાણી પીવાથી વિદ્યાપ્રાપ્તિ થતી એમ લોકો માનતા. આજે પણ એ વાપી ‘ અક્કલ-કુદ્ધ ’ ના લાડકા નામે ઓળખાતી મોજુદ ઉભી છે.

* ‘ ધૂમકેતુ ’ કૃત ‘ કર્ણાવતી ’ માંથી.

બત્રીસ પૂતળીનું સિંહાસન

ત્યારે ઉજ્જયિનીમાં પરદુઃખભંજન વીર વિક્રમાદિત્ય રાજ્ય કરતો હતો. એકવાર એક દિંગળર સાધુ તેની પાસે આવ્યો અને તેણે માગણી કરી કે ‘આ કાળી ચાંદશે મારે સ્મશાનમાં અંધોર મંત્રની સાધના કરવી છે. એ પ્રસંગે મારા પીઠપોશક તરીકે તારે હાજર રહી મને સહાય કરવી પડશે.’ રાજાએ પોતાના સ્વભાવ મુજબ રાત્રિના ભીષણ અંધકાર વચ્ચે ખડે પગે ઊભા રહી સાધુનું રક્ષણ કર્યું. રાજાની આ અડગ હિંમત જોઈ સ્મશાનવાસી વૈતાળ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો અને તેણે તેને ગમે ત્યારે હરેક પ્રકારની મદદ કરવાનું વચન આપ્યું. વૈતાળની સહાયથી વિક્રમે ઇન્દ્રને દૈત્યો સાથેનાં યુદ્ધોમાં મદદ કરવા માંડી અને દોસ્તીના દાવે અવારનવાર સ્વર્ગમાં જવા માંડ્યું.

એક વાર દેવસભામાં રંભા અને ઉર્વશીએ અનુક્રમે નૃત્ય કર્યું અને નૃત્યને અંતે બંને અપ્સરાઓએ ‘અમારા બે માંથી કોણ ચહે’ એમ ઇન્દ્રને પૂછ્યું. ઇન્દ્રને બંનેની નૃત્યકલા સમાન કાઠીની લાગી એટલે ઉત્તર આપતાં તે ગુંચવાયો. હંમેશા મુજબ આવા અવસરે નારદમુનિએ માર્ગ બતાવ્યો. પૃથ્વી ઉપર વિક્રમરાજ સકળ કળામાં નિષ્ણાત છે તેથી તેની પાસે બંનેની પરીક્ષા કરાવવી એવી મુનિએ સલાહ આપી. ઇન્દ્રે પોતાના સારથી માતલિને મોકલી વિક્રમને તેડવ્યો. રાજાએ બંનેનાં નૃત્યો જોઈ ઉર્વશીને રંભા કરતાં ચઢીઆતી ઠરાવી. અને દેવરાજને નૃત્ય-કલાનું રહસ્ય સમજાવ્યું ઇન્દ્રે પ્રસન્ન થઈને તેને મહામૂલાં રત્નો જડેલું બત્રીસ દિવ્ય પુતળીઓવાળું ચમત્કારીક તેટલુંજ સોહામણું સિંહાસન ભેટ આપ્યું. શુભ મુહૂર્તે વિધિપૂર્વક ઉજ્જયિનીની રાજસભામાં તેની સ્થાપના કરી વિક્રમ તેના ઉપર આરૂઢ થયો.

વિક્રમને કાઠએ એવું ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે આર્યાવર્તમાં અઢી વર્ષની કન્યાને પેટે જ્યારે પુત્ર જન્મશે ત્યારે તારૂં મરણ પાસે આવેલું જાણુજે. આખરે આ આગાહી સાચી પડી. આકાશમાં ધુમકેતુ દેખાયો, ધરતીકંપ થયો અને રાજાને અમંગળ શંકાઓ ઉપજી. વૈતાલદ્વારા તેણે આતમી મેળવી કે પ્રતિજ્ઞાનપુર (દક્ષિણના પૈઠણ) માં એક કુંભારની અઢી વર્ષની કન્યાને નાગરાજથી શાલિવાહન નામે પુત્ર જન્મ્યો છે. આ ઉગતા શત્રુને દાખી દેવાને વિક્રમ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને શાલિવાહન ના શીર ઉપર પોતાનું દૈવી ખડ્ગ ખેંચ્યું. પણ શાલિવાહને સામે દંડ પ્રહાર કરી જેવો તેનો પ્રાણ લીધો કે તેનું શય ઉડીને ઉજ્જયિનીમાં જઈ પડ્યું. એક સગર્ભા રાણી સિવાયની બીજી બધી રાણીઓ રાજાના શય સાથે સતી થઈ. અંતે આકાશરાણી થઈ કે ‘ જે રાજા પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કરવા સમર્થ થશે તે જ આ સિંહાસને ખેસી શકશે માટે હાલ તેને ખાડો ખોદી દાટી દો. ’ મંત્રીઓએ આકાશરાણીનો અમલ કર્યો. આ ઘટના વિક્રમ સંવત્ ૧૩૪ માં બની.

વર્ષોના વીતવા સાથે સિંહાસનની વાત પણ વિસરાઈ ગઈ. હવે ઉજ્જયિનીમાં ભોજ રાજાની આણ વર્તતી હતી. એક દિવસ સૈન્ય સાથે તે શહેરની બહાર નીકળ્યો. માર્ગમાં લીલાછમ મોલથી લચી પડતું એક ખેતર આવ્યું. ખેતરનો માલીક એક અભુધ બ્રાહ્મણ છેડેના એક ટેકરા ઉપર ખેસી પાકની ચોકી કરતો હતો અને વચ્ચે વચ્ચે હાકાટા પાડી પક્ષીઓને ઉરાડી મૂકતો હતો. રાજાને જતો જોઈ તેણે ત્યાંથી જ ખૂમ મારી પોતાનું આતિથ્ય સ્વીકારવા વિનંતિ કરી. પણ જેવો રાજા અને તેનું લશ્કર ખેતરમાં દાખલ થયાં કે તે ટેકરા ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને જાણે એકાએક સાવ બદલાઈ ગયો હોય તેમ તત્કાળ બરાડી ઉઠ્યો: “ હે રાજા ! બ્રાહ્મણના ખેતરમાં અગાડ કરનાર તારા જેવો ધર્મબ્રષ્ટ બીજો કોણ હશે ! ખરેખર હજાહજા કુળિયુગ આવી ગયો ! ” ભોજ તો આ સાંભળી છોભીલો પડી ગયો અને ચૂપચાપ પાછો ફર્યો. પેલો બ્રાહ્મણ તો પાછો તેના ટેકરા ઉપર જઈને બેઠો અને ફરીથી તેના મગજે પલટો ખાધો. તેણે હાથ જોડી રાજાને રોકાઈ જવા અને તાજો પોંક ખાવા આગ્રહ કર્યો. ભોજ અને તેના સૈન્ય ફરીથી ખેતરમાં

પ્રવેશ કર્યો. એટલામાં ટેકરી ઉપરથી બ્રાહ્મણ હેઠો આવ્યો અને તેના અસલ સ્વભાવ ઉપર આવી રાજાને ખેતરમાંથી ચાલી જવાનું કહી ઘાંટા પાડવા લાગ્યો.

બ્રાહ્મણની મનોદશામાં આમ પલટા થતા જોઈ ચક્રાર રાજાને શંકા ગઈ કે પેલા ટેકરામાં જ કંઈક ચમત્કાર હોવો જોઈએ. કારણ કે બ્રાહ્મણ જ્યારે ટેકરા ઉપર ચઢે છે ત્યારે તેની ઉદારતા ઉભરાઈ જાય છે પણ ત્યાંથી નીચે ઉતરે છે ત્યારે તેની સંકુચિત સ્વાર્થબુદ્ધિ જાગ્રત થાય છે. એક વસ્તુ મન ઉપર લીધી એટલે તેનો તાગ ન કાઢે તો તે રાજા શાનો ? બીજે જ દિવસે પેલા બ્રાહ્મણને તેના ખેતર કરતાં બમણી જગા આપી તેણે પેલા ટેકરાવાળા ખેતરનો દબાવે લીધો.

બીજા એક દંતકથા કહે છે કે ગામની સીમમાં ગાયો ચરાવતા ગોવાળના છોકરાઓ રમતાં રમતાં જ્યારે લડી પડતા ત્યારે તેમનામાંથી ગમે તે એક છોકરો પાસેના એક ઊંચા ટેકરા ઉપર ખેસતો અને એવો તો સરળ ચૂકાદો આપતો કે લડનાર બંને પક્ષોના મનનું સમાધાન થતું. વખત જતાં આ વાત ગામમાં પ્રસરી અને પછી તો ગામલોકો પણ પોતાના નાના મોટા ઝગડાઓનો ઇન્સાફ આ ગોવાળીયાના છોકરાઓ પાસે કરાવવા લાગ્યા. અને ખૂબી તો એ હતી કે તેમના ફેંસલાથી સૌને સરખો સંતોષ થતો. આખરે આ સમાચાર ભોજરાજાને કાને આવ્યા અને પેલા ટેકરામાં કંઈક ચમત્કાર હોવાની તેને શંકા ગઈ.

પછી તો રાજાની આજ્ઞાથી ખોદકામના નિષ્ણાતો કામે લાગ્યા. સાડા તેર હાથ ઊંડું ખોદતાં ટેકરામાંથી એક પ્રચંડ શિલા નીકળી અને મહામુશ્કેલીથી હાથીઓની મદદ વડે તેને ત્યાંથી ખસેડાવી. શિલાનું ઢાંકણ દૂર થતાં અપૂર્વ તેજથી ઝળહળતું એક સિંહાસન સૌની દૃષ્ટિએ પડ્યું. આશ્ચર્યનો ઉભરો ઓસરી જતાં તેમણે એ સિંહાસન બહાર કાઢવા ખૂબ મથન કર્યું, પણ તેમનાં બળ અને બુદ્ધિ કંઈ જ કામ ન લાગ્યાં. સિંહાસન જરા પણ ઊંચે તો ન જ આવ્યું. આખરે થાકીને તેમણે ભોજને બબર આપી. રાજાએ જાતે હાજર થઈ પોતાની નજર સામે સિંહાસન કઢાવવાની કોશીશ કરાવી. પણ કોઈ રીતે સિંહાસન રજ માત્ર ન ખસ્યું.

છેવટે જોષીઓની સલાહથી શાન્તિકર્મ નિમિત્તે રાજ્યએ યજ્ઞ કર્યો અને યજ્ઞને અંતે સિંહાસન સહેલાઈથી આપોઆપ ઊંચે આવ્યું. પછી વાજતે ગાજતે સિંહાસનને નગરમાં આણ્યું અને યોગ્ય દેવાર્ચન તથા માંગલિક વાસ્તુવિધિ કરી રાજ્યએ તેને રાજસભામાં ગોઠવાવ્યું. ભોજે તેના ઉપર બેસવાને બત્રીસ વાર પ્રયત્ન કર્યો અને દરેકવાર અકેકેક પૂતળીએ વિક્રમરાજના પરદુઃખભંજનપણાની અકેકેક વાર્તા કહી તેનામાં વિક્રમના જેવી યોગ્યતા હોય તો જ સિંહાસન ઉપર બેસવા જણાવ્યું અને યોગ્યતા વિના સિંહાસન ઉપર બેસવાથી ભારે અનર્થ થશે એવી ચેતવણી આપી. બત્રીસ પુતળીઓની વાર્તાઓ સાંભળી ભોજે તે દૈવી સિંહાસનની પૂજા કરી અને તેના ઉપર વિક્રમરાજની ધર્મવાહિકા પધરાવી.

કાલિદાસનું બ્રહ્મસભામાં આગમન

ભોજ રાજા જાતે કવિ હતો એટલે કાવ્યશાસ્ત્ર વિનોદનો રસાસ્વાદ માણવાને તેના આશ્રયે એક કવિમંડળ જામ્યું હતું. આજે આપણે ત્યાં કોકવાર સાહિત્ય પરિષદ, કવિસંમેલન કે મુશાયરા થાય છે, પણ ભોજરાજા તો હંમેશા એવી કવિઓ અને પંડિતોની મિજલસ જમાવતા. આને અંગે વિક્રમ વગેરે રાજાઓના સમયથી ચાલી આવતી પ્રાચીન પ્રથા મુજબ તેણે એક સુંદર સભાગૃહ બંધાવ્યું હતું અને તેને સૌ બ્રહ્મસભા કહેતા, કારણ કે અહીં શબ્દ બ્રહ્મની અખંડ ઉપાસના ચાલતી હતી. સોળ સ્તંભવાળા આ સભામંડપને ચાર પ્રવેશદ્વારો હતાં અને વચ્ચોવચ્ચ આવેલી એક હાથ ઝાંચી વિશાળ વેદી ઉપર રાજપીઠ હતી.

નિયમ પ્રમાણે રાજ્યાસનની પૂર્વ દિશામાં પ્રાકૃત ભાષાના પંડિતો અને તેમની પાછળ નટો, નર્તકો, ગાયકો, વાગ્જીવકો આદિ બેસતા. પશ્ચિમ દિશામાં અપભ્રંશ ભાષાના વિદ્વાનો અને તેમની પછી ચિત્રકારો મણિમાણિક્યના શૃંગારકો, પટવા આદિ કલાવાન કૌસળીઓ બેસતાં. દક્ષિણ દિશામાં ભૂતભાષાના કવિઓ, સર્પશાસ્ત્રીઓ, મહલો વગેરે બેસતા. સૌ યથાસ્થાને ગોઠવાયા પછી સમસ્યાપૂર્તિ, પાદપૂર્તિ જેવો કાવ્યવિનોદ ચાલતો અને કોઈ નવો વિદ્વાન કે કલાકાર આવ્યો હોય તો તેની પરીક્ષા લેવાતી. પછી યોગ્યતા મુજબ દાન દેવાતાં. અને દેશવિદેશથી આવેલા કવિઓનો યથાયોગ્ય સત્કાર થતો.

એકવાર પ્રતિહાર દ્વારા વરધી કહાવી શંકર નામનો એક નવો કવિ બ્રહ્મસભામાં આવ્યો. આવતાં વેંત, શિષ્ટાચાર મુજબ રાજાના કુશળ પ્રશ્નની રાહ ન જોતાં, એકદમ રાજા સામે એક પત્ર ધરી “રાજન, તમારો અબ્યુદય થાઓ; શંકર કવિનો આ પત્ર સ્વીકારો” એમ કહ્યું.

“ કવિ, તમારા પત્રમાં શું છે ? ” રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“આપને ઉદ્દેશીને રચેલો એક શ્લોક છે.” કવિએ ઉત્તર આપ્યો.

રાજાએ કવિને તે શ્લોક વાંચી સંભાળીવવા કહ્યું. પણ જેનામાં ધૂન કે ધૃષ્ટતા ન હોય તે કવિ શાનો ? રાજાને ચમ્ભર દોળતી દાસીઓના કંકણની ધુધરીઓનો રણકાર સાંભળી કવિએ કહ્યું કે “મારો સુકોમળ સ્પર્ આ રણકાર વચ્ચે નહિ સંભાળાય માટે દાસીઓ ચમ્ભર દોળતી અટકે તો હું ખોલું.” રાજાને આ પ્રગલ્ભતા સહેજ ખટકી છતાં વિવેક ખાતર સંકેત કરી દાસીઓને થોભવાની આજ્ઞા કરી.

કવિએ શ્લોક સંભળાવ્યો: “ હે ભોજરાજ ! તારો ઉજ્જવલ યશ જાણે ત્રણે લોકને શ્વેત-ધોળા-કરવા ધારતો હોય તેમ પ્રતિદિન પ્રસરતો જાય છે (યશનો રંગ શ્વેત ગણાય છે) અને મારું હૈયું મૂંઝાતું જાય છે કે રખેને મારી પ્રિયતમ પત્નીનો કાળો કેશકલાપ પણ તારા યશની ધોળાશથી સફેદ થઈ જશે કે શું ? ”

આ પ્રાસાદિક શ્લોકથી પ્રસન્ન થઈ રાજાએ કવિને બાર લાખ ટંક આપ્યા અને પછી કંઈક કામ પ્રસંગે તે અંતઃપુરમાં ગયો.

શંકર કવિ જેવા અજ્ઞાણના અને નવા કવિને એક જ શ્લોકના એક સામટા બાર લાખ ટંક મળ્યા તેથી સભાના જૂના કવિઓને તેની અદે-ખાઈ આવી. તેઓ પરસ્પર ગુસપુસ કરવા લાગ્યા કે “ આપણા જેવા સકલશાસ્ત્રધુરંધર અને નિત્યના આશ્રિત વિદ્વાનોને માત્ર એક જ વાર એક લાખ ટંક મળ્યા છે ત્યારે આ ખુશામતીઆ ગામડીઆ શંકરને એકી તડાકે બાર લાખ આપ્યા ! ખરેખર, રાજાને માણસની પરીક્ષા કરતાં નથી આવડતી. અહીં તો ધોધું અને ગધેધું બધું બરાબર છે. રાજાને આપણી કદર નથી. ”

પણ એકાએક આ ગણગણાટ શમી ગયો. રાજા તો પાછો ફર્યો ન હતો. છતાં સભામાં સર્વત્ર શાન્તિ અને ઉત્સુકતા ફેલાયાં. સૌ ઊંચી ડોકે નવા આવનારને જોઈ રહ્યા. આવનાર કોઈ રાજકુમાર ન હતો; છતાં મણિજડિત કનકનાં કુંડળોથી શોભતી તેની તેજસ્વી મુખમુદ્રા, વસ્ત્રાં-ભૂષણની સુંદર સજ્જવટ, તેના શરીરમાંથી પ્રસ્રવતી કસ્તુરી વગેરેની માદક

સુગંધ અને તેના કંઠમાં ઝૂલતી તાબ્બં પુષ્પોની માળા સૌની આંખોને તેના તરફ આકર્ષી રહી હતી. જાણે સાક્ષાત્ વિદાસની મૂર્તિ હોય, જાણે કવિતા દેવી તેના દેહ દ્વારા પૃથ્વી ઉપર પગલાં માંડતી હોય, જાણે શૃંગાર રસને અખૂટ ઝરો હોય, અરે, જાણે સાક્ષાત્ મહેન્દ્ર અવની ઉપર ઉતરી આવ્યો હોય તેમ આખી સભા ઉપર પ્રભાવ અને કુતુહલનું જાદુ પાથરતો એ નવો વિદ્વાન છટાભેર ધીમે પગલે દાખલ થયો અને આવતાં વેંત પ્રસન્ન મુખે વિનયપૂર્વક સૌ પંડિતોને તેણે પ્રણામ કર્યા તથા પાનપટ્ટી વહેંચી સૌને માન આપ્યું. પછી યોગ્ય આસને બેસી રાજ ક્યાં સિધાવ્યા છે તેની પૂછ-પરછ કરતાં તે અંતઃપુરમાં ગયા હોવાની બીજા પંડિતોએ ખબર આપી. ‘વનો (વિનય) વેરીને વશ કરે’ તે આનું નામ.

ચોપાસ ચાલતી વાતો ઉપરથી આ ચતુર કવિ સમજી ગયો કે શંકર કવિને બાર લાખ ટંકા બક્ષીસ મળ્યા તેથી આ સૌના પેટમાં તેલ રેડાયું છે. આથી તરત જ સૌના મનનું સમાધાન કરતાં તે બોલ્યો :

“પંડિતો ! તમારે રજ પણ કચવાટ કરવો ઘટતો નથી. શંકર કવિનું મૂલ્ય તમારા કરતાં વધારે છે એમ માનીને રાજાએ તેને આટલું ભારે દાન આપ્યું નથી. પણ તેના નામથી આપણા આર્યવર્તમાં આવેલા દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગનું રાજાને સ્મરણ થવાથી એ બાર શંકરને ઉદ્દેશીને તેને બાર લાખ ટંકા આપ્યા છે.”

આ ચાતુર્ય અને ચમત્કાર ભરેલા ખુલાસાથી સૌનાં મન પ્રસન્ન અને શાન્ત થયાં. દરમ્યાન કોઈ પરિજને આ અહભૂત કવિના આગમનની ખબર રાજાને પહોંચાડી એટલે રાજા સભામાં આવ્યો અને નવા પંડિતે બિડીને તેને સુંદર શબ્દોમાં આશીર્વાદ આપ્યો. પછી સમય પૂરો થવાથી સભા વિસર્જન કરી ભોજ તેને પોતાના રાજભુવનની અગાશીમાં લઈ ગયો અને ત્યાં યથોચિત અલંકારાદિનો શિરપાવ આવી આદરસત્કાર કરી તેને પૂછ્યું : “હે પંડિતજી ! આપના નામથી શોભવાનું સૌભાગ્ય ક્યા અક્ષરોને પ્રાપ્ત થયું છે ? આપના અહીં આવ્યાથી ક્યા દેશના સજ્જનો વિરહથી દુઃખી થયા છે ? (આપ ક્યાંથી આવો છો ?)”

પોતાના નામનો ઉચ્ચાર કરવાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ હોવાથી કવિએ રાજાની હથેલીમાં આંગળી વડે ‘કાલિદાસ’ એ ચાર અક્ષરો લખ્યા. કાલિદાસનું નામ મુલ્કમશહુર હતું અને ભોજની બ્રહ્મસભા તો તેના

નામથી પૂરી પરિચિત હતી. એટલે કવિનું નામ જાણતાં વેંત રાજા આસનેથી ઊઠ્યો અને ભાવપૂર્વક કવિને ભેટ્યો. પછી તો બન્ને વચ્ચે સાયંકાળ લગી મીઠી કાવ્યગોઠડી જમી. રાજાની ઇચ્છાથી સંધ્યાકાળનું વર્ણન કરતાં કવિએ કહ્યું:

‘વ્યસનિન ઇવ વિદ્યા ક્ષીયતે પક્ષજત્રીઃ

ગુણિન ઇવ વિદેશે દૈન્યમાયાન્તિ મૃજ્જાઃ ।

કુન્નપતિરિવ લોકં પીડયત્યન્ધકારો

ધનમિવ કૃપણસ્ય વ્યર્થતામેતિ ચક્ષુઃ ॥’

‘વ્યસની માણસની વિદ્યા ક્ષીણ થાય તેમ, કમળની શોભા સૂર્યાસ્ત થવાથી ઘટતી જાય છે. પરદેશમાં ગુણીજનો દીન બને તેમ, કમળો ખીઝાઇ જવાથી અન્યત્ર જવું પડશે એવા શોકથી ભ્રમરાઓ દીન થતા જાય છે. નબળો રાજા રૈયતને રંજાડે તેમ અધારાએ સૈને હેરાન કરવા માંડ્યું છે અને કંજુસનું ધન વાપર્યા વિના વ્યર્થ જાય છે તેમ અધિકાર જમતાં આંખોનું તેજ વ્યર્થ જાય છે.’

આ સુંદર વર્ણનથી પ્રસન્ન થઈ ભોજ રાજાએ કાલિદાસને કંઈક ખીજી બક્ષીસ આપવાની ઉત્કંઠા જણાવી ત્યારે તેને વારતાં કવિએ કહ્યું:

“ જ્યાં સુધી પરસ્પર મૈત્રી જમી ન હોય ત્યાં સુધી વિનય વિવેક વગેરે શિષ્ટાચાર જરૂરી છે. પણ એક વાર દિલ મળ્યા પછી તેમ કરવું તે દંભનું રૂપ લે છે.

“ હે રાજન્ ! જે જાતે સારો કવિ છે તે જ ખીજા પ્રતિભાશાળી કવિના શબ્દોની સુંદર રચના પારખી શકે છે; ખીજા ક્યાંથી પારખી શકે ? કારણ કે પ્રસૂતિની પીડા વાંઝણી ક્યાંથી જાણે ?

“ વળી હે નૃપતિ ! જે પુરૂષ ઉત્કૃષ્ટ કવિના કાવ્યની દિવ્ય રચના પારખી શકે છે તેણે, જાણે સુવર્ણથી ભરેલી સમસ્ત પૃથ્વી તેને આપી છે એમ સમજવું જોઈએ. કારણ કે દાતા દુર્લભ નથી, પણ એવા સમસવેદક પરીક્ષકો જ દુર્લભ છે.”

આવા નર્મમર્મભર્યા વિવિધ વિનોદ કરી, રાજાની રજા લઈ કાલિદાસ પોતાના ઉતારે ગયો. પછી તો રોજ રાજા ભોજ કવિને પોતાના અંતઃપુરમાં બોલાવતો અને વિવિધ વિનોદ ગોષ્ઠી કરતો. આમ બન્ને વચ્ચે ગાઢ પ્રીતિ અને મૈત્રી જામ્યાં.

અદેખાઈના અંકુર

૪૨૫

જેમ જેમ ભોજરાજ અને કાલિદાસની મૈત્રી ગાઢ થતી ગઈ તેમ તેમ બ્રહ્મસભાના ખીજ પાંડિતોની અદેખાઈ વધતી ગઈ, અને તેએ કાલિદાસનાં છિદ્રો શોધવા લાગ્યા.

તદ્દન નિર્દોષ તો કેવળ એક પરમાત્મા જ છે. બાકી દરેક માણસમાં કંઈકને કંઈક દોષ કે દૂષણ તો મળવાનાં જ; પછી તે ઝાઝાં હોય કે થોડાં તે જુદી વાત છે. એટલે કાલિદાસમાં પણ કંઈક દૂષણ તો હોયજ ને ! વાંકદેખા પાંડિતો તો એવું શોધી જ રહ્યા હતા અને રજનું ગજ કરતાં તો તેમને શીખવવું પડે તેમ ન હતું.

એક વાર કાલિદાસને સભામાં આવતાં વાર થઈ એટલે તક સાધી પેલા ઇર્ષ્યાળુ પાંડિતોએ રાજ સમક્ષ કાલિદાસની રસિકતા અને વિલાસિતાને અતિશયોક્તિના રંગરોગાન ચડાવી લાંપટલા તરીકે ઓળખાવી અને એવા માણસની સોજતથી વેગળા રહેવાની સલાહ આપી. રાજ આ સાંભળી ખિન્ન થયો, એટલામાં જ કાલિદાસ ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને ચક્રાર દૃષ્ટિથી પરિસ્થિતિ સમજી ગયો. રાજના મનનું સમાધાન કરવાને ખુલાસો કરતાં તે બોલ્યો :

“ હે રાજન્ ! કામના બાણથી ઘાયલ થતાં બિચારો માનવી અવશ બની તેને આધીન થાય છે. જ્યાં કામદેવને બાળનાર ત્રિભુવનપતિ શંકરનું પણ અર્ધું પુરુષાતન તેણે હરી લીધું છે અને તેમને અર્ધનારી શ્વર-અર્ધાં દેહે નારી રૂપ-થવું પડ્યું છે : ત્યાં પામર માનવીની તે શી વિસાત ? ”

આ ખુલાસો સાંભળી રાજ પ્રસન્ન થયો. કાલિદાસ પણ તાકડું

તીર લાગ્યું જાણી ઓર રંગમાં આવ્યો. અને તેના વાણીવિનોદથી આખી સલાનું વાતાવરણ બદલી નાખ્યું. પ્રસંગોપાત્ત રાજની યશોગાથા વર્ણવતાં તેણે કહ્યું:

“ મહારાજ ! પરમપુરુષ વિષ્ણુ તેમના નિવાસસ્થાન દુધેલયાં ક્ષીરસાગરને શોધી રહ્યા છે, શંકર કૈલાસને ખોળી રહ્યા છે, ઇન્દ્ર તેના શ્વેત ઔરાવત હાથીને ઢુંદી રહ્યા છે, રાહુ ચન્દ્રને શોધે છે અને બ્રહ્માજી તેમના વાહન હંસને ખોળતા ફરે છે; પણ તેમાંના કોઈની શોધ સફળ થતી નથી. કારણ કે એ સ્વર્ગ પર્યંત પ્રસરેલી તારા યશની ઘોળા-શમાં એ બધી ઘોળી વસ્તુઓ ઝટ ઓળખી શકાતી નથી.

“ બ્રહ્મા (પોતાના હંસને ખોળવાને) એક વાસણમાં દુધ અને પાણી ભેગાં કરી જે તે પક્ષી સામે ધર્યાં કરે છે કે જેથી હંસ હોય તો તેમને છૂટાં પાડે. વિષ્ણુ દરેક સમુદ્રમાં જાશ રેડીને જીએ છે કે જે ક્ષીર (દુધનો) સમુદ્ર હશે તો દુધનું દહીં જામશે. શંકર તેમના ત્રીજા નેત્રમાંથી અમિ વરસાવી દરેક પર્વતની પરીક્ષા કરી રહ્યા છે કે જે તે આંદીતો કૈલાસ પર્વત હોય તો રૂપાનો રસ ઓગળવા માંડે.

“ એક વાર તારા યશનો તોલ કરવાને બ્રહ્માએ તેને ત્રાજવાના એક પદ્મામાં મૂક્યો અને બીજા પદ્મામાં આખો કૈલાસ પર્વત મૂક્યો; છતાં તારા યશનું પદ્મું નીચું ગયું. એટલે વિધાતાએ બન્ને પદ્માં સરખાં કરવાને કૈલાસ ઉપરાંત બીજા પદ્મામાં અનુક્રમે પોડીયો, શંકર, પાર્વતી, ગંગાજળ, શેષનાગ અને છેવટે ચન્દ્રને મૂક્યાં અને છતાંય એ બીજું પદ્મું તો ઊંચું જ રહ્યું. ખરેખર ! તારો યશ અતુલ છે.”

“ વળી હે ભોજ ! તારા દાનધર્મ વિષે એક નવાઈની વાત બની છે. એક વાર કામધેનુના વાછડાનો ગોવાળ સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી ઉપર ઉતરતો હતો તેને જોઈ નારદજીએ પૂછ્યું કે ‘ માત્ર દેવોની જ નહિ પણ ત્રણે ભુવનની સકળ કામનાઓ પરિપૂર્ણ કરનાર વસ્તુઓ સ્વર્ગમાં હોવા છતાં તને એવી શાની ખોટ જણાઈ કે તું પૃથ્વી ઉપર ઉતરે છે ? ’

‘ આપણી કામધેનુના વાછડા માટે ધાસ લેવાને ’ ગોવાળે કહ્યું.

‘ અરે મૂરખ ! તું તો ટૂંકી બુદ્ધિનો ગોવાળોઓ તે ગોવાળોઓ જ

રહ્યા. શું ત્રણે લોકના દેવ અને મનુષ્યોની મનોવાંછના પૂરી કરનાર કામધેનુ. પોતાના વાછડાનું પોપણ થાય એટલું દૂધ પણ આપી શકતી નથી કે તારે પૃથ્વી ઉપર ઘાસ લેવા જવું પડે છે. ?' મુનિએ શંકા ઉઠાવી.

આ સાંભળી ગોવાળીઓ ખડખડાટ હસી પડ્યો અને બોલ્યો : 'ત્યારે સ્વર્ગમાં શું થયું છે તેની તમને ખબરજ નથી. સૌની કામના પૂરનાર ભોજ રાખના અન્નેડ દાનધર્મની વાત સાંભળી મારા જેવી સૌની કામના પૂરવાની શક્તિ બીજા કોઈમાં નથી એવો કામધેનુનો ગર્વ ગળી ગયો છે અને તેથી તેના આંચળ સૂકાઈ જવાથી વાછરડા માટે ઘાસની જરૂર પડી છે.'

ત્યારે નારદજી ઉલટા હસ્યા અને બોલ્યા : 'અરેરે? તારો ફેરો ફોગટ જવાનો છે. કારણ કે ભોજરાખના બધા શત્રુઓ દાંતે તરણું લઈ તેને શરણે ગયા છે તેથી તમામ ઘાસ તેમણે ખૂટાડી દીધું છે.'

“વળી હે પૃથ્વીપતિ તું તારા દાનધર્મ અને ક્ષમાધર્મથી આ પૃથ્વીને ટકાવી રહ્યો છે ત્યાં સુધી હવે તેને બીજા કોઈ આધારની કશી જરૂર નથી. તેથી આ પૃથ્વીને પીઠ ઉપર ધરનાર (કૂર્માવતારી વિષ્ણુ) કાચબો ભલે પાતાળ ગંગામાં લહેર કરે; સમુદ્રમાંથી દાઢ વડે પૃથ્વીને ઉપર લાવનાર (વરાહ અવતારી વિષ્ણુ) વરાહ ભલે પાતાલગંગાને કાંઠે લીલું ઘાસ ચર્ચા કરે; ભલે શેપનાગ તેમની ફણાને આરામ આપે; ભલે દિશાપી હાથણીઓ પાતાલગંગાના કમળના દાંડાના કોળીયા ભર્યાં કરે અને ભલે ધરણીધર પર્વતો છૂટા ફેરે.”

આવાં પ્રાસાદિક અને ચમત્કારયુક્ત સ્તુતિવચનો સાંભળી રાખએ પ્રસન્ન થઈ કાલિદાસને બ્રહ્મસભામાં અગ્રપદે સ્થાપ્યો.

કાલિદાસનો મત્સ્યાહાર

કક્ષે કિમ્ ? મમ પુસ્તકમ્ ; કિમુદકમ્ ? કાવ્યેષુ સારોદકમ્ ।

ગન્ધઃ કિમ્ ? ન તુ રામરાવણવધાત્સંગ્રામગન્ધોત્કટમ્ ।

જીવઃ કિમ્ ? મમ ઘોરમંત્રલિખિતં સંજીવનં પુસ્તકમ્ ।

પુન્નઃ કિમ્ ? खलु ताडपत्रलिखितं, हाहा गुणाढ्यो भवान् ॥

બંગાળા તરફ આત્મણે પણ મત્સ્યાહાર કરે છે. કાલિદાસ પણ તેમના સંસર્ગથી મત્સ્ય ખાતો હતો. આત્મસભાના છિદ્રાન્વેષી પંડિતોને કાને આ વાત આવી એટલે તેમને તો જોઈતું હતું તે મળી ગયું. તેમણે આ વાત મરીમસાહેબ ભભરાવીને ભોજરાજને કહી. રાજાએ પૂરાવા વિના આ વાત માની લેવા ના પાડી. આથી પેલા પંડિતોએ કાલિદાસને મુદ્દા માલ સાથે પકડી આપવાનું બીકું ઝડપ્યું અને તેમણે કવિની પાછળ જસુસો મૂક્યા.

એક દિવસ નદીએ નહાવા ગયેલા કવિએ એક મોટું માછલું પકડી કપડામાં વીંટાળી લીધું. પેલા જસુસોએ આ જોયું અને પંડિતોને ખાતમી પહોંચાડી. પંડિતો દોડતા રાજા પાસે પહોંચ્યા અને કાલિદાસ ઉપરના આક્ષેપની સત્યતા પૂરવાર કરવા તેને નદીએથી પાછા વળતાં પરભાર્યો આત્મસભામાં બોલાવવા રાજાને આગ્રહ કર્યો. જો તમારી વાત ખોટી નીકળી તો તમને દેશનિકાલ કરીશ એવી શરતે ખોતાની નિષ્પક્ષતા જણાવવા રાજાએ કોટવાળને મોકલી કવિને તેની પાસેનાં કપડાં વગેરે સામાન સાથે સીધો સભામાં બોલાવી મંગાવ્યો.

કાલિદાસ હાજર થયો. તેની બગલમાં કપડામાં વીંટાળેલું પેલું મત્સ્ય હતું. ખાત્રી કરવા રાજાએ તેની પૂછપરછ કરી અને રાજાના દરેક પ્રશ્નનો કવિએ લાક્ષણિક જવાબ આપી સરસ્વતીની કૃપાથી ખોતાની નિર્દોષતા પૂરવાર કરી. આ રહ્યો એ સંવાદ :

‘કવિ, તમારી બગલમાં શું છે ?’

‘એ તો મારું પુસ્તક છે.’
 ‘તો તેમાંથી પાણી શાનું ટપકે છે?’
 ‘એ તો કાવ્ય રસ નીતરે છે.’
 ‘પણ તેમાંથી આવી વાસ કેમ આવે છે?’
 ‘રામ રાવણના સંગ્રામમાં મરેલા યોદ્ધાઓનાં શબો ગંધાય છે તેથી.’

‘ત્યારે તેમાં શુવ જેવું શું હાલે છે?’
 ‘તેમાં દેવીનો ધોર મંત્ર લખેલો હોઈ તેમાં સંશુવની વિદ્યા છે.’
 ‘પેલું પૂંછડી જેવું શું છે?’
 ‘અરે એ તો તાડપત્ર ઉપર લખ્યું છે તેનો છેડો છે.’

‘વાહ રે! તમે તો મોટા ગુણવાન જણાઓ છો!’ એમ કહી રાજાએ તેની બગલમાંનું માછલું કપડા સાથે ખેંચી કાઢ્યું. પણ જેવો તે ઉઘાડીને જુએ છે તો દેવીના પ્રસાદથી માછલાને બદલે તાડપત્ર ઉપર લખેલું રામાયણનું પુસ્તક સૌને દેખાયું અને રાજા તેમજ પેલા દ્રેષી પંડિતો ભોંડા પડ્યા. રાજાએ પંડિતો સાથે થયેલી બધી વાત કવિને કહી અને પોતાની શરત મુજબ પેલા ચાડીખાઉ પંડિતોનાં ઘરખાર જમ કરી તેમને દેશપાર કરવા કોટવાળને હુકમ કર્યો.

પણ કાલિદાસે વચમાં પડી રાજાને તેમ કરતાં વાર્યો: “મહારાજ, આ તો ધર્મિયાં રૂપી પિશાચીનીના ભમાવ્યા તેઓ ભમ્યા હતા. બાકી તેમનો કંઈ દોષ નથી. એ તો ગામ હોય ત્યાં બે માણસ સારા તો બે નરસા પણ હોય! પણ મોટા માણસે તો સૌના ઉપર સરખી નજર રાખવી જોઈએ. વડ વગેરે વૃક્ષો તેને પોષનારને તેમજ તેને છેદનારને સરખી છાયા આપે છે. આપ અમારા વૃક્ષ છો અને આપની છાયામાં અમે સૌ પંડિતો બેઠા છીએ માટે કૃપા કરી તેમનો અપરાધ ક્ષમા કરવો ઘટે છે.”

કવિના વચનને માન આપી રાજાએ તેમને જતા કર્યા અને પોતાનો દ્રેષ કરનાર ઉપર પણ ઉપકાર કરનાર કવિને તેની ઉદારતા અને ભલમન-સાધ બદલ રાજાએ ધન્યવાદ આપ્યો. બધા પંડિતોએ કાલિદાસનો અને કાલિદાસે પોતાની લાજ રાખનાર દેવીનો અંતરથી આભાર માન્યો.

દેવું આપ કે દાન આપ

“ જાઓ, કાલિદાસને જ્યાં હોય ત્યાંથી જંગલમાં લઈ જઈ દાર કરો ! ” કાચા કાનના ભોજ રાજાએ રીસે ભરાઈ મારાઓને હુકમ કર્યો. ‘ રાજા, વાજાં ને વાંદરાં ’ તે આનું નામ. કહ્યું છે કે “ રાજા મિત્ર કેન દષ્ટં શ્રુતં વા ? ’ રાજા કોઈનો મિત્ર થયો છે ?

મારા તો ખિચારા ચીટ્ટીના ચાકર. તેઓ તો કવિને અધાર અરણ્યમાં ઉપાડી મયા અને રાજાના હુકમને નામે તલવાર તાણી ઉભા રહ્યા. પણ જેને રામ રાખે તેને કાણ મારી શકે ? કવિ ઉપર મહાકાલિની મહેર હતી. તેણે દેવીનું ધ્યાન ધરી મારાઓને કહ્યું: “ જાઓ, રાજાએ વગર અપરાધે મને મારવાનો હુકમ કર્યા છે પણ રીસ ઉતરતાં તેને મારી જરૂર પડ્યા વિના રહેવાની નથી. ત્યારે હું પાછો ફરીશ તો તમારો બદલો જરૂર વાળીશ. દરમ્યાન હું વેપ બદલી દૂર દેશાવરમાં ચાલ્યો જઈશ એટલે તમે રાજાના ગુન્હામાં નહિ આવો. ”

મારાઓ તો નાહકની બ્રહ્મહત્યામાંથી છૂટ્યા માની કવિની સોનાની વીંટી લઈ ચાલતા થયા અને બીજે દિવસે કાલિદાસનું કાસળ કાઢ્યાના સમાચાર રાજાને કહ્યા.

માણસની સાચી કાંમત તેની ગેરહાજરીમાં જ સમજાય છે. રાજાને પણ ડગલે ને પગલે કવિની ખોટ સાલવા લાગી. પણ શરૂઆત માં તો અડકારના આવેશમાં તેણે ચલાવ્યે રાખ્યું. છતાં જ્યારે રાજા એકલો પડતો ત્યારે પોતાના આ અવિચારી કામ બદલ તેનો અંત-રાત્ના પોકારી ઊઠતો અને પશ્ચાત્તાપનો કીડો તેનું કાળજી કારી ખાતો.

દિવસે દિવસે રાજાની મનોબળથા વધતી ગઈ. આખરે તેણે પેલા મારાઓને બોલાવ્યા. રખેને આપણી વાત કુટી ગઈ હશે એવા ભયથી ધ્રૂજતા મારાઓ નીચે મોઢે હાજર થયા. “ તમે તે દિવસે પેલા બ્રહ્મણને મારી નાખ્યોતો કે જીવતો જવા દીધો’તો ? ” રાજાએ પૂછપરછ શરૂ કરી. વળી યાદ આવતાં તેણે કહ્યું કે, “તેના ઉપર તો

દેવીની કૃપા છે એટલે એમ તે સહેજમાં મરે નહિ. મારે આજે તેનું ખાસ કામ છે. માટે જે હોય તે સાચું કહેજો. તમને કશીય સળ નહિ કરું.” રાજાએ અભયવચન આપ્યું એટલે મારાઓએ બનેલી બધી ખીના કહી સંભળાવી અને રાજાની હાથ જોડી મારી માગી. ‘કાલિદાસ જીવતો છે’ જાણી રાજાનું હૈયું હેકું બેકું અને મારાઓને ધનામ આપી વિદાય કર્યાં. ખીજે જ દિવસે રાજાએ દેશવિદેશમાં જાસુસો પાઠવ્યા. પણ એમ જાસુસોની જાળમાં ઝટ લઇને ઝડપાઈ જાય તો તે કાલિદાસ શાનો?

આખરે પ્રધાન અતિસાગર સાથે મંત્રણા કરી રાજાએ ઢંઢેરે પીટાવ્યો કે જે કાંઈ નવો શ્લોક રચી સંભળાવશે તેને રાજા એક લાખ સોનામહોર આપશે. ખીજુ ખાજુ, પ્રધાને બ્રહ્મસભામાં એકપાઠી દ્વિપાઠી, ત્રિપાઠી, ધનપાઠી, વગેરે પંડિતોને અનુક્રમે ગોઠવી મૂક્યા. એકવાર જે સાંભળે તે એકપાઠીને મોટે આવડી જતું. આથી કાંઈ પણ પંડિત આવીને નવો શ્લોક સંભળાવે એટલે તરત જ એકપાઠી તે બોલી જતો. નવો પંડિત અને એકપાઠી એમ બે જણને બોલતા સાંભળી દ્વિપાઠી તે શ્લોક જાણી જતો અને તેનું સાંભળી ત્રિપાઠી તે શ્લોક બોલી જતો. આમ અનુક્રમે બધા પંડિતો તે બોલી બતાવતા અને ગમે તેવા નવા શ્લોકને જીનો દરાવતા. પરિણામે નવો શ્લોક રચી લાવનાર બધા પંડિતો ખાલી હાથે અને બ્હીલે મોટે નિરાશ થઈ પાછા ફરતા.

જે ગામમાં કાલિદાસ ગુપ્ત વેશે રહેતો હતો તે જ ગામનો કાંઈ બ્રાહ્મણ ઉપર મુજબ ખાલી હાથે પાછો ફર્યો. કાલિદાસ સાથે તેને અગાઉ પ્રસંગ પડ્યો હતો પણ તે જ મહાકવિ કાલિદાસ છે તેમ તે જાણતો ન હતો. તેણે કવિ આગળ પોતાનો કડવો અનુભવ કહી સંભળાવ્યો. ચંકાર કાલિદાસ મનમાં સમજી ગયો કે રાજાએ મને શાંધી કાઢવાને આ યુક્તિ લગાવી છે. માટે હવે કંઈ હીકમતથી મારે પ્રગટ થવું જોઈએ. તેણે પેલા બ્રાહ્મણને એક નવો શ્લોક રચી આપ્યો અને ખાત્રી આપી કે આ શ્લોક સાંભળી રાજા તેને જરૂર એક લાખ સોના મહોર આપશે.

પેલો બ્રાહ્મણ ફરી ભોજની બ્રહ્મસભામાં હાજર થયો અને

રાજની અનુસા માગી કવિએ રચી આપેલો શ્લોક વાંચી સંભળાવ્યો :

“દેવસ્ત્વં ભોજરાજ ત્રિભુવનવિદિતો ધાર્મિકઃ સત્યવાદી
પિત્રા તે મે ગૃહીતા નવનવાતિયુતા રત્નકોઢ્યોમદીયાઃ ।
તાંસ્ત્વં મે દેહિ રાજન્ સકલબુધજનૈર્જાયતે વૃક્ષમેતત્
ત્વં વા જાનાસિ નો વા નવકૃતિરથચેલ્લક્ષમેકં દદસ્વ ॥

“હે ભોજરાજ ! તું ત્રણે લોકમાં દેવ જેવો ધાર્મિક અને સત્યવાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તારા પિતાએ મારી પાસેથી નવ્વાણું કરોડ રત્નો લીધાં હતાં તે હે રાજ મને પાછાં આપ. આ બધા વિદ્વાનો એ વાત જાણે છે. (કારણ કે ગમે તેવા નવા શ્લોકને અનુક્રમે બોલી જઈ તેઓ જૂનો ઠરાવે છે.) છતાં કદાચ તેમને કે તને આની જાણ ન હોય તો આ શ્લોકને નવો ગણી મને એક લાખ મહોર તો આપ. ”

પેલા એકપાડી પંડિતે વિચાર્યું કે જો આ શ્લોક બોલી બતાવીશ તો મારું સાંભળી બીજા પંડિતો બોલી બતાવશે અને એમ જો શ્લોક જુનો ઠરશે તો રાજને નવ્વાણું કરોડ રત્નો આપવાં પડશે. તેથી તે મોં વકાસી ચૂપચાપ બેસી રહ્યો. અને આ શ્લોક નવો પૂરવાર થયો.

શ્લોક સાંભળી રાજએ મનમાં વિચાર્યું : માનો કે ન માનો પણ આ શ્લોકની હથોટી કાલિદાસની છે. તેના સિવાય આવી ચમત્કૃતિ, શક્તિ, પ્રગલ્ભતા અને પ્રસાદ બીજામાં ક્યાંથી હોય ? ખાત્રી કરવા તેણે પેલા પંડિતને કાલિદાસના સમાચાર પૂછ્યા અને પંડિતે પણ કવિએ સૂચવ્યું હતું તે મુજબ આ શ્લોક કાલિદાસે કેમ રચી આપ્યો તેના ખુલાસો કર્યો. વધુમાં તેણે બાતમી આપી કે સ્વમાની કવિ કાલિદાસ ગાદાવરી તીરે પેંઠણ શહેરમાં હાલ રહે છે.

રાજએ પેલા પંડિતને લાખ સોના મહોર તથા મૂલ્યવાન વસ્ત્રાલંકાર આપી ખૂશ કર્યો અને અનેક મૂલ્યવાન ભેટો સાથે તેના પ્રધાનોને પેંઠણ મોકલી પૂરા માન સાથે કાલિદાસને ધારાનગરમાં તેડી મંગાવ્યો. નગરના દરવાજે ભોજે તેનું ભાવભર્યું સ્વાગત કર્યું અને ગદ્ય ગૂંજરી ભૂલી જવા જણાવ્યું. પછી તેને તેના પ્રથમના ઉચ્ચપદે આદર સહિત સ્થાપ્યો અને પહેલાંની પેઠે આનંદવિનોદ ચાલવા લાગ્યો.

માનભંગ અને મનામણાં

એક દિવસ કાલિદાસ શ્રાવણમાં પાછળથી મોડો આવ્યો. તેને દૂરથી આવતો દેખી રાજા રાજ થયો. પણ એટલામાં જ ‘ પેલો વેશ્યાલ પટ આવે ’ એમ સભામાંથી કાઠ ખોલ્યું. આ સાંભળી રાજા ખિન્ન થયો. આ જોઇ સભામાં એટલી પડિતા સીતાએ કહ્યું:

“ રાજન્ ! ગુણી જનમાં પણ કંઈ દોષ હોય છતાં સજ્જનો તો તેના ગુણ ઉપર જ પ્રીતિ રાખે છે; તેના દોષ બદલ રોષ કરતા નથી. એમ તો અંદ્રમાં પણ કલંક ક્યાં નથી ? છતાં લોકો તેને પ્રેમપૂર્વક જુએ છે. ”

આથી રાજાના મનનું જરાક સમાધાન તો થયું છતાં કવિ સભામાં હાજર થયો તો યે હંમેશ જેમ તેને ઉમળકાભેર આવકાર ન આપ્યો. ચંકાર કાલિદાસ સંક્રાંત્યનું કારણ સમજ્યો અને ન્યાયદેવીની મૂર્તિના હાથમાંની તુલાને ઉદ્દેશીને બોલ્યો:

“ હે તુલા, તને તોલ કરવાનો અધિકાર મળ્યો છે તેનો ગર્વ કરીશ નહિ. કારણ કે તું તો ભારે (ગુરૂતા-ગૌરવ-વાળા) પદાર્થને નીચે પાડે છે. અને હલકા (લઘુતાવાળા) પદાર્થને ઊંચે ચઢાવે છે. તારી તુલનાશક્તિ વિવેકશૂન્ય છે. ” આવી અર્થ સૂચક અન્યોક્તિ સાંભળીને પણ રાજા પ્રસન્ન ન થયો એટલે કાલિદાસે બેપરવાઈ અને ગર્વભેર ફરી કહ્યું:

“ જે વિદ્વાન પૃથ્વી પર સર્વત્ર જવાને શક્તિમાન છે તેને કદાચ સ્વદેશમાંથી હિજરત કરવી પડે તો યે તેણે તેનો ખેદ શા માટે કરવો ?

“ કાયરો જ ‘ આ તો આપનો કુવો છે ’ કહી તેમાંનું ખાઈ પાણી પીએ છે (તાતસ્ય કૂપોડયમિતિબ્રૂવાણાઃ ક્ષારં જલં કાપુરુષાઃ પિબન્તિ) જ્યારે આપકર્મીઓ ખીજે મીઠું પાણી લાવી પીએ છે. એવા પુરુષાર્થીઓ પ્રસંગ આવ્યે સ્વમાનની ખાતર સ્વદેશનો ત્યાગ કરતી વેળા ‘ હું ક્યાં જમશ ? શું કરીશ ? ’ એવી દીનતા અનુભવતો કે મૂંઝાતો નથી. ”

આમ છતાંય રાજાનો મુખભાવ બદલાયો નહિ તેથી ભર સભામાં પોતાની અવસ્થા થઈ માની સ્વમાની કવિ જીકીને ચૂપચાપ ચાલતો થયો. પ્રીતિની વેલ વિશ્વાસના વાતાવરણમાં ફૂલે ફૂલે છે પણ વહેમની હવા લાગતાં કરમાવા માંડે છે. સાચે જ જ્યાં વહેમ ત્યાં પ્રેમ નહિ.

કવિના જવાથી સભાની શોભા અને રાજાનો આનંદ પણ વિદાય થયાં. ઉદાસ ચિત્તે ભોજ રાજમંદિરમાં ગયો. ત્યાં રાણી લીલાવતી અને દાસીઓએ તેના મનોરંજન માટે ખૂબ કાશીશ કરી છતાં તેની ગમગીની ન ગઈ. ત્યારે રાણીએ એકાન્તમાં પ્રેમથી પૂછીને જાણી લીધું કે કાલિદાસની લંપટ તરીકે થતી નિન્દા સાંભળીને તેના પ્રત્યેથી રાજાનું દિલ ઊઠ્યું છે. આથી રાજાને પ્રસન્ન કરવાને રાણીએ કહ્યું :

“ શાણા સ્વામી, પહેલું તો કાઠની સાથે પ્રીતિ ન બાંધવી એ જ હહાપણુની ઉત્તમ રીતિ છે. પણ એકવાર બાંધી તો પછી છેવટ લગી નિભાવવી એ જ હહાપણુનું બીજું લક્ષણ છે. કારણ કે જન્મબાંધને તેનો અંધાપો જોડેલો સાલતો નથી તેટલો જ એકવાર જોઈ શકતો હોય અને પાછળથી અન્ધ બને તેને સાલે છે.

“ વળી કાલિદાસ તો દેવી ભારતીનો પુરુષાવતાર જેવો છે તેથી સર્વ વિદ્વાનો કરતાં તેને વિશેષ માન આપવું ઘટે. બાકી જગતમાં નર્યો નિર્દોષ તો એક ઈશ્વર જ છે. વળી નિર્દોષને નિભાવવો એમાં શી નવાઈ? દોષિત હોય છતાં તેના સહગુણો અને સત્કર્મોની કદર કરવી એમાં જ સાચી મહત્તા અને ઉદારતા છે. ”

“ વિવેકીજને સામાના દોષો મૈન વડે ઢાંકવા પણ ગુણોનાં તો વખાણુ કરી તેમને વિકસાવવા; કારણ કે ગુણ તેમ જ દોષ સૌમાં ઓછે વત્તે અંશે રહેલા છે.

“દોષાકરોઽપિ કુટિલોઽપિ કલક્ષિતોઽપિ
મિત્રાવસાનસમયે વિહિતોદયોઽપિ ।
ચન્દ્રસ્તથાપિ હરવલ્લભતામુપૈતિ
નૈવાશ્રિતેષુ ગુણદોષવિચારણા સ્યાત્ ॥

“ બુઝો, ચન્દ્રમા દોષાકર (૧ રાત્રિ કરનાર અને ૨ દોષોની ખાણ

જેવો) છે, કુટિલ (૧ વાંકો અને ૨ આડ સ્વભાવનો) છે, કલંકિત (૧ ડાઘ વાળો અને ૨ અપહર્તિવાળો) છે અને મિત્ર (૧ સૂર્ય અને ૨ સ્નેહી) ના અસ્ત (અવનતિ) થવાના ટાણે ઉદય (ઉન્નતિ) પામનારો છે—છતાંય શંકર તેને પ્રેમપૂર્વક મસ્તક ઉપર રાખે છે; કારણ કે સત્પુરુષો પોતાના આશ્રિતોના ગુણદોષનો વિચાર કરતા નથી.

“આથી કાલિદાસના દોષો તમારે લક્ષમાં લેવા જોઈતા નથી. ગમે તેવો તો યે એ તમારો સ્નેહી અને આશ્રિત છે.”

રાણીના આવા અભિપ્રાય અને આગ્રહથી રાજાનો ખેદ જતો રહ્યો અને તેણે બીજો દિવસે કવિને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક આશ્રયસ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો.

બીજો દિવસે સભામાં કાલિદાસને આવેલો ન જોઈ ભોળો કાલિદાસને તેડવા એક રાજસેવકને મોકલ્યો. કવિએ વિચાર્યું “રાજદરબારમાં તો આમજ ચાલવાનું છે. જેના પ્રત્યે રાજા પ્રેમ અને માન દર્શાવે તેને રાજાની નજરમાં ઉતારી પાડવાની ખટખટ તેના વિરોધીઓ કરતા જ રહેવાના. છતાં એકંદરે રાજાની મમતા અને મહેરબાની મારા ઉપર છે અને તેથી તો આમ તેડાવે છે. આથી વિરોધીઓને ભોંઠા પાડવા ખાતર પણ ગર્હ કાલનો અનાદર ગણી જઈ સભામાં તો જવું જ.”

કવિને આવતો દેખી રાજા સામે આવ્યો અને પરમ આદર પૂર્વક તેને આસન આપ્યું. તેજોદ્રેષી પંડિતોનું પાણી ઉતરી ગયું અને આ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને આણકવિએ આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યો:

“ભોજઃ કલાવિદ્વદ્ભો વા કાલિદાસસ્ય માનનાત્ ।

વિબુષેષુ કૃતો રાજા યેન દોષાકરોઽપ્યસૌ ॥

“ભોજ રાજાએ કાલિદાસને માન આપીને પૂરવાર કર્યું છે કે જેમ કલાના પરીક્ષક રૂદ્ર-શંકર છે, તેમ બીજો પરીક્ષક રાજા ભોજ પણ છે; કારણ કે તેમણે (૧ શંકરે અને ભોજે) દોષાકર (૧ અન્દ્ર-અને ૨ કાલિદાસ) ને વિબુધો (૧ દેવો અને ૨ પંડિતો) માં રાજા (અગ્રણી) બનાવેલો છે.”

આથી તાત્કાલિક તો કાલિદાસની પ્રતિષ્ઠા વધી પણ તેથી પેલા પેટબળ્યા પંડિતોનો ધર્મ્યાગ્નિ વધુ ધૂધવાયો અને પરિણામે ભવિષ્યમાં વહેમી અને કાચા કાનના રાજાને હાથે કવિને ધણું સોસવું પડ્યું.

કાલિદાસ અને લીલાવતીના પ્રસંગ

“ બેટા તરંગવતી, અમારે તારું એક કામ પડ્યું છે અને તારા વિના ખીજ કોઈથી તે થઈ શકે તેમ પણ નથી. કોઈ પણ હિસાબે પેલા કાલિદાસનો ટાંડીયો આ રાજમાંથી અમારે કાઢવો છે. કારણ કે તે અહીં આવ્યો છે ત્યારથી રાજ તેને જ માનપાન આપે છે અને અમારા સામે તો જોતા જ નથી. આથી કાલિદાસ વચ્ચેથી ટળે તો જ અમારો દિવસ. અને અમારા સારા દિવસ આવશે તો અમે તને નહિ ભૂલીએ.” આમ કહી ક્ષત્રસભાના અદેખા પંડિતોએ અંતઃપુરની દાસી તરંગવતીને તે ધરાય એટલાં ધરેણાં વગેરે ભેટ આપ્યાં.

‘ જર ચાહે સો કર.’ અને પાછી આ તો પંડિતોએ તેની ખુશામત કરી. વળી રાજખટપટ વચ્ચે જ રહેતી દાસીને તો આમાં કંઈ શીખવવું પડે તેમ ન હતું તેથી તેણે પંડિતોનું કામ પાર પાડવાનું ખીકું ઝડપ્યું. એક વાર પ્રભાતમાં રાજ તેની પાસે થઈને જતો હતો ત્યારે જાણે તે જાંઘમાં જ કંઈ સ્વપ્નું જોતી હોય તેમ બળડી: “અલી મદનમાલિની, બળ્યું ! આ મૂંઝો કાલિદાસ દાસીના વેષમાં અંતઃપુરમાં રોજ છાનો-માનો આવે છે. આવો ગોટાળો તે કેમ ખમાય ? ” આ શબ્દો રાજને કાને પહોંચ્યા અને તેનું ધાર્યું નિશાન સધાયું. આ તે ઉઘમાં બોલે છે કે જગતાં તેની ખાત્રી કરવા રાજને તેને એક બે હાક મારી જોઈ. પણ કહેવત છે કે ‘જાંઘતો બોલે પણ જાગતો ન બોલે’ તેમ તરંગવતીએ પોતે ભરનિદ્રામાં હોય તેવો પૂરો ડાળ કર્યો.

રાજના મનમાં શંકાકાંપી હળાહળ વિષ રેડાઈ ગયું. તેણે વિચાર્યું; માણસ જાગ્રતિમાં જે કંઈ જુએ છે તેની છાયા તેના સ્વપ્નમાં પડે છે.

નક્કી દાસીએ સ્વપ્નમાં જ આ લવારો કર્યો છે. જો નગતી હોત તો પોતાનો રોટલો જ નહિ પણ જનનું પણ જોખમ આવે એવું તેની અન-દાત્રી રાણીની વિરુદ્ધમાં તે કદી ન બોલે. રાણી પણ આખરે તો સ્ત્રી જાત છે. કાલિદાસ તો શૃંગારની મૂર્તિ જ છે. સાંભવ છે કે એ બે વિલાસી જીવ ખાનગીમાં મળતા પણ હોય. ખરેખર ! સ્ત્રીણં ચરિત્રં પુરુષસ્ય મામ્યં દેવો ન જાનાતિ કુતો મનુષ્યઃ ? માટે મારે હવે આ વાતની જાતે ખાતરી કરવી જોઈશે.

હંમેશ મુજબ રાજા જમવા બેઠો ત્યારે કાલિદાસ સામે પાટલે બેસી રસ અને રમુજની છાજો ઉડાડતો હતો. રાજાની પડખે રાણી લીલાવતી બેઠી હતી. સવારની શંકા રાજાના મનમાં ઘોળાયાં કરતી હતી. રાણી અને કવિનું પારખું જોવાને તેણે એક યુક્તિ રચી. “ મારી તખીયત સારી નથી તેથી હું તો આજ મગની દાળ અને ભાતજ ખાઈશ ” રાજાએ અરૂચિ બતાવી અને રાણીએ તે મુજબ પીરસાવ્યું. જમતાં જમતાં ભોજો કવિને પૂછ્યું :

“ મુદ્ગદાલી ગદવ્યાલી કવીન્દ્ર વિતુષા કથમ્ ? ”

“ હે કવીન્દ્ર ! રોગ મટાડનાર આ મગની દાળ ફોતરાં વિનાની કેમ છે ? ”

અને કાલિદાસે તેના સરળ છતાં રસિક સ્વભાવ મુજબ રોજની રીતે તાત્કાલિક વિનોદપૂર્ણ ઉત્તર આપ્યો :

“ અન્ધોવક્ત્રમસંયોગે જાતા વિગતક્રુર્કી । ”

અન્ધસ્ (ભાત) રૂપી પ્રીતમનો સંયોગ થવાથી મગની દાળે ફોતરાં રૂપી કાંચળી કાઢી નાખી છે.

જો વહેમનું ભૂત રાજાના મગજ ઉપર સવાર થયું ન હોત તો કવિનો આવો પ્રાસાદિક ઉત્તર સાંભળી તેણે તેને ધનામ આપ્યું હોત. પણ આજે તેના શંકિતહૃદયે અર્થનો અનર્થ કર્યો. કવિના જવાબમાંથી તેણે એવો વ્યંગ્યાર્થ ખેંચી કાઢ્યો કે ‘અન્ધસ્’ શબ્દથી કાલિદાસે રાજાને પરિસ્થિતિના ભાન વિનાનો આંધળો લેખવી પોતે રાણી સાથે મનમાની મોજ ઉડાવે છે એમ સૂચન કર્યું છે. કાલિદાસનું ભાગ્ય

રહ્યું હતું. કહ્યું છે કે,

અવશ્યં ભાવિભાવાનાં પ્રતિકારો ભવેદ્યદિ ।

તદા દુઃર્લભં લિપ્યેરન્ નલરામયુર્ધિષ્ટિરાઃ ॥

થનાર વસ્તુ થયાંજ કરે છે. ભાવીને કાંઈ મિથ્યા કરી શકતું નથી. જો તેમ ન હોત તો નળ, રામચન્દ્ર અને યુધિષ્ઠિર જેવા સમર્થ પુરુષો દુઃખી ન થાત.

અને આટલું ઓછું હોય તેમ કવિનો વિનોદી ઉત્તર સાંભળીને રાણી લીલાવતીનું મોં પણ ઓસહજ લગ્ગળ અને સંકાય છતાં આછું મલકી ગયું. થઈ રહ્યું. બળતામાં ઘી હોમાયું. રાજની શંકાને આથી અણુધાર્યું સમર્થન મળ્યું. તેણે વિચાર્યું : ચોક્કસ દાળમાં કંઈક કાળું તો છેજ. નહિતર રાણીની હાજરીમાં કાલિદાસ આવો ઉધાડો શૃંગારી અને અશ્લીલ ઉત્તર આપતાં જ અચકાય અને કદિક કવિસુલભ પ્રગલ્ભતાથી તે આવી છૂટ લે તો પણ રાણી તો તે સાંભળી શરમાઈને નીચું ધાલે તેને બદલે આ તો હસવું ખાળી શકતી નથી. આ બંનેની નફ્ટાઈને કંઈ સીમા છે? તેમને મારો ડર પણ છે? મારી નજર સામે જ્યારે આમ રંગલીલા થાય છે ત્યારે ખાનગીમાં તો શું કરતાં હશે! પણ હવે આનું કરવું શું? આખરે તો કાલિદાસ બ્રાહ્મણ છે અને વળી સરસ્વતીનો ખીજો અવતાર છે એટલે તેનો વધ કરાવવો એ ધર્મ વિરુદ્ધ છે. પણ ખીજા બાળુ આવી પોલ તો નજ ચલાવી લેવાય. આવો વિચાર કરી રાજએ કાલિદાસને તાજડતોળ માલમીલકત સાથે માળવાની હદ છોડી ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા કરી અને કંઈ પણ ખુલાસો સાંભળવાની ના પાડી. રાજની આવી અણુધારી આજ્ઞા સાંભળી ધડીલર તો કવિને આશ્ચર્ય, આઘાત અને અપમાન લાગ્યાં. પણ પળવારમાં તે ખંખેરી નાખી રાજ સામે નજર પણ મિલાવ્યા વિના કાલિદાસ ગર્વભેર ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો અને સીધોજ તેની માનીતી વિલાસવતી વેશ્યાની વિદાય માગવા ગયો. તેણે તેને પાંડતોનો પ્રપંચ અને રાજના અવિચારી હુકમની વાત કરી અને આવા સારાસાર વિવેકથી રહિત બેકદર રાજના રાજ્યમાં રહેવાથી મોડો બહેલો જીવ ખોવાનો ભય છે

એમ જણાવ્યું.

વિલાસવતી જોકે ધંધો વેશ્યાનો કરતી હતી પણ તે માણસના ગુણોની પાકી પરીક્ષક હતી. તેણે કવિને કહ્યું : “આજ લગી તમારા સુખમાં મને ભાગ આપ્યો તો આ દુઃખમાં પણ હવે મને ભાગ લેવા દો. સાચા સ્નેહની પરીક્ષા સંકટ સમયે જ થાય છે. મને સ્વાર્થની સગી ન માનશો. રાજા તો ચઢાઉ છે. કાલે તેને તેની ભૂલ સમજશે એટલે તમને ખોળતો આવશે. ત્યાં લગી નગર બહારના મારા બગીચામાં આવેલા હવાઉત્તસવાળા ગુમ ભોંયરામાં નિશ્ચિન્ત બની રહો. ત્યાં તમારી બધી સુખ સગવડ સચવાશે અને કોઈ તમારો વાળ પણ વોકો નહિ કરી શકે.” વેશ્યાના ખરા હૃદયના આગ્રહથી કવિએ આ ગુમ નિવાસ સ્વીકાર્યો.

ખીજી બાજુ, કશુંય કારણ જણાવ્યા વિના રાજાએ કાલિદાસને દેશવટો દીધો તેથી રાણી લીલાવતીએ રાજાના આવા ચંચળ, મનસ્વી અને અવિશ્વાસુ સ્વભાવ બદલ અને ગાઢ મૈત્રીનો આમ પલકારામાં અંત આણવા બદલ તેને ઠપકો આપ્યો. મૈત્રીનો મહિમા સમજાવતાં તેણે કહ્યું:

“इक्षोरग्रात्कमशः पर्वणि पर्वणि यथा रसविशेषः ।

तद्वत्सज्जनमैत्रीं विपरीतानां च विपरीता ॥”

શેરડીની ટોચથી નીચે ઉતરતાં ગાંઠે ગાંઠે રસ વધતો જાય છે તેમ સજ્જનોની મૈત્રી ક્રમે ક્રમે ચઢતી જાય છે, અને શેરડીન મૂળથી જાંચે ચઢતાં ગાંઠે ગાંઠે રસ ઘટતો જાય છે તેમ દુર્જનોની મૈત્રી ક્રમે ક્રમે ઘટતી જાય છે. માત્ર ત્રાયતે-આપત્તિમાંથી બચાવે-તે મિત્ર. તમારા સુખદુઃખના સાથી કાલિદાસને આમ કાચી ઘડીમાં કાઢી મૂકવાનું તમને એવું તે કયું કારણ મળ્યું તે હું જાણીશ તો જ જાણીશ. જો મને ખરું કારણ નહિ કહો તો હું મારો જીવ કાઢીશ અને તમને સ્ત્રીહત્યાનું પાપ લાગશે. નક્કી, તેમના વિષે તમારા મનમાં કંઈક કુશંકાએ ધર કર્યું છે. તમે કોઈના પ્રપંચનો ભોગ બન્યા છો.”

આખરે સ્ત્રીહત આગળ રાજાને નમવું પડ્યું. તેણે પોતાની શંકાનો એકરાર કર્યો. કવિના અને પોતાના ચારિત્ર વિષે રાજાને શંકા થયાનું

જાણી નિષ્પાપ અંતઃકરણવાળી રાણી હસી પડી: “અરે, મારા ભોળીયા રાજા, મારું સદ્ભાગ્ય છે કે તમારા જેવા ખુલ્લા દિલના પતિ મને મળ્યા છે. આટલા સહવાસ પછી પણ તમે કવિને તો ફીક પરન્તુ મને પણ ઝોળખી ન શક્યા ? મને તમારા તરફથી મળતા સુખ કે સ્નેહમાં શી કમીના છે કે મારે ખીજે ફાંફાં મારવાં પડે ? અમૃતનો કટોરો જેના હાથમાં હોય તેને વળી છાશ પીવાનું તે કદિ મન થતું હશે ? સારું થયું કે તમે આટલો વેળાસર ખુલાસો કર્યો. હવે તો મારી પવિત્રતા પૂરવાર કર્યા વિના અહીંથી હું તમને જવા દેનાર નથી. દોષિત અને નિર્દોષની પરીક્ષા કરવાની જે આકરામાં આકરી કસોટીઓ (દિવ્યો) હોય તે મંગાવો અને મારા પતિવ્રતની પરીક્ષા કરાવો.” રાણીના અત્યંત આગ્રહને વશ થઈ રાજાએ એક મોટો સાપ, લોખંડનો ગોળો અને ધનુષ્યબાણ મંગાવ્યાં.

જેના દિલમાં પાપ નથી તેને ડર કેવો ? સતીત્વના તેજથી પ્રભાવ પાડતી રાણીએ ઠંડા પાણીએ સ્નાન કર્યું અને બીને વસ્ત્રે હાજર થઈ હાથ જોડી બોલી: “હે સૂર્યનારાયણ દેવ ! તું સકળ જગતનો સાક્ષી છું. મન, વચન અને કર્મ વડે જાગ્રતિ, સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિમાં મેં જે પરપુરુષનું ચિંતન પણ ન કર્યું હોય તો આ કસોટીમાંથી મને પાર ઉતારી વિશુદ્ધ કરાવજે.”

આમ કહી કરંડીયામાંથી સાપ કાઢી રાણીએ જાણે તે ફૂલનો હાર હોય તેમ પોતાને ગળે લપેટ્યો પણ સાપે કંપ ન દીધો. સાપને હેઠો મૂકી લીલાવતીએ લાલચોળ તપાવેલો લોઢાનો ગોળો પોતાના હાથમાં લીધો પણ જાણે તે ફૂલનો દડો હોય તેમ તેને કંઈ આંચ ન આવી. જે આ કસોટીઓમાંથી રાણી પાર ન ઉતરે તો તેને વીંધી નાખવાની ચેતવણી આપીને રાજા તીર તાણીને ઊભો હતો. પણ આખરે સતીત્વ અને સત્યનો જય થયો અને રાજાની શંકા નિર્મૂળ થઈ. હવે શંકાનું સ્થાન શરમ, સંતાપ અને પશ્ચાત્તાપે લીધું. રાજા નીચે મોઢે ભોંચ ખોતરવા લાગ્યો અને રાણી તથા કવિની નિર્મળ પ્રીતિના પ્રસંગો સંભારવા લાગ્યો. જેમ જેમ તે વિચારતો ગયો તેમ તેમ તેની મનોવ્યથા વધતી ગઈ અને પોતાની જાતને ફિટકાર આપવા લાગ્યો. રાણીએ અનેક

આશ્વાસનો આપ્યાં છતાં રાજ્યે રાત્રિ ખૂબ બેચેનીમાં વીતાવી.

ખીજે દિવસે તેણે નિયમ મુજબ બ્રહ્મસભા બોલાવી નહિ. પંડિતોને તેણે કહ્યું: “ચન્દ્ર વિનાની રજની અને દીપક વિનાનું મંદિર જેમ નિસ્તેજ લાગે છે તેમ સર્વ સભાજનોના શિરોમણિ રૂપ કાલિદાસના જવાથી મારી સભા આજે શોભા અને રસથી વંચિત બની ગઈ છે. આથી આજથી ખીજા કાઠનો કાવ્યવિનોદ નહિ સાંભળવાનો મેં નિર્ધાર કર્યો છે.” આમ બ્રહ્મસભા બંધ પડી. રાજની ગમગીની ઘેરી બનતી ગઈ. કાવ્યચર્યા અને હાસ્યવિનોદ પ્રત્યેની અભિરુચિ ઊડી ગઈ. જાણે આ વિદ્યારસિક ભોજન ન હોય તેવું થઈ ગયું.

દરમ્યાન શરદ્પૂર્ણિમાની રાત્રિએ રાજ્યે સોળે કળાએ ખીલેલો પૂર્ણચન્દ્ર જોયો અને તત્કાળ તેની નજર સામે બેઠેલી રાણી લીલાવતીના મુખચન્દ્ર ઉપર પડી. સહસા રાજના હૃદયમાં છુપાઈ રહેતું કવિત્વ આ દૃશ્યથી જગૃત થયું અને તે બોલ્યો:

“તુલળં અણુ અણુસરદ્ ગ્લૌ સો મુહચન્દ્રસ્સ ચુદાણ ।

ખરેજ આ—લીલાવતીના મુખચન્દ્રની તુલનાને ચન્દ્રમા અનુસરે છે”

લાવ જેઉં તો ખરે આ શ્લોકાર્ધની પૂર્તિ પંડિતો કેવી કરે છે એમ વિચારી ખીજે દિવસે ઘણું દહાડે રાજ્યે બ્રહ્મસભા બોલાવી. આમ જોતીતું તેડું આવવાથી પંડિતો તો ગભરાયા કે નક્કી કંઈક આશ્વત આપણે માથે ઉતરી રહી છે. રાજ્યે સભામાં ઉપલી લીટી કહી સંભળાવી અને તેને બંધ બેસતી ખીજા પંકિત રચી આ સમસ્યા પૂરી કરવા સૌને જણાવ્યું. સૌ એક ખીજના મોં સામે તાકવા લાગ્યા અને મનમાં ને મનમાં કાલિદાસને કહાન્યા બદલ પસ્તાવા લાગ્યા. જે તે અહીં હાજર હોત તો આ સમસ્યા સહેલાઈથી પૂરી કરત અને સૌની લાજ રહેત. સૌને ચૂપ રહેલા જોઈ રાજ્યે રોષે ભરાઈને પ્રતિજ્ઞા જાહેર કરી કે “જો આ સમસ્યા પૂરી નહિ કરે તો સભાના સૌ પંડિતોને દેશનિકાલ કરવામાં આવશે.”

‘ખાડો ખોદે તે પડે’ તેમ કાલિદાસને દેશવટો દેવગવવામાં જેમનો હાથ હતો તે જ પંડિતોને આજે દેશવટો ભોગવવાનો વખત

આવ્યો. પરસ્પર મંત્રણા કરી સૌની વતી બાણ કવિ બંધ્યો અને તેણે વિનંતિ કરી કે “ મહારાજ ! અમને આઠ દિવસની મહેતલ આપો. ત્યાં સુધીમાં જો અમે સમસ્યા પૂરી નહિ કરી શકીએ તો નવમે દિવસે આપમેળે હિજરત કરી જઈશું.” રાજાએ આઠ દિવસની મુદત આપી અને સભા બંધાઈ ગઈ.

ઘેર જઈને પંડિતોએ પોથીઓના ઢગના ઢગ ઉથલાવ્યા; ભેગા મળીને ખૂબ માથાઝીંક કરી પરંતુ કંઈ પણ ઉકેલ ન કાઢી શક્યા. આઠમા દિવસે રાત્રિના ઓળા ઉતરતાં સૌ પંડિતો એકઠા થયા. બાણ બોલ્યો:

“ માતૃદ્રેષે ભવેદ્રોગી પિતૃદ્રેષે દરિદ્રતા ।

રાજદ્રેષે ભવેદ્વાધા વિપ્રદ્રેષે કુલક્ષયઃ॥

“માતાનો દ્રેષ કરનાર રોગી થાય, પિતાનો દ્રેષ કરનાર નિર્ધન થાય, રાજાનો દ્રેષ કરનાર સજા પામે પણ બ્રાહ્મણનો દ્રેષ કરનારનું તો નિકંદન નીકળી જાય. આપણે સરસ્વતીના અવતાર સરખા કાલિદાસ જેવા બ્રાહ્મણનો દ્રેષ કર્યો તેનું જ ક્ષણ અત્યારે ચાખીએ છીએ. તેને લીધે તો આપણી બ્રહ્મસભાની કીર્તિનો ડંકો દેશવિદેશમાં વાગતો હતો અને આપણે સૌ ઠંકાતા હતા.” આ બધું રાંઝા પછીનું હણપણ મયૂર જેવા કેટલાક યુવાન કવિઓને દાઝ્યા ઉપર ડામ જેવું થઈ પડ્યું અને તેથી બાણને બોલતો અટકાવી સૌ માંહોમાંહે ઝગડવા લાગ્યા. આખરે જેમ તેમ કરી બાણે બધાને શાન્ત પાડી ‘ હવે શું કરવું ? ’ તે મુદ્દાના પ્રશ્ન પ્રત્યે સૌનું ધ્યાન એકત્રિયું. વિચારણાને અંતે એમ ઠંથું કે કાલે રાજા આપણને તિરસ્કારપૂર્વક હાંકી કાઢે તે પહેલાં આ અજવાળી રાતે જ સૌએ પોતપોતાનાં ગાંસડાપોટલાં બાંધીને ચાલવા માંડવું.

વિલાસવતીના બગીચામાંના ગુપ્ત ભોંયરામાં એકે એકે કાલિદાસને અનાયાસે પંડિતોના આ પ્રયાણની જાણ થઈ; કારણ કે નગરમાંથી નીકળતો મુખ્ય માર્ગ એ બગીચાની પાસે થઈને જતો હતો. કાલિદાસે એક દાસીને મોકલીને તેમની આ હિજરતનું કારણ જાણી લીધું. અપકાર ઉપર ઉપકાર કરવો એ તો સજ્જનોનો સ્વભાવ છે. કાલિદાસને મત્સ્યા-

હારી ઠરાવવા જતાં આ જ પંડિતોને દેશવટો ભોગવાનો વારો આવ્યો હતો અને ત્યારે આ જ કાલિદાસે તેમને બચાવ્યા હતા. સમસ્યાપૂર્તિ ન કરી શકવાને કારણે એ જ અદેખા પંડિતોને આજે ઉચાળા ભરતા બેઈ કાલિદાસની ઉપકારવૃત્તિ ઉછળી આવી.

किं पौरुषं रक्षति यो न चार्तान्
किं वा धनं नार्थिजनाय यत्स्यात् ।
सा किं क्रिया या न हितानुबद्धा
किं जीवितं साधुविरोधी यद्वै ॥

દુઃખીની બહારે ન ધાય તે પુરુષાતન શાનું? ગરીબની બીડ ન ભાગે તે ધન શા કામનું? જેનાથી કાઢનું ભલું ન થાય એવી ક્રિયા પણ શા ખપની? અને સત્પુરુષોનો વિરોધ કરનારનું જીવતર પણ શા કામનું? આમ વિચાર કરી કાલિદાસે બ્રાહ્મણોની લાજ રાખવાનો નિર્ણય કર્યો અને વિલાસવતીને જણાવ્યો.

ભાગેલા પગે અને નિસ્તેજ મુખે પંડિતો મનમાં ને મનમાં પસ્તાવો કરતા રસ્તો કાપી રહ્યા હતા. એટલામાં સામેથી પાણીપંથી ઘોડી દોડાવતો એક ચારણ તેમને મળ્યો. ઘોડી ઉપરથી ઉતરી તેણે બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કરી પૂછ્યું : “આપ ધારાનગર છોડીને આમ ક્યાં જાઓ છો? હું તો આપની બ્રાહ્મસભાનાં દર્શન કરવા અને મારા કાવ્ય ચાતુર્યથી રાજાને રીઝવી પૈસો અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા દૂર દૂરથી ધારાનગર જઈ રહ્યો છું ત્યાં અહીં તો આપ સૌ નગર છોડી જતા જણાઓ છો તેનું કારણ શું?”

“ભાઈ, ભોજ રાજાએ અમને એક સમસ્યા પૂરી કરવા કહ્યું જે અમે કરી ન શક્યા એટલે રાજાની શરત મુજબ અમારે આજે દેશવટો સ્વીકારવાનો દહાડો આવ્યો છે. તું ભોજરાજા પાસે તો જનાર છું જ અને વળી દેવીપુત્ર છું. તો તારાથી ખરી વાત શીદ છુપાવીએ? કદાચ એ સમસ્યાનો ઉત્તર તને સૂઝી આવે. કપાળે કપાળે જુદી મતિ!” પંડિતોએ ચારણને ઉત્તર વાળ્યો અને સમસ્યાનો પૂર્વાર્ધ કહ્યો:

‘ तुलणं अणु अणुसरह ग्लौ सो मुहचन्द्रस्स खुण्दाण । ’

“ બસ આ જ સમસ્યા પૂરી કરવાની છે ને ? ” ચારણે આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું: “ આ તો તદ્દન સરળ વાત છે. ચન્દ્રની સાથે રાણીના મુખચન્દ્રની તુલના કરતાં રાજ્યે સ્વામાવિક રીતે જ આ પૂર્વાર્ધ રચ્યો લાગે છે અને તેનો ઉત્તરાર્ધ કંઈક આવોજ હોવો જોઈએ: ”

“અણુ इदि वण्णयदि कंहं अणुकिदि तस्स प्पडिपदि चन्द्रस्स॥”

“પૂનમ પછી પડવાની ચન્દ્રની કલા તો ઘટવાની એટલે તે રાણીના મુખચન્દ્રને અનુસરે છે એમ ક્યાંથી કહી શકાય ? ”

આવો સચોટ ઉત્તરાર્ધ સાંભળી સૌ પંડિતો વિસ્મય પામ્યા અને તેમણે મુકતકંઠે ચારણની કવિત્વશક્તિની પ્રશંસા કરી. પણ તે દરમ્યાન પેલો ચારણ તો પંડિતોનું પ્રશંસાનું પારાયણ પડતું મૂકી જેમ આવીતો આવ્યો હતો તેમ જ એકાએક મારતી ધોડીએ દૂરની ઝાડીમાં અદૃશ્ય થયો.

આ ચમત્કારિક ચારણ ચૂપચાપ ચાલ્યો ગયો એટલે પંડિતોએ પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું. તેમણે વિચાર્યું કે આ ચારણ કાલે રાજા પાસે જાય તે પહેલાં આપણે જ સવારે રાજાને આ ઉત્તરાર્ધ જણાવી આપણી જવા બેઠેલી પ્રતિષ્ઠા પાછી જમાવીએ. આપણને આ સમસ્યા ચારણે પૂરી કરી આપી છે એ કેાણ જાણવાનું હતું ? આમ વિચાર કરી પંડિતો પાછા ફર્યા અને સૌ સૌને ઘેર જઈ નિરાંતે સૂતા.

પ્રભાત થતાં પંડિતો બ્રહ્મસભામાં હાજર થયા. સૌની વતી આણ કવિએ ભોજરાજાને કહ્યું: “ આપની સમસ્યાની પૂર્તિ અમે કરી લાવ્યા છીએ અને આપનું ખાધેલું અન્ન સાર્થક કર્યું છે. સમસ્યાનો ઉકેલ આપના મનમાં આપે ગમે તે નક્કી કર્યો હોય પણ અમારી સમજમાં જે પૂર્તિ બંધબેસતી લાગી તે કહીએ છીએ: ”

तुलणं अणु अणुसरइ ग्लौ सो मुहचन्द्रस्स खुण्दाण ।

अणु इदि वण्णयदि कंहं अणुकिदि तस्स प्पडिपदि चन्द्रस्स ॥

(तुलनामन्वनुसरति ग्लौ सौ मुखचन्द्रस्य खल्वेतस्याः ।

अन्विति वर्ण्यते कथमनुकृतितस्य प्रतिपदि चन्द्रस्य ॥)

[છાયા]

આવી આબાદ અનુરૂપ પાદપૂર્તિ સાંભળી રાજા જિંડા વિચારમાં પડી ગયો. માન ન માન પણ આ તો કાલિદાસની જ કલ્પનાચાતુરી છે. રાતે તો મને દૂતોએ બાતમી આપી હતી કે પંડિતોએ પોટલાં બાંધીને ઉઘાળા લઈ્યા છે અને અત્યારે તો આ ભૂદેવો અહીં જાતી કાઢી સમસ્યા પૂરી કર્યા બદલ મૂઝ પર તાલ દઈ રહ્યા છે. નક્કી, નગરથી એક રાતમાં જઈને પાછા ફરાય એટલા અંતરમાં કાલિદાસ ક્યાંક હોવો જોઈએ. જો પંડિતોને પોતાને જ આ પૂર્તિ સૂઝી હોત તો વળી તેઓ રાત્રે સરસામાન સાથે નગર છોડીને જાત જ શા માટે? આથી આનો ભેદ જાણવા માટે એકલા બાણને જ પંદર લાખ ટંકાનું દાન કરી સભા વિસર્જન કરી.

બાકીના બ્રાહ્મણોને ખાલી હાથે જવું પડ્યું તેથી તેઓ મનમાં તો કચવાયા પણ સમસ્યાપૂર્તિનો ભેદ ગુપ્ત રાખવાના સંકેત મુજબ ઉપરથી તો સંતોષ પામ્યાનો ડોળ કરી મૂંઝે મોઢે સભામાંથી બહાર પડ્યા. રાજાએ પંડિતોની પાછળ જનસુસો મૂક્યા. બાણને એકલાને પંદર લાખનો પુરસ્કાર પચવા દે તેવા આ ભૂદેવો બોળા ન હતા. તેમણે બ્રહ્મસભામાંથી બહાર નીકળીને બડબડટ શરૂ કર્યો: ‘બાણે પોતાની બુદ્ધિથી આ સમસ્યા પૂરી કરી હોત તો જીંદી વાત હતી. બાકી અમને બનાવી જઈને તે એકલો જ આખું ઈનામ જમી જવા માગશે તો તેનો પ્રપંચ રાજા સમક્ષ જાહેર કરતાં આપણને કંઈ વાર લાગવાની નથી.’

ગુપ્તચરો દ્વારા પંડિતોનો આ કચવાટ અને અસંતોષ જાણી રાજાએ તેમને તાત્કાલિક પાછા બોલાવ્યા અને ‘સમસ્યાપૂર્તિ’ કાણે કરી આપી તે મારા જાણવામાં આવ્યું છે માટે સાચું બોલી જાઓ નહિ તો નાહક હેરાન થશો’ એવી ધમકી આપી.

પછી તો પંડિતોએ પેલા ચમત્કારિક ચારણે આ પૂર્તિ કરી આપ્યાનો એકરાર કર્યો. પંડિતો અને પગીઓને લઈને રાત્રે જે સ્થળે ચારણ મળ્યો હતો ત્યાં રાજા સત્વર જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંથી ચારણની ઘોડીના દાખડા નગર બહારી વળતા જણાયા અને તેને પગલે પગલે

ચાલતાં સૌ વિલાસવતીના બગીચા આગળ આવી પહોંચ્યા. અહીં એ પગલાં પૂરાં થતાં હતાં. સાંજ પડવા આવી હતી, એટલે વધુ ચોકસાઈ કરવી મુશ્કેલ હતી. પણ એટલામાં બગીચામાંથી એક દાસી ફાટેલો જોડો હાથમાં લઈ મોચી પાસે જતી હતી. ચક્રાર પગીઓને જોઈતો પૂરાવો મળી આવ્યો. દાસી પાસેથી સીકતથી પગરખું લઈ પેલા ચારણના પગલા સાથે સરખાવી જોયું તો તે બરાબર બંધ બેસતું આવ્યું. દાસી જોડો સંધાવીને પાછી આવી એટલે તે ક્યાં જાય છે તેની છૂપાઈને તપાસ કરતાં પગીઓની ખાત્રી થઈ કે એ કહેવાતો ચારણ આ બગીચામાં જ ક્યાંક છે. આ ખબર મળતાં રાજાએ બગીચાની ચોમેર ચોકીદારો ગોઠવી દીધા અને પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો તથા રાજ્યમંત્રીઓને લઈ તે પોતે વિલાસવતીના બગીચે જવા નીકળ્યો.

બગીચાની ફરતે ચોકી પહેરા ગોઠવાયલા જોઈ ચતુર કાલિદાસ રક્યાંકથી છટકી જવાની યુક્તિ વિચારવા લાગ્યો. પણ ચબરાક વિલાસવતીથી એ છાનું ન રહ્યું. કવિને હીમત આપતાં તેણે કહ્યું: “હોય એ તો રજવાડાના રંગ છે. પણ જ્યાં લગી મારા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં લગી જનનના જોખમે પણ હું તમારો વાળ વાંકો થવા નહિ દઉં. રાજા બહુ કરશે તો મારું વર્ષાસન બંધ કરશે એ જ કે બીજું? પવનનો ઝપાટો ન આવે ત્યાં લગી હિમાચ્છાદિત ગિરિશંગ અને કપાસનો ઢગલો દૂરથી સરખાં લાગે છે. પણ પવન વાય છે કે રૂનો પહાડ વીંખાઈ જાય છે ત્યારે પેલું શિખર તો અડગ ઉભું રહે છે. તેવી જ રીતે વિપત્તિમાં હલકા કાયરોની હીમત છૂટી જાય છે પણ છાતીગરા મોઢો અડગ ઉભા રહી ધૈર્ય અને પુરુષાર્થથી આક્રમક સામનો કરે છે.”

કવિએ ગદ્ગદ કંઠે વિલાસવતીના સાચા સ્નેહ અને સ્વાર્પણ બદલ આભાર માન્યો અને તેને હીમત આપી. તેણે કહ્યું: “મારું મન સાક્ષી પૂરે છે કે જો રાજા ભોજ જાતે અહીં આવે તો મને કંઈ ન કરતાં ઉલટો મારા પગે પડે.” અને આ વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં તો બંનેના આશ્ચર્ય વચ્ચે રાજા કોઈના સત્કારની કે કશી પૂછપરછની રાહ ન જોતાં સીધો અંદર આવ્યો અને કવિને ભાવપૂર્વક બેઠી તેના પગે પડ્યો.

કવિએ રાજાનો હાથ ઝાલી ઉઠાડ્યા અને એક ખીજ સામે મૂકે મોઢે જોતા રહી અને જે વાણી વડે કહી શકાય તેમ ન હતું તે નેત્રની ભાષા વડે પરસ્પરને સમજાવ્યું. આખરે રાજાએ કવિનો હૈયાભાર ઓછો કરવા કહ્યું: “હે મહાકવિ ! શંકાના માર્યાં મેં તને દેશવટો દીધો પણ તું તો શુદ્ધ સુવર્ણ જેવો પૂરવાર થયો અને તારા વિયોગમાં મારે પેટ ભરીને પસ્તાવાનું અને ઝરવાનું આવ્યું. હે કલાના નિવાસ આમાં શરમાવાનું મારે છે; તું તો નિર્દોષ છે તો જરા હસીને મારા સામે જો કે જેથી મારું મન શાન્ત થાય.”

પછી વિલાસવતી ઉપર નજર પડતાં રાજાએ મંત્રીને કહ્યું કે, “આજે આપણે કાલિદાસને ક્ષેમકુશળ મેળવી શક્યા છીએ તેનો અર્થો યશ આ વિલાસવતીને ઘટે છે કે જેણે પોતાના ઉત્તમ ગુણો વડે કાલિદાસ રૂપી પોપટને પ્રેમના પાંજરે પૂરી રાખ્યો હતો. આફી આપણે તો કવિને દેશપાર કરી બેઠા હતા.” આમ કહી તરત જ ત્યાં ને ત્યાં વિલાસવતીના વિશાળ ઉદ્યાનમાં રાજાએ દરબાર ભર્યો અને કવિ તેમ જ વિલાસવતીને ભારે શિરપાવ આપ્યો તથા કવિને તેની પ્રથમની ઉચ્ચ પદવી ઉપર સ્થાપી વાજતે ગાજતે તેને નગરમાં લઇ જઈ તે દિવસે રાજ્યમાં સર્વત્ર ઉત્સવ ઉજવાવ્યો.

બલ્લાળથી કવિને પાછા બોલાવ્યા

“અભયારીજી, આ તો કલિયુગ છે. આ યુગમાં અભયર્ય અયોગ્ય નથી ? અભયર્ય, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ત્રણે આશ્રમોનો આધાર ગૃહસ્થાશ્રમ ઉપર છે. જો આપ સ્વીકારો તો આપને હું બ્રાહ્મણ કન્યાનું દાન અપાવું.” ભોજ રાજાએ અભયસભામાં આવી ચઢેલા અભયારીની યુવાન વય તથા આશીર્વાદના એક જ શ્લોકમાં દાખવેલ પાંડિત્ય જોઈ તેમને પરણાવવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી.

પણ એમનું અભયર્ય પરાણે સ્વીકારેલું ન હતું. “રાજન્ ! આપ તો એક નહિ પણ અનેક કન્યાઓ લાવી દેવા સમર્થ છો પરંતુ, અમારે યોગીઓને તો—

સારજ્ઞાઃ સુહૃદો, ગૃહં ગિરિગુહા, શાન્તિઃ પ્રિયા મેહિની
વૃત્તિવન્યલતાફલૈર્નિવસનં શ્રેષ્ઠં તરુણાં ત્વચઃ ।
તદ્ધ્યાનામૃતપૂરમમનસાં ચેષામિયં નિર્વૃત્તિ
સ્તેષામિન્દુકલાવતંસયમિનાં મોક્ષેઽપિ નો ન સ્પૃહા ॥

જેમના ભાલ પ્રદેશમાં ચન્દ્રકલા શોભી રહી છે એવા શંભુના ધ્યાન રૂપી અમૃતમાં જેમનાં મન નિમગ્ન થઈ ગયાં છે તેવા અમને યોગીજનોને તો મૃગો એ મિત્રો છે, ગિરિગુફાઓ ઘર છે, શાન્તિ એ પ્રિય ગૃહિણી છે, વનફળ અમારો આહાર છે અને વૃક્ષોની છાલનાં વલકલો એ વસ્ત્રો છે; આ સ્થિતિમાં અમને તો મોક્ષની પણ સ્પૃહા નથી. તો પછી પરણવાની તો વાતજ કેવી ?” યોગીનો આ ઉત્તર સાંભળી રાજા તેમને પગે પડ્યો અને અનુગ્રહ કરવા ખાતર પણ કંઈક ને કંઈક સેવા સ્વીકારવા આગ્રહ કર્યો.

“લલે, આપનો આગ્રહ હોય તો એક કામ કરો. મારે કાશી જવું છે. પ્રવાસમાં આપની સંભાના આ પંડિતો પણ સાથે હોય તો માર્ગમાં તત્વચર્ચા થાય. માટે તે સંને સહપરિવાર મારી સાથે યાત્રાએ મોકલો.” યોગીએ અનાયાસે સૌ પંડિતોને યાત્રા કરવાની તક અને સગવડ મેળવી આપી.

રાજાએ તત્કાળ વાહન, વાટખર્ચ વગેરેનો પૂરતો પ્રયંધ કરાવી દીધો અને ખાણ, મયૂર વગેરે સૌ પંડિતો યાત્રામાં જોડાયા. માત્ર કાલિદાસ એકલો ન ગયો. યાત્રાની તક અને રાજાની આજ્ઞા બંનેની અવગણના કરીને વિલાસવતી વેશ્યાના પાશમાં આમ પડી રહેવા બદલ રાજાએ તેને ઠપકા આપ્યો ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો :

“તે બુધા યાન્તિ તીર્થેષુ યેશમ્મોદ્ધરવર્તિનઃ ।

યસ્ય ગૌરીશ્વરશ્ચિત્તે તીર્થ મોજ પરં હિ સઃ ॥

“જેમનાં ચિત્ત શંભુથી દૂર છે તેમને જ તીર્થોમાં જવું પડે છે. પણ જેના ચિત્તમાં પાર્વતીપતિ શંકર વસેલા જ છે તે પોતે જ પરમ તીર્થરૂપ છે.”

કવિના આ ઉત્તરથી રાજાના મનમાં પેટેલો કવિની લંપટતા વિષેનો ખ્યાલ તો દૂર ન થયો; પણ બીજા પંડિતો યાત્રાએ ગયા હતા તેથી કાલિદાસ સાથે તે રોજ વાર્તા વિનોદ કરતો હતો. પણ તેને એકલાને જ જોવાથી રાજાના દિલમાંનો કવિની લંપટતા વિષેનો અણગમો દિવસે દિવસે તીવ્ર બનતો ગયો અને તેમ તેમ કવિને અવજ્ઞા કે અનાદર જેવું લાગે તેમ તે વર્તવા લાગ્યો.

માનવીના મનોભાવને પારખી ન શકે તે કવિ શાનો ? ચંકાર કાલિદાસ આટલેથી જ ચેતી ગયો અને વધુ માનહાનિ થાય તે પહેલાં રાજાની રજા માગવા થોભ્યા વિના અલ્લાળ દેશમાં ગયો. સુગંધી પદાર્થનો પરિચય તેને પ્રત્યક્ષ જોઈ એ તે પહેલાં તેની સુવાસથી જ થાય છે. તેમ કાલિદાસ અહીં આવ્યો તે પહેલાં તેની કીર્તિ તો અહીં પ્રસરી ચૂકી હતી એટલે અહીંના રાજાએ તેનો ભાવભર આદરસત્કાર કર્યો. વિવિધ પ્રકારના કાવ્યવિનોદથી ત્યાંના રાજાનું મનરંજન કરતાં કરતાં કવિના

દિવસો અહીં આનંદથી વીતવા લાગ્યા.

ખીજ બાળુ, ભોજનો નિકટનો મિત્ર માધ કવિ મરણ પામ્યો અને પેલા પંડિતો તો કાશીથી પાછા ફર્યા ન હતા તેથી રાજાને હવે જ કાલિદાસની ખોટ ખરી સાલવા લાગી. દિવસે દિવસે તેનાં ઉદ્વેગ અને ઉદાસી વધતાં ચાલ્યાં. ચતુર મંત્રીઓ આનું કારણ કળી ગયા. તેમણે રાજાની આ વ્યાકુળતા વર્ણવતો વિગતવાર એક પત્ર લખ્યો અને તેમાં કાલિદાસને ધારાનગરમાં આવવાનું આગ્રહભરે આમંત્રણ આપી રાજદૂતો સાથે મોકલી આપ્યો. આપણે એ કાગળની કેટલીક કંડિકાઓ જોઈએ:

“ ન ભવતિ; સ ભવતિ, ન ચિરં ભવતિ, ચિરંચેત્ફલે વિસંવાદી ।

ક્રોધઃ સત્પુરુષાણાં તુલ્યઃ સ્નેહેન નાંચાનામ્ ॥ ”

“સજ્જનનો રોષ અને દુર્જનનો સ્નેહ એ બેની સરખામણી કદિ કરી છે ? પહેલાં તો સજ્જનને ક્રોધ ઉપજતો નથી અને નીચતે પ્રેમ પ્રગટતો નથી. જો ઉપજે છે તો લાંબો વખત ટકતા નથી. અને જો તે લંબાય છે તો તેનાં પરિણામ ઉલટાં જ આવે છે. સજ્જનનો શાપ પણ વરદાન રૂપ થઈ પડે છે જ્યારે નાદાનની દોસ્તીથી જન જવાનો વખત આવે છે.

“વળી, હે બાળકાકિલ જે આત્રકુંજમાં તું આનંદકલ્લોલ કરતી હતી તેને ત્યજીને બીજાં વૃક્ષો ઉપર બેસી ટહુકતાં તને કંઈ શરમ નથી આવતી ? તારૂં સ્થાન તો આંખાની ડાળે જ છે. બીજા ઝાડ ઉપર તું નહિ શોભે. અર્થાત્ કાલિદાસનું સાચું સ્થાન તો ભોજની અલ્લસલામાં છે. બીજે એવી શોભા નહિ મળે.”

કવિએ કાગળ વાંચ્યો અને તેની આંખો સ્હેજ સજ્જન બની. ધારાનગરીમાં માણેલા સુખ અને સ્નેહના પ્રસંગો નજર સામે તરવરવા લાગ્યા. રાજાની વિરહવ્યથા જાણી તેની રીસ ઉતરી ગઈ અને અલ્લાળ નરેશની અનુચ્છા માગી દૂતો સાથે તે ચાલી નીકળ્યો. ધારાનગર બહાર એક ઉદ્યાનમાં ઉતારો કરી દૂતો દરબારમાં ખબર આપવા ગયા. કાલિદાસના પુનરાગમનના સમાચાર સાંભળી રાજા, પ્રધાનો અને નગરજનો સાથે દરવાજે કવિનું સમ્મિયું કરવા ગયો. તેનાં પનોતાં પગલાં થતાં પેલા કાશી ગયેલા પંડિતો પણ સુખરૂપ સહકુટુંબ પાછા ફર્યા અને અલ્લસલા તેના મૂળ સ્વરૂપમાં શોભી રહી.

વહેમના વમળમાં

પુરૂષ પોતે ગમે તેવા શિથિલ ચારિત્ર્યનો હોય છતાં તેની પત્નીના ચારિત્ર વિષે સહેજ પણ શંકા જતાં ન કરવાનું કરી બેસે છે. રાણી લીલાવતીના પાતિવ્રત્યની પૂરી પરીક્ષા થઈ ચૂકી હતી પણ કાલિદાસની લંપટતા વિષેની ભોજની માન્યતા તો હજીય ઊંડે ઊંડે મૂળ નાખીને પડી હતી. આખરે તો વહેમનું ઝોસડ નથી. અવારનવાર અદેખા પાંડિતો, ખુશામતીઆઓ અને હજુરીઆઓની ભંભેરણીથી આ વહેમને પોષણ મળતું.

એક વખત એકાન્તમાં રાજની ઈચ્છા અનુસાર કાલિદાસે રાણી લીલાવતીના મુખ સૌન્દર્યનું આબેહૂય વર્ણન કર્યું. કવિએ તો ભોળા ભાવે તેની હંમેશની રસિકતા પ્રમાણે સજીવ શબ્દચિત્ર ખડું કર્યું પણ મેલા મનના રાજાએ તેનો અવળો અર્થ કર્યો. વહેમ અને ઉકરડાને વધતાં વાર લાગતી નથી. આ રોગ એવો જીવલેણ છે કે તે વહેમીને તો જીવ લે છે પણ તે પહેલાં જેના જેના વિષે તેને વહેમ ભરાયો હોય તેમનો પણ ભોગ લે છે. સાચે જ, વહેમ એ જીંદગીનું ઝેર છે.

જેમ જેમ રાજાનો વહેમ દૃઢ થતો ગયો તેમ તેમ તે કાલિદાસની કસોટી કરવાને અધીરો થતો ગયો. મૃગયાનું નિમિત્ત કાઢી ચારેક શિકારીઓ અને કાલિદાસને સાથે લઈને રાજા એક વાર છડી સ્વારીએ પાસેના પહાડી પ્રદેશમાં ગયો. માર્ગમાં એક સુંદર કાળિયાર મૃગ નજરે પડ્યો અને તેની પાછળ રાજાએ પૂરપાટ ધોડો છોડી મૂક્યો. પણ મૃગ નિશાન ચૂકાવી નાઠો તે હાથ ન આવ્યો. રાત્રિ પડતાં રાજાએ એક નાના ગામમાં મુકામ કર્યો. સવારે રાજાએ ધારાનગર ભણી દૂધ શરૂ કરી પણ ધોરી રસ્તે ન

જતાં ઇરાદાપૂર્વક આડ વાટે ચઢી ગયો. સૂર્ય માથે આવ્યો પણ રસ્તાનો છેડો ન આવ્યો. બપોરના ધીખતા તાપમાં જ્યારે આગળ વધવું અશક્ય થઈ પડ્યું ત્યારે રાજાએ એક વિશાળ વડના ઝાડ નીચે આવેલી વાવ પાસે પડાવ નાખ્યો. નોકરે રાજા અને કવિને શીતળ જળ આણી આપ્યું અને ખાવાના ભાથાના કરંડીઆ કાઢી આપ્યા.

કાલિદાસે પોતાનો કરંડીઆ ખોલ્યો અને તેમાંથી થોડુંક રાજાને પીરસી ખાવાનો આગ્રહ કર્યો. પણ રાજાએ ન તો તેને હાથ લગાડ્યો કે ન તો પોતાનું ભાથું કાઢ્યું. કવિને તો કંકડીને ભૂખ લાગી હતી પણ રાજાને મૂકીને કેમ જમાય ? તેણે ફરી ફરી રાજાને ખાવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે, હું તો લાલાવતીનું મુખ જોયા વિના જમનાર નથી. રાણીએ પોતાનું પાતિત્રત્ય પૂરવાર કર્યું તે દિવસથી મેં આ નિયમ લીધો છે.”

“પણ સ્મૃતિવચન છે કે પ્રવાસમાં શુદ્ધ માદક વર્તવું. સ્થળ અને સમયનો પણ વિચાર તો કરવો જોઈએ. માટે આ આપત્તિકાળમાં કશો બાધ ન ગણતાં જે ભાવે તે બે કાળીયા ખાઈ લો.” કવિએ દલીલ કરી.

“શાસ્ત્રો ભલે પ્રવાસમાં આપદ્ધર્મની છટકખારીઓ રાખે. એ તો જેનું સંકલ્પબળ શિથિલ હોય તેને માટે છે; પણ તારો આગ્રહ છે તો એક કામ કર. તું ચિત્રકલા નિપુણ છે અને તારી પાસે તેનો સામાન પણ તૈયાર છે તો રાણીની એક હુઆહુ છખી ચિતરી આપ જે જોઈને હું ખાવા બેસીશ. રાજધાનીમાં તો કાણ જાણે ક્યારે પહોંચીએ ત્યાં લગી ભૂખ્યા રહેવું એ મારા માટે અને તેથી યે વધુ તારા માટે શક્ય કે સલાહભરેલું નથી.” રાજાએ વચ્ચે રસ્તો કાઢ્યો.

રાજા જાણીબૂઝીને કવિની કસોટી કરવા આ પાસો નાખી રહ્યો હતો પણ નિષ્પાપ કવિ તો રાજાની પ્રતિજ્ઞા જળવાય તે ખાતર સાફ દિલે ચિત્ર કાઢવા બેઠો. ચિત્ર પૂરું કરી જેવો તે નીચે મૂકવા ગયો તેવો જ રાણીના ડાખા સાથળ ઉપર પીંછી અડકવાથી જાણે ત્યાં તલ કે લાખું હોય એવો અથ પડ્યો. કવિએ એને શ્રી કાલિકાનો સંકેત સમજી અધવાળી પ્રતિકૃતિ રાજાના હાથમાં આપી.

પરીક્ષકની નહિ પણ વહેમીની નજરે રાજા છબી જોતો હતો એટલે તરત જ પેલો ડાઘ તેની નજરે પડ્યો. તેણે મનમાં ગાંઠ વાળી કે નક્કી કવિએ રાણીને ક્યાંક એકાન્તમાં નવસ્ત્રી જોઈ હશે; નહિતર તેના સાથળ ઉપરનું લાખું તે વળી ક્યાંથી ચીતરી શકે ? છતાં રખેને કંઈક શરત-ચૂકથી એ ડાઘ પડી ગયો હોય એમ ધારી ફરી ખાતરી કરવા માટે આ ચિત્ર જોઈએ તેવું તાદ્દશ નથી, એવું જ્ઞાનું કાઠી તેણે કવિને બીજી વાર ચિત્ર દોરવા કહ્યું.

કાલિદાસે કાળજીપૂર્વક ફરી તસ્વીર ચીતરી પરંતુ બીજી વખત પણ પહેલા ચિત્રમાં પડ્યો હતો તેવો જ ડાઘ અનાયાસે પડી ગયો. રાજા આ છબી જોઈ રાતો પીજો થઈ ગયો. તેને હવે પૂરી ખાત્રી થઈ ગઈ કે આ દગાખાજ દોસ્તે મારી સ્ત્રી ઉપર ક્યાંકને ક્યાંક અવશ્ય એંડી નજર નાખી છે. થઈ રહ્યું ! ક્રોધના આવેશમાં રાજા સાન લાન ભૂલ્યો; ન બોલવાનું બોલ્યો. અને શિકારીઓ પાસે કવિને મુશ્કેટાટ બંધાવી તેને વાઘની બોડ પાસે મૂકી આવવાની તેમને આજ્ઞા કરી. “વાઘતે ને ફાડીને ખાઈ જાય એટલે મને ખબર આપજો” એમ કહી આવેશમાં ને આવેશમાં રાજા એંકલો જ ધારાનગર જવા ઉપડ્યો અને છેક રાતે ત્યાં પહોંચ્યો.

રાજાએ આજલગીમાં અનેકવાર અવિચારીપણે કાલિદાસને આવી શિક્ષાઓ કરી હતી અને પાછળથી પસ્તાઈને કવિને શોધી કાઢી પગે પડીને પાછો તેનો સત્કાર કર્યો હતો એ બધું આ શિકારીઓથી અજાણ્યું ન હતું. રાજા ચાલ્યો ગયો એટલે તેમણે તરતજ કવિને ક્યાંય રાજાની નજરે ન ચઢવાની શરતે છૂટો કર્યો, અને કાલિદાસને વાઘે કેવી રીતે ફાડી ખાધો તેના સવિસ્તર સમાચાર બીજે દિવસે તેમણે રાજાને પહોંચાડ્યા.

‘જો હું અહીંથી વેપ બદલી વિદેશમાં જઈશ તો મારા ઉપર લાગેલું કલંક ધોવાશે નહિ અને એવી અપકીર્તિ કરતાં તો મરવું બહેતર છે. ગુપ્તવેષે ધારાનગરમાં રહેવાથી, રાજાને મારો ખબર પડ્યે હું જાહેર થઈ શકીશ અને મારી નિર્દોષતા પૂરવાર કરી શકીશ.’ આવો વિચાર કરી કાલિદાસ પાસેના ગામડામાં ગયો. ત્યાં યુક્તિ

પ્રયુક્તિથી થોડાક પૈસા મેળવી તેણે એક કુલીન સ્ત્રીને જાજો તેવાં વસ્ત્રાભૂષણ ખરીદ્યાં અને રાત્રે એ કપડાં પહેરી સ્ત્રીના વેશમાં તે ધારાનગરમાં દાખલ થયો. રસ્તે ચાલતાં તેણે વિચાર્યું: પૂર્ણ પુરુષોત્તમ વિષ્ણુને પણ મોહીની રૂપ લેવું પડ્યું હતું અને ગાંડીવધારી અર્જુન જેવા વીરશ્રેષ્ઠને પણ વિરાટરાજના અંતઃપુરમાં હીજડાના રૂપે રહેવું પડ્યું હતું તો હું તે શા હિસાબમાં? વળી પશુઓમાં શિયાળ, પક્ષીઓમાં કાગડો પુરુષોમાં વાળંદ અને સ્ત્રીઓમાં માલણ એ ચાર ચપરાક અને ચપરખંધાં ગણાય છે. રાજમહેલથી માંડી રંકની ઝુંપડી લગીના ઘરેઘરની રજેરજ બાતમી માલણને ઘેર આવે છે અને મને પુલોની પરીક્ષા તથા તરેહવાર ગુંથણી સારી રીતે આવડે છે તેથી કોઈ માલણને ત્યાં જ દાસી રૂપે રહેવું ઠીક પડશે એમ નક્કી કરી રાત્રિના પહેલા પહોરે તે નગરની નામીયી માલણ લાખી (લક્ષ્મી) ને ઘેર જઈ ચઢ્યો. કાલિકાની કૃપાથી તેનો વેશપલટો કોઈ પારખી શકે તેમ ન હતું.

લાખી તો તેનું રૂપ જોઈને મોહવશ થઈ ગઈ અને તેને હરકોઈ પ્રકારે નોકરીમાં રાખી લેવા તત્પર બની. પણ તેનો મનોભાવ કળી જઈ કાલિદાસે કહ્યું: “ શું કરું? સગાં સંબંધી સૌ મરી ખૂટયાં એટલે કોઈની એથ કે આશરો ન રહેવાથી વખાની મારી હું આવી તો છું પણ હું કુલીન કુટુંબની છું તેથી કોઈપણ સંજોગોમાં પરપુરુષને હું મારું મ્હોં નહિ બતાવું. માટે મારું આ વ્રત જળવાશે એવી ખાત્રી મળતી હોય તો હું અહીં રહેવા તૈયાર છું. ” લાખીએ તેને સોગંદપૂર્વક ખાત્રી આપી એટલે તેણે નોકરી સ્વીકારી. આ નવી દાસીનાં પગલાં થયાં ત્યારથી લાખીનો ધંધો અને પ્રતિષ્ઠા વધતાં ચાલ્યાં. આથી લાખી તો આ નવી દાસીને સગી માજણી મોટી બહેનથી પણ વિશેષ કોઈ દેવી રૂપ માનવા લાગી અને આમ કવિ અહીં એકે અનાયાસે નગરચર્યા ઉપર નજર રાખવા લાગ્યો.

*

*

*

‘ના, ના, નીચે તો શિકાર કરવા નીકળેલો હું પોતે જ જંગલી જનાવરોનો શિકાર બની જઈ; માટે લાવ ઝાડ ઉપર જ રાત કાઢી નાખું’ આવો વિચાર કરી શિકારની શોધમાં એકલા દૂર નીકળી ગયેલા

ભોજના યુવરાજે રાત્રિ પડતાં પોતાના ઘોડાનો ચરવાને છૂટો મૂકી દઈ ઝાડ ઉપર આશરો લેવાનું નક્કી કર્યું. ઝાડ ઉપર તે ચઢ્યો. ત્યાં છેક જાંચી ટાંચે તેણે એક વાંદરાને બેઠેલો જોયો. રાત્રે જાંઘમાં રખેને આ વાંદરો હેરાન કરે એવી શંકાથી તે ઉંચે ચઢતાં અચકાયો, પણ ત્યાં તો માનવીની વાચામાં વાનર બોલ્યો, ‘રાજકુમાર, ગભરાયા વિના ઉપર આવો.’ આ શબ્દોથી પ્રેત્સાહિત થઈ કુંવર તેની પાસે ગયો અને પોતે અહીં કેવી રીતે આવી ચઢ્યો તે કહ્યું.

સમદુઃખીયાં વચ્ચે ઝડ મેળ જામે છે સમસુખીયાં વચ્ચે એવો મેળ જવલ્લે જ જડે છે. ઉલટું ધણીવાર તો અતઝાઈ અને હોંસાતુંસી વધારે મળી આવે છે. વાનર અને કુંવર બંને સમદુઃખીયા હતા. આથી વિશ્વાસ જામતાં વાનરે પોતાની પીતકકથા કહી:

“મીઠાં વનફળ અને ઝરણાંનું શીતળજળ મળવાથી મારો દિવસ તો અહીં સુખમાં જાય છે. પણ રાત્રે એક વિકરાળ વાઘ આ વૃક્ષ નીચે આવે છે અને મારો શિકાર કરવા આ ઝાડને હચમચાવી નાખે છે તેથી ભયના માર્યા રાત્રે મને મુદ્દલે જાંઘવા મળતું નથી. આજે તમે આવ્યા છો તો અર્ધરાત હું જાંઘીશ અને અર્ધી રાત તમે જાંઘજો.”

“ભલે, પણ પહેલું મને જાંઘવા દેવું પડશે કારણ કે આખો દિવસ રખડીને હું થાકી ગયો છું” કુંવરે માગણી કરી. વિશ્વાસુ વાંદરે તે કબુલ રાખી. કુંવર ધસધસાટ ધોરવા લાગ્યો અને રખેને તે જાંઘમાં પડી જાય તેમ ધારી વાંદરો તેને મજબુત પકડી રાખ્યો. એટલામાં હંમેશ મુજબ ઝાડ નીચે વાઘ આવી ઉભો.

“અરે વાંદરા! તું આ માનવીને કેમ પકડીને બેઠો છે? એ તો દગાખોર જાત છે અને તમામ પશુઓની દુસ્મન છે. તેનો વિશ્વાસ કરીશ તો માર્યો જઈશ. માટે માઈ માને તો તેને નીચે નાખી દે એટલે હું તેનો ભક્ષ કરી ચાલ્યો જઉં. પછી હું તને કદી હેરાન નહિ કરું.” વાઘે વાંદરાને પટાવવા માંડ્યો.

“શું હું વિશ્વાસઘાત કરું?” વાંદરે કહ્યું “તે કરતાં તો મોત ભો. ૬

આવે તે સારું.”

“તો તું એને છોડી દે. હું ડાળી હલાવીશ એટલે તે આપમેળે નીચે પડશે. એમાં તને પાપ નહિ લાગે” વાઘે દલીલ કરી.

“ના, મારાથી એ નહિ થઈ શકે.” વાંદરે અડગ રહ્યો. મધ્યરાત્રિ થતાં તેણે રાજકુંવરને જગાડ્યો: “જુઓ, નીચે વાઘ બેઠો છે. તે ગમે તેટલું પડાવે કે ડરાવે તો પણ તમે મને નીચે હડસેલી દેતા નહિ. આ ઝાડ મજબૂત છે એટલે કશો ભય નથી. હું તમારે ભરોસે સૂઈ જઈ છું; મને દગો ન દેતા.”

કુંવરે તેને સર્વ પ્રકારે ખાત્રી આપી એટલે વાંદરે ઝાડની ડાળીને પોતાની પૂંછડી વીંટાળી કુંવરના બોળા આગળ માથું મૂકીને સૂતો. થોડીવાર થઈ એટલે વાઘે શરૂઆત કરી:

“અત્યા માનવી ! વાંદરાનો તે કદી વિશ્વાસ થતો હશે ? તારો જીવ જો તને વ્હાલો હોય તો આ વાંદરાને નીચે નાખ એટલે હું શિકાર કરી ચાલ્યો જાઉં. જો તું તેને બચાવીશ તો સવારે તે જ તને કરડી ખાશે. અત્યારે તેને ગરજ છે તેથી તેણે તારી દોસ્તી કરી છે. આવા વાંદરાની તે દોસ્તી થાય ?”

“ના, એ વિશ્વાસઘાત હું નહિ કરું.” કુંવરે ડોકું ધૂણાવ્યું.

વાઘે વિચાર્યું કે ભય દેખાડ્યા વિના આ માનવી નહિ માને તેથી તેણે ઝાડને ખૂબ હચમચાવ્યું અને ભયંકર ત્રાડ પાડી ટૂંકકા મારવા માંડ્યા. કાચી છાતીનો કુંવર ગભરાયો અને પોતાનો જીવ બચાવવા તેણે વાંદરાને છોડી દઈ ઉલટો ધક્કો માર્યો. પણ સાવચેત વાંદરે ડાળીને પૂંછડી સળંગ વીંટીને સૂતો હતો તેથી તે સહેજ સરકયો ખરો પણ એકદમ હેઠો પડ્યો નહિ. પોતાનો વિશ્વાસઘાત થતો દેખી વાંદરે કુંવરને કરગરીને કહ્યું: “ભલા માણસ ! મને નીચે નાખવાથી તું નર્કમાં પડીશ. દગા કીસીકા સગા નહિ. માટે મારો દ્રોહ ન કરતાં મને બચાવી લે.”

પણ ‘વિનાશ કાળે વિપરીત બુદ્ધિ’ પ્રમાણે કુંવરે તેને ડાળી-એ વળગી રહેવા ન દેતાં હડસેલો માર્યો અને લાગ તાકી રહેલા વાઘે તેને પકડી પંજ નીચે દબાવ્યો.

મોતના મોઢામાં પડેલો વાંદરો એકાએક કારમી રીતે ખડખડાટ હસ્યો. વાધને તેથી નવાઈ લાગી અને તેણે હસવાનું કારણ પૂછ્યું. પણ તે સાંભળી વાંદરો ફરીથી હસ્યો. તેના આ વિચિત્ર હાસ્યનું રહસ્ય જાણવાને વાધની ઉત્કંઠા ઓર વધી અને તેણે ફરી પૂછ્યું ત્યારે વાંદરાએ ત્રુટક સ્વરે કહ્યું: “ હું તમારા પંજની પકડમાં સજ્જડ દબાયેલો છું એટલે શી રીતે સમજાવું ? પૂરો શ્વાસ પણ લઈ શકતો નથી માટે જરાક ઢીલું મૂકો તો હું બોલું. ”

વાંદરાનીં યુક્તિથી વાધ છેતરાયો. જેવી તેણે પકડ ઢીલી કરી કે તક સાધીને તે એક જ ઠેકડે ઝાડની એક ઉંચી ડાળ ઉપર જઈ બેઠો. ‘ बुद्धिर्यस्य बलं तस्य ’ તે આતું નામ. પણ આશ્ચર્યની અવધિ તો ત્યારે થઈ કે મોતના મોઢામાં પડવા છતાં હસનાર વાંદરો હવે સલામત સ્થાને પહોંચીને રડવા લાગ્યો. વાધના કૌતુકનો પાર ન રહ્યો. તેણે વાંદરાને આમ કરવાનું કારણ જાણાવવા એકવાર ફરીથી આતુરતાપૂર્વક પૂછ્યું.

“ હું મારા દુઃખને રડતો નથી. પણ જેમના કુળ અને શીલની જાણ ન હોય તેવા માણસનો વિશ્વાસ કરવાથી જેમને મારી માફક વેઠવાનો વખત આવે છે તેમના દુઃખને હું રડું છું ” વાંદરાએ ખુલાસો કર્યો, “ અને હું હસ્યો તે તો તારી પકડમાંથી છટકવાની એક યુક્તિ માત્ર હતી. ‘ પથ્થર તળે હાથ દબાય તો બળે નહિ પણ કળે કાઢી લેવો ’ તે આનું નામ. પણ મને ખરો ખેદ તો આ અભાગી આદમી ખાતર થાય છે કે મારો વિશ્વાસઘાત કરવાથી તેને જે શાપ લાગશે તેમાંથી મુક્ત થવું તેને માટે ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. ”

પ્રભાત થતાં વાધ જતો રહ્યો. વાંદરો તો કુમાર સાથે કંઈ પણ ન બોલ્યો. પરંતુ વાંદરાના રડવાનો ખુલાસો સાંભળ્યો ત્યારથી તેની વાચા તદ્દન બંધ થઈ ગઈ અને માત્ર ‘ વિ. સે. મે. રા. ’ એ ચાર અક્ષરો સિવાય બીજું કંઈ પણ બોલવાનું તેને માટે અશક્ય થઈ પડ્યું. તે લગભગ માંડા જેવો થઈ ગયો. સવાર થતાં તે અંતઃપ્રેરણાથી નીચે ઉતર્યો અને જંગલમાં ભટકવા લાગ્યો.

રાજકુમારે રાતના છૂટો ચરવા મૂકેલો ઘોડો ધારાનગરમાં જઈ પહોંચ્યો. તેની પીઠ ઉપરનો કામતી સાજ-જીન, ખોગીર વગેરે જેમનાં તેમ હતાં. વળી ઘોડાને કયાંય વાગેલું ન હતું તેથી યુવરાજનો જીન જવા સિવાયની બીજી કંઈક હાનિ થઈ હશે એમ સૌએ અનુમાન કર્યું. પાટવીપુત્રના ગુમ થવાની ખબર સાંભળી ભોજ બેબાકજો બની ગયો અને તત્કાળ તેણે સ્વારોને કુંવરની શોધ કરવા ચારે દિશામાં દોડાવ્યા.

આ સ્વારો અને પગીઓને કુંવરની સાથે શિકારે ગયેલા માણસો મળ્યા અને તેમને લઈને કુંવર જે દિશામાં ગયો હતો તે દિશામાં તેમણે ચાલવા માંડ્યું. સદ્‌લાગ્યે તેમની મહેનત સફળ થઈ. થોડુંક ચાલતાં ગાંડા જેવી હાલતમાં કુંવર તેમને સામો મળ્યો. તરતજ બધા તેને વીંટાઈ વળ્યા અને તરેહવાર પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા પણ કુંવર પાસે તો એક જ ઉત્તર હતો.

“આખી રાત આપ ક્યાં હતા?”

“વિ. સે. મે. રા.”

“શું ઘોડાએ આપને પાડી નાખ્યા’ તા?”

“વિ. સે. મે. રા.”

આખરે સૌને સમજાયું કે કુંવરની જીવાન જકડાઈ ગઈ છે તેથી આ ચાર અક્ષરથી વધુ તે બોલી શકે તેમ નથી. પછી તો સૌ સૌની સમજ પ્રમાણે આના કારણ તરીકે વળગાડ, ઘેલછા વગેરે બતાવવા લાગ્યા, પણ ચોક્કસ નિદાન કોઈ કરી ન શક્યું. ઘોડે બેસાડી કુંવરને રાજધાનીમાં લઈ ગયા. ભોજ પણ પોતાના પાટવીની આ પામર દશા સંબેદાશ્ચર્ય જોઈ રહ્યો. તેણે પણ અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા પણ ‘વિ. સ. મે. રા.’ સિવાય બીજો કંઈ ઉત્તરજ ન મળ્યો.

પછી તો રાજાએ જાત જાતના જાદુગર, જતિઓ, તાંત્રિકો માંત્રિકો અને ભૂવા વગેરે કૈંકને બોલાવ્યા પણ કોઈ કુંવરની સાચી ચિકિત્સા ન કરી શક્યા. વિખ્યાત વૈદ્યો પાસે પણ વિવિધ ઉપચારો કરાવ્યા પરંતુ કુંવરની ઘેલછા જરા પણ ઓછી ન થઈ.

જ્યારે એકકેય ઉપાય સફળ ન થયો ત્યારે ભોજને હવે ભીડ સમયનો ભેડ કાલિદાસ સાંભર્યો: ‘ જો તે હાજર હોત તો કાલિકાના પ્રસાદથી આનો ઉકેલ જરૂર લાવત. અરે ! હા, અગાઉ પણ મેં જ્યારે તેને મારી નાખવાની આજ્ઞા કરી હતી ત્યારે જેમ દેવીની દયાથી તે ઉભરી ગયો હતો તેમ આ વખતે પણ તે બચી જવો તો જોઈએ. ’

વધુ ખાતો કરવા માટે પેલા એ શિકારીઓને બોલાવી અભય-વચન આપી ‘ મારે આજે એ પંડિતનો ખપ પડ્યો છે માટે ખરી વાત કહો ’ એમ રાજાએ પૂછ્યું. અને ‘ કાલિકાની પ્રેરણાથી અમે તેને જીવતો જવા દીધો’તો’ એવો તેમણે એકરાર કર્યો. ”

બસ, રાજાને એટલું જ જોઈતું હતું. તેણે ખૂબ વિચારને અંતે નક્કી કર્યું કે અગાઉ માફક આ વખતે પણ કવિ આ નગરમાં જ ક્યાંક છુપાયો હોવો જોઈએ. રાજાએ તેનો પત્તો મેળવવાની પેરવી શરૂ કરી. બીજે દિવસે તેણે અલ્લસલાના પંડિતોને કાંતો વિ. સે. મે. રા. નું રહસ્ય બોળી કાઢવા અથવા તો નગર છોડી ચાલ્યા જવા ફરમાવ્યું. બિચારા પંડિતો આવો ગૂઢ ભેદ ક્યાંથી કળી શકે તેથી તેમણે તો ઉચાળા ભરવાનું નક્કી કર્યું.

કાંઈ પંડિતને ઘેર પૂજનાં ફૂલ આપવા ગયેલી લાખી માલણે આ ખબર ઘેર આવી પેલી નવી દાસીને કહી. કાલિદાસ મોઝા પારખી ગયો. તેણે માલણને કહ્યું કે. ” આમાં મૂઝાવા જેવું શું છે ? એનો ખુલાસો તો હું પણ કરી શકું. ” પણ જ્યાં ભલભલા પંડિતોનાં ભેળાં કામ કરી ન શક્યાં ત્યાં એક મામુલી દાસી ઉકેલ લાવવાની હામ ભીડે એ લાખીના માન્યામાં ન આવ્યું. આખરે તેને એકાન્તમાં સોગંદ આપી તેણે પોતેજ કાલિદાસ છે એવો ભેદ બોલ્યો.

લાખી તો, આ સાંભળી, આમ અચાનક પોતાનો ભાગ્યોદય થયો માની હરખથી ગાંડા જેવી થઈ ગઈ અને એકદમ દરબારમાં વધામણી ખાવા દોડી પણ કવિએ તેને રોકી અને આ ભેદ આપોઆપ ખૂલે તે માટે શું કરવું તેની સમજ પાડી. બીજે દિવસે કવિની સૂચના મુજબ રાજાને જાજે તેવા સત્કારની તૈયારી કરી લાખી અલ્લસલામાં ગઈ અને એ

હાથ જોડી બોલી :

“ મહારાજ ! જે અક્ષરોનો ઉકેલ આપના પંડિતો નથી કરી શક્યા તેનો ખુલાસો મારી એક દાસી કરી શકે એમ છે. તે ખાનદાન ઘરની છે પણ વખાની મારી મારે ત્યાં રહે છે એટલે તે પરપુરુષનું મોઢું જોતી નથી અને તેથી અહીં આવી શકે તેમ નથી. આપ સૌ મારું ઘર પાવન કરો તો આ કામ પાર પડે અને પ્રભુકૃપાથી કુંવર સાળ થાય. ”

રાજા આ સાંભળી પ્રધાનો અને પંડિતો સાથે માલણને ઘેર ગયો. માલણે સૌનો સત્કાર કર્યો. બેઠકની એક બાજુએ પડદો હતો. પડદાની આગળ રાજકુંવરને બેસાડ્યો હતો અને પાછળ પેલી દાસી હતી.

કાલિદાસે દેવીનું ધ્યાન ધરી કુંવરની આ દશા કેમ થઈ તે આખો પ્રસંગ સમજી લીધો અને પડદા પાછળથી કહ્યું :

“ મહારાજ ! યુવરાજે જાણી બુઝીને વિશ્વાસઘાત રૂપી ધોર પાપ કર્યું છે અને તેના પરિણામે તેને આ શાપ લાગ્યો છે. શાપનું નિવારણ થશે ત્યારે તે ડહોલો થશે અને ‘ વિ. સ. મે. રા. ’ એ ચાર અક્ષરોનો ખુલાસો તે સાંભળશે ત્યારે જ તેની વાચા ઉઘડશે. ”

“ બહેન, જે આટલું તમે જાણી શક્યાં તો બાકીનો ખુલાસો પણ તમે જાણતાં જ હશો; માટે એટલી કૃપા કરો તો ઉપકાર થશે. ” રાજાએ વિનમ્રભાવે વિનંતિ કરી.

“ રાજા ! મારું તો શું ગળું ? પણ ઈષ્ટદેવીની કૃપાથી હું ખુલાસો કરી કુંવરની વાચા પાછી આણું છું તે સાંભળો. ” પડદા પાછળથી ઉત્તર મળ્યો :

વિ— “ વિશ્વાસપ્રતિબદ્ધાનાં યે ચ વિશ્વાસઘાતકા : ।

તે નરા નરકે યાન્તિ યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ ॥

વિશ્વાસે વચ્ચને બાંધી કરે વિશ્વાસઘાત જે,

નિશ્ચયે તે નરકે જાયે યાવચ્ચંદ્રદિવાકરૌ. ”

આ સાંભળી કુંવર વિ. અક્ષર બોલતો બંધ થયો અને સે. મે. રા. કહેવા લાગ્યો.

સે—“સેતુબન્ધે નરઃ સ્નાત્વા ગંગાસાગરસંગમે ।

બ્રહ્મહા મુચ્યતે પાપાન્મિત્રદ્રોહી ન મુચ્યતે ॥

નાહી ને સેતુબન્ધે કે ગંગાસાગરસંગમે,

બ્રહ્મહત્યાથી યે છૂટે મિત્રદ્રોહી છૂટે નહિ.”

આ સાંભળી કુંવર હવે માત્ર મે. રા. કહેવા લાગ્યો.

મે—“મેરો ને પવર્તાદ્વારો અમારાઃ સપ્તસાગરાઃ ।

एक एव महान् भारस्त्वस्ति विश्वासघातिनः ॥

સાત સાગર કે મેરૂ ભારે મારે ન પૃથ્વીને;

ભારમાં ભાર ભૂમિને એક વિશ્વાસઘાતીનો.”

હવે કુંવર એક રા. અક્ષર જ બોલવા લાગ્યો.

રા—“રાજ્યસ્ય રાજપુત્રસ્ય યદિ કલ્યાણમિચ્છસિ ।

गवां लक्षसहस्राणि दत्त्वा पापात्प्रमुञ्च तं ॥

રાજન ! કલ્યાણ જો ચાહો રાજ્ય ને રાજપુત્રનું,

લક્ષ ગોદાનના પુણ્યે નિવારો પાપ પુત્રનું.”

રાજ્યએ તત્કાળ કુંવરના હાથે લાખો ગાયોના દાનનો સંકલ્પ
મૂકાવ્યો અને સૌની તાબુખી વચ્ચે કુંવર પહેલાંની પેઠે બોલવા તથા
શાણપણથી વર્તવા લાગ્યો.

પછી પડદાનશીન વ્યક્તિએ વનમાં બનેલી વાંદરાના વિશ્વાસ
ઘાતની વાત કહી સંભળાવી. રાજ્યએ પૂછ્યું: ‘તમે તો પડદે રહો છો
તો તમે આ પ્રસંગ ક્યાંથી જાણ્યો ?’ અને તત્કાળ અંદરથી ઉત્તર
મળ્યો;

“भाले वसति वै लक्ष्मीः जिह्वायां तु सरस्वती ।

जाने तयोः प्रसादेन वृत्तान्तमखिलं नृप ॥

લલાટે વસતી લક્ષ્મી, જીભે દેવી સરસ્વતી:

કૃપાથી તેમની જાણું રાજ આ ઘટના બધી.

લીલાવત્યાશ્ચ તે પત્ન્યાઃ યેન વૈ પદ્મલાંછનમ્ ।

कृतमासीच्च तेनोक्तं जानेऽहं भोज तद्वृत्तम् ॥

રાણી લીલાવતી કેરું દોરાવ્યું પદ્મલાંછન
ત્રેરી જે દેવીએ, તેણે ભોજ આ મુજને કહ્યું.”

થઈ રહ્યું ! આ બોલનાર કેઈ સ્ત્રી નથી પણ કાલિદાસ જ છે એવી રાજ્યને ખાત્રી થઈ ગઈ અને કટાર કાઢી તેણે પડદો ચીરી નાખ્યો તો કવિ શિરોમણિ કાલિદાસ પ્રસન્નવદને ઉભેલો જણાયો.

અને એ જ ઘડીએ તેજથી ઝળહળતો પુરુષ ત્યાં પ્રગટ થયો. તેણે પોતાને વાનરના અવતાર લેવાનો શાપ કેમ લાગ્યો હતો અને ભોજના કુંવરને હાથે વિશ્વાસઘાત થતાં કાલિદાસના હાથે તેના તથા કુંવરના શાપનું નિવારણ કેમ સરળયજુ હતું તે સવિસ્તર કહી સંભળાવ્યું. પછી કવિનો આભાર માની અનેક આશીષ અને વરદાન આપી તે દૈવી પુરુષ એકાએક અંતર્ધાન થયો.

રાજ્યએ કાલિદાસ પાસે પોતાના અપરાધની અશ્રુભીની આંખે ક્ષમા માગી અને તેને સુંદર પોષાક પહેરાવી, પોતાની સાથે હાથી ઉપર બેસાડી, સ્વારી કાઢી, વાજતે ગાજતે રાજમંદિરે લઈ ગયો.

આ પ્રસંગ પછી ભોજે કદિ કાલિદાસનો અનાદર કર્યો ન હતો. પણ પૂજ્ય ગણી સર્વ પ્રકારે સંતોષ્યો હતો.

મૂર્ખ જ છે ને!

“મેં એવું શું કર્યું કે રાણીએ મને મૂર્ખ કહ્યો? વિના કારણ તો તે એમ કહેજ નહિ. આજે બ્રહ્મસલામાં આનો ભેદ પૂછીશ.” ભોજે મનમાં વિચાર્યું. રાણી લીલાવતી તેની સખી માલતી સાથે એકાંતમાં કંઈક વાતો કરતી હતી ત્યાં કશી ખબર આપ્યા વિના એકાએક રાજા જઈ ચઢ્યો. અને આમ વગર વિચારે આવી ખાનગી વાતોમાં ખલેલ પાડી તેથી રાણીથી સહસાખોલાઈ ગયું. ‘મૂર્ખ જ છે ને!’

આજે રાજા બ્રહ્મસલામાં સૌથી પહેલો જઈને બેઠો અને પ્રત્યેક પંડિતને પ્રવેશતાં વેંત પૂછવા લાગ્યો, ‘મૂર્ખ જ છે ને!’ પણ કોઈ રાજાના આવા પ્રશ્નનું રહસ્ય સમજી શક્યા નહિ તેથી ગુપ્ત્યુપ પોત-પોતાને સ્થાને બેસી ગયા. છેલ્લો કાલિદાસ આગ્યો અને રાજાએ કહ્યું, ‘મૂર્ખ જ છે ને!’ કવિએ તરતજ પ્રત્યુત્તર આપ્યો :

“લાદન્ન ગચ્છામિ હસન્ન જલ્પે

ગતં ન શોચામિ કૃતં ન મન્યે ।

દ્વાભ્યાં તૃતીયો ન ભવામિ રાજન્

કિં કારણં ભોજ ભવામિ મૂર્ખઃ॥”

“હું ખાતાં ખાતાં ચાલતો નથી કે હસતાં હસતાં બોલતો નથી. ગમ્મ ગૂંજરીનો શોક કરતો નથી કે કરીને કહી બતાવતો નથી. બેની ખાનગી વાતમાં હું વચ્ચે ત્રીજો ઉભો રહેતો નથી. પછી, હે રાજા ભોજ, હું મૂર્ખ કેવી રીતે ગણાઉં?”

રાજાને બોધતો ઉત્તર જડી ગયો : ‘લીલાવતી અને માલતીની ખાનગી વાત ચાલતી હતી ત્યાં હું જઈ ચઢ્યો એ જ મારી મૂર્ખાઈ.’ ખરું કહ્યું છે કે : ‘બે જણ વાત કરે જ્યાં છાની ત્યાં ઉભા નવ રહીએજ.’ પછી ભોજે કાલિદાસને આખો પ્રસંગ સવિસ્તર કહી સંભળાવ્યો.

અગ્નિ ચંદન જેવો શીતલ લાગ્યો !

‘ જો બાળકને બચાવવા જઈ છું તો ખોળામાં માથું મૂકી સૂતેલા સ્વામી જાગે છે અને જો તેમને જાંઘવા દઉં છું તો પુત્ર દેવતાથી દાઝે છે. ’ બાળકને સઘડી પાસે જતો જોઈ પતિવ્રતા બ્રાહ્મણી વિભાસવા લાગી અંતે તેણે પ્રાર્થના કરી : ‘ હે અગ્નિદેવ ! મારા પતિવ્રતમાં ખામી આવે તેથી હું અહીંથી ખસી શકતી નથી તો મારા પુત્રને કૃપા કરી ઉગારી લેજો. ’ થોડીવારે તેનો પતિ જાગ્યો એટલે સતીએ જાડીને બાળકને અગ્નિમાંથી જાંચકી લીધો. ખરેખર ! પતિવ્રતના પ્રભાવે બાળકને ખીલકુલ આંચ ન આવી.

વેશપલટો કરી નગરચર્યા જેવા નીકળેલા રાજા ભોળે આ અદ્ભુત બનાવ જોયો અને ખીજે દિવસે બ્રાહ્મણીના નીચેનું ચરણ આપી પંડિતોને પાદપૂર્તિ કરવા કહ્યું : ‘ હુતાશનશ્વન્દનપક્ષશીતલઃ ’

અધા પંડિતો એક બીજાનાં મોઢાં જેવા લાગ્યા, પણ સરસ્વતીનું ધ્યાન ધરી કાલિદાસે આખો ફીરસો સમજી લીધો અને સમસ્યા પૂરી કરી :

“સુતં પતન્તં પ્રસમીક્ષ્ય પાવકે

ન બોધયામાસ પતિં પતિવ્રતા ।

તદામવત્તપ્તિમક્તિગૌરવાત્

હુતાશનશ્વન્દનપક્ષશીતલઃ ॥

પુત્રને અગ્નિમાં પડતો જેવા છતાં પતિવ્રતાએ પતિને ન જાગાડ્યો. તેની આ પતિભક્તિના પ્રભાવથી બાળકને અગ્નિ ચંદન જેવો શીતલ લાગ્યો.”

આ પ્રસંગ એકલા રાજાએ જ જોયો હતો છતાં કવિએ તેનું તાદ્દશ વર્ણન કરી બતાવ્યું તેથી રાજાને તેની અગમ્યબુદ્ધિ અને સર્વ જ્ઞાતાની ખાત્રી થઈ અને તેને મૂલ્યવાન શિરપાવ આપી સભા વિસર્જન કરી.

દહાડે જે કાગડાથી ડરે તે મધરાતે નર્મદા તરે

‘કાગ...વાસ. કા...ગ...વાસ’ની બૂમો મારી પોતાના પિતાના સંવત્સરી નિમિત્તે બારણે બલિ મૂકી વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ ધરમાં આવ્યો અને તેની નવોદા યુવાન પત્ની તેને વેલીની પેટે વીંટાઈ વળી. ‘આ કાગડાઓના કર્કશ અવાજથી મારું ક્રોમળ કળજી કંપે છે,’ એમ કહી તે બેભાન જેવી થઈ ગઈ એટલે બ્રાહ્મણ તેને ઝાલી લીધી અને તેને વાંસે હાથ ફેરવી આશ્વાસનના શબ્દો કહ્યા.

નગરચર્યા જેવા નીકળેલા રાજાએ આ કૌતુક જોયું અને વિચાર્યું: ‘નકકી દાળમાં કંઈક કાળું છે. આ સ્ત્રી ઉપરથી તો ડર-પોક અને પતિવ્રતા હોવાનો દેખાવ કરે છે પણ અંદરખાનેથી દુરાચરણી હોવી જોઈએ. ‘વૃદ્ધસ્યમાર્યા કરદીપિકૈવ’ વૃદ્ધ પતિની સ્ત્રી, આંધળાના હાથમાંની દીવી માફક, બીજને જ માટે છે. ‘બુદ્ધો પરણે બાળકી તે તો પરને કાજ.’ માટે મારે આનો ભેદ જાણવો જોઈએ.

રાત પડતાં રાજા પેલી સુક્રોમળ (?) સ્ત્રીના ઘર આગળ અંધાર પછેડો ઝોઢો છુપાઈને ઉભો રહ્યો. મધરાત થતાં પેલી સ્ત્રીએ શયન ખંડમાં ઝાંઝરનો ઝંકાર કર્યો પણ તેનો વૃદ્ધપતિ તો ધસધસાટ ધોરતો હતો. એટલે તે એક પેટીમાં તેનાં ઘરેણાં અને પકવાન લઈ બહાર નીકળી. તેની એક વેશ્યા સખી માંસની પોટલી લઈ તેની સાથે ચાલી. નગર બહાર નર્મદાને કિનારે આવી તે કાછડો મારી, પેટી લઈ, પાણીમાં પડી. પેલી વેશ્યાએ કાંઠે પડેલા મગરોને માંસના દૂકડાઓ નાખી બીજી બાજુ રોકી રાખ્યા એટલે તે તરીને સામે પાર પહોંચી. રાજા પણ તેની પાછળ તરીને સામે તીર ગયો.

ખીલા ઉપર પડી રહેવાનો દેખાવ કરી ભોળા લોકોને છેતરનાર એક જોગીની ઝુંપડીમાં પેલી સ્ત્રી પેડી અને જોગીને પકવાન જમાડી, શૃંગાર સજી તેની સાથે રંગરાગ માણ્યા. પાછલી રાતે તે નદી તરીને પાછી ફરી અને ઘેર આવી ગુપચુપ સૂઈ ગઈ. બિચારો બુદ્ધિ વ્રાહ્મણ તો હજીયે ધોરતો હતો.

પ્રભાતે રાજાએ કાલિદાસને આવતાં વેંત કહ્યું :

‘દિવા કાકરુતાઢ્ઢીતા

દિવસે તો તે સ્ત્રી કાગડાના અવાજથી કરી’

‘રાત્રૌ તરતિ નર્મદામ્ ।

પણ રાત્રે તો તે નર્મદા તરી ગઈ’ કવિએ ઉત્તર આપ્યો.

‘તત્ર સન્તિ જલે ગ્રાહા:

પણ ત્યાં મગરો છે તેનું કેમ ?’ રાજાએ પૂછ્યું.

‘મર્મજ્ઞા સૈવ સુન્દરી ॥

તેનો ઉપાય તે સ્ત્રી જાણે છે.’ કવિએ પૂર્તિ કરી.

રાતની વાત રાજા સિવાય બીજું કોઈ જાણતું ન હતું અને રાજા એવું એક પણ વાક્ય બોલ્યો ન હતો કે જેથી કંઈ અનુમાન તારવી શકાય. છતાં કવિ આખો પ્રયંગ તેની અગમબુદ્ધિથી જાણી શક્યો. તેથી રાજા તેનો અદ્ભુત શક્તિ જોઈ આશ્ચર્ય અને આનંદ પામ્યો અને કવિ પ્રત્યેનો તેનો આદર વધ્યો.

ભોજે પછી પેલી દુરાચારિણી સ્ત્રીને પકડી મંગાવી બધા પૂરાવા રજુ કરી તેને કડક શિક્ષા કરી.

મુસળને કુંપળ ન ફૂટી

પ્રભાતનો પહોર હતો. મધ્યમ સ્થિતિના કોઈ ગૃહસ્થની પરસાળમાં એક સુકુમાર અને સોહામણી નવયૌવના ગીતના મધુર લહેકા સાથે ડાંગર ખાંડતી હતી. મુસળના ઘા સાથે તેના કોડીલ કંઠમાંથી ઝરતું મંજુલ ગીત તાલ આપી રહ્યું હતું. નગરચર્યા કરવા નીકળેલો રાજા આ મનોહર દૃશ્ય જોવા થોડી વાર થોભી ગયો અને તેને નીચેનું ચરણ સ્પૃયું:

‘ મુસલ ! કિસલયં તે તત્ક્ષણાયન્ન જાતમ્’

રાજાએ ધ્રુવસભા સમક્ષ આ ચરણ રજુ કર્યું અને પાદપૂર્તિ કરવા કહ્યું. સૌ પંડિતો માથું ખંજવાળવા લાગ્યા. એટલે રાજાએ કાલિદાસ સામે સૂચક નજરે જોયું અને કવિએ કાલિકાની કૃપાથી શ્લોક પૂરો કર્યો:

જગતિ વિદિતમેતત્કાષ્ટમેવાસિ મન્યે
તદપિ ચ કિલ સત્યં કાનને વર્ધિતોઽસિ ।
નવકુવલયનેત્રીપાણીસંગોત્સવેઽસ્મિન્
મુસલ કિસલયં તે તત્ક્ષણાયન્ન જાતમ્ ॥

ભાવાથ:—કમલનયના નવયૌવના સુંદરીના હાથનો સ્પર્શ થવા છતાં, સુંદરીના પદાઘાતથી અશોક વૃક્ષને નવાં પલ્લવો ફૂટે છે તેમ, હે મુસલ, તને તે જ ક્ષણે કુંપળો ન ફૂટી (રોમાંચ ન થયો) તેથી મારી ખાત્રી થઈ છે કે તું સાવ શુષ્ક કાષ્ટ છે, અને તે પણ જંગલમાં ઉગેલું છે. ”

આ સાંભળી ભોળે ત્રણ ચરણની ત્રણ લાખ મહોરો કાલિદાસને આપી.

ચાર પાદપૂર્તિઓ

(૧)

‘ મહારાજ ! આ સુવર્ણકળશ કાશીથી આણેલા ગંગાજળથી ભરેલો છે. ગ્રહણને દિવસે આ તીર્થજળથી સ્નાન કરી સૌ કિલ્મિષથી આપ મુક્ત થજો.’ વિદેશથી આવેલા બ્રાહ્મણે આશીર્વાદ આપી ભોજને બેઠ ધરી. રાજાએ તેની યથાયોગ્ય કદર કરી તેને સંતોષ્યો.

સૂર્યગ્રહણ સમાપ્ત થયું. રાજાએ વેદપાઠી બ્રાહ્મણોને બોલાવી પેલા ગંગાજળ વડે સન્નેડે સચેલ સ્નાન કર્યું અને દાન આપી બ્રાહ્મણોને સંતોષ્યા. રાણી લીલાવતી આ તીર્થાભિષેકથી પરમ પ્રસન્ન થઇ હર્ષભેર પેલો સુવર્ણ કળશ થઇ મેડી ઉપર આભૂષણો સજવા ગઈ. પણ આનંદના અતિરેકમાં તેના હાથમાંથી પેલો કળશ સરી પડ્યો અને નિસરણી ઉપરથી ‘ ટટં ટટંટં ટટટં ટટંટં : ’ એવો કર્ણપ્રિય અવાજ કરતો નીચે આવ્યો. રાજાના કાનમાં આ અવાજ ગુંથ રહ્યો.

બ્રહ્મસલામાં રાજાએ ‘ ટટં ટટંટં ટટટં ટટંટં : ’ એવું ચરણ આપી સૌ પંડિતોને પાદપૂર્તિ કરવા કહ્યું. આવી અર્થહીન સમસ્યાને તે વળી શ્લોકમાં કેમ ઘટાવવી તે કોઈ સમજી શક્યું નહિ. આખરે કાલિદાસ બોલ્યો અને બોલ્યો :

‘ મહારાજ ! સાંભળો :

તીર્થાભિષેકે મદવિહ્વાલા :

હસ્તાચ્ચ્યુતો હેમઘટો યુવત્યા : |

સોપાનમાર્ગે સ કરોતિ શબ્દં

ટટં ટટંટં ટટટં ટટંટં : ॥

તીર્થાભિષેક પ્રસંગે આપની મુખકાન્તિ જોઈને મહારાણી

રાજા આવી સચોટ સમસ્યાપૂર્તિ સાંભળી કવિ ઉપર પ્રસન્ન થયો.

ઋતુસ્નાતા રાણી લીલાવતી તેના ભીના વાળ સૂકવવાને આરણ્ય-
લણી પીઠ કરી ઝરખામાં બેઠી હતી. રાજા ભોજ ઓચીતો ત્યાં જઈ
ચડ્યો અને કાળા કેશકલાપ વચ્ચે શોભતું પ્રફૂલ્લ કમળ જેવું રાણીનું
મોહક મુખ્યું જોઈ તેને સહસા યુંવન કરવાની ઉત્કંઠા ઉપજી. ચોરપગલે
તે અંદર આવ્યો અને પાછળથી રાણીની આંખો દાખી પોતાના હોઠ તેના ગાલ
સમીપ લઈ ગયો. રાણી યુંવનનો હેતુ તો સમજી પણ ગઈ સ્ત્રી સહજ હઠથી
'હં હૂંહં હૂહૂહૂં હૂહૂંહૂં' એવો ઉદ્ગાર સહસા તેના મુખમાંથી સરી પડ્યો.
ઘડીભર રાણી સાથે વિનાદવિહાર કરી રાજા બ્રહ્મસલામાં આવ્યો અને
પંડિતોને 'હં હૂંહં હૂહૂહૂં હૂહૂંહૂં' એવું ચોથું ચરણ આપી તેણે પાદ-
પૂર્તિ કરવા કહ્યું. હંમેશ મુજબ જ્યારે કોઈ પંડિત આગળ ન આવ્યો
ત્યારે કાલિદાસે કહ્યું :

कूजिता जयति मानधनाया हंहुहंहुहुहंहुहुहंहुहं ॥

પ્રીતમ પોતાની પ્રિયતમાના અંબોડને ઓચીંતો પકડી તેના ગાલ પોતાના મુખ પાસે હઠપૂર્વક નમાવી સુખન કરવા જતો હતો ત્યારે તે માનીનીના મુખમાંથી ‘હૂંહૂહૂંહૂહૂંહૂંહૂંહૂં’ એવો સાલિપ્રાય ધ્વનિ નીકળ્યો.”

પોતાનો પ્રસંગ વિવેકની મર્યાદામાં રહીને કાલિદાસે આ પ્રમાણે વ્યક્તિ કર્યો તેથી રાજા તેના ઉપર વિશેષ પ્રસન્ન થયો અને પ્રશંસા કરી મૂલ્યવાન પુરસ્કાર આપ્યો.

(૩)
શિકારે નીકળેલો રાજા એકવાર જાંબુડીઓની ગીચ ઝાડી
વચ્ચે આવેલા એક નિર્મળ સરોવરને તીરે વિશ્રાન્તિ લેવા સહેજ આડો.

પડ્યો અને તેની આંખ મળી ગઈ. આ નિર્જન પ્રદેશમાં એક અબજ્યા આદમીને જોઈ એ ઝાંડીમાંનાં વાંદરાં વિચિત્ર ચીચીયારીઓ કરી કૂદાકૂદ કરવા લાગ્યાં. પરિણામે ડાહ્યા હાલવાથી પાકેલાં જાંબુ ટપોટપ સરોવરના શાન્ત પાણીમાં ‘ગુલુ ગુગુલુ ગુગુલુ’ એવા અવાજ સાથે પડવા લાગ્યાં. આ અવાજથી રાજાની ઊંધ ઊંડી ગઈ અને સૂતે સૂતે આ સુંદર દૃશ્ય કેટલીય વાર સુધી જોયાં કર્યું. શિકારેથી રાજા પાછો ફર્યો પણ પેલો અવાજ ભૂલ્યો નહિ.

તેણે પડિતોને ‘ગુલુ ગુગુલુ ગુગુલુ’ એટલી પંકિત આપી પાદ-પૂર્તિ કરવા કહ્યું. સરવા કાનના કાલિદાસે આ અવાજ શાનો હશે તે શોધી કાઢ્યું અને બોલ્યો.

‘જમ્બૂફલાનિ પક્વાનિ પતન્તિ વિમલે જલે ।

કપિકમ્વિતશાખામ્યો ગુલુ ગુગુલુ ગુગુલુ ॥

વાંદરાઓએ ડાળીઓ હલાવવાથી નિર્મળ જળમાં ગુલુ ગુગુલુ ગુગુલુ એવા અવાજ સાથે પાકાં જાંબુ પડતાં હતાં.’

રાજા કવિના આવા ઉત્તરથી અત્યંત આનંદ પામ્યો.

(૪)

વૈશાખી પૂર્ણિમા હતી. અગાશી લણીના દ્વારમાંથી ચૂપચાપ ચાલી આવતી ચાંદની આખા ખંડને અપાર્થિવ સ્વરૂપ અર્પીતી હતી. દક્ષિણાનિલની લહરીઓ સાથે આવતો પુષ્પોનો પરિમલ અને દૂરથી સંભળાતો અસ્ફૂટ ગીતધ્વનિ વાતાવરણની માદકતામાં ઓર વધારો કરતાં હતાં. રાણી લીલાવતી રાજા ભોજને પોતાના રંગલવનમાં દોરી લાવી. અને પાનદાનીમાંથી એક પાન લઈ રાજાને આપ્યું. ભોજે સ્વહસ્તે તે પાન રાણીના મુખમાં ખેાસી દીધું. માનિનીએ લાડ કરતાં ખોટું ખોટું મોં મરડ્યું. રાજાએ આથી તેને ખેંચીને પોતાની પડખે હીંચકા પર બેસાડી. બંને તીરછી નજરે એકબીજાના મુખભાવ જોવા લાગ્યાં અને સામસામી દૃષ્ટિ મળતાં આડું જોઈ હસવા લાગ્યાં. રાજાએ હાથ લંબાવી બીજું પાન લીધું એટલે રાણીએ તે અધવચ્ચમાં ઝૂંટવી લઈ રાજાના મ્હોંમાં મૂકી દીધું. બંને એકી સાથે હસી પડ્યાં. પછી તો કંઈપણ અને રતિ પણ ધડીભર મોંમાં આંગળી નાખી જોયાં કરે તેવી પ્રેમચેષ્ટાઓની પરંપરા શરૂ થઈ.

પણ ઈર્ષ્યાના અવતાર જેવા વિધાતાથી આ પ્રેમની પરાકાષ્ટા સહન ન થઈ. એકાએક કડડ કટ અવાજ સાથે હીડોળાની સોનાની સાંકળની એક કડી તૂટી; પરસ્પરને પડતાં અટકાવવા બંનેએ સામસામા હાથ લાંબાવ્યા અને એકબીજાની બાથમાં જ બંને નીચે આવ્યાં. બધું આંખના પલકારામાં બની ગયું. અણુધાર્યો આંચકો લાગવાથી બંનેનાં માથાં અફળાયાં અને બંને હસી પડ્યાં.

રાજાએ બીજે દિવસે બ્રહ્મસભામાં ‘કડી તૂટી જ્યાં કડડ કટ’ એટલું ચરણ આપી પાંડિતોને પાદપૂર્તિ કરવા કહ્યું.

સૌ એકબીજાની સામે ત્રાંસી આંખે જેવા લાગ્યા અને નીચું જોઈ માથું ખંજવાળ્યા લાગ્યા. રાજાને શું અભિપ્રેત હશે તે કોઈ કળી ન શક્યું. સભાનું મૌન જોઈ રાજાની અધીરતા વધી. પણ ત્યાં તો કાલિદાસ આગળ આવ્યો અને આછું હસીને તેણે શરૂ કર્યું:

“પ્રીતમ પાસ લઈ પ્રિયાને હીંચે હીંડોળાખાટ મહીં
અંગ ઉમંગે ભેટયાં બન્ને : સૃષ્ટિ સારી થંભી ગઈ.
રંગરાગમાં ભાન ભૂલ્યાં બે; અણુધાર્યું આન્યું સંકટ,
શીર અફળાયાં સામાસામાં: કડી તૂટી જ્યાં કડડ કટ.”

પોતાનો કે રાણીનો અછડતો પણ ઉલ્લેખ ન થયો અને છતાં પોતાનો મનોભાવ આત્માદ રીતે વ્યક્ત થયેલો જોઈ રાજા કવિ ઉપર આફરીન થઈ ગયો અને પોતાના ગળામાંથી મોતીનો હાર કાઢી કવિને પહેરાવી દીધો. એક વાર ફરીથી બ્રહ્મસભામાં કવિનો જયજયકાર ગાજી ઊઠ્યો.

છિન્નવાદી કાલિદાસ

‘મહારાજ ! અમે તો માછલાં પકડવા જાળ નાખી હતી પણ તેમ કરતાં અમને આ શિલા હાથ લાગી. તેના ઉપર કંઈક લેખ કાતરેલો જણાવાથી અમે તે આપની પાસે લાવ્યા છીએ.’ આમ કહી માછીઓએ નર્મદામાંથી નીકળેલો શિલાલેખ ભોજ રાજ સમક્ષ રજુ કર્યો. વિદ્યા-ત્રેમી રાજાએ તેમને યોગ્ય ઈનામ આપી વિદાય કર્યા.

‘કહેવાય છે કે હનુમાનજીએ રામાયણ ચંપુનો ગ્રંથ રચી મોટી શિલા ઉપર કાતરાવી નર્મદાજીના આ ધરામાં પધરાવ્યો હતો. સંભવ છે કે આ શિલા તેનો જ એક ખંડ હોય.’ એવું વિચારી રાજાએ ખાત્રી કરવાને પ્રાચીન લિપિના નિજ્ઞાતાને બોલાવ્યા. તેમણે શિલા ઉપર લખેલી ટાળી અક્ષરો ઉઠાવ્યા તો માત્ર નીચેનાં બે ચરણ વંચાયાં :

‘અયિ સ્વલુ વિષમઃ પુરાકૃતાનામ્
ભવતિ હિ જન્તુષુ કર્મણાં વિપાકઃ ।

ખરેખર ! પ્રાણીઓનાં પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોનો પરિપાક વિષમ છે !’

આ તો શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ (છેલ્લાં બે ચરણ) હતો; તેનો પૂર્વાર્ધ (પહેલાં બે ચરણ) ઉકેલવાને લિપિવિશારદો મથી રહ્યા હતા. દરમ્યાન રાજાએ ધ્રુવસલાના (અરુપષ્ટ કે નષ્ટ અક્ષરો કે પદોને સ્થાને સ્વ-બુદ્ધિથી બંધબેસતા શબ્દો યોજી અર્થ બેસાડનાર) છિન્નવાદી પંડિતોને એ પૂર્વાર્ધ યોજવા સૂચના કરી.

ભવભૂતિએ પહેલ કરી:

“ક નુ કુલકલક્રમાયતાક્યાઃ
ક નુ રજનીચરસંગમાપવાદઃ ।
અયિ સ્વલુ વિષમઃ પુરાકૃતાનામ્
ભવતિ હિ જન્તુષુ કર્મણાં વિપાકઃ ॥

વિશાળ લોચનવાળાં સીતાજીનું નિષ્કલંક કુળ ક્યાં અને તેમના ઉપર નિશાચર રાવણના સંસર્ગમાં આવ્યાનો નિંદ્ર આક્ષેપ ક્યાં ? અરેરે ! પ્રાણીઓનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મોનો પરિપાક વિષમ હોય છે !”

પણ રાજાને આ પાદપૂર્તિમાં ધ્વનિદોષ લાગ્યો. તેણે પોતે જરાક જુદો પૂર્વાર્ધ સૂચાવ્યો :

‘ક જનકતનયા ક રામજાયા

ક ચ દશકન્ધરમન્દિરે નિવાસ :

‘ક્યાં જનકરાજની પુત્રી અને રામચન્દ્રજીની પત્ની સીતા અને ક્યાં દશાનન રાવણના મંદિરમાં તેનો વસવાટ ?’

આ બંને પૂર્વાર્ધોમાંથી કાલિદાસને એકકેય પસંદ ન પડ્યો કારણ કે તેમાંનો વિરોધાભાસ જોઈએ તેવો ઉઠાવદાર ન હતો. આથી તેણે નવી જ રચના કરી :

“શિવશિરસિ શિરાંસિ યાનિ રેજુ :

શિવ શિવ તાનિ લુઠન્તિ ગૃધ્રપાદે ।

અયિ ચ્ચલુ વિષમઃ પુરાકૃતાનામ્

ભવતિ હિ જન્તુષુ કર્મણાં વિપાકઃ ॥

શિવ ! શિવ ! રાવણનાં જે મસ્તકો એકવાર શંકરને શિરે (રાવણે પોતાનાં માથાં કાપી શંકરને ચઢાવી કમળપૂજા કરી હતી તેથી) શાલતાં હતાં તે આજે ગીધાના પગોમાં રજા છે ! અરેખર ! પ્રાણીના પૂર્વજન્મનાં કર્મોનો પરિપાક વિષમ હોય છે !”

અને એજ વખતે પેલા લિપિજ્ઞોએ લાખ ઢાળી પૂર્વાર્ધ શોધી કાઢ્યો તો તે કવિએ રચેલા પૂર્વાર્ધને મળતો જ આવ્યો. અને આથી કવિની યશકલગીમાં એક નવું પીછું ઉમેરાયું.

ઉનાળાની રાતે

ઉનાળાના અસહ્ય ઉકળાટને ક્ષીધે ચંદન, ગુલાબજળ, ખસના પડદા અને પંખા વગેરે અનેક સાધનો હોવા છતાં રાજાને અંતઃપુરમાં ગોઠ્યું નહિ અને આખી રાત્રિ તેણે અગાશીમાં જ આળોટીને વિતાવી. આ ઉપરથી સવારે બ્રહ્મસભામાં તેણે નીચેનું શ્લોકાર્થ આપી સૌ પંડિતોને સમસ્યાપૂર્તિ કરવા કહ્યું:

‘મરુદાગમવાર્તયા ડ પિ શૂન્યે
સમયે જાગ્રતિ સંપ્રવૃદ્ધ એવ ।’

‘જ્યાં પવન આવવાની વાત જ ન હતી અને ઉકળાટ બેહદ વધી ગયો હતો એવા સમયે’

અને ભવભૂતિએ તેનું પૂર્વાર્ધ કહી બતાવ્યું:

‘ઝરગી શિશવે બુભુક્ષવે સ્વામ્
અદિશત્કૃત્કૃતિમાનનાનિલેન ॥’

પોતાનાં ભૂખ્યાં બચ્ચાંને નાગણે મોટેથી ડુંકા મારીને શાન્ત પાડ્યાં.’

“ભવભૂતિ, આ જો કે તમારી સ્વાભાવોક્તિ છે; પણ તે પ્રાસાદિક નથી. ગમે તેમ હોય પણ મારા મનોભાવને તે પ્રકટ કરતી નથી” કહી રાજાએ માથું ધુણાવ્યું: અને આંખને ધસારે કાલિદાસને બોલવા કહ્યું. કવિએ ઉભા થઇ કહ્યું:

“અબલાસુ વિલાસિનો ડ ન્વભૂવ
ઋયનૈરેવ નવોપગૂહનાનિ ।
મરુદાગમવાર્તયા ડ પિ શૂન્યે
સમયે જાગ્રતિ સંપ્રવૃદ્ધ એવ ।

“બેહદ ગરમી પડતી હતી અને પવન આવવાની તો વાત જ ન હતી એવા સમયે વિલાસી જનો માત્ર પરસ્પર નયન કટાક્ષને જ આલિંગન રૂપ માની એટલેથી જ વિલાસની પરિવૃત્તિ માનતાં હતાં.”

કાલિદાસની આ પૂર્તિ પોતાના હૃદયગત અભિપ્રાયને અનુકૂળ હોવાથી રાજાની પ્રસન્નતાનો પાર ન રહ્યો.

અહ્મરાક્ષસનો ઉદ્ધાર

રાજા ભોળે ધારાનગરની બહાર છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનાં સુખ-સાધનોવાળો એક સુંદર મહેલ બંધાવ્યો હતો. પણ એ મહેલ બંધાઈ તૈયાર થાય તે અગાઉ તેમાં એક અહ્મરાક્ષસ પેસી ગયો હતો. આ અહ્મરાક્ષસ મહેલમાં જે કોઈ રાતે સૂવા જતું તેનો ભક્ષ કરી જતો. આવી રીતે કંઈક માણસોનો ભોગ લેવાયા છતાં આ અહ્મરાક્ષસનો ઉપદ્રવ મટ્યો નહિ. છેવટે કાલિદાસે અહ્મરાક્ષસનો ત્રાસ દૂર કરવાનું બીડું ઝડપ્યું. અને રાતે મહેલમાં સૂવા જવાની રાજા પાસે પરવાનગી માગી.

“ કવિ ! તમારું એમાં કામ નથી. એ નવા રાજભુવનમાંથી અહ્મરાક્ષસને કાઢવા જતાં ભલભલા યુવા અને મંત્રશાસ્ત્રીઓ તેનો ભોગ થઈ પડ્યા છે તેથી તમે તેમાં માથું ન મારો તો સારું. મારે મન એ મહેલ કરતાં તમારા જીવનની કીમત વધુ છે. ” રાજાએ કાલિદાસને આવું દુઃસાહસ કરતાં વાર્યો.

“ મહારાજ ! પૂર્વ જન્મમાં આ અહ્મરાક્ષસ કોઈ સકલશાસ્ત્રવિશારદ વિદ્વાન અને પ્રતિભાવાન કવિ હોય એમ નથી લાગતું ? કોઈપણ માનવીનો ભોગ લેતા પહેલાં તે જે પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછે છે તે જોતાં તો એમ જ લાગે છે. અહ્મવિદ્યાનો વિવેકપૂર્વક સદુપયોગ કરે તે અહ્મવેત્તા અને અને કશા ય વિનય કે વિવેક વિના દુરુપયોગ કરે તે અહ્મરાક્ષસ થાય. આ કોઈ મામુલી મલિન સત્વ નથી કે મંત્રથી વશ થાય. આને તો શાસ્ત્રાર્થ કરી કોઈ જીતે તો તેની સહગતિ થાય. મને શ્રદ્ધા છે કે હું તે કરી શકીશ માટે મને આજની રાત ત્યાં રહેવાની રજા આપો. ” કવિએ અત્યંત આગ્રહ કર્યો.

રાજાએ કચવાતે મને ખૂબ આનાકાની કરી રજા આપી. રાતનો પહેલો પહોર થયો એટલે અહ્મરાક્ષસ તો હંમેશ મુજબ આવ્યો. કાલિદાસની તેજસ્વી મુખમુદ્રાજોઈ તે જરાક અચકાયો પણ પછી તરત જ પાણિનીય વ્યાકરણમાંથી એક સૂત્ર ઓળ્યો : ‘સર્વસ્ય દ્વે સૌને બે શું હોય છે ?’ (પાણિની. ૧-૧)

‘સુમતિકુમતી સંપદાપતિદેતુ સૌને સુમતિ અને કુમતિ એ એજ સંપત્તિ અને વિપત્તિના કારણરૂપ હોય છે.’ કવિએ ઉત્તર આપ્યો. આવો સહેતુક જવાબ સાંભળી ભક્ષ ન મળવાથી સહેજ નિરાશ થઈ અભરાક્ષસ ચાલી ગયો.

પણ ખીજે પહોર થતાં અભરાક્ષસ હાજર થયો અને બોલ્યો: ‘વૃદ્ધો યૂના’ વૃદ્ધ જીવાનની સાથે’ (પાણિની ૧-૨-૬૫)

કાલિદાસે તરત જ ઉત્તર આપ્યો: ‘સહ પરિચયાત્યજ્યતે કામિનીભિઃ જીવાન પુરુષની સાથે પરિચય થાય તો કામિની સ્ત્રી વૃદ્ધને છોડી દે છે’

આ સાંભળી ફરી પાછો ભક્ષ ગયો એ વિચારે જરાક વધુ ખિન્ન થઈને અભરાક્ષસ ત્યાંથી વિદાય થયો. ત્રીજા પહોરે તે આશાભેર આવ્યો અને બોલ્યો:

‘एको गोत्रे वंशमां એકજ’ (પાણિની ૪-૧-૮૩)

‘પ્રમવતિ પુમાન્યઃ કુટુમ્બં વિમર્તિ આખા કુટુમ્બને પોષનાર તો એક જ પુરુષ હોય છે અને તેની જ આણુ પ્રવર્તે છે.’ કવિએ સચોટ જવાબ આપ્યો.

અભરાક્ષસ સાવ નિરાશ થઈ ચાલ્યો ગયો અને ચોથે પહોરે પાછો ફર્યો. તેણે છેલ્લો પ્રશ્ન પૂછ્યો: ‘ક્ષી પુવંચ્ચ સ્ત્રી પુરુષની પેઠે’ (પાણિની ૧-૨-૬૬)

અને કાલિદાસે ખુલાસો કર્યો: “પ્રમવતિ યદા તદ્દિ ગેહં વિનષ્ટમ્ સ્ત્રી જ્યારે પુરુષની પેઠે ઘરમાં પોતાનું ચલણ ચલાવે ત્યારે ઘર નાશ પામે છે.”

આમ ચારે પ્રશ્નોના યથાર્થ ઉત્તર મળવાથી અભરાક્ષસનો શાપાવધિ પૂરો થયો અને તે એક દિવ્ય પુરુષ બની ગયો. આ પરિવર્તન જોઈ કાલિદાસે તેને પ્રણામ કર્યા.

‘મારી સમસ્યાઓના સાચા ઉત્તર આપીને તમે તો મારા શાપનું નિવારણ કર્યું છે. હું તમારા ઉપર પ્રસન્ન છું. તમારી જે કંઈ ઇચ્છા હોય તે મને કહો હું તે પૂરી કરીશ.’ પેલા પુરુષ કવિને કહ્યું.

‘જો આપ પ્રસન્ન થયા હો તો આ રાજજીવન છોડી જાઓ.’ કવિએ માગણી કરી અને ‘તથાસ્તુ’ કહી પેલી આક્રાંત અદૃશ્ય થઈ ગઈ. રાજા ત્યાર પછી યથાવિધ વાસ્તુ વજેરે કરાવી ત્યાં નિર્વિધે રહેવા લાગ્યો અને કાવનાં માનપાન વધી ગયાં.

પુષ્પોની પરીક્ષા

ભોજ રાજ્યએ એકવાર પોતાના પંડિતોની પરીક્ષા કરવાને એક સરખા ફૂલના બે હાર તૈયાર કરાવ્યા. તેમાંનો એક ખરાં ફૂલનો હતો જ્યારે બીજો બનાવટી ફૂલનો હતો. સભાની મધ્યમાં એક માણસને આ બે હાર લઈને ઊભો રાખ્યો અને રાજ્યએ પંડિતોને પ્રશ્ન કર્યો: “આ બે હારમાંથી ખરો કયો અને બનાવટી કયો તે તેની પાસે આવ્યા વિના કે હાથ લગાડ્યા વિના જ કહો.”

બધા વિચારમાં પડ્યા. એટલામાં કાલિદાસે યુક્તિ લગાવી. તેણે કહ્યું: “મહારાજ! માણસ જ્યાં હાર લઈને ઊભો છે ત્યાં અંધાઈ પડે છે માટે બધાં બારી બારણાં ખોલાવો તો સ્પષ્ટ દેખાય.”

રાજા કાલિદાસનો હેતુ ન સમજ્યો અને તેણે બારી બારણાં ખોલી નાખવા ફરમાવ્યું. થોડીવારમાં એ ખૂલ્લી બારીઓમાંથી કેટલીક માખીઓ ઊડીને અંદર આવી અને ખરા ફૂલના હાર ઉપર બેઠી; બનાવટી હાર ઉપર ન બેઠી. તે જોઈ કવિએ કહ્યું: ‘જે હાર ઉપર માખીઓ બેઠી છે તે ખરો છે અને બીજો બનાવટી છે.’

કવિની આવી ચતુરાઈ જોઈ બધા આનંદ પામ્યા.

મંગળવાર અને શુક્રવારને શાપ

આચારશુદ્ધિથી શરીરશુદ્ધિ અને શરીરશુદ્ધિથી મનશુદ્ધિ ને વિચાર-શુદ્ધિ થાય છે. વિચારશુદ્ધિના પરિણામે સંકલ્પસિદ્ધિ થાય છે. મણિભદ્ર અને સુશર્મા નામના બે બ્રાહ્મણપુત્રો કાશીમાં સાથે ભણતા હતા. મણિભદ્ર રોજ બ્રાહ્મ મૂર્તિને ઊઠી સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મથી પરવારી પોતાનો સ્વાધ્યાય શરૂ કરતો હતો. પણ સુશર્મા તો ઊઠતાં વેંત હાથ મેં ધોયા વિના જ પોતાના પાઠ ગોખવા બેસતો. અભ્યાસની અવધિ પૂરી થતાં બંને ગુરુની આજ્ઞા મારી પોતાને વતન ધારાનગર જવા નીકળ્યા. માર્ગમાં એક સુંદર નદી આવી. તેને તીરે વૃક્ષોની ઘટા નીચે તેમણે મુકામ કર્યો અને નાહીજમીનેત્યાંથી નીકળવાનું ઠરાવ્યું. તેમની પાસે સીધું સામાન તો બધું હતું પણ દેવતા પાડવાનું કંઈ જ સાધન ન હતું. આથી સુશર્મા વિમાસણમાં પડ્યો. પરંતુ મણિભદ્રે પોતાની મંત્રવિદ્યાના બળે અગ્નિ પ્રકટાવ્યો. સુશર્માને પણ એ મંત્રો તો આવડના હતા પણ તેથી અગ્નિ પ્રકટાવી શકતો ન હતો. તેનું જ્ઞાન પુસ્તકિયા હતું. આચારહીન હોવાથી તે તેને વ્યવહારમાં મૂકી શકતો ન હતો. જ્ઞાન મારઃ ક્રિયાવિના તે આનું નામ.

તેણે વિચાર કર્યો: ‘અમે બે ધારાનગર પહોંચીશું ત્યારે મણિભદ્રની આ મંત્રસિદ્ધિથી તેનાં વખાણ થશે અને હું ભોંઠો પડીશ. તે કરતાં હું તેને અહીં મારી નાખીને એકલો જ ઘેર કેમ ન જાઉં?’ બંને જણ જમીને સૂતા પણ સુશર્માના મનમાં ઉપલો પાપી વિચાર ઘોળાયાં કરતો હતો તેથી તેને ઊંઘ ન આવી; જ્યારે નિષ્પાપ મણિભદ્ર તો તુરત નિદ્રાવશ થયો. આવો લાગ ફરી નહિ મળે એમ ધારી સુશર્મા ખડગ ખેંચી મણિભદ્રની છાતી ઉપર ચઢી બેઠો. મણિભદ્ર ઝળઝળાને જાગી ગયો અને પોતાનો જીવ બચાવવા તેણે સુશર્માને ખૂબ જ કાલાવાલા કર્યાં. પણ ફૂર સુશર્મા પોતાના દુષ્ટ નિશ્ચયમાંથી ડગ્યો નહિ. જ્યારે જીવ બચાવવાની લેશ પણ આશા ન રહી ત્યારે મણિભદ્રે માત્ર ચાર જ અક્ષરનો એક સંદેશો પોતાના પિતાને પહોંચાડવાને સુશર્માને વિનવ્યો, સુશર્માએ તેની આ

અંતિમ ઇચ્છા માન્ય કરી; એટલે વડના પાંદડા ઉપર પોતાના લોહી વડે ‘ જ. પ્ર. શિ. સ્વ. ’ એમ ચાર અક્ષર તેણે લખી આપ્યા. પછી સુશર્માએ તેનો શિરચ્છેદ કરી તેનું શબ નદીની રેતીમાં દાટી દીધું અને સઘળો સામાન લઈ એકલો જ ધારાનગર પહોંચ્યો.

મણિભદ્રનાં માથાપે પોતાના પુત્રની ખબર પૂછી ત્યારે તેમને સુશર્માએ કહ્યું કે ‘ હજી તેનો અભ્યાસ અધૂરો રહ્યો છે. મારો અભ્યાસ પૂરો થવાથી ગુરની આજ્ઞા લઈ હું ઘેર આવ્યો છું. તેણે તમને આ પત્ર આપવા કહ્યું છે. ’ આમ કહી પેલું વડનું પાંદડું તેમને આપ્યું.

મણિભદ્રના બાપે પેલા ચાર અક્ષરોનો અર્થ ન બેસવાથી ભોજની બ્રહ્મસભા સમક્ષ તે પત્ર રજુ કર્યો અને તેનો અર્થ શોધી આપવા હાથ જોડી વિનંતિ કરી; પણ કોઈ પણ પંડિત તેનો સંકેત ઉઠેલી ન શક્યો. દૈવયોગે કાલિદાસ બહારગામ ગયો હતો; એટલે સૌ પંડિતાનું પાણી પરખાઈ ગયું. પંડિતાની આ નિષ્ફળતાથી રાજા રોષે ભરાયો અને તેણે આજ્ઞા કરી કે ‘ જો બત્રીશ દિવસની અંદર આનો ઉકેલ નહિ મળે તો સૌ પંડિતાની એવી તો અપકીર્તિ કરવામાં આવશે કે તેમને તે પહેલાં આત્મહત્યા કરવાનું વધુ ગમશે. ’

સભા વિસર્જન થઈ. સૌ પંડિતો એકઠા મળી મોટામોટા કોશ અને પોથીઓ ઉથલાવી પેલા અક્ષરોનો અર્થ કાઢવા બેઠા. એમ કરતાં એક-ત્રીસ દિવસ તો થઈ ગયા પણ કોઈને કશો અર્થ સૂઝ્યો નહિ. આખરે હતાશ થઈને સૌ ભગવાનને ભરોસે બેઠા.

આ બાળુ, કાલિદાસ પ્રવાસેથી પાછો ફરતો હતો. ધારાનગરથી થોડેક દૂર રાત પડવાથી જંગલમાં એક ઝાડ ઉપર તેણે મુકામ કર્યો. મધ્યરાત્રે એ જ ઝાડ નીચે વૈતાળ અને તેના ભૂતપ્રેતાદિ ગણો ભેગા થયા. ‘ મહારાજ ! ઘણા વખતથી અમને કંઈ ભક્ષ્ય મળ્યો નથી માટે તેની તજવીજ કરો તો કૃપા થાય. ’ ગણોએ વૈતાળને વિનંતિ કરી.

‘ હવે વાર નથી. કાલે જ ભોજની બ્રહ્મસભાના પંડિતાને જ. પ્ર. શિ. સ્વ. ’ એ ચાર અક્ષરોનો સંકેત શોધી કાઢવાને આપેલી બત્રીશ દિવસની મહેતલ પૂરી થાય છે. તેઓ કશો ઉકેલ શોધી શક્યા

નથી અને રાજની પ્રતિજ્ઞા મુજબ પોતાની અપકીર્તિ થતી અટકાવવા આપઘાત કરવા સિવાય તેમના હાથમાં હવે બીજો કંઈ ઉપાય નથી. તેથી કાલે તમને મનમાનતી મિજલસ મળી રહેશે.” વૈતાલે વચન આપ્યું.

‘પણ એ ચાર અક્ષરોનો ઉકેલ અમને તો કહો’ જૂતોએ કુતૂહલથી પૂછ્યું.

‘અનેન તવ પુત્રસ્ય પ્રસુતસ્ય વનાન્તરે ।

શિખામાદાય હસ્તેન ચક્ષ્મેનોપહતં શિરઃ॥

ભાવાર્થ : આ (સંદેશો લાવનાર) માણસે વનમાં સૂતેલા તારા પુત્રનું માથું હાથ વડે ચોટલી પકડીને ખડ્ગ વડે છેદ્યું છે. એવો આ અક્ષરોનો સંકેત છે. એ ચાર અક્ષરો ઉપર મુજબ એક શ્લોકનાં ચાર ચરણોના પ્રથમ અક્ષરો છે. આમાંથી એક ગુપ્ત ઘટના ખૂલ્લી થાય છે. પણ પેલા પંડિતોને આની ખબર નથી.’ વૈતાલે ભેદ બોલ્યો.

સવાર થતાં કાલિદાસ ઘેર પહોંચ્યો. અણીની પળે તેને આવી પહોંચ્યો. જોઈ પંડિતોના જીવમાં જીવ આવ્યો અને તેમણે કવિને પોતાની મૂઝવણ જણાવી. ‘કાલિકાની કૃપાથી સૌ સારાં વાનાં થશે’ એમ કહી સૌને વેળાસર બ્રહ્મસભામાં હાજર થવાની તેણે સલાહ આપી. ભોજે ભરી સભામાં ત્રણ ત્રણવાર પંડિતોને પેલા અક્ષરોનો ઉકેલ રજુ કરવા કહ્યું પણ કોઈએ કશો જવાબ ન આપ્યો. ભોજને રોષથી રાતો પીળો થતો જોઈ આખરે કાલિદાસ બોલ્યો :

“અ-અનેન તવ પુત્રસ્ય

પ્ર-પ્રસુતસ્ય વનાન્તરે ।

શિ-શિખામાદાય હસ્તેન

ચ-ચક્ષ્મેનોપહતં શિરઃ ॥

મણિભદ્ર આથી સુચવે છે કે આ સુશર્માએ તારો પુત્ર વનમાં ગાઢ નિદ્રામાં હતો ત્યારે હાથ વડે તેની ચોટલી ઝાલીને ખડ્ગ વડે તેનો શિરચ્છેદ કર્યો છે. મને તો આવો ઉકેલ સૂઝે છે. પૂછો, સુશર્માને”

મણિલદ્રનો આપ તો આ ઉકેલ સાંભળી મૂર્છા પામી ધરણી પર ઢળી પડ્યો. રાજ્યએ તાબડતોબ સુશર્માને સભામાં પકડી મંગાવ્યો, અને પેલા અક્ષરોનો કાલિદાસે કરેલો ઉકેલ કહી સંભળાવ્યો. આખરે તો સુશર્મા બ્રાહ્મણ હતો. ખૂનનો અપરાધ તેનાથી ન જીરવાયો. તરત જ તેનો ચહેરો લેવાઈ ગયો. પણ ઘોર સજના લયથી તેણે ગુન્હાનો ઇન્કાર કર્યો. ‘મારી વિરુદ્ધ કંઈ સાક્ષી પૂરાવો તો મળવાનો નથી કારણ કે વનમાં ત્રીજી કોઈ જ નહોતું.’ તેણે મનમાં ને મનમાં બચાવની દલીલો શોધવા માંડી. પણ જ્યારે રાજ્યએ લોહાનો તપાવેલો ગોળો વગેરે કસોટી કરવાનાં દિવ્યો મંગાવ્યાં ત્યારે સુશર્માના હાંબ ગગડી ગયા. તેણે આખી ખીના અક્ષરશઃ કહી બતાવી અને આંસુભીની આંખે અપરાધનો એકરાર કર્યો. શાસ્ત્રમાં બ્રાહ્મણને અવધ્ય ઠરાવેલ હોઈ રાજ્યએ તેનાં કાંડાં કાપી નંખાવ્યાં.

અહીં જંગલમાં પેલાં ભૂતપ્રેતો તો નરમાંસની મહેફિલ માણવાને મધરાત લગી ટાંપીને બેસી રહ્યાં; પણ કંઈ લક્ષ્ય હાથ ન લાગ્યું. જ્યારે વૈતાળ આવ્યો ત્યારે સૌ તેને વીંટાઈ વળ્યાં અને આજનો શિકાર શાથી ખાલી ગયો તેનું કારણ પૂછવા લાગ્યાં. વૈતાળે કહ્યું કે ‘કાલે રાતે આ ઝાડ ઉપર કાલિકાનો પરમ ઉપાસક કવિ કાલિદાસ બેઠો હતો. આપણી વાતચીત તે સાંભળી ગયો અને તેણે ભોજની સભામાં પેલો ખુલાસો કર્યો તેથી પંડિતોના જ્ઞાન બચ્યા અને આપણી ધારણા પાર ન પડી.’

નિરાશ થયેલાં ભૂતોએ આથી શાપ ઉચ્ચાર્યો કે: “ભોજરાજ્યએ મંગળવારના દિવસે પંડિતોને પેલો બેદ ઉકેલવાની આજ્ઞા કરી હતી અને શુક્રવારની રાતે આપે તેનો ખુલાસો કર્યો હતો. આથી મંગળવારના દિવસે કે શુક્રવારની રાતે જે કોઈ યુક્તિ વિચારશે તે નિષ્ફળ નીવડશે.”

“ભલે,” વૈતાળે કહ્યું “પણ તે દિવસોએ મારું સ્મરણ કરીને જે યુક્તિ વિચારવામાં આવશે તે સફળ થશે.”

લોજના મગજમાં માછલાં ભરાયાં

“ જાઓ, મારા રાજ્યમાંથી તમામ વૈદ્યાને હાંકી કાઢો અને તેમના વૈદકના ગ્રંથો નર્મદાના ઊંડા ધરામાં ફુબાડી દો. મારો રોગ જે તેઓ મટાડી ન શકે તો એમની વિદ્યા શા કામની ? ” લોજ રાજ્યએ નાસી પાસ થઈ ફરમાવ્યું.

વાત એમ બની હતી કે એકવાર શિકારે નીકળેલો રાજા એક સરોવરને કાંઠે આંબાવાડીયામાં રાત પડવાથી રોકાયો. સરોવરનું નિર્મળ જળ જોઈ તેને ન્હાવાનું મન થયું અને ન્હાતી વેળા કાંઈ યોગી પાસેથી તે શીખ્યો હતો તે મુજબ નાક વાટે પાણી ખેંચી મુખ વાટે બહાર કાઢી મગજની શુદ્ધિ કરવાની કપાલશોધનની ક્રિયા પણ તેણે કરી. પરંતુ તેમ કરવા જતાં જો ઝીણું માછલાં નસકારો વાટે તેના મગજમાં ચઢી ગયાં જેની તેને જરા પણ ખબર ન પડી. શિકારેથી પાછા ફર્યા બાદ બીજે દિવસે રાજાને ચક્કર આવવા લાગ્યાં અને મગજ બહાર મારી જાય તેવા સણુકા મારવા લાગ્યા. દિવસે દિવસે વેદના તો વધતી ચાલી. રાજકાજ, વિનોદ વિલાસ કે કાવ્ય ચર્ચા કશામાં તેને રસ ન રહ્યો. રાજ્યના બધા વૈદ્યાને એકઠા કર્યા. તેમણે ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ વગેરે આયુર્વેદના પ્રાચીન ગ્રંથો ઉઘલાવીને જોયા પણ રાજાનો રોગ જ પારખી ન શક્યા તો પછી ઉપચાર તો કયાંથી જ કરી શકે ? પ્રધાન બુદ્ધિસાગરે પરદેશથી પ્રખ્યાત વૈદ્યરાજાને તેડાવ્યા. સૌએ તરેહતરેહના ઈલાજ અજમાવ્યા પણ કશાયતી કારી ન લાગી. રાજા દિવસે દિવસે ગળતો ગયો. તેને પોતાનું મૃત્યુ સમીપ આવેલું લાગ્યું. આથી હતાશ થઈને તેણે ઉપર મુજબ વૈદ્યો અને તેમની વિદ્યા સામે જેહાદ પુકારી.

ત્રણે લોકના આદિ ખબરપત્રી નારદમુનિ વિષાદભર્યા વદને ઇન્દ્રસભામાં દાખલ થયા. દેવેન્દ્રે અપ્સરાઓનું નૃત્ય અટકાવ્યું અને નારદજીને મૃત્યુલોકની કંઈક તાજા ખાતમી હોય તો જણાવવા કહ્યું. મુનિએ લોજની માંદગીની અને આયુર્વેદ ઉપરથી તેની શ્રદ્ધા ઊઠી

ગયાની વાત કરી. આ સાંભળી ઇન્દ્રે દેવોના વૈદ્ય એ અશ્વિની કુમારો પૈકી નાસત્યને કહ્યું : ‘તમે બંને બેઠા છો છતાં આયુર્વેદ ખોટો ઠરે એ શું?’

‘મહારાજ! અમારું શાસ્ત્ર ખોટું નથી. એટલું જ કે અમુક રોગોનું નિદાન દેવો જ કરી શકે તેમ છે. મૃત્યુલોકના વૈદ્યોના હાથની એ વાત નથી. ભોજનો રોગ એવો વિલક્ષણ છે.’ નાસત્યે ખુલાસો કર્યો.

‘પણ તમે તો એ રોગનું નિદાન અને ઉપચાર જાણો છો ને? તો તમારી વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા ખાતર અને ભોજરાજા મારો મિત્ર છે તેથી મારી ખાતર પણ તમારે તેને સત્વર રોગમુક્ત કરવો જોઈએ.’ ઇન્દ્રે આજ્ઞા કરી.

“જાઓ, પ્રધાનજીને કહો કે કાશીથી કોઈ વૈદ્ય આવ્યા છે અને મહારાજનો રોગ મટાડવાની ખાત્રી આપે છે” નાસત્યે ભોજના રાજ-મહેલના દ્વારપાલને વરદી આપવા કહ્યું.

“વૈદરાજ, તમારો દિ ઘેર હોય તો જાનામાના પાછા કાશી ચાલ્યા જાઓ. તમે જાણતા લાગતા નથી કે મહારાજને હવે વૈદક ઉપર વિશ્વાસ રહ્યો નથી અને તેથી તેમણે તમામ વૈદ્યોને દેશવટો દીધો છે અને વૈદકના ગ્રંથોને જાંડા ધરામાં પુખાડી દીધા છે. માટે મારું માનો તો માનભેર ગચ્છાંતી કરી જાઓ” દરવાને દલીલ કરી.

પણ નાસત્યે સામે એવડા બળથી મળવાનો આગ્રહ કર્યો. આ રકઝક સાંભળી પ્રધાન ત્યાં આવી ચઢ્યો. વૈદ્યની મુખકાન્તિ જોતાં જ તેને શ્રદ્ધા બેઠી કે કદાચ તેના હાથે રાજાને આરામ થાય. આથી રાજાને સમજાવી તેણે વૈદ્યને ઉપચાર કરવાની પરવાનગી અપાવી.

નાસત્યે આવતાં વેંત ‘તમારો રોગ ધડીવારમાં ચાલ્યો જશે’ એવી ખાત્રી આપી અને રાજાને એકાન્તમાં લઈ ગયો. ત્યાં ભોજને તેણે મોહક ચૂર્ણ (કર્કોરો ફોર્મ?) સુંઘાડી બેશુદ્ધ કર્યો અને તેની ખોપરીના સાંધા ખોલી પેલાં બે મત્સ્ય બહાર કાઢી પાણીની તપેલીમાં મૂક્યાં. પછી તેણે સંધાનકરણી વિદ્યાથી ખૂંધીભેર ભોજની ખોપરી આખી બતાવી તેને સ્મરેત કર્યો. જાત્રિમાં આવતાં વેંત ભોજને અપૂર્વ સ્વસ્થતા જણાઈ. આ બધું શી રીતે બન્યું તે જાણવાની રાજાને ઇતેજની તો ખૂબ થઈ છતાં તે કંઈ પૂછી શક્યો નહિ. પરંતુ તેના મનોભાવ પામી જઈ

નાસત્ય પેલાં એ મત્સ્ય બતાવી કપાલશોધનની ક્રિયા કરવા જતાં એ કૃપી રીતે ભરાઈ ગયેલાં તે સમન્નવ્યું અને આ અસાધ્ય રોગનું કારણ એ જ હતું એમ ખુલાસો કર્યો.

ચતુર રાજા તરત જ ચેત્યો કે આ ચિકિત્સા જાણનાર નક્કી ભગવાન ધન્વંતરી કે અશ્વિની કુમાર હોવા જોઈએ છતાં તે પૂછી ન શક્યો પણ ‘આ રોગ સદંતર નાબુદ થાય તે માટે શું પથ્ય પાળવું’ એટલું પૂછ્યું. વૈદ્ય કહ્યું :

અશીતનામ્મસા સ્નાનં, પયઃપાનં, વરાઃ સ્ત્રિયઃ ।

एतद्वो માનુષાઃ પથ્યં.....

ઉના પાણીએ ન્હાવું, તાણું દૂધ પીવું, ઉત્તમ સ્ત્રીનો સહવાસ રાખવો એ તમને મનુષ્યોને પથ્ય છે.....

વૈદ્ય શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં ‘નઃ માનુષાઃ આપણને મનુષ્યોને’ એમ ન કહેતાં ‘વઃ માનુષાઃ તમને મનુષ્યોને’ એમ બોલ્યા એટલે તે ચોથું ચરણ પૂરું કરે તે પહેલાં જ રાજા સહસા બોલી ઊઠ્યો : “વૈદ્યરાજા! અમે મનુષ્યો; તો આપ શું મનુષ્ય નથી?” અને એમ કહી તેમને દેવ ધારી રાજા તેમનો હાથ ઝાલવા ગયો કે તરત જ ચોથું ચરણ પૂરું કર્યાં વિના જ તે અંતર્ધ્યાન થઈ ગયા. પરંતુ રાજાની ઉત્સુકતા સંતોષવા જતે જતે કહેતા ગયા કે “હું અશ્વિની કુમારને નામે ઓળખાતો દેવોનો વૈદ્ય નાસત્ય છું અને ઈન્દ્રની પ્રેરણાથી તમારો આ અસાધ્યરોગ મટાડવા પૃથ્વી ઉપર આવ્યો હતો. તમારે પાળવાના પથ્ય વિષે હું તમને કહેતો હતો ત્યાં તમે વચ્ચે પડીને મને અટકાવ્યો. તેથી હું તે પૂર્ણ કરી શક્યો નથી, પણ સ્વર્ગવતીનો અપર અવતાર કાલિદાસ એ છેલ્લું ચરણ પૂરું કરશે.”

આરામ થવાથી ભોજે શ્રદ્ધાસભા બોલાવી અને ઉપલાં ત્રણ ચરણ ઉચ્ચારી ચોથું ચરણ પૂરું કરવા કાલિદાસને કહ્યું. કવિ તરત બોલી ઊઠ્યો :

‘સ્તિગ્ધં ઉષ્ણં ચ મોજનમ્

હી અને તેલવાળું ગરમાગરમ ભોજન પણ પથ્ય છે.’

રાજા અને શ્રદ્ધાસભા આવો સુધટિત ઉત્તર સાંભળી સાનંદાશ્ચર્યમાં ડુબી ગયાં. ભોજે કાલિદાસને દેવાંશી પુરુષ માની તેની પૂજાઅર્ચા કરી તેને સંતોષ્યો.

સાચા વારસદાર કોણ ?

એક હતો શેઠ. તેને ચાર દિકરા હતા. તેમાંનો એક પૂરો વાંઠેલ હતો. શેઠનો ઇશિદો તેને પોતાના વારસામાંથી બાતલ કરવાનો હતો, પણ જો તે વાતની પેલા દાંડ દિકરાને ખબર પડી જાય તો તે તે ડોસાનું ગળું દબાવી દઈ બધીજ મીલકત એકલો હજમ કરી જાય. આથી મરતી વેળા શેઠ એવું વસીયતનામું કરતા ગયા કે મારા ચાર પુત્રોમાંથી ત્રણ જણનેજ મારી મીલકતના વારસદાર ઠરાવું છું. વીલમાં કોઈનાં નામ તો લખ્યાં ન હતાં તેથી ચારે ભાઈ ભોજરાજ પાસે ન્યાય કરાવવા ગયા. રાજ્યએ કાલિદાસને આનો ન્યાય કરવા કહ્યું.

કાલિદાસે છોકરાઓ પાસે તેમના બાપની જખી મંગાવી અને એક ઓરડામાં મૂકાવી. પછી એક છોકરાને અંદર બોલાવી કહ્યું : ‘જો આ તારા બાપનીજ જખી હોય તો તેને એક ખાસકું માર.’ છોકરાએ કહ્યું : ‘જખી તો મારા બાપનીજ છે પણ હું તેને ખાસકું તો નહિ મારું.’ કવિએ એક પછી એક બીજા બે છોકરાઓને બોલાવ્યા; પણ તેમણે ખાસકું મારવા ના પાડી. છેલ્લે પેલા વાંઠેલનો વારો આવ્યો. કવિએ તેને ઉપર મુજબ ખાસકું મારવા કહ્યું એટલે તેણે એકને બદલે બે ખાસકાં ખેંચી કાઢ્યાં.

કવિએ કચેરી વચ્ચે બધી વાત કહી અને બાપનો ઇશિદો પેલા શેઠ પુત્રને વારસાથી વંચિત કરવાનો હતો એમ જણાવી બાકીના ત્રણ વચ્ચે મીલકત વહેંચી આપી. કવિના આવા નવાઇભર્યા ન્યાયથી સૌએ તેને શાબાશી આપી.

રત્નો કોણે ચોર્યાં ?

“ મહારાજ ! અમે ચાર ભાઈઓ છીએ. અમારાં નામ અનુક્રમે કનકચન્દ્ર, રત્નચન્દ્ર, રાજચન્દ્ર અને સુખચન્દ્ર છે. લક્ષ્મીથી કુટુંબમાં કલહ પેસે છે તેથી અમારા અનુભવી અને વ્યવહારકુશળ પિતાએ પોતાની હયાતીમાં જ પોતાને હાથે અમને ચારે જણને તેમની મીલકત વહેંચી આપી હતી. પરંતુ સર્વ સ્વાર્થમય જગત્ એ ન્યાયે ‘ જો હું તદ્દન ખાલી થઈ જઈશ અને દીકરાઓને આશરે પડીશ તો પછી કોઈ મારો ભાવ નહિ પૂછે અને ‘ વસુ વિના નર પશુ,’ તથા ‘ સહીઆરી સાસુની ઉકરડે મોહોંકાણુ ’ જેવા મારા હાલ થશે ’ એમ વિચારી તેમણે ચાર સરખી કીંમતનાં તેજસ્વી રત્નો પોતાની પાસે રાખ્યાં હતાં અને અમારા દેખતાં તે ભંડારમાં મૂકી તેની દૂંચી પોતાની પાસે કે અમારી મા પાસે રાખતા હતા. તેમના મરણ પછી અમારે તેમાંથી અકકેક રત્ન લેવાનું હતું. ભંડાર ઉપર વિશ્વાસુ માણસની પાકી ચોકી હતી અને ભંડાર ઉપરની લાખની છાપ (સીલ) અકબંધ હતી. પરંતુ અમારા પિતાજીના મરણ બાદ અમે ભંડાર ખોલી રત્નનો ગણગણ કાઢ્યો તો તે ખાલીખમ નીકળ્યો. ” સૌથી મોટા ભાઈ કનકચન્દ્રે કેરીયત રણુ કરી. થોડીવાર થોભીને તેણે આગળ ચલાવ્યું: “ બધા સંજોગો જોતાં અમારું માનવું છે કે અમારામાંથી જ કોઈકે એ રત્નો સીકતથી ચોર્યાં છે. પણ અમે આગરૂદાર આપના બેટા છીએ. અમારો ચારો જણનો બહોળા પાયા ઉપર ધીકતો વેપારધંધો ચાલે છે. તેથી ‘ લાખ જજો પણ શાખ ન જજો, શાખ જતે થશે રાખજ ’ એ મુજબ અમારામાંના કોઈની શાખને આંચ ન આવવી જોઈએ. ભંરમ જળવાય અને મુદ્દામાલ મળી આવે એવી અમારી ઇચ્છા છે. માટે (૧) અમને કશી પૂછપરછ કર્યા વિના, (૨) માર-ફત્ત કર્યા વિના તેમ જ (૩) જેની પાસેથી રત્નો નીકળે તેનું નામ અમને કે ખીલ કોઈને જણાવ્યા વિના અમારાં રત્નો આ ત્રણ શરતે અમને મેળવી આપો અને અમારો ધનસાક તોળી આપો તો અમે અહીં રહીએ, નહિ તર અમારે રસ્તે પડીએ. ” કનકચન્દ્ર કહી રહ્યો.

“ખીજ કશા ખાતર નહિ પણ મારી ન્યાયસભાની પ્રતિષ્ઠા ખાતર પણ હું થોડાક દિવસમાં તમારો ન્યાય કરાવીશ.” ભોજરાજાએ વચન આપ્યું અને તેમને રોકાઈ જવા કહ્યું. સભા બરખાસ્ત થયા પછી રાજાએ મુખ્ય પ્રધાન બુદ્ધિસાગરને આઠ દિવસમાં આ કીરસાનો ફેંસલો કરવા ફરમાવ્યું.

ખીજે દિવસે વૃદ્ધ પ્રધાન પ્રભાતમાં જ કાલિદાસને ત્યાં જઈ પહોંચ્યો અને આ ચોરી કેમ પકડી કાઢવી તેની યુક્તિ બતાવવા તેને કહ્યું. થોડીવાર વિચાર કરી કવિએ કહ્યું :

“પ્રધાનજી, આપને આ કામમાં પડવાની જરૂર નથી. આપે માત્ર એક જ કામ કરવાનું છે. આ ચારે શેઠીઆઓને અલગ અલગ ઉતારા આપવા અને ચાર દિવસ લગી તેઓ એકબીજાને મળે નહિ કે કશા સંદેશા મોકલે નહિ તેવી પાકા પ્રબંધ કરાવવો. વધુમાં રાત્રે એકવાર દીવો ઓલવાય તો ફરીથી તે સળગાવી શકાય એવું કંઈ પણ સાધન તેમને ન મળે તેવી તજવીજ રખાવજો. બાકીનું બધું હું અને આપનો પુત્ર વિદ્યાસાગર મળીને સંભાળી લઈશું.”

પ્રધાને કાલિદાસની સૂચના મુજબ બધી ગોઠવણ કરી દીધી અને પોતાના પુત્રને મોકલી કવિને તેની ખબર પહોંચાડી. કવિએ વિદ્યાસાગરને પોતાની યોજના સવિસ્તર સમજાવી. પછી બંને શ્રીમંત વેપારીઓનો વેષ ધારણ કરી મોટા શેઠ કનકચંદ્રને ઉતારે જઈ પહોંચ્યા. કનકચંદ્ર એકલો પડવાથી વખત પસાર કરવા અને મૂઝવણ ઓછી કરવા બહાર ઓટલે બેઠો હતો. કવિ અને પ્રધાનપુત્ર પણ ‘જે શ્રીકૃષ્ણ’ કહી તેની બાજુમાં બેઠા. બંનેએ વારાફરતી વેપારવણુજ, સંસારવ્યવહાર, ધર્મકર્મ અને દેશકાળની એમ તરેહવાર વાતો શરૂ કરી અને તે દરમિયાન શેઠનું મન મેળવી લીધું. અંતે તેમણે જવાની રજા માગી એટલે શેઠે તેમને આજનો દિવસ ત્યાં જ રોકાઈ જવા આગ્રહ કર્યો અને તેમના આગ્રહને માન આપી કેટલીક આનાકાની પછી તેઓ ત્યાં જ રહ્યા અને શેઠની સાથે જમ્યા. રાતે ચોપાટ ખેલવી શરૂ કરી. વિદ્યાસાગર તેમાં પાવરધો હતો. રમતાં રમતાં કવિએ એક વાત કહેવી શરૂ કરી :

“પ્રભાસપાટણના નગરશેઠની પુત્રી ભદ્રાભામિની અને તે જ શહેરના એક શ્રીમંતના પુત્ર કનકપાલ વચ્ચે પ્રથમ નજરે પ્રીતિ જન્મી હતી. દિવસે દિવસે તેમનો પરિચય વધતો ગયો અને પરસ્પરના રૂપ લાવણ્યના આકર્ષણથી તે ગાઢ સ્નેહસંબંધમાં પરિણમ્યો. પરંતુ વડીલોની સંમતિ ન મળે ત્યાં સુધી તેઓ શારીરિક સંબંધથી દૂર રહ્યાં હતાં. એકવાર ગાઢ પ્રેમગોષ્ઠી કરતાં કરતાં ભદ્રાએ વગરવિચારે કનકપાલને વચન આપ્યું કે જો મારાં માથાપ મને તારી સાથે ન પરણાવે તો સૌથી પહેલું તારી સાથે સંસારસુખ ભોગવ્યા પછી જ મારે મારા પતિને સંતોષવો.

“અને બન્યું પણ એવું જ. ભદ્રાને તેનાં માથાપે બીજા એક નાના ગામના નગરશેઠના પુત્ર રાજપાલ સાથે પરણાવી અને તેને ઘર-જમાઈ કરી રાખ્યો. ભદ્રા પુખ્ત વયે પહોંચતાં તેના બાપે પુત્રી અને જમાઈને એક જુદું મકાન બંધાવી આપ્યું. હવે લગ્નજીવનની પહેલી રાત આવી અને કનકપાલને આપેલું પેલું વચન ભદ્રાને યાદ આવ્યું. આખો દિવસ રાજપાલ સાથે તે કંઈ પણ બોલી કે હસી સરખી નહિ તેના મનમાં પેલું વચન કેમ પાળવું તેના જ વિચારો ઘોળાયાં કરતા હતા. રાજપાલે પ્રેમપૂર્વક તેની આ ઉદાસીનતાનું કારણ પૂછ્યું અને ભદ્રાએ પાપછટ્ટી વાત કરી. રાજપાલે ખુલ્લા દિલે તેનું વચન પાળવાની તેને રજા આપી.

“રાત પડતાં ભદ્રા સોળે શણગાર સજી ગલીકુંચીઓ વટાવતી કનકપાલને ત્યાં જવા નીકળી. રસ્તામાં તેને બે ચોર મળ્યા. તેમણે તેને તમામ દાગીના ઉતારી આપવાની ધમકી આપી. ભદ્રાએ તેમને પોતે કાણ છે તે કહ્યું અને ઘડી પછી આ જ રસ્તેથી પાછા વળતાં બધાં ઘરેણાં ઉતારી આપવાનું વચન આપ્યું. ચોરોને વિશ્વાસ બેઠો એટલે તેને જવા દીધી. અહીં કનકપાલ તેની રાહ જોતો ઝરુખામાં ઉભો જ હતો. ભદ્રાને પોતાના વચન મુજબ આવતી જોઈ તેના હૃદયમાં વિશુદ્ધ પ્રેમ જાગ્યો અને ધશારાથી જ પોતે ‘ભાઈ બહેન’નો સંબંધ રાખશે એમ સૂચવી તેને વચનમુક્ત થયાની ખાત્રી આપી નીચેથી જ પાછી વાળી. હવે તે ચોરોવાળે રસ્તે ગઈ પણ ચોરોએ તેનાં આભૂષણોને હાથ લગા-

ડવા ના પાડી કારણ કે તેના સારા શુકનથી તેમને આજે ખીજ કાઢ જગાએ સારો શિકાર હાથ લાગ્યો હતો.

“ એક તો તેના પતિએ તેને ઉદાર દિલે રજા આપી, ખીજું તે વચનમુક્ત થઈ અને છતાં તેનું શીલ અખંડિત રહ્યું અને ત્રીજું લૂંટાતાં બચી આથી ભદ્રા ઉતાવળે પગલે ઘેર આવી અને હરખનાં આંસુ સાથે તેના પતિને બધી વાત કહી. રાજપાલને આથી સંતોષ થયો અને તે રાત્રિથી બંનેએ પોતાના લગ્નજીવનની શુભ શરુઆત કરી. ” વાર્તા પૂરી કરી કવિએ પૂછ્યું : “ કહો શેઠ, રાજપાલ, ભદ્રા, કનકપાલ અને ચોરો એ ચારમાંથી ધન્યવાદને પાત્ર કાણુ ? ”

કનકચન્દ્ર ચોપાટ ખેલવામાં તલ્લીન થઈ ગયો હતો. આ વાર્તા કહેવામાં અને આવો પ્રશ્ન પૂછવામાં કવિનો શો હેતુ હશે તેનો વિચાર ન કરતાં તેણે તો તરત જ પોતાના દિલની વાત કહી દીધી કે, “ ભદ્રાને ધન્ય છે ! પૂરું સમજ્યા પિના આપેલા વચનની ખાતર પોતાના પતિ સમક્ષ પોતાના પાછલા પ્રેમનો એકરાર કરી તેની રજા માગવી અને આખું જીવન ઝેર થઈ જાય તેવું જોખમ ખેડી, ચોર ઝાકુના ભયની દરકાર ન કરતાં પોતાના વચનને વળગી રહેવું એ જેવી તેવી વાત નથી. ”

કાલિદાસને ખાત્રી થઈ કે કનકચન્દ્રે રત્નો ચોર્યાં નથી. છતાં, વધુ ખાત્રી કરવા રમત પૂર બહારમાં જામી હતી ત્યારે ઈશારો કરી વિદ્યાસ્મગર પાસે સીકતથી દીવો હોલવી નંખાવ્યો. ફરી દીવો સળગાવવાને સૌએ ફાંફાં તો માર્યાં પણ કંઈ જ સાધન ન મળ્યું. એટલે કવિ એ કહ્યું “ જો આપની પાસે કંઈ મળિું કે રત્ન હોય તો તેને અજવાળે રમત પૂરી કરીએ. ” પણ કનકચન્દ્રે પોતાની પાસે તેવું કંઈ હોવાની ના પાડી તેથી અધૂરી રમત મૂકીને સૌ સૂઈ ગયા. સવારમાં સ્નાનાદિથી પરવારી ‘જરાક બજારમાં જઈ આવીએ ’ એમ કહી બંને જણા ત્યાંથી સીધા રત્નચન્દ્રને મુકામે પહોંચ્યા.

રત્નચન્દ્રની પણ કનકચન્દ્ર માફક તેમણે દોસ્તી જમાવી, તેને ત્યાં જ જમ્યા અને રાતના ચોપાટ ખેલતાં પેલી ભદ્રાભામિની વાળી વાત મઠારીને કહી. છેવટે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે ચારે જણમાં ધન્યવાદને

પાત્ર કાણુ, ત્યારે તેણે કનકપાલને ધન્યવાદ આપ્યો. એક નવચૌવના સુંદરી સામી ચાલીને આવી છતાં તેને બહેન ગણીને પાછી વાળી એ નાનીસૂની ઉદારતા ન કહેવાય. તેના આ ઉત્તરથી તેની નિર્દોષતા જણાઈ આવી છતાં ચાલતી રમતે ચાલાકીથી દીવો બૂઝાવી નાખી તેમણે તેને કોઈ મણિ કે રત્ન કાઢી તેના અજવાળે રમત પૂરી કરવા યુક્તિથી વાત કરી. પણ તેની પાસે તેમાંનું કંઈ ન નીકળ્યું અને અધૂરી રમત મૂકી સૌ સૂઈ ગયા.

ત્રીજે દિવસે સંકેત મુજબ તેઓ રાજ્યચંદ્રને ત્યાં ગયા. ત્યાં પણ જમીને રાતના ચોપાટ ખેલતાં ભદ્રાની વાત કહી. રાજ્યચંદ્રે રાજપાલને શાખાસી આપી કારણ કે તેણે પોતાનો હકક જતો કરી ભદ્રાને તેનું અણુસમજમાં અપાયલું વચન પાળવાની છૂટ આપી. એ ઉદારતા તો તેજ બતાવી શકે. છેવટે ચાલુ રમતે બત્તી ગુલ કરી તેમણે કોઈ રત્ન હોય તો તેને અજવાળે રમત પૂરી કરવા કહ્યું. પણ તેની પાસે કંઈ ન હતું એટલે રમત અર્ધાં મૂકીને સૌ સૂઈ ગયા.

ચોથે દિવસે બંને જણ સુખચંદ્રને ત્યાં ગયા. પેલા ત્રણ ભાઈઓ પાસેથી કંઈ ન નીકળ્યું એટલે બે રત્નો હોય તો આ ચોથા ભાઈ પાસેજ હોવાં જોઈએ એમ લાગવાથી બજારમાંથી કેફી વસ્તુ નાખેલાં પાનનાં ખીડાં તેઓ સાથે લેતા ગયા. અહીં પણ રાતના ચોપાટ ખેલતાં વચ્ચે પેલી વાર્તા કહી. સુખચંદ્રે રમત અને વાતની બેવડી રંગતમાં ચોરોને ધન્યવાદ આપ્યો; કારણ કે હાથમાં આવેલો આવો શિકાર જતો કરવો એ કંઈ ઓછી ઉદારતા ન ગણાય. તેના આ જવાબથી કાલિદાસે ગાંઠ વાળી કે રત્નનો ચોર તેજ છે. આથી તેણે તેને પેલાં કેફી વસ્તુવાળાં પાનનાં ખીડાં ખવડાવ્યે રાખ્યાં અને ખીજ બાજુ વિદ્યાસાગરે ચોપાટની રંગત ખીલાવી. સુખચંદ્રની બાજુ બરાબર જીત ઉપર આવી એટલે સફાઈથી દીવો બુઝાવી નાખી રત્ન હોય તો તેને અજવાળે રમત પૂરી કરવા કવિએ કહ્યું. રમતના ચડસમાં અને કેફના ઘેનમાં તે ઊઠ્યો અને પેટી ઊઘાડી તેમાંથી એક રત્ન કાઢી બહાર મૂક્યું એટલે એકને બદલે એકસો દીવા જેટલો પ્રકાશ પથરાયો. કાલિદાસ

અને વિદ્યાસાગરની ખાત્રી થઈ કે આજ પેલાં ચોરાયલાં રત્નોમાંનું એક હોતું જોઈએ. આથી તેમણે પેલાં પાનનાં બાકી રહેલાં બધાં બીડાં તેને આસ્તે આસ્તે ખવડાવી દીધાં અને રમતની પણ પૂરી રમઝડ બોલાવી. પરંતુ ઘેનનું જોર વધી પડતાં સુખચંદ્ર ચાલુ રમતે બિજાનામાં લેટી પડ્યો. તેને પોતાના શરીરનું પણ ભાન ન રહ્યું, એટલે પેલા બે જણે તેની પેટી ખોલી બાકીનાં ત્રણ રત્ન કાઢી લીધાં અને બારણાં અડકાવી ચોકીદારને બરાબર ચોકી કરવાનું કહી ચારે રત્નો લઈ પોતાને ઘેર પહોંચી ગયા.

સવારે સુખચંદ્ર ઊઠ્યો એટલે તેને રાતની વાત યાદ આવી અને પેટી ઉઘાડીને જોયું તો તેમાં પેલાં રત્નો મળ્યાં નહિ. પણ કોને ફરિયાદ કરે ? ‘ ચોરની મા કોઠીમાં મોં ઘાલીને રહે ’ એવી તેની દશા થઈ.

વિદ્યાસાગરે ચારે રત્નો તેના પિતાને સોંપ્યાં. બીજો દિવસે ભોજે ચારે શેડીઆઓને દરબારમાં બોલાવ્યા અને બુદ્ધિસાગરને તેમનો ચુકાદો આપવા કહ્યું.

બુદ્ધિસાગરે પેલાં રત્નો બતાવી શેડીઆઓને કહ્યું: “ જુઓ તમારાં રત્નો તમે ઓળખો છો ? ”

ચારે જણે એકી અવાજે હા પાડી; એટલે રાજાએ દરેકને અકેકે રત્ન વહેંચી આપ્યું. પોતાની શરત મુજબ ધનસાક થવાથી તેઓ રાજ થયા અને રાજના આગ્રહથી થોડા દિવસ પરાણા તરીકે રહી પોતાને દેશ વિદાય થયા.

ભોજના દરબારમાં આવા અટપટા કિસ્સાનો પણ ખૂબીભેર ન્યાય તોળાયો તેથી દેશ પરદેશમાં તેની કીર્તિ વધી.

પ્રણયનો પંચકોણ

“મહારાજ! અમે દાહલ દેશની કુમારિકાઓ છીએ. અમે ચારે જણુ આલપણુથી સાથે ઉછર્યાં છીએ, સાથે રમ્યાં છીએ અને કાશીમાં સાથે ભણ્યાં છીએ. અમે હવે વિખૂટાં ન પડીએ તેથી એકજ પતિને વરવા ઇચ્છીએ છીએ. અમારી પ્રતિજ્ઞા છે કે જે વિદ્વાન અમને વાદવિવાદમાં જીતે તેને અમે અમારું સર્વસ્વ સોંપી દઈએ એને પરણ્યા પછી જો તે ચાતુર્ય અને અતુનયથી અમને પ્રસન્ન કરે તો તેને અમારું શરીર પણ સમર્પણુ કરીએ. આ હેતુથી અમે અનેક રાજાઓની પંડિત સભાઓમાં ગયાં હતાં; પણ કોઈ અમને જીતી ન શકવાથી દરેક ઠેકાણેથી તાંબાના પતરા ઉપર વિજયપત્ર અને લાખ લાખ સોના મહોરોનાં ધનામ ગાડાં ભરીને લેતાં આવ્યાં છીએ. અમે ચારે સખીઓ જુદી જુદી જ્ઞાતિની છીએ. જે અમારી જ્ઞાતિ પારખી શકે તેની સાથેજ અમે વાદ કરીશું. અને જો અમને કોઈ ઓળખી કે હરાવી નહિ શકે તો આપે અમને વિજયપત્ર અને લાખ સોનામહોરો આપવી પડશે.” સમાન રૂપ, રંગ, વય અને સૌન્દર્યવાળી ચાર સખીઓમાંથી એકે ભોજરાજની ભરી સભાને ગર્વભેર આહ્વાન આપ્યું.

આ કુમારિકાઓનાં રૂપ, લાવણ્ય અને વાકજ્ઞતાથી દિગ્મૂઢ થયેલા પંડિતો તો તેમની આવી ગંભીર પ્રતિજ્ઞા સાંભળી ડઘાઈ જ ગયા અને તેમની પરીક્ષા કરવાનું બીડું ઝડપવાની કોઈએ હિમ્મત ન ભીડી. સભાની નિસ્તબ્ધતાથી ચીડાઈ રાજાએ પડકાર કર્યો:

“જુઓ, આપણી સભાની અજ્ઞેય તરીકેની કીર્તિને અખંડ રાખવા માટે જ તમને સૌ પંડિતોને વર્ષાસનો મળે છે. માટે કાં તો આ કુમારિકાઓના આહ્વાનને ઉપાડી લો અથવા તો આપણી શરત મુજબ મારા રાજ્યમાંથી ગચ્છન્તિ કરી જાઓ. આનો વિચાર કરવા માટે તમને એક દિવસની મહેતલ આપું છું. પરમ દિવસે જે તે નિકાલ થઈ જવો જોઈએ.”

ભોજની શ્રત્તસભા આજ લગી વાદવિવાદમાં અજ્ઞેય મનાતી હતી. રાજ્યે તેની એ પ્રતિષ્ઠા અખંડિત રાખવા પંડિતોને હાકલ કરી હતી. ઘેર જઈને સૌ જાતજાતની યુક્તિઓ વિચારવા લાગ્યા. પરંતુ ઘણુંય મથવા છતાં કંઈ જ ઉપાય ન જડ્યો; એટલે સૌ પંડિતોએ ઉચાળા ભરવાનો નિર્ણય કર્યો.

પરંતુ જેમ ભોજની કીર્તિ શ્રત્તસભાથી હતી તેમ સભાની પ્રતિષ્ઠા કવિશિરોમણિ કાલિદાસથી હતી. આથી કવિની ચિંતાનો પાર ન હતો. તેણે કાલિકાનું ધ્યાન ધર્યું ત્યારે તેને પેલી કુમારિકાઓના ઉતારે ગુપ્તવેષે જઈ ત્યાં છુપાઈને તેમની વ્યવહારચેષ્ટા નિહાળવાની પ્રેરણા થઈ. રાત્રિ પડતાં કવિ ત્યાં જઈ છુપાયો. છેક સૂવાનો વખત થયો પણ તેમની ન્યાતજાત પારખવાનું કંઈ પણ સાધન કવિને ન મળ્યું. છતાં તે ચૂપકીદીથી રાહ જોતો છુપાઈ રહ્યો.

આખરે પહેા ફાટતાં ચારે સખીઓ ઊઠી ઝરખામાં જઈને ઉભી રહી. સંગીતના સૂર સાંભળી સાચો સંગીતપ્રેમી તાલ આપ્યા વિના રહી શકતો નથી તેમ નૈસર્ગિક સૌન્દર્યના દર્શનથી સાચું કવિત્વ કાવ્યરૂપે પ્રકટ થયા વિના રહી શકતું નથી. ઉગતી ઉપાના આહ્વાદક દૃશ્યે આ સખીઓનો કાવ્યાત્મા જાગી ઊઠ્યો અને દરેકે એકેક પંક્તિ ઉચ્ચારી પ્રભાતના વર્ણનનો એક સુંદર શ્લોક રચ્યો:

“અમૃતપ્રાન્તી પિજ્જા રસપતિરિવ પ્રાદ્ય કનકમ્
ગત્તચ્છાયશ્વન્દ્રો બુધજન ઇવ ગ્રામ્યસદસિ ।
ક્ષણાત્ક્ષીણાસ્તારા નૃપતય ઇવાનુચ્ચમપરાઃ
ન રાજન્તે દીપા દ્રવ્ણિરરહિતાનામિવ ગૃહાઃ ॥

(૧) સુવર્ણનો સંગમ થતાં રસોનો રાજ પારો જેમ પીળાશ પકડે તેમ પૂર્વ દિશા પીળાશ પકડતી જાય છે. (૨) મૂર્ખ ગામડીઆઓની સભામાં જેમ વિદ્વાન ભોંટપ અનુભવે તેમ ચંદ્ર નિસ્તેજ થતો જાય છે. (૩) ઉદ્યમ વિના, યુદ્ધના પ્રસંગ વિના, રાજ્યો નિર્માલ્ય બનતા જાય તેમ તારાઓ ઝાંખા પડતા જાય છે અને (૪) જેમ નિર્ધનોનાં ઘર શોભાહીન દીસે છે તેમ દિવા પણ શોભતા નથી.”

માનવી જે સમાજમાં જન્મે છે અને જીવે છે ત્યાંના વાતાવરણ-માંથી જ તે ઉદાહરણો અને ઉપમાઓ શોધી લે છે. આથી જેણે સોનું અને પારાના મિશ્રણનું દૃષ્ટાંત આપ્યું તે સોનારણુ, જેણે પંડિતની ઉપમા આપી તે બ્રાહ્મણી, જેણે રાગનું ઉદાહરણ આપ્યું તે ક્ષત્રિયાણી અને જેણે નિર્ધનના ધરનો દાખલો આપ્યો તે વાણીયણુ હોવી જોઈએ એમ કાલિદાસે અનુમાન કર્યું. બારીક નજરે તેમની જ્ઞાતિની નોંધ લઈ કવિ જાનોમાનો છટકી ગયો.

સવાર પડતાં પંડિતો કવિને બારણે આવીને ઉભા અને હવે શું કરવું તે વિષે તેમણે સલાહ માગી. ‘કાલિકાની કૃપાથી સૌની લાજ સચવાશે’ એમ કહી કવિએ સૌને સમયસર સભામાં હાજર થવાની સલાહ આપી. સભામાં પેલી કન્યાએ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો પુનરુચ્ચાર કર્યો એટલે સૌ પંડિતોની નજર કાલિદાસ સામે મંડાઈ. કવિએ ઉપલો પ્રભાતના વર્ણનનો શ્લોક સંભળાવીને ચારે જણીઓની જ્ઞાતિની ઓળખાણુ આપી. કન્યાઓ પણ કવિના આ પહેલા જ પગરણથી પ્રભાવિત થઈ ગઈ અને ત્યારથી જ ચારે સખીઓ તેને મનથી વરી ચૂકી. છતાં કવિના ચાતુર્ય અને વિદ્વતાનો પરિચય મેળવવાને તેમણે દરેકે અનુક્રમે કવિને ત્રણ ત્રણ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

પહેલાં સોનીની પુત્રી ચન્દ્રચક્રારીએ પૂછ્યું :

“(૧) આ સંસારમાં માનવીનું પ્રધાન કર્તવ્ય શું છે? (૨) વસંત ઋતુ કેવી સુખદાયી છે? અને (૩) કયા દોષોનો રાગઓએ ત્યાગ કરવો જોઈએ?”

કવિએ હસીને ઉત્તર આપ્યો;

“(૧) તપસ્યન્તઃ સન્તઃ કિમધિનિવસામઃ સુરનદીમ્

ગુણોદારાન્દારાનુત પરિચરામઃ સવિનયમ્ ।

પિબામઃ શાસ્ત્રોઘાનુત વિવિધકાવ્યામૃતરસાન્

ન વિદ્મઃ કિં કુર્મઃ કતિપયનિમેષાયુષિ જને ॥

“ગંગાને તીરે વસીને તપ કરવું કે ગુણીયલ ગૃહિણીઓ સાથે સહચાર સાધવો? અનેક શાસ્ત્રોનો સાર ગ્રહણ કરવો કે વિવિધ પ્રકારના

કાન્યામૃતનું આકંઠ પાન કરવું? આ ક્ષણભંગુર જીવનમાં શું કરવું તે સમજાતું નથી. અર્થાત્ આપણી પાસે એટલો તો ઓછો સમય છે કે સૌથી પહેલી ધૃશ્વરની આરાધના કરવી જોઈએ.

“(૨) હવે ખીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળો :

“ પરિમલમૃતો વાતા : શાસ્વાઃ નવાક્કુરકોટયો
મધુરવિરુતોત્કળા વાચઃ પ્રિયાઃ પિકપક્ષિણામ્ ।
વિરલસુરતસ્વેદોદ્ગારા વધૂવદનેન્દવઃ
પ્રસરતિ મધૌ રાગ્યાં જાતો ન કસ્ય ગુણોદયઃ ॥

“મલયાનિલની મહેંકથી વાતાવરણ તરબતર થાય છે; વૃક્ષોની ડાળે નવાં પલ્લવો ફૂટે છે; કોકિલનો મધુર ટહુકાર સૌનાં હૈયાને હલાવી મૂકે છે અને રાત્રે રતિકીડાજન્ય શ્રમથી ચન્દ્રવદનીઓના ભાલપ્રદેશ ઉપર જામેલાં પ્રસ્વદેષિન્દુ મોતી જેવાં શોભે છે. વસંતની તો બલિહારી છે.

“ અને (૩) આ રહ્યો છેલ્લો ઉત્તર :

“ સ્ત્રીયોડક્ષા મૃગયા પાનં વાક્પારુષ્યં ચ પશ્ચમમ્
મહાંશ્ચ દણ્ડઃ પારુષ્યમર્થદૂષણમેવ ચ ।
સપ્તદોષાઃ સદા રાજા હાતવ્યા વ્યસનાકરાઃ
પ્રાયશો યૈર્વિનશ્યન્તિ કૃતમૂલા અપીશ્વરાઃ ॥

“ પરસ્ત્રી, જુગાર, મૃગયા, મદ્યપાન, કઠોર વચન, ભયંકર દંડ અને જેથી દ્રવ્યનો નાશ થાય તેવાં કર્મો એ વિપત્તિનાં વાદળ સમા સાત દોષોથી રાજાએ સદા દૂર રહેવું જોઈએ. અત્યંત ઐશ્વર્યવાન અને સમર્થ ભૂપતિઓમાં પણ જે આમાંનો એકાદ દોષ પ્રવેશે છે તો તેઓ જોતજોતામાં ધૂળ ચાટતા થઈ જાય છે તો પછી જેનામાં આ સાતે દોષ સાથે હોય તેની તો ધડીઓ જ ગણાઈ ચૂકી જાણવી.”

આવા સચોટ જવાબ મળવાથી સંતુષ્ટ થયેલી સોનારણ સ્વસ્થાને જઈને બેઠી. પછી બ્રાહ્મણકન્યા ચન્દ્રપ્રભાએ પોતાના પ્રશ્નો રજૂ કર્યા :

“ કહો, (૧) આ સંસારમાં મોક્ષનું સાધન શું છે? (૨) ભાગ્યવાન પુરુષોને હેમન્ત ઋતુમાં શી ઈચ્છા ઉદ્ભવે છે? અને (૩)

પૃથ્વીમાં ધર્મને ત્યજી અધર્મનું આચરણ કરનાર પુરુષો કેટલા છે?”

“હ્યો, ત્યારે સાંભળો.” કવિએ તરતજ ઉત્તર આપવા માંડ્યા :

“જીર્ણાં એવ મનોરથાઃ સ્વહૃદયે યાતં ચ તદૌવનમ્
હન્તાક્ષેષુ ગુણાશ્ચ વન્ધ્યફલતાં યાતા ગુણજૈર્વિના ।
કિં યુક્તં સહસાઽમ્યુપૈતિ બલવાન્ કાલઃ કૃતાન્તો ધર્મી
અજ્ઞાતં સ્મરશાસનાદ્ધિ યુગલં મુક્ત્યાસ્તિ નાન્યા ગતિઃ ॥

“મનના મનોરથ મનમાંજ રહી ગયા; જીવાની જોત જોતાં જતી રહી; અંગો વિકળ થઇ ગયાં અને ગુણોની કદર કરનાર કોઈ ન મળવાથી તે પણ એળે ગયા. કસાળ કાળ અદેખાઈથી ઓગાંતો વેગભર્યો પૂટે પડ્યો છે ત્યારે મદનાન્તક મહાદેવના ચરણકમળના શરણ વિના મુક્તિ પામવાનો અન્ય ઉપાય નથી.

આ તમારો બીજો જવાબ :

“દેમન્તે દધિદુઃખસર્પિરશના માજિષ્ઠવાસોમૃતઃ
કાશ્મીરદ્રવસાન્દ્રદિગ્ધવપુષઃ સ્ત્રિન્ના વિચિત્રૈ રતૈઃ ।
પીનોરુસ્તનકામિનીજનકૃતાર્લેષા ગૃહામ્યન્તરે
તામ્બૂલીદલપૂંગપૂરિતમુખા ધન્યાઃ સુખં શેરતે ॥

“જેઓ દૂધ, દહીં અને ઘીનું સેવન કરતા હોય, કસુંબલ-મજીકના રંગનાં-વસ્ત્રો પહેરેતા હોય, શરીરે કેસરનો લેપ કરતા હોય, રતિકીડાના પરિશ્રમથી ખિન્ન રહેતા હોય, પુષ્ટ જંઘા અને ઉન્નત પથોધરવાળી રમણીઓને આલિંગન દેતા હોય, નાગરવેલનાં પાન અને સોપારીથી જેમનાં મુખ પરિપૂર્ણ રહેતાં હોય તથા જેઓ વાયુના સંચાર વિનાના મકાનમાં સુષેથી સૂતા હોય તેવા પુરુષોને ધન્ય છે.

“અને નીચેના દશ માણસો અધર્મનું આચરણ કરે છે :

“દશ ધર્મ ન જાનન્તિ વિપ્રબાલે નિબોધ તાન્ ।
તસ્માદેતેષુ સર્વેષુ ન પ્રસજ્જેત પણ્ડિતઃ ॥
મત્તઃ પ્રમતઃ ઝન્મત્તઃ શ્રાન્તઃ ક્રુદ્ધો વુમુક્ષિતઃ ।
ત્વરમાણશ્ચ લુબ્ધશ્ચ મીતઃ કામી ચ તે દશ ॥

“હે વિપ્રકન્યા, સાંભળ: નિશો કરેલો, વિષયલોહુપ, ઉન્મત્ત, થાકેલો કે ગુસ્સે થયેલો, ભૂખ્યો, ઉતાવળીયો, લોભી, ભયભીત અને કામાતુર એ દશ જાણુ ધર્માધર્મને ઓળખી શકતા નથી તેથી શાણુઓએ તેમનો સંગ ન કરવો.”

આવા યથોચિત ઉત્તર સાંભળી ચન્દ્રપ્રભા પ્રસન્ન થઈ. હવે ક્ષત્રિયકન્યા ચમ્પકમાલતી આગળ આવી અને તેણે પૂછ્યું:

“(૧) જગતમાં નિત્ય અને અનિત્ય પદાર્થ કયા છે? (૨) શિશિર ઋતુનાં લક્ષણ શાં છે? અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિનાં સાધન શાં છે?”
કાલિદાસે સહર્ષ ઉત્તર વાળ્યો:

“પ્રાપ્તા : શ્રિય: સકલકામદુઘાસ્તત: કિમ્
દત્તં પદં શિરસિ વિદ્વિષતાં તત: કિમ્ ।
સમ્માનિતા: પ્રણયિનો વિભવૈસ્તત: કિમ્
કલ્પં સ્થિતં તનુમૃતાં તનુમિસ્તત: કિમ્ ॥

“સર્વ કામનાઓ પૂરનાર લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી તો યે શું? શત્રુઓને શીરે પગ મૂક્યો તો પણ શું? આપ્તજનો અને આશ્રિતોને ધનમાનથી સંતોષ્યા તો યે શું? અને આ શરીરથી કલ્પ પર્યન્ત જીવ્યા તો પણ શું? કારણ કે આપ્પરે તો એક દિવસ તે સૌનો અંત નિર્માણ થયેલો જ છે.

“તેથી,

“માક્તિર્ભવે મરણજન્મભયં હૃદિસ્થં
સ્નેહો ન બન્ધુષુ ન મન્મથજા વિકારા: ।
સંસર્ગદોષરહિતા વિજના વનાન્તા
વૈરાગ્યમસ્તિ કિમત: પરમર્થનીયમ્ ॥

“લગવાન પિનાકપાણી પ્રત્યે ભક્તિ, હૃદયમાં જન્મમરણની ઘટમાળનો ભય, પરિવારમાં અનાસક્તિ, કામવિકારોનો અભાવ અને સંસર્ગહીન વિજન વનમાં વાસ એનું જ નામ વૈરાગ્ય. આવો વૈરાગ્ય હોય પછી વિશેષ શું જોઈએ? કારણ કે એ જ નિત્ય વસ્તુની પ્રાપ્તિનો પંથ છે.

“ હવે શિશિરનાં લક્ષણો લખ્યે :

“ચુમ્બન્તો ગણ્ડભિર્તીરલક્રવાતિ મુખે સંત્કૃતાન્યાદધાના

વક્ષઃસૂત્કચૂકેષુ સ્તનભરપુલકોદ્ગ્રેદમાપાદયન્તઃ ।

ઝરુનાકમ્પયન્તઃ પૃથુજઘનતટાત્ સંસ્રયન્તોઽશુકાનિ

વ્યક્તાઃ કાન્તાજનાનાં વિટચરિતકૃતાઃ શૈશિરા વાન્તિ વાતાઃ ॥

“વાંકડીયા વાળવાળી લલનાઓના ગાલને ચૂમતા, કંચુકીરહિત ઉરપ્રદેશ પર રોમાંચ જન્માવતા તથા જંઘાઓને કંપાવી તે ઉપરના ચીરને ખસેડતા-આમ વ્યભિચારી પુરુષ પેઠે વર્તતા-શિશિરના વાયરા વાય છે.

“ છેલ્લો ઉત્તર આ રહ્યો :

“સત્યં રુપં શ્રુતં વિદ્યા કૌલ્યં શીલં બલં ધનમ્ ।

શૌર્યં ચ ચિત્રમાખ્યં ચ દશૈતા સ્વર્ગયોનયઃ ॥

“સત્ય, રૂપ, શાસ્ત્રાભ્યાસ, વિદ્યા, કુલિનતા, શીલ, બલ, ધન, વીરતા અને વાકપાટવ એ દશ સ્વર્ગપ્રાપ્તિનાં સાધનો છે.”

આવા સમર્પક જવાબ મળતાં હાનિય કન્યા ખૂશ થઈ. છેલ્લે વૈશ્યપુત્રી ચિત્રલેખાએ નીચેના પ્રશ્નો મૂક્યા :

“ઓલો, પંડિતજી ! (૧) સંસારમાં ધન્ય પુરુષ કોણુ છે ? (૨) સ્ત્રીઓના સ્વાભાવિક શણગાર કયા છે ? તથા (૩) પ્રારબ્ધ અને પુરુષાર્થ એ બેમાં ચઢીયાતું કોણુ છે ?”

“લ્યો, ત્યારે સાંભળો.” કવિએ કહેવા માંડ્યું :

“સર્વે ધન્યાઃ કેચિત્ત્વૃટિતભવબન્ધવ્યતિકરા

વનાન્તે ચિત્તાન્તર્વિષયવિષયાશીવિષગતાઃ ।

શરચ્ચન્દ્રજ્યાત્સ્નાધવલગગનામોગસુભગાં

તયન્તે ચે રાત્રિં મુકુતચયાચિન્તૈકશરણાઃ ॥

“જેનાં ભવબન્ધન તૂટી ગયાં છે, અંતરના ઉંડાણમાં ધર કરી રહેલા વિષયો રૂપી ઝેરી સર્પો જેના નીકળી ગયા છે, શરહની ઉજળી કૌમુદીમાં જેઓ એકાન્ત વનમાં રાત્રિઓ નિર્ગમે છે તથા સઘળી વૃત્તિ-

ઓનો ચિત્તમાં જેમણે લય કર્યો છે એવા મહાત્માઓને ધન્ય છે !

“ હવે બીજો પ્રશ્ન લઈએ :

“ વક્ત્રં ચન્દ્રવિડમ્બિ પદ્મજપરિહાસક્ષમે લોચને
વર્ણઃ સ્વર્ણપાકરિષ્ણુરલિનીજિષ્ણુઃ કચાનાં ચયઃ ।
વક્ષોજાવિભક્ત્ત્વિભ્રમહરૌ ગુર્વૌ નિતમ્બસ્થલી
વાચો હારિ ચ માર્દવં યુવતિષુ સ્વાભાવિકં મળ્ડનમ્ ॥

“ચન્દ્ર સમાન મુખ, કમળને પણ શરમાવે તેવાં નેત્ર, સુવર્ણથી પણ સુંદર શરીરકાન્તિ, બ્રમરના સમાન શ્યામ કેશકલાપ, હાથીના ગંડસ્થળથી પણ ઉત્તમ પુષ્ટ સ્તન અને નિતંબ, તેમ જ મોહક વાણી અને સુકુમારતાઃ આ સ્ત્રીઓના નૈસર્ગિક અલંકારો છે.

“અને આ મારો ત્રીજો જવાબ :

“ નેતા यस્ય વૃહસ્પતિઃ પ્રહરણં વજ્રં સુરાઃ સૈનિકાઃ
સ્વર્ગો દુર્ગમનુગ્રહઃ કિલ હરેરૈરાવતો વારણઃ ।
ઇત્યૈશ્વર્યબલાન્વિતોઽપિ બલિમિદ્ગમઃ પરૈઃ સજ્જરે
યદ્યુક્તં નનુ દૈવમેવ શરણં ધિગિગ્મૃથા પૌરુષમ્ ॥

“જેના મંત્રી બૃહસ્પતિ છે, આયુધ વજ્ર છે, દેવતાઓ સૈનિકો છે, સ્વર્ગ જેનો કિલ્લો છે, વિષ્ણુની જેના ઉપર કૃપા છે અને ઐરાવત જેનું વાહન છે એવા ઐશ્વર્યવાન અને સમર્થ ઇન્દ્રને પણ શત્રુઓએ કૈંકવાર હરાવ્યો છે. એથી ફલિત થાય છે કે એક પ્રારબ્ધજ રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે. તે વિના પુરુષાર્થને ધિક્કાર છે.”

ચારે સખીઓને આમ સચોટ ઉત્તર આપી કાલિદાસે વાદવિવાદમાં વિજય વર્તાવ્યો. સૌની પ્રસન્નતાનો પાર ન રહ્યો. પંડિતો પોતાની લાજ રહી અને દેશપારીની દુર્દેશામાંથી ઉગર્યા જાણી રાજ થયા. ભોળને પોતાનો કીર્તિધ્વજ અણનમ ઊડતો રહ્યો તેનો આનંદ થયો. કવિને તો કીર્તિ, કનક અને કામિનીઓ ત્રણેની પ્રાપ્તિ થઈ એટલે તેને હર્ષ થાય તે સ્વભાવિક છે અને પેલી કુમારિકાઓને મનગમતો પતિ મળ્યો એટલે તેમની પ્રસન્નતાનું તો પૂછવું જ શું ?

‘કન્યારત્નં દુક્કુલાદપિ ગ્રાહ્યમ્’ ‘રતન તો ઉકરડેથી પણ લેવાય’ એ ન્યાયે આ કન્યાઓનો સ્વીકાર કરવાનો રાજાએ કવિને આગ્રહ કર્યો અને ‘રત્નં સમાગચ્છતુ કાશ્ચનેન’ કહી તેમનાં માતૃપિતા અને સગાં સંબંધીને નોતરી રાજાએ ધામધૂમથી કવિનો લગ્નોત્સવ ઉજવ્યો.

પ્રણયરાત્રિના પહેલા પહોરે પૂર્વસંકેત અનુસાર કવિ બ્રાહ્મણ કન્યાના અંતઃપુરમાં ગયો અને સંવનન શરૂ કર્યું. આખરે બાલભરી વિનવણીઓ કરતાં કરતાં પહેલો પહોર પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે આ નવોદયે ભાન તોડ્યું કે, “આપણો સુમેળ જ્યારે ગ્રહયોગ સાનુકૂળ થશે ત્યારે સધાશે.” તરત જ કવિએ તેને હસીને ઉત્તર આપ્યો કે, “સધાના ગ્રહો તારાં અંગાંગોમાં વસેલા છે. તારું મુખ ચંદ્ર સમાન છે, કાળો કંકશકલાપ રાહુ રૂપે છે, સેંથાનું સિંદૂર સૂર્યના સ્થાને છે, ઉન્નત સ્તનો ગુરુની ગરજ સારે છે, હોડની લાલી એ મંગળ ગ્રહ છે, વાંકી બ્રુકટી કેતુનું કામ કરે છે, તારી કાવ્યમય વાણી શુક્ર સ્વરૂપે છે, તારી મંદગતિ શનિશ્વરની દોતક છે અને કટિ-પ્રદેશ એ બુધનું પ્રતીક છે. આથી જો તારી કૃપા મારા ઉપર ઉતરે તો, હે સુંદરી ! સર્વે ગ્રહો મને સાનુકૂળ જ છે.” સ્ત્રીને જીતવાને તેના સાંન્દર્યની તારીફ કરવા જેવી બીજી સહેલી યુક્તિ એકંદરે નથી. અને આ તો કવિની પ્રસાદિક વાણી હતી એટલે પેલી નવપરિણીતા પાણી પાણી થઈ ગઈ અને તેણે કવિનું મનરંજન કર્યું.

બીજે પહોરે વૈશ્ય કન્યાનું મન સંપાદન કરવાને કવિએ પુરુષ સહજ પ્રગલ્ભતાથી તેને અનેક ચાટુ વચનો કહ્યાં; ત્યારે છેક છેલ્લી ઘડીએ તેણે કવિને તીર્થયાત્રા કરી પવિત્ર થયા પછી તેનો સ્પર્શ કરવાની શરત રજૂ કરી. કવિને તો તે કંઈક કરતાં કશુંક બોલે એટલું જ જોઈતું હતું. તેણે સૌ તીર્થો તેના અવયવોમાં આવી વસેલાં બતાવતાં કહ્યું: “તારી પતલી કમર વિષ્ણુપદ (આકાશ) રૂપ છે, પયોધર શિવપદ (કૈલાસ) નાં પ્રતીક છે, મુખ વાયુરૂપિત બ્રહ્માનું દોતક છે; વળી વેણીથી મહેંકતો અંબોડો સુમનસ (૧ પુષ્પો અને ૨ દેવો) ના ધામરૂપ છે, તારા નિતંબો ઉપર શાભતી કાંચી (કંદોરો) શિવકાંચી અને વિષ્ણુકાંચીની ગરજ સારે છે, તારી

મીઠી વાણી મધુરા સમાન છે, અધરની લાલિમા અરુણવૃંદને સ્થાને છે અને તારી આ લાવણ્યવતી દેહલતા શ્રીરંગ દેવનું ક્ષેત્ર છે. વળી, હે સુન્દરી! સધળા નિર્જરો (ધડપણ વિનાના ૧ યુવાનો અને ૨ દેવો) સદૈવ તારી આરાધના કરે છે. તારા પુનિત ચરિત્રનું આથી વિશેષ શું વર્ણન કરું?” સર્વ તીર્થભય તને છોડીને તે હું હવે ક્યાં જાઉં?” કવિના આવા પ્રેમભીના ઉત્તરથી વલિકકન્યા તેને વશ થઈ અને બન્નેએ મધુરજની માણી.

ત્રીજે પહોરે કવિ સોનીની કન્યાના આવાસે આવ્યો. અહીં પણ અબોલા અને રુસણું છોડાવવાને કવિને ખૂબખૂબ મનામણી પડામણી કરવી પડી. છેવટે તેણે કવિને જપ, તપ, સમાધિ સાધ્યા પછી પ્રેમામૃતનું પાન કરાવવાનો વાયદો આપ્યો. પણ આપણો કવિ એમ ગાંજ્યો જાય તેમ ન હતો. તેણે દલીલ કરી: “વિશ્વામિત્ર અને પરાશર જેવા કવણ પાંદડાં, વાયુ કે જળનો આહાર કરીને વર્ષોનાં વર્ષો પર્યંત કઠોર તપશ્ચર્યા કરનાર મુનિવરો પણ સ્ત્રીના મુખકમળના દર્શન માત્રથી મોહાંધ બન્યા અને તેમનું તપોત્તપ એળે ગયું તો પછી અમારા જેવા ઉત્તમ ધર્મ, યોગ્યા, ઘી, દૂધ, દહીં વગેરેની ઉત્તેજક વાનીઓ જમનાર તે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ ક્યાંથી સાધી શકે? વળી,

ઉડુરાજમુખી

મૃગરાજકટિર્ગજરાજવિરાજિતમન્દગતિઃ ।

યદિ સા વનિતા હૃદયે નિહિતા ક્વ જપઃ ક્વ તપઃ ક્વ સમાધિરતિઃ ॥

જેનું મુખ ચન્દ્ર જેવું છે, કમર સિંહ સમાન છે અને ગતિ ગજરાજના જેવી મંદ છે એવી સુન્દરી જેના હૃદયમાં વિરાજે છે (જેનું ચિત્ત એવી ચન્દ્રમુખીના ચિન્તનમાં ચકચૂર થઈ ચૂક્યું છે) તેને વળી જપની શી જરૂર છે, તપની શી તમા છે અને સમાધિની ઉપાધિ ઉભી કરવાનું પણ શું કામ છે? તેનાં તો જપ, તપ અને સમાધિમુખ એ સધળું સુન્દરીના સ્નેહસંપાદનમાં જ છે.”

કવિનાં આવાં મીઠાં વચનોથી આ ત્રીજી કન્યાનું હૈયું પણ પલળી નયું અને તેમણે પ્રેમ સમાધિ સાધી.

છેલ્લા પહોરે જ્યારે કવિ ક્ષત્રિયાણીના મંદિરે ગયો ત્યારે તેનાં રોષ અને રીસ ઉતરાવતાં કવિની રસિકતા અને પ્રણયપટુતાની આકરી કસોટી થઈ. એક તો સ્વાભાવિકે ક્ષાગતેજ અને તેમાં યે તેને છેલ્લું સ્થાન મળ્યું એટલે તેનું સ્વમાન ધવાયું હતું. અનેક લાડભર્યાં મીઠાં સંબોધનો અને રનેહવચનો કહેવા છતાં જ્યારે માનિનીનું મન ન માન્યું ત્યારે કવિએ શૃંગાર રસથી નીતરતાં અનેક કામોદીપક કાવ્યો અને વચનો કહ્યાં. સ્ત્રીઓની પ્રશંસા કરતાં તેણે કહ્યું. “ભગવાન પુષ્પધન્વાની સર્વ મનોરથ સફળ કરનાર સ્ત્રીરૂપી મુદ્રાનો ત્યાગ કરીને જે મૂર્ખાઓ મિથ્યા સુખોની શોધમાં નીકળે છે તેમને એ મિથ્યા સુખની આશા કૂરે રીતે રિખાવે છે. ક્રોધકેને નાગા કરી રખડાવે છે તો ક્રોધનાં માથાં મૂંડા છે તો ક્રોધકે ભગવાં વસ્ત્રો પહેરીને કે જટા વધારીને હાથમાં ખરપર લઇને ભટકતા ફરે છે. હું એવી મુર્ખાઈ શોધ કરું?”

છતાં કવિની પ્રણયરસિકતાની પરાકાષ્ટા જોવાને કે પછી (તેની કામુકતા પ્રત્યેના તિરસ્કાર રૂપે) પ્રેમના એક પ્રકાર તરીકે આ ક્ષત્રિયાણીએ કવિની છાતીમાં હળવેથી એક લાત મારી. ચતુર કવિને પ્રેમના પદાર્થપાઠ શીખવા જવું પડે તેમ ન હતું. તેણે આ ગર્વધેલડીની આંખોમાં આંખો પરોવીને અનન્ય મૃદુતા અને મમતાથી કહ્યું: “હે સુમુખિ ! દાસનો દોષ થતાં સ્વામી તેને સજ્જ કરે એ યોગ્ય જ છે. હું છેક છેલ્લા પહોરે તારી પાસે આવ્યો છું એટલે તારી અવગણના કર્યા બદલ તું મને જે કંઈ શિક્ષા કરે તે મને મંજુર છે. પણ તારા ચરણસ્પર્શથી મારાં રોમાંચ ખડાં થતાં મારી છાતીના અણીયાળા વાળ તારા સુકોમળ ચરણમાં વાગ્યા હશે તેથી મને સંતાપ થાય છે.”

આ પ્રણયવચનના શીતળ જળથી તેનો ક્રોધાગ્નિ શાન્ત થયો અને બંનેએ આનંદરાત્રિ ઉજવી.

ત્રણ ફૂટ પ્રશ્નો

કાવ્યચર્યાનો રસિયો રાજ ભોજ નિત્ય નવી નવી સમસ્યાઓ અને પાદપૂર્તિઓ રજુ કરી અલસલાના પાંડિતોની કલ્પના અને બુદ્ધિની કસોટી કરતો અને રસાસ્વાદ માણતો હતો. એક વાર તેણે નીચેનું એક ચરણ આપી પાદપૂર્તિ કરવા કહ્યું :

“ ગૌરીમુખં ચુમ્બતિ વાસુદેવઃ ।

ગૌરીના મ્હોને વાસુદેવ ચુમે છે. ”

પાંડિતોએ વિચાર્યું કે આ બહારથી દેખાતો વિપરિત અર્થ તો શક્ય નથી. આથી જેના ઉત્તરમાં આ ચાર શબ્દો આવે એવી અંત-લાંપિકા રચાને તેમણે સમસ્યા પૂરી કરી.

મ્હોલો વરચ્ચિ બોલ્યો :

“ કા શૈલપુત્રી ? કિમુનેત્રરમ્યં ?

શુકાર્મકઃ કિં કુરુતે ફલાનિ ?

મોક્ષસ્ય દાતા સ્મરણેન કો વા ?

ગૌરી, મુખં, ચુમ્બતિ, વાસુદેવઃ ।

શૈલરાજ હિમાલયની પુત્રી કોણ? ગૌરી.

નેત્રોથી શું રમણીય લાગે છે? મુખ.

પોપટનું અચ્ચું ફળને શું કરે છે? ચુમે છે.

સ્મરણ કરવાથી કોણ મોક્ષ આપે છે? વાસુદેવ.”

આ શ્લોકથી અર્થ તો એકો પણ તેમાં કશો ચમત્કાર ન જણાયો; તેથી શંકર કવિ બોલ્યો :

ભો.—૯

“ કા શમ્ભુકાન્તા ? કિમુ ચન્દ્રકાન્તમ્ ?
 કાન્તામુખે કિં કુરુતે ભુજંગઃ ?
 કઃ શ્રીપતિઃ ? કા વિષમા સમસ્યા
 ગૌરી, મુખં, ચુમ્બતિ, વાસુદેવ : ।
 શંભુનાં પત્ની કાણુ ? ગૌરી.
 ચન્દ્રસમાન કાન્તિમાન શું હોય ? મુખ.
 ભુજંગાશમાં લઇને પ્રેમી પ્રિયાને શું કરે છે ? ચુમે છે.
 લક્ષ્મીના પતિ કાણુ ? વાસુદેવ.”

આ બીજા શ્લોકમાં અર્થ અને ચમત્કાર બંને હતાં, છતાં વધુ પ્રાસાદિક ઉત્તર સાંભળવાની ઇચ્છાથી રાજાએ કાલિદાસ તરફ સૂચક નજરે જોયું; એટલે કાલિદાસે નીચેનો શ્લોક ઉચ્ચાર્યો.

“ કા લોકમાતા ? કિમુ દેહમુલ્લયમ્ ?
 રત્નેઃ કિમાદૌ કુરુતે મનુષ્યઃ ?
 કો દૈત્યહન્તા ? વદ વૈ ક્રમેણ
 ગૌરી, મુખં, ચુમ્બતિ, વાસુદેવઃ ॥
 જગજ્જનની કાણુ ? ગૌરી.
 શરીરમાં મુખ્ય શું ? મુખ.
 રતિક્રીડામાં મનુષ્ય પ્રથમ શું કરે છે ? ચુમે છે.
 દૈત્યોને હણનાર કાણુ ? વાસુદેવ.”

આ ચાર ઉત્તરો અનુક્રમે બોલવાથી આ સમસ્યા સંપૂર્ણ થાય છે.” રાજા આ છેલ્લો ઉત્તર સાંભળી સંતુષ્ટ થયો.

(૨)

‘ કુન્તીસુતૌ રાવણકુમ્ભકર્ણૌ ।

‘ રાવણ અને કુંભકર્ણ એ બે કુન્તીના પુત્રો છે ’ એવી ઉપરથી વિષમ અર્થવાળી એક પંક્તિ આપીને ભોજરાજાએ એક દિવસ સભાને પાદપૂર્ત કરવા કહ્યું. બ્યારે કોઈ તૈયાર ન થયું ત્યારે કાલિદાસે નીચેની અંતર્લોપિકા સંભળાવી :

“કા પાણ્ડુકાન્તા ? ગૃહભૂષણં કિમ્ ?
કો રામશત્રુઃ ? કિમગસ્ત્યજન્મ ?
કઃ સૂર્યપૂત્રો ? વિપરીત પૃચ્છા
કુન્તી, સુતૌ, રાવણ કુમ્મ કર્ણૌ ॥

પાણ્ડુ રાજની પત્ની કોણ ? કુન્તી.
ઘરનું આભૂષણ શું ? એ પુત્રોની જુગલ જોડી.
રામનો શત્રુ કોણ ? રાવણ.
અગસ્ત્ય મુનિનું જન્મસ્થાન શું ? કુંભ.*
સૂર્યનો પુત્ર કોણ ? કર્ણ.

આપના વિપરીત ચરણમાં ઉપલા પ્રશ્નોના ઉત્તર રહેલા છે.”

(૩)

‘રામશ્ચુમ્ભતિ રાવણસ્ય વદનં સીતાવિયોગાતુરઃ સીતાના વિરહથી
હૂરતા રામ રાવણનું મુખ ચુમે છે’ એવા ઉલટા અર્થવાળી એક પંક્તિ
આપીને રાજાએ એક વાર સમશ્યા પૂરી કરવા કહ્યું:

કાલિદાસે ઉત્તર આપ્યો;

કઃ કાન્તારમગાત્પિતુર્વચનતઃ ? સંશ્લિષ્ય કણ્ઠસ્થલીમ્
કામી કિં કુરુતે ? ચ ગૃધ્રહૃતરિછન્નં પ્રહૃદં ચ કિમ્ ?
કા રક્ષઃકુલકાલરાત્રિરભવત્ ? ચન્દ્રાતપં દ્વેષ્ટિ કો ?
રામ શ્ચુમ્ભતિ રાવણસ્ય વદનં સીતા વિયોગાતુરઃ ॥

આપનો બોલ પાળવાને વનની વાટ લેનાર કોણ ? રામ.
કામીનીના કંઠે વળગીને કામી શું કરે છે ? ચુમે છે.
ગીધોના રાજ જટાયુ સાથે બાથ ભીડવાથી શું છેદાયું ?
રાવણનું મુખ.

રાક્ષસકુળની કાળરાત્રિ કોણ નીવડ્યું ? સીતા.
ચન્દ્રના કિરણોનો દ્વેષ કોણ કરે છે ? વિયોગાતુર.
આ અંતર્લાપિકાનો ઉત્તર છેલ્લા ચરણમાં મળી રહે છે.

* અગસ્ત્ય ધડામાંથી જન્મ્યા હતા એવી પુરાણોમાં કથા છે.

બે સમસ્યાઓ

એકવાર ભોળે એક ટૂટ સમસ્યા પૂરી કરવા કહ્યું: ‘માનપૂજા-પહાર: માન અને પૂજનો નાશ.’

આખી સભા વિચારમાં પડી પણ કોઇ ઉકેલ કરી ન શક્યું. આખરે કાલિદાસ બોલ્યો:

‘રાજન્! આ સાત અક્ષરો પૈકી મા થી હા સુધીના દરેક અક્ષરની સાથે છેલ્લો ર લેવાથી જે છ શબ્દો બને તે અને સાતમો એ આખો શબ્દસૂત્ર જે પ્રશ્નોના ઉત્તર રૂપે નીકળે એવા સાત પ્રશ્નોવાળી આ એક અંતર્લાપિકા છે:

કો નિર્દગ્ધઃસ્ત્રિપુરરિપુણા ? કશ્ચ કર્ણસ્ય હન્તા ?

નદ્યાઃ કૂલં વિધટ્યતિ કઃ ? કઃ પરસ્ત્રીરતશ્ચ ?

કઃ સન્નદ્ધો ભવતિ સમરે ? ભૂષણં કિં કુચાનામ્ ?

કિં દુઃસંગાઙ્ગવતિ મહતાં ? માનપૂજાપહારઃ ॥

ત્રિપુરારિ શંકરથી કોણ બળી ગયું? માર: કામદેવ

કર્ણને હણનાર કોણ? નર:=અર્જુન.

નદીના તટને કોણ તોડે છે? પૂર:=પૂર.

પારકી સ્ત્રીમાં આસક્ત કોણ હોય? જાર:=ગાર.

સમરાંગણમાં સન્ન કોણ થાય? પર:=મર્દ.

સ્ત્રીનો શણગાર શું? હાર:=કુલની માળા.

દુર્જનની સંગતથી મહાપુરુષોને શું થાય?

માનપૂજાપહાર:=લોકો તરફથી મળતાં માન અને પૂજનો નાશ.
આવો સચુકિતક ઉત્તર સાંભળી સૌ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યા.

(૨)

ખીજ એવી ટૂટ સમસ્યા ‘માધવદાઘયાનમ્ વૈશાખના તડકામાં પ્રવાસ’ એ શબ્દો આપી રાગને પૂરી કરવા કહ્યું.

જ્યારે કોઈ તૈયાર ન થયું ત્યારે કાલિદાસે વિચાર કરીને હસતે મોઢે નીચેનો ઉત્તર આપ્યો :

“ સન્તશ્ચ લુબ્ધાશ્ચ મહર્ષિસંઘા વિપ્રાઃ કૃષિષ્ઠાઃ સ્વલુ માનર્નાયાઃ ।

કિં કિં સમિચ્છન્તિ તથૈવ સર્વે નેચ્છન્તિ કિં માધવદાઘયાનમ્ ॥

માધવદાઘયાનમ્ માંના મા થી માંડી યા મુધીના છ અક્ષરોને અંતે છેવટનાં નમ્ ઉમેરવાથી બનતા છ શબ્દો તથા સાતમો આ આખો શબ્દસૂમ્રૂદ એ સાતે શબ્દો જેના ઉત્તરમાં જડી આવે તેવા પ્રશ્નો આ અંતર્લાપિકામાં સમાયલા છે.

(૧) સન્તો, (૨) લોભીઆઓ, (૩) મહર્ષિસંઘો (૪) વિપ્રો (૫) કૃષિકારો અને (૬) માનવતાઓ શું ઇચ્છે છે ?

(૧) માનમ્, (૨) ધનમ્, (૩) વનમ્, (૪) દાનમ્, (૫) ધનમ્ = વરસાદ (૬) યાનમ્ = વાહન.

અને (૭) એ સૌ શું નથી ઇચ્છતા ? વૈશાખના તડકામાં પ્રવાસે જવાનું.

સારીયે સભા આ ચમત્કારિક જવાબ સાંભળી એકી અવાજે કવિને ધન્યવાદ દેવા લાગી.

વેદપાઠી વિપ્રોની વહારે

ભુવનેશ્વરી માતાના મંદિરમાં કેટલાક શ્રુતિસ્મૃતિ કંઠાગ્રે કરનાર વેદપાઠી વિપ્રો ઉતર્યા હતા. તેમની ઇચ્છા એક નવીન શ્લોક રચી સંભળાવી ભોજ રાજ પાસેથી લાખ સોનામહોરો મેળવવાની હતી જેથી શુદ્ધગી-ભરની ભૂખ લાંગે. આખરે તો એમની વિદ્યા ગોખણપટ્ટીની હતી એટલે નવો શ્લોક રચવાની બુદ્ધિ કે કલ્પના ક્યાંથી લાવે? ખૂબ ભેળનું દહીં કર્યું ત્યારે તેમનામાંના બે જણે મળીને નીચેનું ચરણ ગોઠવ્યું :

‘(૧) મોજનં દેહિ રાજેન્દ્ર (૨) ઘૃતસૂપસમન્વિતમ્

(૧) હે રાજેન્દ્ર અમને ભોજન આપ (૨) જે ઘી અને દાળ સહિત હોય.’

પરંતુ માથું ખજવાળીને મરી ગયા છતાં આગળ કંઈ ન સૂચ્યું. એટલામાં દૈવયોગે કાલિદાસ ત્યાં પૂજા કરવા આવી ચઢ્યો અને પેલા બ્રાહ્મણોએ તેને ઝાળખ્યો. કવિ તેમની મુસ્કેલી તરત સમજી ગયો અને તેમની માગણી મુજબ બીજું ચરણ રચી આપ્યું :

‘માહિષં ચ શરચ્ચન્દ્રચન્દ્રિકાધવલં દધિ ।

ભેંસના દૂધનું, શરદ્યન્દ્રની ચાંદની જેવું ધોળું દહીં પણ આપો. બીજે દિવસે બ્રાહ્મણોમાં જેમ તેમ કરી દાખલ થઈ ને પેલા બ્રાહ્મણોએ રાજને આશીર્વાદ આપી ઉપલો શ્લોક બોલી બતાવ્યો.

કાવ્યરસિક રાજ તરતજ સમજી ગયો. ક્યાં પહેલા ચરણની શુષ્ક શબ્દરચના અને ક્યાં બીજા ચરણમાંની ઉપમા અને પદલાલિત્ય ? રાજએ કહ્યું : ‘ભૂદેવો ! આકૃતિઃ ગુણાન્કથયતિ’ એ ન્યાયે તમારી સીકલ જ કહી આપે છે કે પહેલું ચરણ તમારું હશે; પણ બીજું ચરણ બીજાનું રચેલું છે. છતાં એ બીજા ચરણની તમને લાખ સોના મહોર આપું છું.’

બ્રાહ્મણોને તો સોના મહોરોનું જ કામ હતું એટલે તે ધનામ લઈને કાલિદાસને અનેક આશિષો દેતા પોતાને ઘેર ગયા.

રાજએ કવિ સામે સૂચક દષ્ટિ નાખી અને હસતા મુખે કવિએ બીજું ચરણ પોતે રચી આપ્યાનો એકરાર કર્યો.

તને નિત્ય ત્રણ પીડા હજી!

‘રોગ અને ચિંતા રૂપી અધ્યાત્મિક પીડા, ચોર કે હિંસક પ્રાણીના ભય જેવી આધિભૌતિક પીડા અને કુદરતના કોપ જેવી આગ, રેલ વગેરેની આધિદૈવિક પીડા-આપની એ ત્રણે પીડાઓ નાશ પામે. ત્રિપીડા નિરસનમસ્તુ । એવો ભોજરાગને ચમત્કારિક આશીર્વાદ આપીને આખી સભાને આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકીશ’ એવો વિચાર કરતો કરતો ગુજરાતનો પ્રખ્યાત પંડિત દુર્ગાનાથ ભોજની બ્રહ્મસભામાં આવી ઉભો.

આવી મોટી સભામાં પ્રખર પંડિતો અને ભોજ જેવા રાગ સમક્ષ બોલવાનો પ્રસંગ તેને કદી આવ્યો ન હતો તેથી સભાક્ષોભ અને સંકાયથી તેના પગ ધ્રૂજવા લાગ્યા અને માથું ફરવા લાગ્યું. પરિણામે ગભરાટના માર્યાં તેણે ભળતો જ આશીર્વાદ આપ્યો કે ‘ત્રિપીડાસ્તુ દિને દિને ! તને રોજ ત્રણ પીડા હજી !’

આ સાંભળી રાગ રોષે ભરાયો અને દરવાન પાસે ધક્કા મરાવી તેને બહાર કાઢવા હુકમ કર્યો. પણ જેવો દરવાન આવી તેને બોચીમાંથી પકડવા જાય છે કે તરત જ “ખબરદાર! એને અડક્યા છો તો !” કહી કાલિદાસે તેને રોક્યો અને આખી સભાનું ધ્યાન કવિ ભણી ખેંચાયું. તેણે કહ્યું: “રાજન! આ દુર્ભાગી દુર્ગાનાથે આપને આશીર્વાદ તો અત્યુત્તમ આપ્યો છે પણ સભાક્ષોભથી બિચારો સમજાવી શકતો નથી. મને વિસ્મય તો એ વાતનો થાય છે કે આ ધુરંધર વિદ્વાનો પણ તેનો મર્મ સમજી શક્યા નથી. તેણે તો—

આસને વિપ્રપીડાસ્તુ શિશુપીડાસ્તુ મોજને ।

શય્યાયાં દારપીડાસ્તુ ત્રિપીડાસ્તુ દિને દિને ॥

એમ કહી (૧) આપની દાનકીર્તિ સાંભળી દૂરદૂરના બ્રાહ્મણો આપને બારણે આવેા અને તેમને આસન વગેરે આપી સત્કાર કરતાં આપ થાકો; (૨) જમતી વેળા બાલબચ્ચાંના કિલકિલાટથી કંટાળેા અને (૩) રાત્રે રમણીઓના રતિવિલાસથી મીઠી મૂઝવણ અનુભવેા એમ બ્યંજનાપૂર્ણ આશીર્વાદ આપ્યો છે. ”

કવિએ કરેલા આ ભાષ્યથી ભોજ એટલેા તો પ્રસન્ન થયેા કે દુર્ગાનાથને જીવતાં સુધી કરી કાઢની યાચના કરવી ન પડે તેટલું ધન આપી સખહુમાન ગુજરાત વિદાય કર્યો.

મારું દારિદ્ર્ય બાળ

“લાવ, બીજું કંઈ ન બને તો ચાર કટકા શેરડીના તો લઈ જઈ. એમ તો અહીંની શેરડી સારી વખણાય છે. રાજા પાસે ખાલી હાથે ન જવાય. કહ્યું છે કે :

રિક્તપાણિર્ન પશ્યેત રાજાનં, દેવતાં, ગુરુમ્ ।

દૈવજ્ઞં, મિષજં, મિત્રં: ફલેન ફલમાદિશેત્ ॥

રાજા, દેવ, ગુરુ, જોષી, વૈદ અને મિત્ર પાસે ખાલી હાથે ન જવું પણ કંઈક ફળ આપી સામું ફળ માગવું.” સુદામાની બીજી જોડી જોવા રોક બ્રાહ્મણ વિવેકશર્મા આવો વિચાર કરી ધોતીયાને છેડે શેરડીના કટકા બાંધી ભોજને ભેટ આપવા ધારાનગર જવા નીકળ્યો.

બ્રહ્મસલા ભરાવાને વાર હતી અને બ્રાહ્મણને પ્રવાસનો થાક લાગ્યો હતો તેથી પાસે જોડેલા માણસોને ‘વખત થાય ત્યારે મને ઉઠાડજો’ કહી તે ઘસઘસાટ બંધી ગયો. પેલા માણસોએ ગમ્મત કરવાને તેના માથા નીચેની પોટલીમાંથી શેરડીના કટકા કાઢી લઈ આવળના કટકા બાંધી પોટલી હતી તેમને તેમ ગોઠવી દીધી. સભા શરુ થઈ એટલે તેમણે તેને જગાડ્યો અને બેઠાં વેંત આંખો ચોળતો પેલી પોટલી જોયા વિના જ બગલામાં મારી તે સફાળો સભામાં દાખલ થયો. ચોગ્ય મોકો મળતાં તેણે પોટલી છોડી શેરડી જ છે એમ માનીને પેલા લાકડાના કટકા રાજાના પગ આગળ મૂક્યા.

બળતણના કટકા જોઈ, રાજા તો રાતોપીજો થઈ ગયો; સભાના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો અને જ્યારે બ્રાહ્મણનું ધ્યાન ગયું ત્યારે તે તો ભય અને ભોંડપને લીધે થરથર ધ્રૂજવા લાગ્યો. તરત જ કાલિદાસે કુનેહથી મામલો સમાવી લીધો. તેણે કહ્યું : “રાજન્ આ ભેટ આપવામાં ગૃહ સંકેત સમાયલો છે. આ બળતણ બતાવી આ બ્રાહ્મણ સૂચવે છે કે, અર્જુને ખાંડવવન બાળી તેમાંનાં કલ્પવૃક્ષોનો નાહક નાશ કર્યો, હનુમાને સોનાની લાંકા પ્રજ્વળી અને શંકરે સૌને સુખદાયી એવા કામદેવને ભસ્મ કર્યો; પણ એથી કેનું કલ્યાણ થયું? એ ત્રણે-માંથી કોઈએ ય દુનિયા આખીને દુઃખદાયક દરિદ્રતાને કેમ ન બાળી? માટે મહારાજ! આ કાષ્ટ વડે આપ મારું દારિદ્ર બાળો.”

રાજા આવો સમસ્યાપૂર્ણ સંકેત સાંભળી પ્રસન્ન થયો અને પેલા બ્રાહ્મણને દશ હજાર સોના મહોરોનું દાન આપ્યું. દાન લઈ બ્રાહ્મણ ભયત્રસ્ત આંખે ચોપાસ જોવા લાગ્યો. આથી રાજાએ આશ્ચર્ય પામી તેના ગલરાટનું કારણ પૂછ્યું. બ્રાહ્મણે ખુલાસો કર્યો : “મહારાજ! આપે મને ધન તો આપ્યું પણ હું જોઉં છું કે જમાનાથી મારી પૂંડળ લાગેલી દરિદ્રતા રૂપી ડાકણ ગઈ છે કે હજી વળગી રહી છે?”

બ્રાહ્મણનું આવું ભોળપણ જોઈ ભોળ અને બ્રહ્મસભા હસી પડ્યાં અને પેલો બ્રાહ્મણ તો કાલિદાસને અનેક મૂંગી આશીષો આપી ચાલતો થયો.

ચોથા ચરણમાં સુધારો

‘આ વૃદ્ધાવસ્થાનાં વસમાં વર્ષો વસુ વિના કેમ વીતશે ? ભોજ-
રાજ પાસે એક નવો શ્લોક રચીને જાઉં તો મારી ભવની ભાવક
ભાંગે’ નાશીકના એક બુદ્ધા બ્રાહ્મણ રામભટ્ટે આવો વિચાર કર્યો અને
શ્લોકનો વિષય શોધવા લાગ્યો.

એટલામાં પોતાના કોઇ મૃત સ્વજનનાં અવશેષ અસ્થિ (કૂલ-
હાડકાં) પુણ્યસહીલા ગોદાવરીમાં પધરાવવા જતો એક માણસ તેને
સામો મળ્યો. અને તેની પાછળ દહીં વેચનારી મહીઆરી મળી.
આગળ જતાં તેણે ચોખાનો લોટ લઇને જતી એક સ્ત્રી અને કોઠથી
સફેદ થઇ ગયેલો એક પુરુષ જોયાં. ભોજનો ઉજ્જવલ યશ આ દ્રશ્યો
સાથે સરખાવી તેણે ત્રણ ચરણ ગોઠવ્યાં :

‘અસ્થિવત્ દધિવન્નૈવ પિષ્ટવત્ કુષ્ટવત્તયા ।

રાજન્તવ યશો માતિ.....

રાજન્! તારો યશ હાડકાં જેવો, દહીં જેવો, ચોખાના લોટ
જેવો અને કોઠ જેવો ઉજળો છે.’ પણ ચોથા ચરણમાં કંઈ ન
સૂઝ્યું ત્યારે પોતાના ધડપણનો ઉલ્લેખ કરવાના ઉદ્દેશથી તેણે ‘વૃદ્ધ-
બ્રાહ્મણશબ્દવત્ બુદ્ધા બ્રાહ્મણના અર્થ: કેશ જેવો’ એટલું ઉમેરી શ્લોક
પૂરો કર્યો અને ધારાનગર જઈ પહોંચ્યો.

કાલિદાસ નગરમાં આવતા નવા બ્રાહ્મણોની ખબર રાખતો
હતો તેથી તેને રામભટ્ટનો મેળાપ થયો. ભોળા બ્રાહ્મણે પોતાના
આગમનનો હેતુ બતાવી ઉપલો શ્લોક કહી સંભળાવ્યો. કવિએ તેને

સારી સલાહ આપી કે “ શ્લોકનાં ત્રણ ચરણ તો બાણે ઠીક છે પણ ચોથા ચરણમાંની હીનોપમા અને અશ્લીલતાથી રાજા રીઝવાને બદલે ખીજશે માટે તેને બદલે ‘ શરચ્ચન્દ્રમરીચિવત્ શરદ્યન્દ્રનાં કિરણો જેવો ’ એટલો ફેરફાર કરશે તો તમારો હેતુ સિદ્ધ થશે. ”

રામભટ્ટે સાબાર અને સહર્ષ તેનો સ્વીકાર કર્યો અને બીજે દિવસે બ્રહ્મસભામાં હાજર થઈ રાજાને આશીર્વાદ આપી કવિના કહ્યા પ્રમાણે સુધારેલો શ્લોક બોલી બતાવ્યો. કાવ્યના પારખુ રાજાએ ચોથા ચરણનું વિશિષ્ટ શબ્દસૌખ્ય તરત જ પકડી પાડ્યું અને પૂછ્યું ‘ વિપ્ર, આ ચોથું ચરણ આગલાં ત્રણથી જુદું કેમ પડી આવે છે ? ’ એટલે બિચારા ભટ્ટજીએ તો ભોળા ભાવે કાલિદાસ ભણી આંગળી ચીંધી એ ચરણ તેમણે સૂચવ્યાનો એકરાર કરી પોતે રચેલું પેલું મૂળ ચરણ કહી દેખાડ્યું. રાજા અને સભા તેના આ નિખાલસ ઉત્તર સાંભળી ખડખડાટ હસી પડ્યાં. “ હા, હવે શ્લોક બરાબર મળ્યો. “ કાલિદાસે ત્યારે તમને ફસાવ્યા ખરું ? ” રાજાએ વિનોદમાં કહ્યું. પણ મનમાં તે સમજી ગયો કે આ ગરીબ અને ધરડા બ્રાહ્મણને કંઈક દ્રવ્ય મળે એ હેતુથી દયાભાવે કવિએ તેનો શ્લોક સુધારી આપ્યો છે તેથી તેણે રામભટ્ટને તેના છેલ્લા દિવસો સુખમાં જાય તેટલું ધન આપી રાજી કર્યો.

નક્ષત્રોનો નવો અર્થ

એકવાર ‘અશ્વિની, પુનર્વસુ, રેવતી, કૃતિકા’ એટલું જ બોલી સભાના ઠાઠથી અંજનયલો અક્ષરશત્રુ કેશવશર્મા રાજના પગ પાસે શ્રીફળ મૂકીને ઉભો રહ્યો.

એટકપુર (ખેડા)નો આ બ્રાહ્મણ જ્યોતિષ શીખવા કાશી ગયે હતો પણ બુદ્ધિની જડતાને લીધે બ્રહ્માક્ષરે ય ભણી ન શક્યો. ત્યાંથી પાછા વળતાં ધારાનગરમાં આવી ‘કૃપા કરી ભોજ પાસેથી મને થોડુંક દ્રવ્ય અપાવો’ એવી તેણે કાલિદાસને કરગરીને વિનંતિ કરી. કવિએ તેને મડામુશીયતે સત્તાવીશ નક્ષત્રોનાં નામ મોઢે કરાવ્યાં અને ‘રાજને આશીર્વાદ આપી નક્ષત્રોનાં નામો બોલી જવાં’ એવી સૂચના આપી તેને બ્રહ્મસભામાં તેડી ગયો. પણ ઉપર મુજબ ચાર જ નામો બોલી તે બાધા માફક ઉભો રહ્યો. આથી રાજાએ કવિને કહ્યું : ‘આ તો કાઠ ઠોક જણાય છે.’

સમયસૂચક કાલિદાસે કહ્યું : ‘નહિ રે ! તેણે તો આપને અર્થ-ગંભીર આશિષ આપી છે કે :

અશ્વિની વસતુ તે નૃપમંદિરે
મંદિરે વસતુ તે પુનર્વસુ ।
રેવતીપતિકનિષ્ઠસેવયા
કૃતિકાતનયવિક્રમો ભવ ॥

રાજન્ અશ્વિની (ઘોડીઓ) અને ઘોડાથી તારી હયશાળા ઉભ-રાજે, તારા મંદિરમાં પુનર્વસુ (લક્ષ્મી) નો વાસ હજો અને રેવતીપતિ બળરામના કનિષ્ઠ ન્હાના ભાઈ શ્રીકૃષ્ણની સેવાના પ્રભાવથી કૃતિકા-પુત્ર કાર્તિકેય જેવું તારું અતુલ પરાક્રમ હજો. ”

કાલિદાસનું આ પિવરણુ સાંભળી કેશવના જીવમાં જીવ આવ્યો અને કવિના માન ખાતર રાજાએ તેને પાંચ હજાર મહાર આપી ખૂશ કર્યો.

અંજળ આશીર્વાદ

‘કવિરાજ ! તમે મારા જેવા કંઈક મંદગતિ માગણોને રાજ પાસેથી દ્રવ્ય અપાવ્યું છે તો મને પણ ન અપાવો ?’ સોમશર્માના આવા કાલાવાલા સાંભળી કાલિદાસે તેને ‘હું સભામાં તેડાવું ત્યારે રાજના ચરણમાં શ્રીફળ મૂકી આશીર્વાદોડ્ડતુ એટલું બોલી ઉભા રહેવું’ એવી સૂચના આપી.

સભામાં રાજને ખૂશમિળજ બેઠેલો જોઈ કવિએ કહ્યું : ‘એક વિદ્વાન વિપ્ર મારે ત્યાં આવ્યો છે; આપની અનુમતિ હોય તો તેને અહીં બોલાવું.’ રાજએ દંડધર સાથે પાલખી મોકલી સોમશર્માને તેડાવ્યા. આખે રસ્તે તે મનમાં ને મનમાં આશીર્વાદોડ્ડતુ એમ રટયાં કરતો હતો. પણ એટલામાં સામેથી જિંટોનું ટોળું આવ્યું. સોમશર્માએ દંડધરને પૂછ્યું કે, ‘અહીં આ પ્રાણીને શું કહો છો ?’ પેલાએ કહ્યું : ‘ઉટ્ટ’ પણ આપણા સોમશર્માના ઉચ્ચારો અશુદ્ધ હોવાથી તેણે ‘ઉશરટ’ એવે ઉચ્ચાર કર્યો અને આમ ખીજા વિચારે ચઢી જવાથી રાજ પાસે જઈને વગર વિચારે ‘ઉશરટસ્તુ’ એમ ભરડી માર્યું.

રાજ અને પંડિતો તો આ અર્થહીન ઉચ્ચારથી આશ્ચર્ય પામ્યા. પણ કાલિદાસે તરત જ ખુલાસો કર્યો કે, ‘આ અક્ષરોથી એક અન્તર્લાપિકા દ્વારા તેણે આપને આશિષ આપી છે કે :

उभया सहितो रुद्रः शङ्करः शूलपाणिना ।

रक्षतु त्वांहि राजेन्द्र दङ्कारबलगर्वितः ॥

રાજેન્દ્ર ! ધનુષ્યના ટંકારથી ગર્વ પામેલા ત્રિશૂળધારી શંકર-રુદ્ર-ઉમા સહિત આપનું રક્ષણ કરો !”

રાજ આ હાજર જવાબથી ખૂશ થયો અને સોમશર્માને યથાયોગ્ય દ્રવ્ય આપી સંતુષ્ટ કર્યો.

રાવણનું ખરું નામ રાલણ?

ભૂવનેશ્વરીના મંદિરમાં ચાર ચેલાઓ સાથે ભવ્ય દેખાવના એક સાધુએ આસન જમાવ્યું હતું. સાધુ બાવા તો મૌન પાળતા હતા પણ તેના શિષ્યો દ્વારા ગામમાં સમાચાર ફેલાયા કે તે તો કાલિદાસના ગુરુ છે.

‘કવિ! તારા ગુરુદેવ અહીં આવેલા છે અને તું તો મને કંઈ કહેતો જ નથી!’ રાજાને કાને ઉપલી વાત આવતાં તેણે પૂછ્યું: ‘તું તેમનાં દર્શને તો જાય છે ને?’

‘કેમ નહિ? હું તો હંમેશાં જઉં છું. માત્ર આપને વાત કરવી વિસરી ગયો.’ કાલિદાસે હાંડે પેટે જવાબ આપ્યો.

રાત્રે કવિ પેલા વેષધારી ગુરુ પાસે ગયો અને ‘મારે એકાંતમાં કંઈ વાત કરવી છે’ કહી પેલા ચેલાઓને તેણે બહાર કાઢ્યા. સાધુ સમજી ગયો કે આ જ કવિ કાલિદાસ છે. તેથી પોતાની પોલ ખૂલી જતાં હવે નાહક ફજેત અને હેરાન થઈશ એવા ડરથી તેણે હાથ જોડીને કવિને કહ્યું: “મને માફ કરો, હું તો ભ્રાજ રાજા પાસેથી કંઈક દ્રવ્ય અપાવશે એવી આશાથી તમારા પ્રતિપક્ષી પેલા બિંબુશર્મા પાસે ગયો હતો. મને તેણે આ વેષ કાઢવા શીખવ્યું હતું. હું તો એક ગરીબ અને અશિક્ષિત બ્રાહ્મણ છું. હવે મારી લાજ તમારે હાથ છે.”

“હશે, તારે તો પૈસાનું જ કામ છે ને? શીકર નહિ. કાલે રાજા તને બ્રહ્મસભામાં બોલાવે અને કંઈ પૂછે તો મારા તરફ આગળી કરવી.” બ્રાહ્મણ ઉપર દયા આવવાથી કવિએ તેને યુક્તિ બતાવી.

ખીજે દિવસે રાજ્યે કાલિદાસના ગુરુને માનપૂર્વક તેડાવી એક સિંહાસન ઉપર પોતાની સન્મુખ બેસાડ્યા. પછી તેમને પ્રણામ કરી રાજ્યે કવિને કહ્યું : ‘ મારી ઈચ્છા તેમની સાથે કંઈક વાર્તાલાપ કરવાની છે. ’

‘ બેશક, ખૂશીની વાત છે. તેઓ સર્વ વાતે સમર્થ છે. એટલું જ કે તેમના જવાબો હંમેશા દુંકા-સૂનાત્મક-અને મોઢમ હોય છે ’ કવિએ ઉત્તર આપ્યો.

હવે રાજ્યે ગુરુને પૂછ્યું : “ લંકાપતિ દશાનનને કેટલાક ‘ રાવણ ’ કહે છે અને કાઈ ‘ રાવન ’ કહે છે; તો બેમાંથી ખરું શું ? ”

ગુરુજી ગુંચાયા. બાપ જન્મારે આવી સલા તેમણે જોઈ ન હતી તેથી તે તો ડઘાઈ જ ગયા હતા. કવિ સામે આંગળી ચીંધવાને બદલે તેણે ‘ રા...રાલણ ’ એમ બાંસી માર્યું.

‘ કાલિદાસના ગુરુ આવા ! ’ એમ વિચારી સૌ વિસ્મય પામ્યા. રાજ્યે ફરી પૂછ્યું : “ રાલણ શા ઉપરથી કહે છે ? ” આનો ઉત્તર ન સૂઝવાથી તેણે કાલિદાસ ભણી આંગળી કરી અને તરત જ કવિએ ખુલાસો કર્યો :

“ મકારઃ કુમ્મકર્ણે ચ મકારશ્ચ વિર્ભાષણે ।

તયોર્જ્યેષ્ઠે કુલત્રેષ્ઠે મકારઃ કિં ન વિચિત્રે ॥

“ કુંભકર્ણ અને વિર્ભાષણના નામમાં ભકાર છે તો તેમના મોટ ભાઈના નામમાં ભકાર કેમ ન હોવો જોઈએ ? ”

કવિના આ ચમત્કારિક અને સચુક્તિક જવાબથી ખૂશ થઈને રાજ્યે તેના ગુરુને લાખ સોના મહોરો આપી.

સરસ્વતીના ત્રાજવામાં

કાલિદાસના વિરોધી પંડિતોના નિસ્તેજ ચહેરા આજે ચમકી ઊઠ્યા હતા અને કાલિદાસનું નૂર ઉતારનાર કોઇ આખ્યો ખરો એવી આશાભેર સૌ બ્રહ્મસભામાં નવા આવેલા કાશીના પ્રખ્યાત પંડિત શ્રીકંઠ ભવભૂતિ ભણી ગ્રીણી નજરે જોઇ રહ્યા હતા.

ભવભૂતિનો ટટાર અને તેજસ્વી સીનો જ તેના ગર્વ અને ગૌરવની ઘોષણા કરતો હતો. પોતાના વાણી ઉપરના પ્રભુત્વ માટે તેને અનહદ અભિમાન હતું એ તો સૌ વિદ્વાનો તેનાં નાટકો : ઉત્તરરામચરિત અને માલતીમાધવ ઉપરથી જાણતા હતા. તેણે તો છાતી કોકાને જીંઘે ચોક જાહેર કર્યું હતું કે,

‘યં બ્રહ્માણમિયં દેવી વાગ્વચ્યેવાનુવર્તતે । જે બ્રાહ્મણને (પોતાને) વાગીશ્વરી (વાણીની દેવી) રાખેલી-વશ કરેલી-સ્ત્રી હોય તેમ અનુસરે છે.’

‘યે કેચિદિહ જગતિ પ્રથયન્ત્યવજ્ઞાં
જાનન્તુ તે કિમપિ તાન્પ્રતિ નૈષ યત્નઃ ।

જે કોઇ આ જગતમાં ખીજની અવગાનનિંદા કરે છે તેઓ જાણી લે કે આ ગ્રન્થ તેમના જેવા માટે લખ્યો નથી.

વળી કાલો હ્યયં નિરવધિઃ વિપુલા ચ પૃથ્વી । કાળ અનંત છે અને પૃથ્વી વિશાલ છે માટે આજે અહીં બલે મારી કદર કોઇ ન કરે પણ એક વખત એવો જરૂર આવશે કે જ્યારે આ પૃથ્વીપટ મારા સાહિત્ય સર્જનનાં સાચાં મૂલ મૂલવનાર માનવી નીકળી આવશે.’ આવી તો

તેને પોતાની કાવ્યપ્રતિભાની પાકી પ્રતીતિ, અખૂટ શ્રદ્ધા અને તજજન્ય સ્વાભાવિક ખુમારી હતી.

ભોજરાજને આશીર્વાદ આપી તેણે પોતાની પ્રગલ્ભતાનો પરિચય કરાવતાં વચનો ઉચ્ચાર્યાં :

“પારિજાત પોતાનાં પ્રદુલ્લ પુખ્તોમાંનો પરાગ ચાખવાને ભમરાઓને નોતરવા નથી જતું”, તેમ જ ચન્દ્ર પણ પોતાની ચાંદનીની મઝા માણવાને ચક્રાર પક્ષીઓને પગે પડી પ્રાર્થનો નથી; પરંતુ તેઓ જાતે જ સામાં શોધતાં આવે છે.* રાજન્ ! એવી જ રીતે અમે પણ અમારી વાણીના માધુર્યનો રસાસ્વાદ ચાખવાને કોઈને આમંત્રણ આપતા નથી પણ આપમેળે જ વિદ્વાનો તેના આસ્વાદથી આકર્ષાઈ આવે છે. અને એકવાર જે તેનો સ્વાદ ચાખે છે તેમનાં મન મુગ્ધ બની જાય છે એટલે તેઓ તો અહોરાત્ર તેના આસ્વાદન માટે ઉત્સુક જ રહેવાના. પછી અમારી વાણીનો રસ ચાખવાને અપાત્રાને વ્યર્થ પ્રાર્થના કરવાનું અમારે શું પ્રયોજન ?”

“ મહારાજ, અમારી પાસે હાથી, ઘોડા કે પાલખી નથી, હીરચીર કે હેમનાં આભૂષણો નથી, આતિથ્યની કીમતી સાધનસામગ્રી નથી કે નોકર ચાકર પણ નથી. પરંતુ આખીયે આલમના વિદ્વાનો અને વિદ્યારસિકોના દિલ અને દિમાગને રસથી રીઝવી સર કરે એવી નિર્દોષ વિદ્યા છે, જેના પ્રભાવથી તેઓ સામે ચાલીને અમને આદર આપે છે. ”

ભવભૂતિની આ ગર્વભરી ઘોષણા કવિ બાણના પૂત્ર ભૂપણથી સહન ન થઈ. તેને આથી પોતાના પિતા કાદંબરીકારની અવસા થયેલી લાગી એટલે તેણે તરત જ આવેશમાં આવી પ્રતિવાદ કર્યો :

“ ભૂંડા ભવભૂતિ ! આ તારી કાશીની સલા નથી; આ તો ધારાના ધણીની અહ્મસલા છે. માટે વૃથા ગર્વ ન કર. શું તું નથી જાણતો કે હૃદયના મર્મને સોંસરા વીંધનાર બાણ (૧ તીર, ૨ તેનો પિતા) ની હાજરીમાં સામાના હૈયામાંથી એક નિશ્વાસ પણ નીકળી શકતો નથી તો

* સરખાવો: ન રત્નમન્વિષ્યતિ, મૃગ્યતે હિ તન્-રત્ન કોઈ ને શોધવા જતું નથી, પણ લોહો જ તેને ઢૂંઢે છે.—કાલિદાસ

ભા. ૧૦

પછી અલંકારોના આડંબરવાળી વ્યવસ્થિત વાણી તો ક્યાંથી જ નીકળી શકે ? ”

આ સાંભળી ભવભૂતિનો રોષ ભભૂકી ઊઠ્યો અને શબ્દોની સાહ-મારી જમી.

“ અરેરે ! મહામુશીબતે જ્યાંથી ત્યાંથી તાણી આણેલાં થોડાંક પદોનો ગોઠવનાર બાણ, જેને વાણી વશ્ય છે એવા મારી સાથે હોડ બાંધવાના કેડ સેવતો હોય તો તો આ અધોર કળિકાળમાં ઘડના ઘડનાર કુંભાર અને સારીયે સૃષ્ટિના ઘડનાર બ્રહ્મા વચ્ચે પ્રગ્નપતિપદ માટે હોંસાતુંસી થયા વિના ન રહે. પોતાને પણ પાંખો છે અને આકાશમાં ઉડી શકે છે એવો દાવો કરી ગરુડ પાસે માગ મૂકાવવા નીકળેલા આ મચ્છરનો મત્સર તો જુઓ !

“ અરે ! બાણની વાણી તો શું પણ તમારા પ્રખ્યાત કવિ કાલિદાસની વાણી કદાચ મારી વાણી સાથે અર્થરહસ્યમાં સમાન થવાની હરીફાઈમાં ઉતરે તો પણ, રખેને પાછી પડીશ એવા ભયથી ધ્રૂજતે પગલે બહુ તો મારી હરોળમાં ઊભી રહે; પણ મારી વાણીથી ચઢી તો ન જ શકે.”

ભવભૂતિની આ ગર્વોન્મત્ત ગર્જના સાંભળી નમ્રતાની મૂર્તિ જેવો કાલિદાસ હસતે મુખે બોલ્યો : “ સખા ભવભૂતિ ! નિઃસંશય તું મહાકવિ છે. પણ આપણા બે વચ્ચેનો તફાવત તો શાંકર સમાન એક આ ભોજ રાજાજ જાણી શકે તેમ છે.”

સલામાં સૌની આંખો કાલિદાસ અને ભવભૂતિ ઉપર મંડાઈ. ભોજે બંનેને એક નવચૌવનાની રતિકીડાની પરાકાષ્ટાનું વર્ણન કરવા કહ્યું. બંનેએ અકકેક શ્લોક રચી રજુ કર્યો. રાજાએ ચૂકાદો આપ્યો : “ બંનેની રચનાને સરખી કહેવી એ વાણીની વિડંબના કરવા જેવું છે. સાચું કહું તો કાલિદાસની કવિતા ઉત્કૃષ્ટ છે. ખરોખર ! કાલિદાસ કોઈ દૈવી પુરુષ છે.”

“ મહારાજ ! આપણો મુખ્ય મુદ્દો તો એ છે કે કાની કવિતા વધુ સરસ છે. દૈવી, અદૈવીની અહીં વાત જ ક્યાં છે ! ” ભવભૂતિનાં ભવાં

સંક્રાન્તિયાં.

“ ભવભૂતિ ! મને વધુ શા માટે બોલાવે છે ? ‘ કેવડાની કળીની અણીના સૌન્દર્ય જેવું એ યૌવનાનું મનદહાસ્ય જણાતું હતું. ’ કાલિદાસનું એ વચન જ તારા કાવ્યને ટપી જાય છે. ” ભોજે ખુલાસો કર્યો. પણ તેથી ભવભૂતિ ક્યાં માને તેમ હતો. તેણે તો કહી દીધું કે રાજ્યે કાલિદાસનો પક્ષપાત કર્યો છે.

પોતાની ખાતર રાજ્યની આમ અપકીર્તિ થાય તે કાલિદાસને ન ગમ્યું. તેણે તોડ કાઢ્યો. “ બધી ભાંજગડ મૂકી, ચાલો, આપણે દેવી ભુવનેશ્વરીના મંદિરે જઈએ. ત્યાં અમારા બંનેના શ્લોક અંકકેક પદ્મામાં મૂકી ભવભૂતિ જ પોતાને હાથે તોલી જીએ. ”

સૌએ આ સૂચના સ્વીકારી લીધી અને બધા ભુવનેશ્વરીના મંદિરે ગયા. તોલ કરતાં ભવભૂતિનું પદ્મું જરાક ઊંચે ગયું. પરંતુ જગતમાં ભવભૂતિની કાવ્યપ્રતિભા ઝાંખી પડે એ દેવીને યોગ્ય ન લાગવાથી તેમણે પોતાના કાને ભરાવેલા પુષ્પની પરાગરજ તેમાં નાખી અને બંને પદ્માં સરખાં થયાં. કાલિદાસે તરત જ ભેદ બોલ્યો. તે બોલ્યો :

“ મારા સૌભાગ્યની સીમા નથી. જીએ, ભવભૂતિવાળું પદ્મું હલકું જણાતાં દેવી સરસ્વતી પોતાના કર્ણફૂલની રજ તેમાં નાખીને બંનેને સરખાં કરે છે ! ”

આમ જે પ્રસંગ માત્ર દેવી, ભવભૂતિ અને પોતે એ ત્રણ જ જણ સમજ્યા હતા તે જાહેર કરી કવિએ દેવીને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. ભવભૂતિ પણ દેવીને ચરણે નમ્યો અને તેણે ભોજ રાજ્યની કાવ્યપરીક્ષા અને કદરદાનીનો મુક્તકંઠે સ્વીકાર કર્યો. રાજ્યે બંનેને સો સો મદ્દ ઝરતા હાથીઓ ભેટ આપ્યા.

ડાબા હાથનો અધિકાર

(બાણની ખો ભૂલાવી)

સૂર્યાસ્તનો સમય હતો. ભોજરાજ ઉદ્યાનમાં લટાર મારવા નીકળ્યો હતો. કાલિદાસ અને કાદંબરીકાર બાણભટ્ટ તેની સાથે હતા. જમણા હાથ તરફ કાલિદાસ અને ડાબા હાથ તરફ બાણ હતા.

બાણે કાલિદાસને ઉતારી પાડવાના ઉદ્દેશથી ડાબા હાથનાં વખાણ કરતાં નીચેનાં ત્રણ ચરણ રચ્યાં :

“ ગૃહાત્યેષ રિપોઃ શિરઃ પ્રજવિનં કર્ષત્યસૌ વાજિનમ્
ધૃત્વા ચર્મધનુઃ પ્રયાતિ સતતં સંપ્રામભૂમાવપિ ।
દૃતં ચૌર્યરતિક્રિયે ચ શપથં કુર્યાન્ન વામઃ કરઃ

આ ડાબો હાથજ શત્રુનું શિર પકડે છે; પાણીપંથા ઘોડાને લગામ ખેંચી તેજ રોકે છે અને સમરભૂમિમાં ધનુષ્યની પાણી પણ સદા તેજ ખેંચી રાખે છે. વળી જુગાર રમવાનું, ચોરી કરવાનું, પરસ્ત્રીનો સ્પર્શ કરવાનું કે તાળી વડે સોગંદ આપવાનું હલકું કામ તે કરતો નથી. (એ બધું જમણા હાથને સોંપ્યું !)

પણ ચતુર કાલિદાસ કંઈ કમ ન હતો. બાણ ચોથું ચરણ પૂરું કરે તે પહેલાંજ તેણે નીચેનું ચરણ રચી શ્લોક પૂરો કર્યો :

‘ દાનાનુદ્યમતાં વિલોક્ય વિધિના શૈંચાધિકારીકૃતઃ ॥

પણ દાન દેવાનું ડાબો હાથ શીખ્યો ન હોવાથી વિધાતાએ તેને જ ગુદાપ્રક્ષાલનનું ગંદું કામ સોંપ્યું છે.”

કમાલ કરી. કાલિદાસના એક જ ચરણથી બાણ ભટ્ટની બાજુ બાંધી વળી અને ઉલટો ભોંટો પડ્યો. ત્યારથી તે કાલિદાસની સ્પર્ધા કરવાની ખો ભૂલી ગયો.

ખારો ખોદે તે પડે

‘જા, આ એક શ્લોક બ્રહ્મસભામાં જઈ ભોજ રાજને આપજે’
કહી કાલિદાસના વિરોધી ધનંજય કવિએ પોતાના શિષ્યને નીચેનો
શ્લોક લખી આપ્યો.

‘અપશબ્દશતં માઘે ભારવૌ ચ શતત્રયં ।

કાલિદાસે ન ગણ્યન્તે નૈક એવ ધનંજયે ॥

માઘ પંડિતનાં કાવ્યોમાં વ્યાકરણના દોષવાળા અપશબ્દો સો છે,
ભારવીની કૃતિઓમાં ત્રણસો છે અને કાલિદાસનાં કાવ્યોમાં તો
ગણી યે ન શકાય એટલા બધા છે. પરંતુ એક માત્ર ધનંજયની
કવિતામાં એવો એક પણ અપશબ્દ નથી.’

દૈવયોગે રસ્તે જતાં કાલિદાસે પેલા શિષ્યને કુતુહલવશ ઉપલો
શ્લોક વાંચતાં જોયો. બિચારો શિષ્ય કાલિદાસને દીઠે ઓળખતો ન
હતો. કવિએ સહાનુભૂતિભર્યાં સ્વરે તેને પૂછ્યું: “કેમ, ક્યાં જાઓ
છો?” એટલે તેણે પેલો શ્લોક કવિના હાથમાં આપી કહ્યું: ‘હું મારા
ગુરુ ધનંજયની આજ્ઞાથી ભોજ રાજ પાસેથી આ નવો શ્લોક ખતાવી
લાખ મહોરો લેવા જઈ છું.’

કાલિદાસ ધનંજયનો દુષ્ટ હેતુ તરતજ કળી ગયો. તેણે વિચાર્યું
કે હવે તો હું ધનંજયને જ મૂર્ખ ઠરાવું ત્યારે ખરો. તેણે પેલા શિષ્યને
કહ્યું: “વાહ ગુરુગમથી શ્લોક તો સારો રચ્યો છે, પણ શ્લોકના
પહેલા શબ્દમાં અપ ને બદલે એક જ કાનો વધારી આપ કરશે તો રાજ
ખૂબ જ રાજ થશે નહિતર તારા ગુરુની અપકીર્તિ થશે. શિષ્યે ભોળા
ભાવે એક કાનો ઉમેર્યો. તેને બિચારાને અર્થની કશી ગતાગમ થોડી જ હતી.

સભામાં જઈ શિષ્યે પેલો શ્લોક વાંચી સંભળાવ્યો. અપશબ્દ ને બદલે આપશબ્દ મૂકવાથી આખો અર્થ જ ફરી ગયો. આપ નો અર્થ પાણી થાય છે. તે પ્રમાણે ‘માધના કાવ્યમાં જેનો અર્થ પાણી થાય એવા સો શબ્દો છે, ભારવીમાં ત્રણસો છે અને કાલિદાસમાં અગણિત છે પણ ધનંજયને એક માત્ર આપ સિવાય પાણીનો પર્યાયવાચક બીજો એકકે શબ્દો આવડતો નથી’-એવો અર્થ થયો. અર્થાત્ ધનંજયનું શબ્દજ્ઞાન અત્યંત અદ્ય છે.

આખી સભા અને રાજા આવો શ્લોક સાંભળી આશ્ચર્ય પામ્યા અને સર્વત્ર ધનંજયની હાંસી થવા લાગી. પેલો શિષ્ય બિચારો નીચું મોં ઘાલી તેના ગુરુ પાસે ગયો અને બધી વાત કહી. ધનંજય સમજી ગયો કે રસ્તામાં મળેલો માણસ કાલિદાસ સિવાય બીજો કોઈ ન હતો. શરમના માર્યા તે દ્વારાનગર છોડીને કનોજ ચાલ્યો ગયો, ‘ખાડો ખોદે તે જ પડે’ તે આનું નામ.*

* કે વા ન સ્યુઃ પરિભવપદં નિષ્ફલારમ્ભયત્નાઃ।

કેા હાંસીનો વિષય ન બને આદરી યતન મિથ્યા?

(કાલિદાસ મેધહૂત)

જીતવા જતાં જીતાઈ ગયો

ધનંજય હજી કાલિદાસ ઉપરનું વેર વિસર્યો ન હતો. હજીય તે વાદવિવાદ કરી કાલિદાસને હરાવવાની હોંસ રાખતો હતો. આથી એક દિવસ તે એકલો જ કંતોજથી ધારાનગર જવા નીકળ્યો. ધારાનગર એકાદ ગાઉ દૂર હતું એટલામાં તેને એક છોકરી સામી મળી.

ધનંજયે પૂછ્યું: ‘એટા, તું કોની કન્યા છું?’

છોકરીએ સમસ્યાપૂર્ણ ઉત્તર આપ્યો:

“ હર હર સ્મરતે નિત્યં बहुजीवप्रतिपालकः ।

अरण्ये वसति नित्यं तस्याहं कुलबालिका ॥

જે હંમેશાં (ઘેટાં અને બકરાંને હાંકવા) ‘હર હર’ બોલ્યાં કરે છે, બહુ પ્રાણીઓ (ઘેટાં, બકરાં) પાળે છે અને સદા વનમાં જ રહે છે તેવા (ભરવાડ) ની હું પુત્રી છું.” આવો ચમત્કારિક જવાબ સાંભળી ધનંજય વિસ્મય પામ્યો.

નગરની ભાગોળે તેણે કેટલીક પનિહારીઓ જોઈ અને એક જણીને પૂછ્યું: ‘બહેન, તું કોણ છે?’ પેલી સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો:

“ चतुर्मुखो न च ब्रह्मा वृषारूढो न शङ्करः ।

अकाले वर्षते मेघस्तस्याहं कुलबालिका ॥

જેને ચાર મુખ છે છતાં બ્રહ્મા નથી, બળદની સ્વારી કરે છે છતાં શંકર નથી અને ચોમાસું ન હોય તો પણ (રસ્તાઓ ઉપર પાણી છાંટા) વરસાદ વરસાવે છે અને છતાં જે મેઘ નથી—એવી પખાલના માલીક પખાલી (ભીસ્તી) ની હું પુત્રી છું.”

આવો આશ્ચર્યજનક ઉત્તર સાંભળી ધનંજયે ખીજ સ્ત્રીને તેની બાતિ વિષે પ્રશ્ન કર્યો એટલે તે બોલી :

“ પંચપ્રિયા ન પાંચાલી, દ્વિજિહ્વા ન ચ સર્પિણી ।

વાનરી ન ચ કૃષ્ણાસ્યા તસ્યાહં કુલબાલિકા ॥

જે પાંચ પતિની પત્ની છે (પાંચ આંગળીઓ પકડે છે) છતાં પાંચાલી (દ્રૌપદી) નથી, જેને બે જુલ છે છતાં સાપણુ નથી અને જેનું મોં કાળું છે છતાં વાંદરી નથી એવી કલમ વડે કમાનાર મહેતાજીની-આપારીના મુનીમની-હું કન્યા છું.”

આ સાંભળી, કુતુહલ વધવાથી તેણે ત્રીજી સ્ત્રીને ઉપર મુજબ પૂછ્યું. પેલી સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો.

“ નિત્યં જુહોતિ દ્રવ્યાણિ ચૌર્યકારી દિને દિને ।

શત્રુમિત્રૌ ન જાનાતિ તસ્યાહં કુલબાલિકા ॥

જે રોજ અગ્નિમાં દ્રવ્ય (સોનું, રુપું) હોમે છે; રોજ ચોરી કરે છે અને (ચોરવામાં) શત્રુ કે મિત્રનો ભેદ રાખતો નથી (અર્થાત્ સૌનું સોનું ચોરે છે) એવા (સોની)ની હું પુત્રી છું.”

આગળ જતાં એક ખીજ સ્ત્રી મળી. ધનંજયે પૂછપરછ કરતાં તેણે પોતાની ઓળખાણ આપી કે :

“ બાહુ દ્વે તુ શિરો નાસ્તિ નાસ્તિ અંગુલિકા દશ ।

તસ્યોત્પત્તિકરો યસ્તુ તસ્યાહં કુલબાલિકા ॥

જેને બે બાહુ (બાંહો) છે પણ માથું કે દશ આંગળીઓ નથી એવા (પહેરણ) ના બનાવનાર (દરજી) ની હું દાકરી છું.”

જે નગરની હલકા વર્ણની સ્ત્રીઓ પણ આટલી ચતુર છે ત્યારે તેના નાગરિકાની ચતુરાઈની તો વાત જ શી કરવી ? અને એવા ચતુર જનોનાં ચિત્તને વશ કરનાર કાલિદાસના ચાતુર્યનું તો પછી પૂછવું જ શું ! આવો વિચાર કરી ધનંજય દિગ્ ગઈ ગયો. છતાં લોકચાતુર્યની વધુ પરીક્ષા કરવાના હેતુથી તેણે જે મળે તેને પૂછવાનું ચાલુ રાખ્યું. થોડુંક

ચાલતાં તેને ત્રણ સ્ત્રીઓ મળી. ધનંજયના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તેમાંની એક બોલી :

“ નિર્જીવા જીવિતા વાપિ શ્વાસોચ્છ્વાસાદ્વિશેષતઃ ।

કુટુમ્બકલહો નાસ્તિ તસ્યાહં કુલબાલિકા ॥

જે નિર્જીવ છે છતાં જીવતી જણાય છે કારણ કે તેના શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલે છે, અને આ શ્વાસ જોરથી ચાલે છે પણ તેનું કારણ કુટુંબકલેશ નથી એવી (ધમણ) વડે જે ધંધો કરે છે તેવા લુહારની હું પુત્રી છું.”

અને બીજી સ્ત્રીએ પોતાનો પરિચય આપ્યો કે,

“ દ્વિરાજી નગરી ચૈકા નિત્યં યુદ્ધં ચ જાયતે ।

તદુત્પત્તિકરો યસ્તુ તસ્યાહં કુલબાલિકા ॥

એક નગરીમાં બે રાજા છે અને તેમના વચ્ચે રોજ યુદ્ધ ચાલે છે. પરંતુ તેના પરિણામે સુંદર ચીજો બને છે એવા ખરાદી-સંઘાડીયા-ની હું પુત્રી છું.”

ત્રીજીએ પણ સમસ્યામાંજ ઉત્તર આપ્યો કે,

“એકં ચક્રં ન સૂર્યરથઃભૂમૌ તિષ્ઠતિ સારથી ।

અગસ્તિતાતનિર્માણં તસ્યાહં કુલબાલિકા ॥

જેને એક જ પૈદું છે પણ તે સૂર્યનો રથ નથી, વળી જેનો ચલાવનાર જમીન ઉપર બેસે છે અને જેના ચાલવાથી અગસ્ત્ય મુનિના જનક (ધડા) નું નિર્માણ થાય છે એવા ચાક ચલાવનાર કુંભારની હું કન્યા છું.”

ચાલતાં ચાલતાં ધનંજય કવિ ધારાનગરમાં દાખલ થઈ ચૂક્યો. દરવાજામાં જ તેને એક માળી મળ્યો. તેની પછેડીમાં કેરીઓ બાંધેલી હતી. કવિએ તેને પૂછ્યું : ‘ભાઈ, તારી પાસે આ શું છે?’

માળીએ કહ્યું :

“વૃક્ષામ્રવાસી ન ચ પક્ષીજાતિઃ

પુંસશ્વનામા ન ચ રાજપુત્રઃ ।

સુવર્ણકાયઃ ન ચ હેમધાતુ-

સ્તૃણં ચ શય્યા ન ચ રાજયોગી ॥

જે આડની ટોચ ઉપર રહે છે છતાં પક્ષી નથી, જે નામે નર (આત્ર : આંખો) છે પણ રાજપુત્ર નથી, જેની સોના જેવી કાન્તિ છે પણ સુવર્ણ નથી અને જે ઘાસમાં સૂવે છે પણ રાજયોગી નથી એવું એ આત્રક્ષ છે.”

એટલામાં બીજો માણસ કોઈ બીજી જાતનાં ફળ લઈને જતો મળ્યો. પૂછપરછના ઉત્તરમાં તેણે જવાબ આપ્યો :

“વૃક્ષસ્યાગ્રે ફલં દૃષ્ટં ફલાગ્રે વૃક્ષ એવ ચ ।

અકારાદિ સકારાન્તં યો જાનાતિ સ પણિતઃ ॥

આ ઉપર જે ફળ જેવું લાગે છે પણ નીચે ઉતાર્યા પછી બીજાં ફળોને મુકાબલે વૃક્ષ જેવું દીસે છે: જેનો પહેલો અક્ષર અ અને છેલ્લો અક્ષર સ છે, એવા આ ફળને જે ઓળખે તે ખરો પંડિત કહેવાય. જે ન સમજી શકે તો કહું છું કે આ અતેનાસ છે.”

ધનંજયે આસપાસ જોઈ વિચાર્યું કે હું આ ફળને ન ઓળખી શક્યો એ કોઈ બીજું જાણતું નથી તે સારું થયું; નહિતર મારી પંડિતાઈ ઉપર પાણી ફરી વળત. આગળ ચાલતાં કપડા વડે ઢાંકીને કંઈક ફળ ભરેલી ટોપલી લઈને જતી એક સ્ત્રી તેણે દીડી. ધનંજયના પ્રશ્નના જવાબમાં તે સ્ત્રી બોલી :

“વૃક્ષાગ્રવાસી ન ચ પક્ષીરાજઃ

સ્વવસ્ત્રધારી ન ચ સિદ્ધયોગી ।

જલં ચ વિભ્રન્ન ઘટો ન મેષ—

શ્ચિનેત્રધારી ન ચ શૂલપાણિઃ ॥

આડની ટોચે રહે છે છતાં તે ગરુડ નથી; વસ્ત્રધારી ચીર પહેરે છે પણ સિદ્ધયોગી નથી; જળથી ભરપૂર છે છતાં નથી ઘટો કે નથી મેષ; તેમ જ ત્રણ નેત્ર હોવા છતાં શંકર નથી; એવું આ ફળ છે.”

પણ ધનંજય આ સમસ્યાનો મર્મ સમજી ન શક્યો. તેણે મનમાં વિમાસ્યું કે જો આ સ્ત્રીનો સામાન્ય કોયડો હું કળી શકતો નથી તો પછી કાલિદાસને તે હું શું જીતવાનો? ધનંજયની મૂઝવણ સમજી જઈ તે સ્ત્રીએ હસીને ખુલાસો કર્યો કે. “પંડિતજી, આ તો નારિયેળ છે.”

એ જ અરસામાં ત્યાં થઈને એક કાસદ કોઈકનું ઘર પૂછતો પૂછતો નીકળ્યો. ધનંજયે તેને પૂછ્યું: “ભાઈ, એવું તે તારે શું આપવાનું છે કે આમ ઘેર ઘેર પૂછતો ફરે છે?” પેલાએ ઉત્તર આપ્યો:

“અપદો દૂરગામીં ચ સાક્ષરો ન ચ પંડિતઃ ।

અમુખઃ સ્ફુટવક્તા ચ યો જાનાતિ સ પંડિતઃ ॥

જેને પગ નથી છતાં દૂર દેશાવર જાય છે અને જે સાક્ષર-અક્ષરવાન-છે છતાં પંડિત નથી; જેને મોઢું નથી છતાં સ્પષ્ટ સંદેશો પહોંચાડે છે; જે આ સમજે તે જ ચતુર છે. સમજ્યા? આ તો ટપાલના કાગળો છે.”

માર્ગમાં એક ગાંધી દુકાનને ઓટલે બેસીને કશી વસ્તુ સાફ કરી રહ્યો હતો. કવિ એ ચીજ ઓળખી ન શક્યો ત્યારે ગાંધીએ કહ્યું:

“અર્થ વસતિ કૈલાસે અર્થ ગાયકમન્દિરે ।

સંપૂર્ણ વણિજાગારે યો જાનાતિ સ પંડિતઃ ॥

આ ચીજના નામનો અર્થો ભાગ (હર) કૈલાસમાં વસે છે અને ખીજો અર્થ ભાગ (તાલ) ગવૈયા પાસે રહે છે; જ્યારે એ બે અર્થો શબ્દો મળી જે આખું નામ બને છે તે ચીજ (હરતાલ) વેપારીની દુકાને મળે છે.”

છેવટે તેણે એક નાવિકને દીડો. તેણે વિચાર્યું કે આ અનઘડ આદમીમાં તે ચતુરાઈ ક્યાંથી હશે? જતાં લાવ પૂછું. એમ ધારી તેણે કહ્યું: “ભાઈ, તારા ગુજરાનનું સાધન શું છે?” અને પેલા એ ખુલાસો કર્યો:

“વને જાતા વને ત્યક્તા વને તિષ્ઠતિ નિત્યશઃ ।

પણ્યસ્ત્રી ન તુ સા વેશ્યાયો જાનાતિ સ પંડિતઃ ॥

જે વનમાં (ઝાડના લાકડામાંથી) જન્મી છે; જેને હું વન (જલ) માં છોડીને આવ્યો છું અને હંમેશાં જે વન (જલ) માં જ રહે છે, જે પૈસા લઈને સેવા કરે છે પણ વેશ્યા નથી તે મારા આજીવિકાના સાધનને જે જાણે છે તે જ વિદ્વાન છે.”

પણ ધનંજયની વિદ્વતા તો આ અક્ષેપથી ચઢે તેવી સમસ્યાઓ

સાંભળીને ક્યારની વિસ્મયના વમળમાં પડી ગઈ હતી. તેથી તેને મૂઝાયલો બોઈ નાવિકે કહ્યું કે, ‘મારું ગુજરાનનું સાધન હોડી છે.’”

ધનંજય તો માથું ખંજવાળવા અને આંગળાં કરડવા લાગ્યો. કાલિદાસને જીતવાના તેના કેડ કરમાઈ ગયા. તેનું તમામ ગુમાન ગળી ગયું. તે કાલિદાસને ઘેર જઈ તેને પગે પડ્યો અને કહ્યું કે, “આપની કીર્તિ સાંભળી આપનાં દર્શન કરવા આવ્યો છું.” કાલિદાસે તેને તરત જ ઓળખી કાઢ્યો અને પેલો અપશબ્દવાળા શ્લોકનો પ્રસંગ તેને યાદ આવ્યો. છતાં, કંઈ પણ અંટસ મનમાં ન રાખતાં તેણે તેનો ભાવભેર સત્કાર કર્યો. બીજે દિવસે તેને ભોજરાજ પાસે લઈ ગયો અને રાજા પાસેથી પુષ્કળ દ્રવ્ય અપાવી તેને સંતુષ્ટ કર્યો. આમ અપકારનો બદલો તેણે ઉપકારથી વાળ્યો અને ધનંજય મુક્તકંઠે કાલિદાસની પ્રશંસા કરતો કંતોજ વિદાય થઈ ગયો.

ગુણનિધિનું ગર્વખંડન

વિદ્યાના ધામ કાશીનું સ્થાન હાલ ધારાનગરે લીધું હતું. વિદ્વાનોની સભામાં વાદવિવાદ કરી સૌને જીતનાર પંડિત દિગ્વિજયી ગણાતો. વિદ્વત્તાની વિજયકલગી વરવાને પરાપૂર્વથી પંડિતો વારાણસીમાં પરિષદો ભરતા. પરંતુ હાલ એ સ્થાન ભોજની શ્રાવ્યસભાએ લીધેલું હોઈ દેશ વિદેશના વિદ્વાનો પોતાના પાંડિત્યનું પરાક્રમ દાખવવા ત્યાં આવતા. કાલિદાસ આ સભાનો સર્વશ્રેષ્ઠ અને અન્યેય અચ્છી હતો.

કાલિદાસને હરાવી દિગ્વિજયીનું બિરુદ મેળવવાના મનોરથથી કાશ્મીરનો પ્રખ્યાત પંડિત ગુણનિધિ હાલ ધારાનગરમાં આવ્યો હતો અને નગરજનો ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડવાને ભાડાની પાલખીમાં બેસી શહેરમાં દરરોજ ફરવા નીકળતો હતો. તેના સાથીદારો અને શિષ્યો તેની ધુરંધર વિદ્વત્તાની વિવિધ વાતો વસ્તીમાં વહેતી મૂકતા હતા.

નગરમાં આ નવા પ્રતિસ્પર્ધીનાં પગલાં થયાનું જાણીને પાણી પહેલાં પાળ બાંધવાના હેતુથી અગમભુદ્ધિવાળા કાલિદાસે તેનું પાણી માપી જોવાની પેરવી કરી. ભુવનેશ્વરીની ધર્મશાળામાં ઉતરેલા ગુણનિધિના નગરમાં નીકળવાના વખતે કાલિદાસ ભોધનો વેષ બદલીને ત્યાં હાજર થયો અને બીજા ત્રણ ભોધઓને બોલાવી લાવી ગુણનિધિની પાલખી જાંચકી તેની ઈચ્છા મુજબ મુખ્ય રાજમાર્ગો ઉપર તેને ફેરવીને તેણે પાછો આણ્યો. પાલખીમાંથી ઉતરીને ગુણનિધિએ ભોધઓની કુશળતાનાં વખાણ કર્યાં અને તેમના આગેવાન કાલિદાસને સહાનુભૂતિ દાખવવા પૂછ્યું :

“ અયેડયં દોલિકાદણ્ડઃ સ્કન્ધે કિં તવ વાઘતિ ?

આ પાલખીના દાંડથી તારો ખભો દુઃખે છે ? ”

સંસ્કૃત ભાષાના આકરણ પ્રમાણે વાઘ ધાતુ આત્મનેપદી હોવાથી

ખરી રીતે બાઘતે કહેલું જોઈએ પણ પંડિતાઈના ફાંકાની શીશીયારીમાં ગુણુનિધિથી ગફલતમાં બાઘતિ બોલાઈ ગયું. કાલિદાસને તો એટલું જ જોઈતું હતું. તેણે તરત જ સલુકાઈથી જવાબ આપ્યો :

“ ન બાઘતે તથા માં હિં યથા ‘ બાઘતિ ’ બાઘતે ।

પંડિતજી, અવિવેક માફ કરજો, પણ તમે જે બાઘતિ બોલ્યા તે મને નેટલું ખૂંચે છે તેટલો આ દાંડો ખૂંચતો નથી.”

ગુણુનિધિએ આશ્ચર્યચકિત થઈ પેલા વેષધારી બોઘને પૂછ્યું કે, ‘ વ્યાકરણની આ ઝીણવટ તું ક્યાંથી શીખી લાવ્યો ? ’

‘ ભાઈસાળ, અમને મજુર લોકોને ગુરુને ઘેર રહી અભ્યાસ કરવાનું ક્યાંથી પરવડે ? આ તો તમારા જેવા કોઈ પંડિતના પરિચયનું પરિણામ છે. આ નગરમાં કાલિદાસ નામના એક મોટા પંડિત રહે છે. કામ પ્રસંગે હું ઘણીવાર તેમને ઘેર જઈ છું અને ત્યાં ચાલતા વાદવિવાદ સાંભળી આવું થોડું ઘણું સમજી શકું છું. આ બધા એ પંડિતજીના પુણ્યપ્રતાપ છે.” ભોઘએ ખુલાસો કર્યો.

‘ જેમ મંડનમિશ્રનો પોપટ પણ પંડિત હતો તેમ જો કાલિદાસનો ભોઈ પણ આટલો સુશિક્ષિત છે તો પછી કોણ જાણે કાલિદાસ તો કેવો ય મહા સમર્થ વિદ્વાન હશે ! એવાને હું કેવી રીતે જીતી શકીશ ? પણ જ્યારે પૈસાનું પાણી કરી આટલો પ્રવાસ ખેડીને આવ્યો છું તો તેને મળું તો ખરો. પહેલાં તેને ઘેર જ જઉં. ત્યાં જો વાર્તાલાપમાં તેની વિદ્વત્તા પરખાશે તો સભામાં વાદવિવાદ કરવાનું માંડી વાળી ચૂપચાપ વતનનો રસ્તો પકડીશ.’ આવો વિચાર કરી ગુણુનિધિ કાલિદાસને ઘેર જવા નીકળ્યો. તેના આગમનની ખબર સાંભળી ઝપાટાબંધ દાસીનો પોપાક પહેરી કાલિદાસ આંગણું સાફ કરવા ખેડો. ગુણુનિધિએ તેને પૂછ્યું : ‘ પંડિતજી ક્યાં છે ? ’ પેલી વેષધારી દાસીએ ઉત્તર આપ્યો :

“ ન સ્ત્રી ન સ્ત્રી નયામૃશં નમયન્નમયન્નમયન્નમં હયં ।

નિરગાદુરગારિરંહસા પુરગારુતમતગોપુરાદ્વહિઃ ॥

કવિરાજ તો નવીન અશ્વ ઉપર આરુઢ થઈ લગામ ખેંચી તેને

થનગન નચાવતા સર્પના શત્રુ ગરુડ જેવી વેગીલી છટાથી આ નગરના રત્નમણિથી શણગારેલા રાજમંદિરના દરવાજા આગળ થઈને હમણાં જ નગર બહાર સિધાવ્યા છે.”

દાસીના મોઢેથી આવો પ્રાસાદિક અને અલંકારિક ઉત્તર સાંભળીને ગુણુનિધિની તાજુખીનો પાર ન રહ્યો. છતાં તેની પરીક્ષા કરવાના ઉદ્દેશથી ગુણુનિધિએ તેને પૂછ્યું કે, ‘તું આવડા મોટા ઘરની દાસી છે છતાં તારે અંગે કંઈ આભૂપણો કેમ નથી ?’

દાસીએ દલીલ કરી :

“હસ્તસ્ય ભૂષણં દાનં, સત્યં કળઠસ્ય ભૂષણમ્ ।
શ્રોત્રસ્ય ભૂષણં શાલ્ભંઃ ભૂષણૈઃ કિં પ્રયોજનમ્ ॥
દાનથી હાથની શોભા; સત્યથી કંઠ શોભતો,
કાનો શાસ્ત્રો સુણી શોભે; ઘરેણાંની જરૂર શી ?”

ગુણુનિધિએ એક ખીજે પ્રશ્ન પૂછ્યો : ‘દાસી ! તું કયા દેવની પૂજા કરે છે ?’ અને તેને ઉત્તર મળ્યો :

“વિહંગો વાહનં યેષાં ત્રિકંચા યત્ર ભૂષણમ્ ।
સાલપા ઘામમાગે ચ તે દેવાઃ શરણં મમ ॥

વિ એટલે ગરુડ, હું એટલે હંસ અને ગો કહેતાં પોદીયો જેમનાં વાહન છે; ત્રિ એટલે ત્રિશૂળ, કં એટલે કમંડલું (કંબુ = શંખ) અને આ કહેતાં ચાપ અથવા ચક્ર જેમના હાથમાં શોભે છે અને સા = સાવિત્રી, લ = લક્ષ્મી તથા પા = પાર્વતી જેમની ડાબી બાજુએ છે એવા આત્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરની ત્રિમૂર્તિને હું શરણે છું.”

આવો અર્થગંભીર અને ચમત્કારી ઉત્તર સાંભળીને ગુણુનિધિનો ગર્વ ગળી ગયો. તેણે વિચાર્યું : ‘આ સ્ત્રી છે તો દાસી, છતાં આટલા બધા ગુણોનો ભંડાર છે; જ્યારે મારું નામ તો ગુણુનિધિ એટલે ગુણોનો ભંડાર છે પણ તે સાર્થ નથી. જો કાલિદાસની દાસીને હું ન જીતી શક્યો તો પછી કાલિદાસ આગળ તો મારું શું ગણું ?’ આવો વિચાર કરી ગુણુનિધિ ગુપચૂપ ધારાનગર છોડી ચાલતો થયો.

માધવ પંડિતનું પાણી મપાઈ ગયું

‘લાકડાં લેવાં છે લાકડાં?’ની બૂમ સાંભળી માધવ પંડિત ધર્મ-શાળાની બહાર આવ્યો અને તેણે મહાર જેવા કડીયારાને બોલાવી લાકડાંની કીંમત પૂછી.

‘મહારાજ! તમારા જેવા પાસેથી પૈસા તો હું નહિ જ લઉં, પણ તમારા જમ્યા પછી જે કંઈ વધે તે મને આપજો એટલે હું ઘેર જઈને ખાઈશ. માત્ર એકું જુકું ન આપશો.’ કડીયારાએ ભારી ઉતારતાં કહ્યું.

‘પણ અલ્યા, કંઈ ન વધ્યું તો?’ પંડિતે શંકા કરી.

‘તો શું? તો માફ નશીય! છેવટે ધરનો સુકો રોટલો ને મીઠું તો છે જ.’ હિન્દીઓના બલ્કે પૂર્વની પ્રજાઓના હાડમાં રહેલા પ્રારબ્ધ-વાદનો કડીયારાએ આશરો લીધો. સોદ્ધો પટ્ટી ગયો. લાકડાં રસોડામાં ગયાં અને પેલો કડીયારો એક ખૂણે ગોઠવાઈ ગુપચૂપ ઝીણી નજરે અને સરવા કાને ત્યાંની પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરવા લાગ્યો.

આ કડીયારો તે બીજું કોઈ નહિ પણ આપણો કવિ કાલિદાસ હતો અને દેશવિદેશની સભાઓમાં વાદવિવાદ કરી વિજયપત્રો મેળવી છેવટે કાલિદાસનો મુકાબલો કરવા આવેલા દાહલ દેશના પંડિત માધવ શર્માના મુકામ આગળ તે અગમચેતીથી ઉપર જલાવ્યા મુજબ આવીને બેઠો હતો. આટલા નિરીક્ષણ ઉપરથી તેને લાગ્યું કે માધવ પંડિત અને તેનો શિષ્ય સમુદાય વિદ્વતાને વરેલા છે.

જમી પરવારીને સૌ વાર્તાવિનોદ કરતા બહાર આવીને બેઠા. શરૂઆત માધવ પંડિતે કરી. ‘ પરિપતતિ પયોનિઘૌ પતજ્ઞઃ સૂર્ય સમુદ્રમાં પડે છે ’ એવા લાવવાળું એક ચરણુ આપી અર્થ અને પ્રાસમાં તેને મળતાં આવે તેવાં બીજાં ત્રણ ચરણો રચી લાવવાની તેણે પોતાના શિષ્યોને સૂચના કરી.

એકે કહ્યું: ‘ સરાસિરુહામુદરેષુ મત્તમ્બજ્ઞઃ મદ્ધેલા ભમરાઓ કમળમાં ભરાઈ બેસે છે. ’ ‘ શાખ્યાસ ! બરાબર છે. ’ પંડિતે પ્રોત્સાહન આપ્યું.

થોડી વારે બીજે બોલ્યો:

‘ ઉપવનતરુકોટરે વિહજ્ઞઃ પક્ષીઓ બાગમાંનાં ઝાડોની બંબોલોમાં સંતાઈ જાય છે. ’

‘ વાહ ! હવે છેલ્લું ચરણુ જ બાકી રહ્યું. ’ કહી માધવે ચોમેર નજર ફેરવી.

પણ ઘણીવાર આખો દરિયો તરીને છેક કીનારે આવીને વહાણુ ડૂબે તેમ ઘણુંય મથવા છતાં કોઈ ચોથું ચરણુ રચી ન શક્યું. માધવ પંડિતે પણ મહેનત કરવામાં બાકી ન રાખી. પણ કયેમે કયું ચોથું ચરણુ ન સૂઝ્યું તે ન સૂઝ્યું. સૌ ભેજનું દહીં કરી રહ્યા હતા તેવામાં પેલો વેષધારી કડીયારો બેઠો બેઠો તમાશો જોતો હતો તે આગળ આવી હાથ જોડી બોલ્યો: “ માઆપ, માફ કરજો. આ તો સાવ સહેલું છે. મને રજા આપો તો હું હમણાં એક લીટી મને સૂઝી છે તે સંભળાવું. ”

“ અલ્યા, આ તો ભલભલા ભણેલા પણ ગોથાં ખાય એવું કામ છે. છતાં, તારી હોંસ હોય તો બોલી નાખ. ” પંડિતે હસતાં હસતાં પરવાનગી આપી. અને કડીયારો બોલ્યો: ‘ તરુણીજનેષુ શનૈઃ શનૈરનજ્ઞઃ ’ જોઅનવંતી સ્ત્રીઓના અંગમાં ધીમે ધીમે કામનો સંચાર થાય છે. ’

આમ સાયંકાળના વર્ણુનનો શ્લોક આખાદ પૂરો થયેલો સાંભળી માધવ પંડિત ફાટે ડોળે કડીયારા તરફ તાકીને બોલ્યા: ‘ અલ્યા, તું આ ચરણુ કયાંથી શીખી લાવ્યો ? ’

“ બાપજી ! ચરણુ બરણુમાં હું કંઈ સમજતો નથી. જો કંઈ રસોઈ વધેલી હોય તો મને આપો, નહિતર હું મારે રસ્તે પડું. ઘેરે ભો. ૧૧

છોકરાં ખોટી થતાં હશે. ” કહીયારે ફેરવી તોલ્યું.

“લલા આદમી ! એમ ઉતાવળ કેમ કરે છે ? તને ખાવાનું તો જરૂર આપી શું. તને ખાલી હાથે તો ન જ કદાચ. પણ હું અલ્યા ! પહેલાં પેલા ચરણની તો વાત કર. ” પંડિતે ઉલટાવીને પૂછ્યું.

“ મહારાજ ! મારું બોલેલું મને પાછું આપો. તમને મોટા માણસને માફ ગરીબનું બોલેલું ક્યાંથી ગમે ? પણ હું જ એવો અભાગિયો કે બોલ્યા વિના ન રહ્યો ! ” કહીયારાએ ભાવ ખાવા માંડ્યો.

“ ના, ના; એવું નથી. ઉલટું તારા એક ચરણ આગળ મારે આખો શ્લોક કોડીતો થઈ ગયો. તારું બોલેલું બરાબર બંધ બેસતું અને ફક્કડ છે. માત્ર તને એ ક્યાંથી આવડ્યું એટલું અમારે જાણવું છે. માટે એસીને ખરી વાત હોય તે કહે. ” માધવે ઉત્સુકતા દર્શાવી.

કહીયારે હેઠો બેઠો અને બોલ્યો : “આ નગરમાં પેલા રાજના માનીતા મોટા કાલિદાસ પંડિત રહે છે ને, તેમને ત્યાંથી હું આમ લાકડાની ભારી આખી વઘેલી રસોઈ ઘણીવાર લાવું છું. આ તે વખતે ઘડી બે ઘડી તેમના બારણે બેસું ત્યારે તેમના ચેલાઓની વાતોના બે અક્ષર કાનમાં પડે અને તેમાંથી આવું કંઈક યાદ રહી જાય. આટલી અમને અનાડી લોકોને તે આવું ક્યાંથી આવડે ? ”

“તે શું કાલિદાસ એવડો મોટો પંડિત છે ? ” માધવની જાણાસા જાગી.

“અરે ! તમને શું કહું ? એના ઘરનાં દાસદાસી તો શું પણ પાંજરામાંનાં મેના પોપટ પણ આવા જાતજાતના શ્લોક બોલે છે. પછી પંડિતજીનું તો વળી પૂછવું જ શું ? લો, રામરામ ત્યારે. મારે ખૂબ જ મોડું થઈ ગયું. ” કહી કહીયારે જાઠ્યો. માધવના શિષ્યોએ તેને ખાવાનું આપ્યું તે બોળામાં લઈ નીચો નમીને ચાલતો થયો. પરંતુ સાથે સાથે માધવના મનની મૂઝવણ પણ માપતો ગયો.

“સાફ થયું કે ભગવાને આ કહીયારાને મોકલી આપીને આજ મારી લાજ રાખી. જેના શિષ્યોનો સંવાદ સાંભળીને આવો શુદ્ધ પણ કાવ્ય રચતાં શીખ્યો ત્યારે એ કાલિદાસ તો કેવો ય ધુરંધર વિદ્વાન

હશે! એવાની સાથે વાદ કરવા જઈએ તો ક્યાંક મેળવેલી બધી કીર્તિ ઉપર પાણી ફરી વળે. તે કરતાં એવાની મૈત્રી કરવાથી કોઈ દિવસ લાભ થયા વિના ન રહે. છેવટે આપણી બાંધી મૂંઝીની લાજ તો જળવાય. આવો વિચાર કરી માધવ પંડિત ભોજની શ્રદ્ધસભામાં જઈ ચડ્યો. રાજાએ તેની કીર્તિ સાંભળી હતી તેથી તેને સારો આવકાર આપ્યો અને સભાનું મનરંજન કરવા કંઈક પ્રસંગોચિત બોલવા કહ્યું.

કાલિદાસના વિરોધીઓ એકી ટસે માધવના મુખમાંથી નીકળતાં વચનોની રાહ જોવા લાગ્યા. તેમને આશા હતી કે તે કાલિદાસનું પાણી ઉતારશે. પણ સૌની અભયબી વચ્ચે તેણે નમ્રતાથી કહ્યું :

“મહારાજ! અહીં કાલિદાસ જેવા કવિરત્નની આગળ હું તે વળી શા હિસાબમાં છું? તેમની સાથે તો શું પણ તેમના શિષ્યો સાથે પણ વાદવિવાદ કરવાનું મારું ગળું નથી. હું તો અહીં સરસ્વતીનું ધામ સમજી આપનાં, કવિવરનાં, સભાજનોનાં અને ધારાનગરનાં દર્શન કરી પાવન થવા આવ્યો છું. મારી ઘણા વખતની અભિલાષા આજે પૂરી થઈ છે.”

માધવશર્માએ કરેલી કાલિદાસની પ્રશંસાથી રાજા રાજ થયો અને તેણે પંડિત તથા તેના શિષ્યોનાં સુંદર આદર-આતિથ્ય કર્યાં. કાલિદાસે પણ તેમને પોતાને ત્યાં આમંત્રી આદરસતકાર કર્યો. પછી થોડા દિવસ ધારાનગરની મહેમાની માણી માધવ પંડિત કાલિદાસ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા અને પૂજ્યભાવ દર્શાવી પ્રસન્ન ચિત્તે વિદાય થયો.

સાંકેતિક શાસ્ત્રાર્થ

“ માલવપતિ, હું વિવિધ મુદ્રાઓ અને નિશાનીઓ દ્વારા સાંકેતિક ભાષામાં વાતચીત કરવામાં પારંગત છું, અને આ ભાષામાં વાતચીત કરી મને હરાવે એવા કોઈ પ્રતિસ્પર્ધીને શોધી રહ્યો છું. દેશ વિદેશની રાજસભાઓમાં મેં મારો આ મનોરથ જાહેર કર્યો છે. પણ હજી લગી હું શોધું છું તેવો હરીફ મને મળ્યો નથી.” પરદેશથી આવેલા પંડિતે પોતાનો પરિચય આપ્યો અને ભરી સભાને પડકાર આપતાં કહ્યું: “ રાજન્ ! આપની અને આ અભિસભાની કીર્તિ મેં ઠેર ઠેર સાંભળી છે એટલે હું અહીં આવ્યો છું. જ્યાં જ્યાં હું ગયો છું ત્યાં ત્યાંથી મારા વિજયના પ્રતીક તરીકે આ બધાં સુવર્ણનાં પુતળાં હું લેતો આવ્યો છું. મને જે જીતશે તેને ચરણે હું એ બધાં સમર્પણ કરીશ. જો અહિયાં પણ હું અજીત પુરવાર થાઉં તો આપની પાસેથી એક વધુ પુતળાની મને પ્રાપ્તિ થશે. ”

ભોજ રાજાએ સભા ઉપર સૂચક દ્રષ્ટિ ફેરવી. પણ રાજાની સાથે આંખથી આંખ મીલાવવાને બદલે સૌ એક ખીજનાં મ્હોં જોવા લાગ્યા. અહીં કોઈ જાતનો શાસ્ત્રાર્થ કે વાદવિવાદ કરવાનો ન હતો, પાદપૂર્તિ કરવાની કે સમસ્યા ઉકેલવાની પણ ન હતી. સભાની લાજ જવાનો વખત આવ્યો. આખરે કાલિદાસે આ ખીડું ઝડપ્યું. તેણે કહ્યું: “ મારા ગુરુજી આવતી કાલે આવનાર છે. પંડિતજી તેમની સાથે સાંકેતિક ભાષામાં ભલે પ્રશ્નોત્તર કરી જુઓ.”

કાલિદાસે ઘેર જઈ એક ભરવાડને બોલાવી મંગાવ્યો અને તેને પોતાના ગુરુ તરીકેનો પાઠ ભજવવાનું સમજાવ્યું. ખીજે દિવસે કવિ

તેના ગુરુ સાથે સભામાં હાજર થયો. પેલા પંડિતજી તો તૈયાર જ હતા. તેમણે ભરવાડ સામે એક આંગળી જાંચી કરી, એટલે ભરવાડે સામી બે આંગળી દેખાડી. બીજી વાર પંડિતે પાંચે આંગળીઓ બતાવી; ત્યારે ભરવાડે પોતાની મૂઠ્ઠી દેખાડી.

સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે પંડિતે પોતાનો પરાજય સ્વીકાર્યો. રાજ્યએ આ વાદવિવાદનો અર્થ સમજાવવા તેને આગ્રહ કર્યો; એટલે તેણે કહ્યું: “ખરેખર કવિરાજના ગુરુદેવ દુરધર વિદ્વાન છે. મેં એક આંગળી વડે સૂચવ્યું કે ઈશ્વર એક જ છે; ત્યાં તો તેમણે બે આંગળી બતાવી મને સમજાવ્યું કે સૃષ્ટિના આદિકારણ તરીકે તો પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જોડકું જ છે. પછી મેં પાંચ આંગળી વડે પંચમહાભૂતની યાદ આપી એટલે તેમણે મૂઠ્ઠી વાળીને બતાવ્યું કે એ પાંચે તત્ત્વો એક બીજા સાથે ઓતપ્રોત થઈ ગયેલાં છે.” આટલું કહી પંડિતજીએ પોતે આણેલાં સોનાનાં પૂતળાંનો ભરવાડ આગળ ઢગલો કર્યો અને પ્રણામ કરી વિદાય લીધી.

રાજ્યએ પ્રસન્ન દષ્ટિએ કાલિદાસ સામે જોયું એટલે તેણે બધો ભેદ ખોલ્યો અને પેલા ભરવાડને પંડિત સાથેના વાર્તાલાપનો ખુલાસો કરવા કહ્યું: ભરવાડે કહ્યું. “આપજી, મને તો ખાત્રણ ભારે લોભિયો લાગ્યો. તેણે પહેલાં એક ઘેટું માગ્યું. મેં કહ્યું કે એક શું બે લે પણ મારો છૂટકો કર. એટલે તો તેણે પાંચ ઘેટાં માગ્યાં. બંદાએ તો પછી મુઠ્ઠી જ બતાવી એટલે બિચારો પગે પડીને હાલતો થયો.”

આ સાંભળી સૌ કોઈ ખડખડાટ હસી પડ્યા અને કાલિદાસની કરામત ઉપર આક્રીન પોકારી બેઠ્યા.

કોણ મૂંડાયું ?

“આપણે તો ગમે તેમ ફરી રાજની પ્રીતિ સંપાદન કરી પૈસો અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કર્યાં છે; છતાં જ્યારથી કાલિદાસ આવ્યો છે ત્યારથી આપણે ઝાંખા પડી ગયા છીએ. આથી જ્યાં સુધી તેનો પગ નહિ ટળે ત્યાં સુધી આપણા પુત્રોનું પાંડિત્ય પ્રકાશી શકવાનું નથી અને તેમનું ભણતર સાર્થક થવાનું નથી.” ભોજની અલ્પસંખ્યાના પંદરસો પાંડિત પૈકી જે સોળ પ્રથમ પાંડિતના પાંડિતો હતા તેઓમાંનો એક બોલ્યો.

“બરાબર છે. એ કાલિદાસનો કાંટો કાઢવાની કંઈ કરામત કરવી જોઈએ.” ત્રણ ચાર જણ સામટા બોલી બેઠ્યા.

“મને એક ઉપાય સૂઝે છે. બેશક, બીજાને બાવા બનાવવા જતાં પહેલાં આપણે જ આપણા પગ ઉપર કુહાડો મારવો તો પડશે.”

“અરે ! તે જતો હશે તો જે કરવું પડશે તે બધું કરીશું. પણ તમારો ઉપાય તો કહો.”

“જુઓ, જાણે આપણે તો હવે ખાઈપી ઉતર્યા છીએ અને ઘરડા પણ થયા છીએ. આપણે જો સભામાંથી નિવૃત્તિ લઈએ તો નવી પેઢીને માટે ક્ષેત્ર ખુલ્લું થાય.”

“પણ તેથી કાલિદાસ કંઈ નિવૃત્તિ થોડો જ લેશે ?”

“અરે એમ અધીરા કાં થાઓ છો ? મારી યોજના પૂરી સમજો તો ખરા ! આપણે કાલિદાસને ઘેર જઈએ અને આડી અવળી વાતો કરી છેવટે આ અસાર સંસાર પ્રત્યે વિરક્તિ દાખવી કાયાનું કલ્યાણ

કરવાને કાશી જઈ સૌએ સાથે સંન્યસ્ત લેવાની દરખાસ્ત મૂકીએ. જે આપણે સૌ આપણી તત્પરતા દાખવી એકમતે આગ્રહ કરીશું તો તે એજે કે એજે પણ કબૂલ થયા વિના નહિ રહે.”

“વાહ ! યુક્તિ તો આબાદ છે. શાસ્ત્રનો પણ ટેકો છે કે,

પ્રથમે નાર્જિતા વિદ્યા દ્વિતીયે નાર્જિતં ધનં ।

તૃતીયે નાર્જિતો ધર્મઞ્ચતુર્થે કિં કરિષ્યતિ ॥

પ્રથમે ના લાગ્યો વિદ્યા; દ્વિતીયે ધન ના રળ્યો;

તૃતીયે ધર્મ ના સાધ્યો; ચોથે શું કરશે પછી ?”

સૌ સંમત થયા અને કાલિદાસ પાસે જઈ પહોંચ્યા. વિચક્ષણ કાલિદાસ તેમનો ‘નાક કટ્ટા તો કટ્ટા લેકીન ઘી તો ચટ્ટા’ જેવો આશય તરત સમજી તો ગયો; છતાં તે પણ જાણે વૈરાગ્ય થયો હોય તેવી વાતો કરી સંન્યાસ લેવા સંમત થયો. તેણે મનમાં વિચાર્યું કે હું પણ ખરો કે તેમને બધાને બનાવીને પાછો આવું.

હવે વિલંબ કરવાનું કંઈજ કારણ ન રહ્યું; એટલે સોજે જણાએ ભોજ રાજને પોતાની સંન્યસ્ત સ્વીકારવાની આતુરતા દાખવી રજા માગી અને રાજાએ તેમને સબહુમાન રાજસેવકોના પૂરતા રક્ષણ સાથે કાશી જવા વિદાય કર્યાં. વાર્તાવિનોદ કરતાં તેઓ વારાણસી પહોંચ્યા.

ત્યાં નૃસિંહભારતી નામે એક સમર્થ સંન્યાસીની પાસે જઈ તેમણે હાથજોડી પોતાની અભિલાષા વ્યક્ત કરી : “આપના જેવા સદ્ગુણના દર્શનથી અમારો પાપભાર પુણ્ય સમાન હળવો બન્યો છે, આપના સમાગમમાં જે કંઈ કષ્ટરૂપ હશે તે પણ કલ્યાણપ્રદ બની જશે અને અમારી ચિત્તવ્રત્તિઓ સમાધિસુખમાં શમી જશે, માટે અમારી ઇચ્છા આપના શિષ્ય બની સંન્યસ્ત અંગીકાર કરવાની છે.”

“તમારા સંકલ્પથી તમારું બ્રાહ્મણત્વ સાર્થક થાય છે. હું તમને દીક્ષા તો આપીશ પણ તે પહેલાં મારે તમારામાંના પ્રત્યેકની પાત્રતાની પરીક્ષા કરવી પડશે. કારણ કે સારી મુમુક્ષુવૃત્તિ વિના સંન્યાસ લેનાર જાતે તો ન ઈધરકે ન ઉધરકે જેવો ઉભયબ્રહ્મ થાય છે પણ સાથે

સાથે તેના ગુરુને પણ પાપના ભાગી બનાવે છે. વળી દરેકને માટે શાસ્ત્રવિધિ અનુસાર દર વંખતે અલગ અલગ ક્રિયા કરવી પડશે માટે દરરોજ એકેક જણ કાલથી મારી પાસે આવજો.” ગુરુએ સમજ પાડી.

ઉતારે આવીને હવે સંન્યસ્ત લેવાની પહેલ કાણ કરે તેની ચર્ચા જામી. કોઈકે આસ્તેથી કાલિદાસને શરુઆત કરવાની સૂચના કરી; અને સૌએ તે સહર્ષ વધાવી લીધી. પણ એમ ઝટ લઈને જાળમાં આવે એવો કાલિદાસ કાચો ન હતો, તેણે કહ્યું: “તમારા સૌના જેટલો સંન્યસ્ત લેવાને આતુર હું નથી. આ તો તમે સૌએ સંન્યાસ લેવાની તમારી ઈચ્છા મને જણાવી ત્યારે તમારા જેવા સ્નેહીઓના સમાગમના લોભે તમારી પાછળ હું પણ તણાયો છું. માટે પહેલાં તમે સૌ દીક્ષા લો પછી છેલ્લો મારો વારો તો છે જ.”

“પણ પછી તમે દીક્ષા ન લો તો ?” કોઈકે શંકા ઉઠાવી.

“ત્યારે આ દીક્ષા તમે મારી ખાતર લો છો કે તમારી સ્વેચ્છાથી તમારા જીવનનું સાફલ્ય કરવા લો છો ? જો તમારો સંકલ્પ શુદ્ધ અને દૃઢ નહિ હોય તો તમે અતોઞ્ચ તતોઞ્ચ થશો અને ભગવાં લજવશો. માટે જે કંઈ કરો તે ખૂબ વિચારીને કરજો.” કાલિદાસે રોકકું પરખાવ્યું.

પેલા પંડિતોનાં મોં લેવાઈ ગયાં; છતાં રખેને કાલિદાસ ઝટકા જાળ્ય તેવા ડરથી તેને વધુ આગ્રહ ન કરતાં સૌએ દીક્ષા લેવા માટેની પોતપોતાની આતુરતાની ખાત્રી કરાવી. કાલિદાસે પણ તેમને સામી ખાત્રી આપી કે, “ગુરુ મને દીક્ષા આપે છતાં હું ન લઉં તો એક કલ્પ પર્યંત મારો નર્કમાં વાસ હજો.”

કાલિદાસની આ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી સૌના મનનું સમાધાન થયું.

ખીજ સવારે એક પંડિત ગુરુ પાસે ગયો. ‘તારી શી ઈચ્છા છે ?’ ગુરુએ તેને પૂછ્યું અને તે બોલ્યો :

“કદા વારાણસ્યામમરતટિર્નીરોધસિ વસન્

વસાનઃ કૌપીનં શિરસિ નિદધાનોઞ્જલિપુટમ્ ।

અયે ગૌરીનાથ ત્રિપુરહર શમ્મો ત્રિનયન
પ્રસાદેત્યાક્રોશન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન્ ॥

વસી કાશી ધામે પુનિત નીર ભાગીરથી તીરે,
શરીરે લંગોટી, ધરી કર તણી અંજલિ શિરે,
'રીઝો ભોળા શંભુ! ત્રિપુરહર! ત્રિનેત્ર મુજશું'
પુકારીને ક્યારે પલક સમ આયુ પૂરું કરું?"

ગુરુએ આ મુમુક્ષુ શિષ્યને દીક્ષા આપી શિવાનંદ ભારતી
નામ આપ્યું.

પછીને દિવસે બીજા એક પંડિતે ગુરુ સમક્ષ જઈ નિવેદન કર્યું :

“કદા વૃન્દારણ્યે વિમલયમુનાતીરપુલિને
ચરન્તં ગોવિન્દં હલધરસુદામાદિસહિતં ।
અયે કૃષ્ણ સ્વામિન્મધુરમુરલીવાદન વિમો
પ્રસાદેત્યાક્રોશન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન્ ॥

વસી કાલિન્દીને વિમલ તીર વૃન્દાવન વિષે
સુદામાદિ સાથે અહીં વિચરતા અસીધરને
'કનૈયા! છેડી જા મધુર મુરલી' એમ કહીને
કરું ક્યારે આયુ પલક સમ પૂરું : ઉર ચહે.”

આ કૃષ્ણના લકતને ગુરુદેવે કૃષ્ણાનંદ ભારતી નામ આપી
દીક્ષા દીધી.

ત્રીજે દિવસે ત્રીજા પંડિતે પોતાનો મનોરથ જણાવ્યો :

“કદા વા સાકેતે વિમલસરયૂતીરપુલિને
ચરન્તં શ્રીરામં જનકતનયાલક્ષ્મણયુતમ્ ।
અયે રામ સ્વામિન્ જનકતનયાવલ્લભ વિમો
પ્રસાદેત્યાક્રોશન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન્ ॥

અયોધ્યામાં ક્યારે પુનિત સરયૂને તટ વસી,
વસે સંગાથે શ્રી રઘુપતિ સીતા લક્ષ્મણ જ્યહી

‘પ્રભો, પ્રાર્થુ’, રીઝો રઘુકુલપતિ રામ મુજ શું’
પુકારીને પ્રેમે પલક સમ આયુ પૂરું કરું ?”

ગુરુએ તેની ભાવના પ્રમાણે તેને રામાનંદ ભારતી નામ આપી
દીક્ષા દીધી.

ચોથા પંડિતે ચોથે દિવસે પોતાની મુમુક્ષુતાનો પરિચય આપ્યો :

“કદા નીરાતીરે નરહરિપુરે સિંહવદનમ્
હરિ પદ્યન્નુચ્ચૈર્મુદિતમનસા દીનદયિનમ્ ।
અયે લક્ષ્મીકાન્ત શ્રિતજનમયારે નરહરે
પ્રસીદેત્યાક્રોશન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન ॥

નદી નીરા તીરે નરહરિપુરે નેત્ર ભરીને
નિહાળી પ્રીતિથી દીન પ્રતિ દયાળુ નૃસિંહને
‘રીઝો લક્ષ્મીકાન્ત! તુજ શરણુ આવ્યો, લય હરો!’
પૂરું આયુ ક્યારે પલક સમ એવું કહી કરું ?”

અને નરહરિ ભારતી નામ આપી ગુરુએ તેને સંન્યસ્ત
દીક્ષા દીધી.

પાંચમે દિવસે પાંચમા પંડિતનો વારો આવ્યો. તેણે કહ્યું :

“કદા પ્રેમોદ્ધારૈઃ પુર્ણકૃતતનુઃ સાશ્વતનયનઃ
સ્મરન્નુચ્ચૈઃ પ્રાંત્યા શિથિલહૃદયો ગદ્ગદગિરા ।
અયે શ્રીમન્વિષ્ણો રઘુવર યદૂત્તંસ ત્વહરે
પ્રસીદેત્યાક્રોશન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન ॥

પુકારી પ્રીતિથી જલકત હરે, ગદ્ગદ સ્વરે,
ભીતી આંખે, અંગે પુલક સહ, ઉન્મત્ત બનીને
‘વિભો વિષ્ણુ બહાલાયદુકુલમણિ રુડિમણી પતિ’
કરું આયુ ક્યારે પલક સમ પૂરું પ્રભુ ભજું ?”

વિષ્ણુ ભારતી નામ આપીને ગુરુએ તેને સંન્યાસી કીધો.
છઠ્ઠા પંડિતે પોતાનો મનોભાવ પ્રગટ કરતાં કહ્યું :

“કદા સીતાશોકત્રિશિખંજલદં ચાંજનીસુતમ્
ચિરંજીવં લોકે ભજકજનસંરક્ષણકરમ્
અયે વાયુસૂનો રઘુવરપદાંભોજમધુપ
પ્રસીદેત્યાક્રોશન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન્ ॥

સીતાનો શોકાગ્નિ બની રઘુપતિ દૂત શમવ્યો,
બીડે ભકતોની જે સ્મરણ કરતાં સ્હાય કરતા;
‘રીઝો હે માડતી આણુ આણુ ભર્યાં રામ હૃદયે’
પુકારીને આયુ પલક સમ ક્યારે પૂરું કરું ?”

સંન્યસ્ત દીક્ષા દર્ઠ ગુરુએ તેને હનુમાન ભારતી નામ આપ્યું.

પછી તો સૌની ઉત્કટ ઉત્કંઠાની ખાત્રી થવાથી ગુરુજીએ ત્રણ
ત્રણ જણને સામટી દીક્ષા દેવા માંડી. સાતમા, આઠમા અને નવમા
પંડિતને તેમણે અનુક્રમે કુષ્ણાનંદ, કેશવાનંદ અને ગોવિન્દાનંદ
ભારતી નામ આપ્યાં. કારણ કે ત્રણે જણે એક સરખી ઇચ્છા
દર્શાવી કે :

“કદા વૃન્દારણ્યે નવધનનિભં નન્દતનયમ્
પરીતં ગોપીભિઃ ક્ષણરુચિમનોજ્ઞાભિરમિતઃ ।
ગમિષ્યામસ્તોષં નયનવિષયીકૃત્ય કૃતિનઃ
વયં પ્રેમોદ્રેકસ્થલિતગતયો વેપથુમૃતઃ ॥

રૂપાળા રાજન્તા નવધન સમા નન્દસુતને,
વીંટાયેલા ગોપીજનગૃથથી વંદાવન વિષે
નિહાળીને ક્યારે નયનભર પ્રેમાર્દ્ર હૃદયે
દિનો વીતાવીશું પ્રણય રસમાં મસ્ત થઈને ?”

આમ એક પછી એક કરી બધા પંડિતોએ સંન્યાસ લીધો.
આખરે કાલિદાસનો વારો આવ્યો. ગુરુ નૃસિંહ ભારતીએ જ્યારે તેને
પૂછ્યું કે તારી થી ઇચ્છા છે ત્યારે તેણે કાવકે મોઢે નમ્રતાથી કહ્યું :

“કદા કાન્તાગારે પરિમલમિલત્પુષ્પશયને
શયાનઃ શ્યામાયાઃ કુન્વયુગમહં વક્ષસિ વહન્ ।

અયં સ્લિગ્ધે મુગ્ધે ચપલનયને ચન્દ્રવદને
 પ્રસાદિત્યાક્રોશન્નિમિષમિવ નેષ્યામિ દિવસાન્ ॥
 પ્રિયા ફરી પાસે ઝુલતણી સુવાસે પમરતા,
 પલંગે પોઢીને દઢ ભીડી ભુજે છાતી સરસી;
 ‘રીઝા રાણી મોઘાં ચપલ ચતુરા ચન્દ્રવદની’
 કરું આયુ પૂરું પલક સમ ક્યારે ઉચરતાં?”

કાલિદાસની આવી અભિલાષા જાણી ગુરુજી છેડાઈ પડ્યા. તેમને
 આથી પોતાની હાંસી થતી લાગી. પણ કાલિદાસનો ભક્તિ અને વિનય
 ભર્યો ચહેરો જોઈ તેમણે કહ્યું : “ભાઈ, હું તને દીક્ષા નહિ આપું.
 હજી તારા દિલમાં સાચો વૈરાગ્ય કે મુમુક્ષા જગ્યાં નથી માટે પાછો
 તારે ઘેર જા.”

“પણ મેં તો આ પંડિતો સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધે છે કે મારે
 આપની પાસેથી સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરવું. મારી પ્રતિજ્ઞા તૂટશે તેનું શું?”
 કાલિદાસે પોતાનું ધર્મસંકટ જણાવ્યું.

“જા, તારી પ્રતિજ્ઞામાંથી હું તને મુક્ત કરું છું, કારણ કે તું
 તો દીક્ષા લેવા આવ્યો છું પણ તેને માટે તારો અધિકાર નથી તેથી
 હું જ દીક્ષા આપવાની ના પાડું છું.” ગુરુદેવે નિવેડો આપ્યો.

જાણે સાવ લાચાર બની ગયો હોય તેમ કાલિદાસે કપાળે હાથ
 મૂકી પેલા પંદર નવા સંન્યાસીઓને કહ્યું : “પૂજ્ય યતિવરો ! તમે
 કેમ કંઈ બોલતા નથી ? આટલી આતુરતાપૂર્વક આજીજી કરવા છતાં
 ગુરુદેવ મને દીક્ષા દેવા ના પડે છે. હવે હું શું કરું ? હું તો તમારો
 સહવાસ પણ ખોઈ બેઠો. અરે નસીબ ! મારી આવી નિરુપાય સ્થિતિ !
 અહીં રહીને પણ શું કરું ? ઠીક ત્યારે નમો નારાયણ ! હવે રજા
 લઈશ. આપના પૂર્વાશ્રમના પુત્રપરિવારને કંઈ સંદેશો કહાવવો છે ?”

પણ પેલા પંદર જણા તો પત્થરનાં પૂતળા પેઠે પરસ્પરનાં
 મોઢાં જોતા ચૂપચાપ બેસી રહ્યા. કાલિદાસે ધારાનગર પાછા ફરી
 ભોજરાજને અને પેલા પંદર પંડિતોના પુત્રોને આખી ઘટના
 સાંગોપાંગ કહી સંભળાવી. રાજા કાલિદાસને પાછો ફરેલો જોઈ રાજ
 થયો પણ પેલા પંડિતોના પુત્રોનાં ડાયાં દિવેલ પીધા જેવાં થઈ ગયાં.

કાદંબરીકાર બાણ

દુર્વાસના શાપથી પૃથ્વી ઉપર આવી પડેલી સરસ્વતી અચવન ઋષિના પુત્ર દધિચિને પરણી હતી. પણ તેને પેટે સારસ્વત નામના પુત્રને જન્મ થતાં વેંત તે શાપમુક્ત બની સ્વર્ગે સંચરી. સારસ્વતને તેની કાકી અક્ષમાલિકાએ ઉછેર્યો. સરસ્વતીનો જ તે પુત્ર હતો પછી તેની વિદ્યાનું તો પૂછવું જ શું? તેણે અક્ષમાલિકાના પુત્ર વત્સને સમગ્ર વિદ્યા શીખવી અને વનમાં જઈ તપશ્ચર્યા આદરી. આ વત્સના પુત્ર વાત્સાચને નર્મદાના મૂળ પાસેની અમરકંટકની ગિરિમાળામાંથી નીકળતી શોણ નદીને તીરે પ્રીતિકૂટ ગામમાં સરસ્વતીને સ્થાયી. આ સરસ્વતીના વંશમાં કુટલીક પેઢીએ કુબેર થયો. તેના ચોથા પુત્ર પાશુપતનો પુત્ર અશ્વપતિ થયો. આ અશ્વપતિનો પુત્ર ચિત્રલાનુ રાજદેવીને પરણ્યો. આ માતપિતાને ત્યાં કાદંબરીકાર બાણ ભટ્ટનો જન્મ થયો. બાણના બચપણમાં જ તેની મા મરી જવાથી ચિત્રલાનુએ તેને બાપ અને માતાના બેવડા વાત્સલ્યથી ઉછેર્યો. આ જ પિતૃપ્રેમનું ભાવભીનું ચિત્ર કાદંબરીમાં બાણભટ્ટે વૈશંપાયન (શુક) ના પિતાનાં પાત્રમાં અચ્છું આલેખ્યું છે.

કાલિદાસ વિષે કશોય ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ આપણને મળતો નથી. પણ હર્ષચરિતમાં બાણે પોતાની ટુંકી તવારિખ ઉપર મુજબ આપી છે એ આપણું સદ્ભાગ્ય છે. લોકકથાઓ બાણને ભોજની બ્રહ્મસભાના પંડિત તરીકે ઓળખાવે છે; પણ વસ્તુતઃ તો તે ઈસુની સાતમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં કાન્યકુબ્જ (કનોજ) ના રાજા શ્રી હર્ષદેવની રાજસભાનો પંડિત હતો એમ પુરાતત્વવિદો પ્રમાણે આપી પુરવાર કરે છે.

બાણના ચૈદમ વર્ષે તેનો પિતા ચિત્રલાનુ ગુજરી ગયો અને

એકલવાયો આણુ વિવિધ દેશો જોવા કુતુહલવશ પ્રવાસે નીકળ્યો. માર્ગમાં જ તેને હૃષ્યવર્ધનનું નિમંત્રણ મળ્યું. શ્રીહૃષ્ય જાતે સમર્થ વિદ્વાન હતો અને વિદ્વાનોની કદર કરનાર હતો. આણુ પ્રત્યે તેને ખૂબ માન અને મમતા હતાં. આણુ પોતેજ કહેછે કે,

‘શ્રી હૃષ્યદેવે સેંકડો ભાર (૧ ભાર : ૮૦૦૦ તોલા) સુવર્ણથી લાદેલા મોટા દન્તુશળથી શોભતા સંખ્યાબંધ મદ્દ અરતા હાથીઓમાં વૃન્દ આણુ કવિને અર્પણ કર્યાં હતાં પણ તેના બદલામાં કવિએ રાજની કીર્તિ કલ્પના કલ્પ અને છેક પ્રલય પર્યંત ટકે તેમ સુંદર શબ્દાવલિ વડે પ્રસારી હતી.’

આણુ હૃષ્યચરિત નામનો ઐતિહાસિક ગ્રંથ (ઈ. સ. ૬૨૦ માં) અને શાર્દૂલવિક્રીડિતના ૧૨૦ શ્લોકોનું ચંડીશતક રચ્યાં હોવાનું મનાય છે. પણ તેના કીર્તિકલશ રૂપે તો કાદંબરીની જ ગણના થાય છે. આ ગ્રંથ તે પોતે પૂરો કરે તે પહેલાં તેનું અવસાન થયું તેથી તેના વિદ્વાન પુત્ર ભૂષણે (કે પુલીન્દ્રે?) રચના કે શૈલીમાં કયાંય ફરક ન જણાય તેમ સહાધ્યાય તે પૂરો કર્યો અને પિતાની પ્રસિદ્ધિમાં જ પોતાની પ્રતિષ્ઠા અંતર્લિપ્ત કરી એક સુપુત્રને જાજે તેવું પિતૃતર્પણ કર્યું. પિતાનાં આદર્શો અધૂરાં રહ્યાં હોય ત્યાંથી પૂરાં કરે તેનું નામ તે પુત્ર.

જેમ કાલિદાસને ‘દીપશિખા,’ ભારતીને ‘છત્રભારતી,’ માધને ‘ધંટામાધ’ અને ભવભૂતિને ‘શ્રીકંઠ’ ના બિરુદથી ઓળખાવાય છે તેમ હૃષ્યચરિતના ત્રીજા ઉજ્જ્વાસમાં કરેલા અશ્વના ઉત્કૃષ્ટ વર્ણનથી આણુને ‘તુરંગઆણુ’ કહેવાય છે.

આણુની શૈલી, શબ્દસમૃદ્ધિ અને કાવ્યપ્રતિભાની અનેક કવિઓએ મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે. ધર્મદાસ ‘વિદગ્ધ મુખ્યમંડન’માં કહે છે :

રુચિરસ્વરવર્ણપદા રસભાવવતી જગન્મનો હરતિ ।

તત્કિં તરુણી ? નહિ નહિ વાણી વાણસ્ય મધુરશીલસ્ય ॥

સુંદર સ્વર અને વર્ણવાળી રસ અને ભાવથી ભરપૂર એ

જગન્મોહિની કાણ છે ? શું એ કોઈ નવચૌવના છે ? ના, ના. એ તો નૈસર્ગિક માધુર્યવંતી બાણની મોહક વાણી છે.

અને રસિક કવિ જયદેવ તેની લાક્ષણિક ઢબે કહે છે :

‘યસ્યાશ્ચૌરશ્ચિકુરનિકરઃ કર્ણપૂરો મયૂરઃ

ભાસો હાસઃ કવિકુલગુરુઃ કાલિદાસોવિલાસઃ ।

હર્ષો હર્ષઃ હૃદયવસતિ : પદ્મબાણસ્તુ બાણઃ

કૈષો નૈષા કથય કવિતાકામિની કૌતુકાય ॥

જેની વેણી રૂપે ચૈત્ર કવિ છે; કાનના અલંકાર રૂપે મયૂર કવિ છે, મંદ હાસ્યને સ્થાને ભાસ કવિ છે, કવિશિરોમણિ કાલિદાસ જેના વિલાસ રૂપ છે, હર્ષ કવિ જેના હર્ષ રૂપે છે પણ બાણ કવિ તો પંચબાણ-કામદેવ-ના રૂપે જેના હૃદયમાં રહેલો છે એવી કવિતાં સુન્દરીના કામણથી કહો જોઈએ, કોને આકર્ષણ અને આનંદ ન જાગે ?

સાક્ષરોની સ્પર્ધા

બાણભટ્ટનો બીજા પંડિતો સાથે સ્પર્ધા કરવાનો સ્વભાવ હતો. ડાબા હાથની સ્તુતિ કરીને કાલિદાસને ઉતારી પાડવાને તેણે કરેલો પ્રયત્ન આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ.

“રાત લગભગ પૂરી થવા આવી છે અને ચન્દ્ર જાણે ઝૂરતો હોય તેમ ઝાંખો પડતો જાય છે. આ બૂઝાતો દીપક જાણે ઉંઘનાં ઝાકાં ખાતો હોય તેમ કંપી રહ્યો છે. પ્રણયકલહમાં પતિ પત્ની પડે એટલે માનિની એ મનાઈ જવું ઘટે છે પણ તું તો હું પ્રણામ કરું છું તેથી ઉલટી કોપે છે. ખરેખર કંઈ સ્તનોના નિકટના સહવાસથી, હું સુંદર ભવાંવાળી સ્ત્રી, તારું હૃદય પણ કંઈ બની ગયું હોય તેમ લાગે છે.” કવિ બાણ પાછલી રાતે તેની રીસાયલી પત્નીને મનાવવા મથી રહ્યો હતો.

“સુંદર ભવાંવાળી ન જોઈ હોય તો? ભલા આદમી આ તો ચંડી છે ચંડી!” બહાર બારણે ઉભેલા મયૂર કવિએ પોતાની જહેનને વધારે મોંઘી થતી જોઈને પ્રસંગના ઔચિત્ય અને સુઝયિતો વિચાર ન

કરતાં પુરુષસહજ પક્ષપાતથી વચમાં ટકાર કરી.

મયૂરનો પરિચિત સ્વર સાંભળી બાણ અને તેની પત્ની બંને ચમક્યાં. પરંતુ ભાઈ થઈને પોતાની છાની વાત છુપાઈને સાંભળી તો સાંભળી પણ ઉપરથી મર્યાદા તોડીને પોતાને ચંડી કહી તેથી છંછેડાયલી નાગણુ માફક બાણની પત્નીએ પોતાની બધી રીસ તેના ભાઈ મયૂર ઉપર ટોળી. તેણે બારીએ આવી નીચે ઉભેલા મયૂર ઉપર પાન ખાંચેલા મોઢેથી થૂંકની પિચકારી મારી અને શાપ દીધો કે, “ મારા આ થૂંકના સ્પર્શથી તને કોઢ નીકળજો. ”

પતિવ્રતા બહેનનો બોલ સાચો પડ્યો. પસ્તાવો અને કોઢ લઈને મયૂર ઘેર પહોંચ્યો. કેટલાક બાણ અને મયૂરને જમાઈ અને સસરા તરીકે ઝાળખાવે છે. ગમે તેમ હોય, પણ બંને કવિઓ વચ્ચે વારંવાર સ્પર્ધા જન્મતી અને છતાં બંનેને એકબીજા વિના ચાલતું નહિ. આમ હોવાથી અર્ધી રાત્રે મયૂરને કંઈક કાવ્ય કે કલ્પના સ્ફૂરતાં કવિસહજ ધૂનમાં ને ધૂનમાં તે બાણને બારણે કવખતે જઈ ચઝ્યો અને પરિણામે ઉપલો પ્રસંગ બન્યો.

કોઢના ડાઘ છુપાવવાને ખૂબીથી ખેસ ઝોઢીને મયૂર ભોજની બ્રહ્મસભામાં ગયો. પણ તેને ભોંટો પાડવાને બાણે મર્મમાં દ્વિઅર્થી આવકાર આપતાં ચાલાકીથી ચીપી ચીપીને કહ્યું: ‘ આવઉ વર કોઢી. ’ અર્થાત્ (૧) આવઉ વરક ઉઢી : ઉપરણું ઝોઢીને આવ્યા ? અને (૨) આવઉ વર કોઢી : કોઢવાળા આવ્યા ?

મયૂરને બાણનાં વચન બાણ જેવાં વાગ્યાં. તેને લાગ્યું કે બાણે આમ કટાક્ષ કરીને રાજને રાત્રિનો પ્રસંગ સંકેતમાં સમજાવી દીધો. આથી તે એક પણ અક્ષર ન ઉચ્ચારતાં જેવો આવ્યો તેવો જ પાછો ઘેર ગયો અને ત્યાંથી ઘટતી તૈયારી કરી નગર બહાર સૂર્યના મંદિરે ગયો.

અહીં તેણે એક અગ્નિકુંડ રચાવ્યો અને તેને પડખે એક ઊંચો થાંભલો રોપાવી તેને સો શીકાં લટકાવ્યાં. હવે સ્થંભની ટોચે ચઢી પહેલા શીકામાં બે પગ મૂકી ઉભો રહીને તેણે સૂર્યશતકની શરૂઆત કરી. એક શ્લોક પૂરો થતાં છરી વડે તે શાકાની દોરી કાપી

નાખી તેણે બીજા શીકાનો આધાર લીધો. તેણે આમ એકેકેક શીકે એકેકેક શ્લોક રચી સો શ્લોક વડે સૂર્યને સ્તુતિ દ્વારા પ્રસન્ન કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. અને જો આ આરાધનાથી સૂર્ય તેનો કાઢ ન મટાડે તો છેવટે અમ્નિકુંડમાં પડી પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવાનો તેણે નિર્ધાર કર્યો હતો. પરંતુ છ શ્લોક પૂરા થતાં તેની અનન્ય ભક્તિ અને અડગ શ્રદ્ધાથી પ્રસન્ન થઈને સૂર્યનારાયણે તેનો કાઢ મટાડી દીધો. ૧

મયૂરે નીચે ઉતરી મંદિરમાં જઈ ભગવાન ભારકરના પ્રતિબિંબ સમક્ષ સૂર્યશતક પૂરું કર્યું. અને યથાવિધિ પૂજન કરી તથા દાન આપી તેણે અનુદાન સમાપ્ત કર્યું. સારાંચે શહેરમાં તેના ભક્તિભાવનાં ગુણગાન થઈ રહ્યાં.

ભોજ રાગએ આ બધી વાત જાણી, બીજે દિવસે ભર સભામાં મયૂરની ભક્તિની પ્રશંસા કરી. હવે મયૂરનો વારો આવ્યો. તેણે બાણ ભણી ઉત્તત શિરે સૂચક દૃષ્ટિ નાખી એટલે બાણે તેને તરત જ ટાણો માર્યો : “ઓહો એમાં તેં શી મોટી ધાડ મારી ? એ તો સૂર્યદેવનો પ્રતાપ છે. જો તારા સામર્થ્યનો ગર્વ કરતો હોય તો તે મિથ્યા છે.”

“જો એમ દેવને પ્રસન્ન કરવાનું કામ બચ્ચાંના ખેલ જેવું હોય તો તું પણ એવો ચમત્કાર કરી દેખાડ જેઉં. એ તો દેવ નથી ક્ષણતા પણ શ્રદ્ધા ફળે છે. માટે મહત્વ મારી શ્રદ્ધાનું છે.” મયૂરેસામે પડકાર કર્યો.

અને બાણે મયૂરનું આદ્વાન ઉપાડી લીધું. ભુવનેશ્વરીના મંદિરમાં જઈ પોતાના હાથ પગ કાપી નાખી તેણે અંડીશતક રચવાનો આરંભ કર્યો. પણ દેવી તેને હાજરાહજુર હતાં તેથી પહેલા શ્લોકના છઠ્ઠા અક્ષરનો ઉચ્ચાર થતાં તો તેનાં કપાયલાં અંગો આપમેળે આખાં બની ગયાં. બાણે અંડીશતક પૂરું કર્યું અને ભોજે તેની યાદગીરીમાં ત્યાં એક સુંદર અંડીમંદિર બંધાવ્યું. મયૂર અને બાણની

૧ જામનગરના સૂર્યગૃહ (સોલેરિયમ)ના સંચાલક ડૉ. પ્રાણછવન મહેતા આ વાર્તા ઉપરથી સૂર્યનાં કિરણોમાં રહેલી રેડિયમ માફક દર્દો મટાડાવવાની શક્તિ પ્રત્યે આપણું ધ્યાન ખેંચે છે.

નિષ્ઠા અને શ્રદ્ધાથી રાજ્ય અને પ્રજાના આશ્રય અને આનંદની સીમા ન રહી.

આ બે ચમત્કારો જોઈ પોતાનું પણ પરિણામ બતાવવાને જૈન આચાર્ય **આનનુંગાચાર્ય** પોતાના અવયવો લોખંડની બેંતાલીસ જંજીરોથી જકડી ભક્તામર સ્તોત્ર રચ્યું અને તેના અકકેક શ્લોકે અકકેક સાંકળ તોડી જીન દેવનો પરચો બતાવ્યો. **ભોજ** ત્રણેને હાથી ઉપર બેસાડી સ્વારી કાઢી અને ત્રણેનો ભારે શિરપાવ આપી આદર કર્યો.

મયૂરને કોઠ નીકળવાનું કારણ કેટલાક જુદું બતાવે છે.

(૧) **મયૂર** અને **બાણ** સસરો જમાઈ હતા. પણ બન્ને સરખા વયના અને સમોવડીયા મિત્રો હતા. કવિસુલભ નિરંકુશ કલ્પનાવિહાર કરતાં એકવાર **મયૂર** પોતાની પુત્રીની જ રતિકીડાનું કાવ્ય રચ્યું અને તેમાં **બાણ**ની પાકટ વચનો ઈશારો કર્યો જેથી સ્વાભાવિક રીતે પુત્રીએ દુઃખાઈને પિતાને શાપ આપ્યો.

(૨) ઘણાં વર્ષો બાદ વતનમાં પાછો આવેલો **મયૂર** પનઘટ ઉપર નહાવા આવેલી પોતાની પુત્રી-**બાણ**ની પત્નીને ઝોળખી ન શક્યો. તેથી તેની બે હથેલીઓ વચ્ચે રાખેલી વેણીની શોભા જોઈ તેણે તેને કમળમાંથી નીકળતી ભમરાઓની હારની ઉપમા આપી તેના સ્નાન પછીના સૌન્દર્યનો શ્લોક રચ્યો. આમ કાવ્ય રચવાની ધૂનમાં તેણે સૌજન્યનો ભંગ કર્યો તેથી પિતાને પુત્રીએ શાપ આપ્યો.

(૨)

બાણ અને **મયૂર**ની સ્પર્ધાનો બીજો પણ એક સુંદર પ્રસંગ છે. એક વાર **ભોજરાજ**એ બન્નેને પૃથ્વીનું વર્ણન કરવાની સૂચના કરી. પહેલાં **બાણ** બોલ્યો :

“આસીન્નાથ પિતામહી તવ મહી માતા તતોનન્તરમ્
સમ્પ્રત્યેવ હિ સામ્બુરાશિરસના જાયા જયોદ્ભૂતયે ।
પૂર્ણે વર્ષશતે ભવિષ્યતિ પુન : સૈષાનવઘ્ના સ્તુષા
યુક્તં નામ સમસ્તશાસ્ત્રવિદુષાં લોકેશ્વરાણામિદમ્ ॥

રાજન્ ! આ પૃથ્વી પહેલાં તો આપની પિતામહી હતી, પછી માતા

બની. અત્યારે સમુદ્ર રૂપી કટીમેખલા ધારણ કરીને આપની પત્ની બની છે અને જય રૂપી પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. સો વર્ષો બાદ આપનું આયુષ્ય પૂરું થયે તે ને તે જ આપની પુત્રવધૂ થશે. આપ જેવા સકલ શાસ્ત્રવિશારદ લોકેશ્વરો જે કંઈ કરો તે યોગ્ય જ હશે ને !” (અર્થાત્ આ પૃથ્વીના સ્વામી આપના દાદા હતા, પછી આપના પિતા માલીક બન્યા, અત્યારે આપ તેના ધણી છો અને આપની પછી આપના પુત્ર તેના પતિ થશે !)

મયૂરે શ્લેષયુક્ત (દ્વિઅર્થી શબ્દોવાળો) નીચેનો ચમત્કૃતિપૂર્ણ શ્લોક સંભળાવ્યો :

“ભૂપાલાઃ શશિમાસ્કરાન્વયમુયઃ કે નામ નાસાદિતા ।
મતીરં પુનરેકમેવ હિ મુવસ્ત્વાં દેવ મન્યામહે ।
યેનાઙ્ગં પરિમૃશ્ય કુન્તલમથાકૃષ્ય વ્યુદસ્યાયતમ્
ચોલં પ્રાપ્ય ચ મધ્યદેશમધુના કાશ્ચ્યાં કરઃ પાતિતઃ ॥

મહારાજ ! સૂર્ય અને ચંદ્રવંશી રાજાઓ તો અનેક થયા પણ તે સૌમાં સાચા પૃથ્વીપતિ તો એક આપ જ છો એમ અમે માનીએ છીએ. કારણ કે આપે તેના અંગ (અંગ દેશ) ને હાથમાં લઈ તેના કુન્તલ (૧ વાળ અને ૨ એ નામનો દેશ) ખેંચ્યા છે, તેનો ચોલ (ચોળી અને તે નામનો દેશ) છીનવી, મધ્યદેશ (કમર અને તે નામનો દેશ) સુધી પહોંચી તેની કાંચી (મેખલા અને તે નામનો દેશ) ઉપર હાથ નાખ્યો છે.”

મયૂરના આવા અર્થસૂચક વર્ણનથી ભોજ અને બ્રહ્મસભાએ પ્રસન્ન થઈ તેની પ્રતિભાની પ્રશંસા કરી. આથી બાણ છેડાઈ પડ્યો અને બંને વચ્ચે ટપાટપી જમી. આ શબ્દોની સાહમારીને સીમા વટાવતી જોઈ રાજાએ બંનેને કાશ્મીર જઈ ભારતી પાસે તેમનો ન્યાય તોળાવવાની સૂચના કરી. આ સાંભળી બંને કાશ્મીરને પંથે પડ્યા.

માર્ગમાં તેમણે પાંચસો બળદો ઉપર લાદેલાં પુસ્તકો જતાં જોયાં. તપાસ કરતાં જણાયું કે તે સૌ પ્રણવમંત્ર-ઐ-ઉપરની ટીકાના ગ્રંથો

હતા. આગળ જતાં વળી ખીજ બસો બળદ ઉપર લાદેલાં ક્ષત્રની મીમાંસાનાં પુસ્તકો જતાં જોયાં. આ જોઇ બંનેનો શ્રેષ્ઠતા વિષેનો ગર્વ ગળી ગયો અને અક્ષરસામ્રાજી ભારતી પાસે ન્યાય કરાવવાનું માંડી વાળી પાછા ધારાનગર જવાનું ઠરાવી બંને ધર્મશાળામાં જઈ સૂતા.

પરંતુ ભારતીને જ તેમની પરીક્ષા કરવાનું કુતૂહલ થયું અને તેથી મધરાતે આવીને તેમણે મયૂરને જગાડ્યો અને ‘શતચન્દ્રં નમસ્તલમ્ : એટલું’ પદ આવી પાદપૂર્તિ કરવા કહ્યું.

અર્ધી ઊંઘમાં જ ભારતીને ચરણે નમી તરત જ મયૂર બોલ્યો ‘

“ દામોદરકરાધાતવિહ્વલીકૃતચેતસા ।

દૃષ્ટં ચાણૂરમલ્લેન શતચન્દ્રં નમસ્તલમ્ ॥

લમણામાં કુણ્ણની વજ્રમુષ્ટી વાગતાં માથું ભમી જવાથી આણૂર મલ્લને આકાશમાં એકને બદલે સો ચન્દ્ર દેખાયા.”

‘આટલી શીઘ્રતા અને આવું કવિત્વ ! વાહ મયૂર વાહ !’ ભારતીએ શાબ્દારી આપી.

હવે આણૂનો વારો આવ્યો. ભારતીએ તેને પણ જગાડીને પેલી સમસ્યા પૂરી કરવા કહ્યું. પણ બરાબર જાગ્રત થઇ રહેજ મનમાં ગણગણીને પછી તે બોલ્યો :

“ તસ્યામુત્તુક્કસૌધાગ્રવિલોલવદનામ્બુજૈ ।

વિરરાજ વિમાવર્યા શતચન્દ્રં નમસ્તલમ્ ॥

ઉંચેરી અટારીએથી સુન્દરીવૃન્દ તેમનાં સોહામણાં વદન-કમળ નીચાં નમાવી કંઈક જોઈ રહ્યું”તું તેથી ઉંચે જોનારને ગગનપટમાં સામટા સો સો ચન્દ્ર રાત્રિને શોભાવતા હોય તેવો ભાસ થતો હતો.”

ભારતી પ્રસન્ન થયાં. તેમણે ન્યાય તોળ્યો : ‘તમે બંને સાચા કવિ છો; એટલું જ કે મયૂર શીઘ્ર વધુ છે તો આણૂ રસિક વધુ છે.’

શંકર-પાર્વતી સંવાદ

બાણના જીવન તેમજ કવન વિષે અને કાલિદાસના કેવળ કવન વિષે આજે જે માહિતી મળી શકે છે તેની સરખામણીમાં મયૂરના જીવન કે કવન વિષે લગભગ નહિ જેવી માહિતી જ માંડ મળી શકે છે. માત્ર મયૂર અને બાણ શ્રી હર્ષદેવની સભામાં સમવયસ્ક અને સમોવડિયા કવિઓ હતા અને બન્ને વચ્ચે સાળા-બનેવી કે સસરા જમાઈનો સંબંધ હતો. તેમ જ સરસાઇ માટે સ્પર્ધા ચાલતી હતી તેથી વિશેષ કંઈજ માહિતી મળતી નથી.

મયૂરની કૃતિઓમાં સૂર્યશતક મુખ્ય છે. તે શિવાય તેની કોઈ મોટી સળંગ કૃતિ જાણમાં નથી પણ તેની કેટલીક છૂટી છવાઈ આસાદિક પદ્યપંક્તિઓ પંડિતોમાં પ્રચલિત છે. આ છૂટક શ્લોકો મુખ્યપરંપરાએ ચાલતા આવેલા હોવાથી તેના કર્તૃત્વ વિષે કોઈનું ધ્યાન ખેંચાતું નથી. અહીં આપણે તેની વાણીની એક વાનગી જોઈએ.

ઉમા-મહેશની, અક્ષકીડા (પાસાની રમત) નો પ્રસંગ છે. પાર્વતી પડખે તેમની સખી વિજયા બેઠી છે. પ્રેક્ષક તરીકે સુરાસુર વર્ગ હાજર છે. દક્ષપુત્રી દેવી પાર્વતી મહેશની દક્ષતાથી વારંવાર મ્હાત થાય છે; તેથી મૂઝાઈને સખી વિજયાને કહે છે :

‘વિજયે કુશલસ્થ્યક્ષો ન ક્રીડિતુમહમનેન સહ શક્તા

અલી વિજયા, આ ત્ર્યક્ષ-ત્રિલોચન-રમતમાં ધણા પાવરધા છે; તેમની સાથે રમવાનું માંડું ગળું નથી.

ત્ર્યક્ષ=ત્રિ+અક્ષ (અક્ષ=૧ આંખ અને ૨ પાસા)નો ઉપલો સામાન્ય અર્થ ન લેતાં પાસાના અર્થમાં લઈ શંકરે જવાબ આપ્યો :

‘વિજયે કુશલોઽસ્મિ, ન તુ વ્યક્ષઃ અક્ષદ્વયમિદં પાણૌ

‘હા, હું હોશિયાર તો છું’ પણ બે, વિજયા, મારા હાથમાં ત્રણ પાસા નથી પણ આ બેજ પાસા છે.’

શંકરના આ શબ્દછળને ન ગણકારી ગૌરી બોલ્યાં :

‘કિં મે દૂરોદરેણ ? મારે ને દૂરોદર-પાસાના જુગારને શું લાગે વળગે?’

મહાદેવે દૂરોદરનો અર્થ દુર+ઉદર=દૂંદાળા ગણેશ એવો કરી કહ્યું :
‘પ્રયાતુ યદિ ગણપતિર્ન તેઽભિમતઃ । તને ન ગમે તો ગણપતિ આલ્યો જાય.’

આથી ગિરિન્ન ખીન્નમ્ને બોલ્યાં : ‘કઃ પ્રદેષ્ટિ વિનાયકમ્ ? વિનાયકનો દેષ વળી કાણે કર્યો?’

અને વિનાયકનો અર્થ ગરુડ કરી કૈલાસપતિએ ચીડવવાનું ચાલુ રાખ્યું : ‘અહિલોકઃ કિં ન જાનાસિ ? કેમ નથી જાણતી ? ગરુડનો દેષ સર્પલોક કરે છે?’

આ વાચાળતાથી અકળાઇને પાર્વતીએ સ્ત્રીસહજ મેલું માર્યું :

‘વસુરહિતેન ક્રીડા ભવતા સહ કીદશીઃ ; ન જિદ્દેષિ ?’

‘જાઓ, જાઓ, તમારા જેવા વસુ-ધન-વિનાના સાથે તે વળી જુગાર કેવો ? નિર્ધન થઇને રમવા બેસતાં શરમ નથી આવતી ?’

પણ શંભુએ તો આંખ આડા કાન કરી શબ્દરમત ચાલુ રાખી.
‘વસુ’ શબ્દથી તે નામના દેવો ભણી આંગળી ચીંધી તે બોલ્યા :

‘કિં વસુભિર્નામાતોઽભૂન્ સુરાસુરાનેવ પદ્ય પુરઃ ॥

‘અરે વસુ નામના દેવો તો આ રહ્યા : સામે ઉભેલા સુરાસુરને બે તો ખરી !’

એટલે પાર્વતીએ ચીડાઇને કહ્યું :

‘ચન્દ્રગ્રહણેન વિના ચાસ્મિ રમે કિં પ્રવર્તયસ્યેવમ્ ।

તમેય ઉડાવો છોને ? લલાટે ચન્દ્રગ્રહણ (ધારણ) કરો તો તેના અજવાળે રમાય. તે વિના કેમ રમાય ?’

પણ ચન્દ્રમૌલીએ ગ્રહણ શબ્દને બીજા અર્થમાં લઈ ઉડાવ્યાં કર્યું :

‘દેવ્યૈ યદિ સ્તુતિમિદં નન્દિન્ આહૂયતાં રાહુઃ ॥

અરે નન્દી, જા તો, ચન્દ્રગ્રહણ થાય તેવી દેવીની ઇચ્છા હોય તો રાહુને બોલાવી લાવ. ’

રાહુનું નામ સાંભળી ચમકીને પાર્વતી બોલ્યાં :

‘હા ! રાહૌ સિતદંષ્ટે મયકૃતિ નિકટસ્થિતે રતિઃ કસ્ય ? ।

અરે ! એ ઘોળી દાદવાળો વિકરાળ રાહુ પાસે ઉભો હોય ત્યાં તે વળી કોને રમવું ગમે ? ’

તરત જ હા રાહૌ (અરે રાહુ) ને બદલે હાર અહૌ (સર્પ રૂપી હાર) કહી મહેશ બોલી ઊઠ્યા :

‘યદિ નેચ્છસિ સંત્યક્તઃ સમ્પ્રત્યેવૈષ હારાહિઃ ॥

‘ભલે, મારો સર્પ રૂપી હાર જો તને ન ગમતો હોય તો લે આ કાદ્યો. ’

શંકરની શબ્દજ્ઞાનમાં પાર્વતી એવાં તો ગુચવાઈ ગયાં કે જો શબ્દોનો દ્વિઅર્થ થાય તેવા જ શબ્દો તે ગફલતથી વચને વચને વાપરવા લાગ્યાં. આથી તેમણે કહ્યું :

‘આરોપયસિ મુઘા કિં નાહમભિજ્ઞા તવાઙ્કસ્ય ।

શબ્દોમાં વ્યર્થ અર્થારોપ તે શીદ કરતા હશે ? તમારો અંક-આભરણ-તો મારા મનમાંયે ન હતું. ’

અંકનો અર્થ બોળો કરી નટરાજે પુરુષસહજ પ્રગલ્ભતાથી પાર્વતીની મીઠી મસ્કરી કરી : ‘તપ્તં વ્યર્થં યદર્થં’

હાસ્તો, મારા બોળાની તમને ક્યાંથી ખબર ? પતિ તરીકે મને મેળવવાને પેલી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરી’તી તે તો અમસ્તી જ કરી હશે કેમ ?

આખરે પાર્વતી થાકીને પસીનાથી રેમઝેમ થઈ ગયાં અને છેલ્લા કટાક્ષથી તેમના ગાલે શરમના શેરડા પડ્યા. સંવાદની સમાપ્તિ કરતાં

મયૂર પ્રાર્થે છે કે :

‘આનનમવ્યાઙ્ગવાન્યાયઃ ।

લવાનીનું પ્રસ્વેદવાળું મુખ તમારી રક્ષા કરે.’

(૨)

શંકર-પાર્વતીના સંવાદનો કોઈ બીજા કવિએ રચેલો એક સુંદર શ્લોક સાથે સાથે અહીં જોઈ લઈએ. પ્રસંગ એવો છે કે પાર્વતી બારણાં બંધ કરી લવનમાં બેઠાં છે. બહારથી મહેશ આવે છે અને દાર ખખડાવે છે. પાર્વતીએ પૂછ્યું ‘કસ્ત્વં ? તમે કોણ છો ?’

‘શક્તી હું ત્રિશુળધારી છું’ શંકરે ઝોળખાણ આપી.

પરંતુ શક્તી શબ્દથી પેટમાં જેને ચૂંક આવતી હોય તે-એવો અર્થ લઈ પાર્વતીએ સલાહ આપી ‘મૃગય મિષજમ વૈદ પાસે જાઓ.’

આથી સદાશિવે બીજી એંધાણી આપી ‘નીલકંઠઃ પ્રિયેઽહમ પ્રિયા ! હું નીલકંઠ છું.’

મોર પણ નીલકંઠ કહેવાય છે તેથી ગૌરીએ ગમ્મત કરતાં કહ્યું : ‘કેકામેકાં કુરુ જો મોર હો તો કેકારવ ‘ટેંહુક ટેંહુક’ કરો.’

શંભુએ ત્રીજી નિશાની આપી : ‘પશુપતિઃ હું પશુપતિ છું.’

પણ પોઠીયો ચે પશુપતિ તો ગણાય છે એટલે ગિરિજાએ કહ્યું : ‘નૈવ દૃષ્ટે વિષાણે પણ શિંગડાં તો દેખાતાં નથી.’

કંટાળીને કૈલાસનાથે કહ્યું : ‘સ્થાણુર્મુઘે ઘેલી ! હું સ્થાણું છું.’ સ્થાણુનો બીજો અર્થ ઝાડનું હુંકુ થાય છે તેથી પાર્વતીએ પજવણી ચાલુ રાખી : ‘ન વદતિ તરુઃ ઝાડ તે વળી બોલે ?’

છેવટે મહેશે પોતાનો પરિચય કરાવ્યો : ‘જીવિતેશઃ શિવાયાઃ એ તો હું શિવા-પાર્વતી-નો પ્રાણનાથ છું.’

છતાંય પાર્વતીએ શિવાનો અર્થ શિયાળ કરી જાહેરો દીધો : ‘ગચ્છાટવ્યામ્-શિયાળવીના સ્વામી હો તો જંગલમાં જાઓ.’

કવિ સમાપ્તિ કરે છે ‘ ઇતિ હતવચઃ પાતુ વઃ ચન્દ્રચૂડઃ ॥ આવી રીતે વિનોદવચન વડે હારેલા સદાશિવ તમારી રક્ષા કરે.’

કસ્ત્વં શૂલી મૃગય ભિષજં નીલકણ્ઠઃ પ્રિયેઽહમ્
કેકામેકાં કુરુ પશુપતિર્નૈવ દૃષ્ટે વિષાણે ।
સ્થાણુર્મુગ્ધે ન વદતિ તરુર્જાવિતેશઃ શિવાયાઃ
ગચ્છાટવ્યામિતિ હતવચઃ પાતુ વશ્ચન્દ્રચૂડઃ ॥

આ બંને સંવાદોમાં ખરી ખૂબી શ્લેષ-દ્વિઅર્થી શબ્દો-ની છે. ફરક ફક્ત એટલોજ છે કે પહેલામાં પાર્વતીને શબ્દબળ વડે શંકર હરાવે છે, જ્યારે બીજામાં વાક્યદૃઢતાથી વિશ્વનાથનો પાર્વતી પરાલવ કરે છે.

મયૂરના વાણી સામર્થ્યની સૂક્તિમુક્તાબલિ માં રાજશેખર સાક્ષી પૂરે છે કે :

‘દર્પ કવિભુજંગાનાં ગતા શ્રવણગોચરમ્ ।
વિષવિદ્યેવ માયૂરી માયૂરી વાઙવિકૃન્તતિ ॥

‘જેમ માયૂરી-વિષવિદ્યાના મંત્રો-કાને પડતાંજ સર્પનો દર્પ ગળી જાય છે તેમ મયૂર કવિની વાણી-માયૂરી-સાંભળતાં વેંત કવિ-ભુજંગોનો ગર્વ ગળી જાય છે.’

ભીખથી ભૂંડું કંઈ નથી

“વારંવાર માગ્યાં કરવાનું હોય તો મૂર્ખની જીભ પણ જડાઈ જાય તો પછી મારા જેવા વિદ્વાનની જીભ કેમ ઉપડે ? રાજાએ તો મને દાન દેવામાં કશી કચાશ રાખી નથી. અને હજીય માગું તો ના ન પાડે. પણ મારા હાથે જ પદ્મ છે એટલે ગમે તેટલું ધન મળે તો પણ લલાટે લખાયલી દરિદ્રતા ટળવાની નથી.” બાણ તેની પત્નીને મધ્યરાત્રિએ સાંત્વન આપતો હતો. ‘ન ચિંતની નિદ્રા અને સચિંતનું જાગરણ’ તે આનું નામ. અંધાર પછેડો ઓઢી નગરચર્યા જેવા નીકળેલા ભોજને કાને બાણના આ શબ્દો પડ્યા અને તે થોભ્યો. રાત્રિની નિરવ શૂન્યતામાં ધીમેથી નીકળતા ઉદ્ગારો પણ રાજા બહાર સ્પષ્ટ સાંભળી શકતો હતો.

“સાંભળ, દુઃખ અને દરિદ્રતા વચ્ચે ટકી રહેવાનો એક માત્ર ઉપાય ધીરજ છે. કલું છે કે,

કુલ્લતા શુભ્રતયા વિરાજતે । કુમોજનં ચોષ્ણતયા વિરાજતે ।

કુરુપતા શીલતયા વિરાજતે । દરિદ્રતા ધીરતયા વિરાજતે ॥

ફાટેલાં કપડાં પણ સ્વચ્છ ધોયલાં હોય તો શોભા સચવાય છે; હલકું અન્ન પણ ગરમ હોય તો ખાવું ભાવે છે; રૂપ ન હોય પણ ચારિત્ર્ય શુદ્ધ હોય તો માણસ દીપી જઈ છે તેમ ધૈર્યથી દરિદ્રતા ઢંકાય છે. જો માણસ વિપત્તિમાં હીંમત ન રાખે તો પછી તેના દુઃખનો આરો જ ન રહે. અને હીંમત હારે એટલે ન કરવાનું કરી બેસે. પછી તો પુનર્દરિદ્રી પુનરેવ પાપીના ચક્રમાં અટવાતાં અધોગતિની અવધિ આવી જાય. પણ ધૈર્યથી દુઃખ સહન કરીએ તો પ્રભુકૃપાથી મોડી વહેલી દશા સુધરે. સુખ શું કે દુઃખ શું કશુંય સદાકાળ ટકતું નથી,” આટલું

કહી બાણ અટક્યો અને વિચારવમળમાં ડૂબી ગયો.

થોડી વારે તે બોલ્યો: “ શિવ ! શિવ ! ઝેર પીવું અને માગવું એ બેમાં કયું સારું તે તો એક શંકરજી બાણે છે; કારણ કે તેઓ લિક્ષાર્થી પણ છે અને હલાહલ પણ પી ગયા છે એટલે તેમની જીભને બંનેના સ્વાદની ખબર છે.

“ નિર્ધનતા એ દરિદ્રનું લક્ષણ નથી પણ તેનું ખરું લક્ષણ તો ભીખ માગતા ફરવું તે- લિખારીવેડા-છે. શિવજી પાસે સંપત્તિમાં ફક્ત લંગોટી સિવાય બીજું કંઈ નથી છતાં તે કશી યાચના કરતા નથી તેથી પરમેશ્વર કહેવાય છે અને અમારા જેવા પંડિતો દીનેશ્વર લિખારી કહેવાય છે.

“યાચકના જેવું હલકું બીજું કાંઈ નથી. આ સુભાષિત તેં સાંભળ્યું છે ?

તૃણાદપિ લઘુસ્તૂલસ્તૂલાદપિ હિ યાચકઃ ।

વાયુના કિં ન નીતોઽસૌ મામયં યાચયિષ્યતિ ॥

ધાસ કરતાં ૩ હલકું છે પણ યાચક તો તેથીયે હલકા છે. છતાં વાયુ તેને ઊરાડી મૂકતો નથી કારણકે તેને ધાસ્તી છે કે રખેને તે મારી પાસે કંઈકે માગી બેસશે !

“વળી કહ્યું છે કે,

સેવા મુખાનાં વ્યસનં ધનનામ્

યાશ્ચા ગુરુણાં કુતૃપઃ પ્રજાનામ્ ।

પ્રણયશીલશ્ચ મૃતઃ કુલાનામ્

મૂલાવઘાતઃ કઠિનઃ કુઠારઃ ॥

સેવા (નોકરી) કરવી એ સુખચેનના મૂળમાં કુહાડીનો ધા મારવા જેવું છે. એ જ પ્રમાણે વ્યસન એ ધનના મૂળમાં, ભીખ માગવી એ ગૌરવના મૂળમાં, દુષ્ટ રાજ્ય એ પ્રજાના મૂળમાં, અને દુરાચારી દિકરો એ કુટુંબના મૂળમાં કુહાડીના કઠોર ધા સમાન છે.

“મેઘ જળ આપે છે તેથી સૌને વ્હાસો લાગે છે પરંતુ સૂર્ય

પોતાના કર (કિરણો રૂપી હાથ) જળનું શોષણ કરવા પ્રસારે છે તેથી સૌને સંતાપકારી લાગે છે.

“ શું કરું ? દારિદ્ર્ય રૂપી અગ્નિને તો હું સંતોષ રૂપી જળ વડે શાન્ત કરું છું; પરંતુ આપણા જેવા ગૃહસ્થાશ્રમીને બારણેથી વૈશ્વદેવના વખતે અતિથિઓ ખાલી હાથે પાછા ફરે છે અને ગાયોને પણ પૂરતો ગોઝાસ મળતો નથી તેથી તેમને આશાભંગ થયેલાં જોઈ મારા હૈયામાં જે હોળી પ્રગટે છે તે શી રીતે શાન્ત થાય ? ” બાણનાં આવાં વચનો સાંભળી તેની પત્ની શાન્ત થઈ.

ભોજરાજ પણ સવાર પડતાં જ ^૧ બાણની આ ચિંતાનું નિવાર કરવાનો નિશ્ચય કરી આગળ ચાલ્યો અને તેણે વિચાર્યું:

“ જે કાવ્યની રચનાથી તેના કવિનો આત્મા વ્યક્ત ન થાય તો તે શા અર્થનું ? શત્રુને સમય આવ્યે હરાવી ન શકે તે સૈન્ય શા કામનું ? અને ગરીબોની ભીડ લાગવામાં કામ ન લાગે તે ધનનો પણ પછી શા ઉપયોગ ? ”^૨

૧ મન્દાયન્તે ન સ્વલ્લુ સુહૃદામ્યુપેતાર્થકૃત્યા:

આથ લે જે પ્રિયનું હિત તે ના ખરે દીલ બારે

૨ આપન્નાર્તિપ્રશમનફલાઃ સંપદો હ્યુત્તમાનામ્ ।

હિયારાનાં દુઃખ શમવવા સંપદો શ્રેષ્ઠની જ

મહાકવિ માધની મહત્તા

“સાંભળો, કેશવીજતક પ્રમાણે બનાવેલી આ અષ્ટોત્તરી જન્મોત્તરી મુજબ તો આ આળક સમર્થ વિદ્વાન અને તેવો જ દાનવીર થશે. આગલી વયમાં તો તે પૂર્ણ સુખસંપત્તિ ભોગવશે પણ પાછલી વયમાં ગ્રહો નબળા હોવાથી તેના દુઃખદારિદ્રનો પાર નહિ રહે અને પગના વ્યાધિથી તેનું મરણ થશે. છતાં છેવટ લગી તેના સ્વભાવની ઉદારતા અખંડિત રહેશે.” જ્ઞેશીએ માધનું ભવિષ્ય ભાખ્યું.

પરંતુ માધના પુરુષાર્થવાદી પિતાએ પાછલી વયમાં પુત્ર દુઃખી ન થાય તે માટે, જો કે જ્ઞેશીએ તેનું આયુષ્ય ૬૦ વર્ષનું આંક્યું હતું છતાં, તેનું સો વર્ષનું આયુષ્ય ગણી તેના છત્રીસ હજાર દિવસની નિત્યની ખર્ચાના છત્રીસ હજાર હીરાના હાર અને ખીજ અઢળક સંપત્તિ તેને મરતી વેળા વારસામાં આપી અને પોતાના મોભાની મર્યાદામાં રહીને ખર્ચ કરવાની શિખામણ આપી પ્રાણ છોડ્યો.

સહભાગ્યે માધે પોતાના પ્રથમ પંક્તિના મહાકાવ્ય શિશુપાલવધમાં પોતાનો પરિચય આપ્યો છે કે, તેના દાદા સુભદ્રદેવ શ્રી વર્મલાત રાજના (ઈ.સ. ૬૦૦ થી ૬૨૫) સેનાધિપતિ અને સર્વાધિકારી હતા. તેમનું વયન હમેશાં હિતકર અને સત્ય હોવાથી રાજ તે મુજબ વર્તતો. સુભદ્રદેવને યુધિષ્ઠિર જેવો ગુણગ્રાહી, ઉદાત્ત, ક્ષમાશીલ અને ધર્મપ્રાણુ દત્તક નામે પુત્ર હતો તે વર્મલાતના પુત્ર વ્યાઘ્રમુખનો પ્રધાન થયો. (ઈ. સ. ૬૨૫ થી ૬૪૦) દત્તક લક્ષ્મી અને સરસ્વતીના વિરલ છતાં સુભગ સંગમ સ્વરૂપ હતો અને અનેકનો આશ્રયદાતા હતો. આવા પ્રતાપી પિતાને ત્યાં માધનો જન્મ

થયો હતો. વ્યાઘ્રમુખ રાજાએ પોતાના પ્રધાનના પંડિત પુત્રને સર્વપ્રકારે આશ્રય આપ્યો હતો.

સંસ્કૃત કવિઓમાં માધનું સ્થાન કેવું છે તે નીચેના એક જ શ્લોકથી સમજાશે :

ઉપમા કાલિદાસસ્ય મારવેર્યગૌરવમ્ ।

દષ્ટિનઃ પદલાલિત્યં માધે સન્તિ ત્રયો ગુણાઃ ॥

ઉપમા તો કાલિદાસની જ, અર્થગૌરવ તો ભારવીનું જ અને શબ્દલાલિત્ય તો કહે દંડિનું; પણ માધમાં તો એ ત્રણેય ગુણો છે.

માધ પણ ભોજના જેવો જ વિદ્યાપ્રેમી અને વિદ્વાનોનો પોષક હતો. બંને વચ્ચે જાણે વિદ્યાપ્રેમ અને દાનધર્મની હરિકાઈ જમી હતી. માધનો આવો મહિમા સાંભળી તેનું આદર-આતિથ્ય કરવાની ભોજને ઉત્કંઠા જાગી. આથી તેણે વારંવાર રાજમંત્રીઓને મોકલીને માધને અનેકવાર ધારાનગર આવી જવાનાં આગ્રહભર્યાં આમંત્રણો પાઠવ્યાં. આખરે રાજાના નિમંત્રણને માન આપી ગુજરાત અને માળવાની સરહદ ઉપર આવેલા પોતાના વતન શ્રીમાલ (હાલના લિન્ન-માલ) થી માધ માળવે આવ્યો. ભોજે રાજવંશી ઠાઠથી તેનો ભાવભીનો સત્કાર કર્યો અને નિત્ય નૂતન સુખ સામગ્રી વડે તેની મનભર મહેમાનગીરી કરવામાં કોઈ વાતે કચાશ ન રહે તેવી કાળજી રાખવા લાગ્યો.

કોઠીલકંઠી નર્તકીઓના નૃત્ય અને ગીતથી દિનચર્યાની શરુઆત થતી. સ્નાન સંધ્યાદિ નિત્યકર્મ આટોપી માધ અલસભાના પંડિતો સાથે કાવ્યરસાસ્વાદ માણતો. મધ્યાહ્ને સ્વાદિષ્ટ અને રોચક વિવિધ પકવાનોની લિજ્જત માણતો. પાછલો પહોર રંગશાળામાં મલ્લોની કુસ્તી કે જંગલી જનવરોની સાહમારી જેવામાં અથવા રાજ સાથે મૃગયા કરવામાં કે ઉદ્યાનવિહારમાં ગાળતો અને વાળુથી પરવારી મોડી રાત સુધી નૃત્ય સંગીતની મહેશીલની ભોજ ચાખતો.

પરંતુ આખરે આ બધા એશઆરામથી કંટાળી માધે વિદાય માગી. રખેને તેને પોતાના અતિથ્યમાં કંઈ ઉણપ લાગી હોય એવી શંકાથી

ભોજે આમ ઉતાવળ કરવાનું કારણ પૂછ્યું અને રોકાઈ જવા આગ્રહ કર્યો. માધે તેની પરોણાગતની પ્રશંસા કરી પણ માળવાનો શિયાળો પોતાનાથી સહન ન થવાથી તેણે સ્વગૃહે જવાની ઈચ્છા દર્શાવી અને પ્રસંગવશાત્ એક વાર ફરીથી પાછા આવવાનું વચન આપી વિદાય લીધી. રાજા નગરના દરવાજા સુધી તેને વળાવવા ગયો ત્યારે માધે એકવાર પોતાને ત્યાં પધારવાનું તેની પાસેથી વચન માગી લીધું.

માધનો વૈભવ જોવાની ઈચ્છાથી ખીજે શિયાળો ભોજ એક રાજાને જાજે તેવા રસાલા સાથે શ્રીમાલપુર ગયો. માધે રાજવંશી સત્કારને પણ ટક્કર મારે તેવા ભાવ અને ભપકાભેર ભોજને આવકાર આપ્યો. માધનું મંદિર એટલું તો વિશાળ હતું કે ભોજ અને તેના રસાલાનો સમાવેશ તેના માત્ર એક ખૂણામાં જ પૂરી મોકળાશથી થઈ ગયો. આ ભવનની સઘળી ભૂમિ સવર્ણજાતિ હતી અને ખંડોની દિવાલો મીનાકારીના અદ્ભુત નમૂના રૂપ હતી. ભોજ તો આ અનુપમ શોભા જોઈને જીજ્ઞાસુ જ થઈ ગયો અને તેનો રાજવંશી વૈભવવિલાસનો ગર્વ જ ગળી ગયો.

સુગંધી અભ્યંગો સહિત સ્નાન કરી ભોજ પૂજામંડપમાં ગયો તો ત્યાંની ભૂમિ મૂલ્યવાન મણિ મરકતથી મટેલી હોઈ જાણે શેવાળવાળું જળ ભર્યું હોય એવો તેને ભાસ થયો અને તેથી તેણે વસ્ત્રો ડાંચ્યાં લીધાં; એટલે પરિચારકે ખરી પરિસ્થિતિ સમજાવી. પૂજાદિ પૂરાં કરી રાજા માધ સાથે ચન્દ્રશાળામાં ગયો. ત્યાં અશ્રુતપૂર્વે ગ્રન્થો, તરેહ તરેહની પ્રાચીન શિલ્પકૃતિઓ અને ખીજા હેરતભરી કલા કારીગીરીની ચીજો જોતાં વખત કેમ વીત્યો તેની તેને ખબરેય ન પડી. પાકશાળાની સજાવટ વળી ઝોર હતી. ખાનપાનની, જોતાં વેંત મોંમાં પાણી છૂટે અને શું ખાઉં અને શું ન ખાઉં એવી રમ્ય મૂઝવણ થાય તેવી રૂપ, રંગ, સુગંધ અને સ્વાદથી આકર્ષાતી અનેક અવનવી વાતીઓ, શિયાળામાં ન મળે તેવાં શાક અને ફળો અને વિવિધ વ્યંજનો જોઈ રાજા વિસ્મય પામ્યો. જમતી વેળા ટોળટપ્પા અને હાસ્યમગ્નક કરનાર વિદુષકો અને લહુઆઓની હાજરીથી રોજ કરતાં ભોજે વધુ ભોજન કર્યું.

વામકુક્ષી કરી માધની વિદ્યાશાળામાં વિગ્રો, ગાયકો, ક્રીસખીઓ અને ભાટચારણો વચ્ચે સાયંકાળ પર્યંત ભોજને આનંદ માણ્યો. રાત્રે નૃત્યસંગીતાદિથી મન પ્રવૃદ્ધ થતાં તે શયનાગારમાં ગયો. અહીંની રચના એવી તો અદ્ભુત હતી કે શિયાળામાં ઉનાળાની ભ્રાન્તિ થતી હતી. આથી સફેદ બારીક વસ્ત્ર પહેરી શરીરે શીતલ ચંદનાદિ અંગ-રાગનું લેપન કરાવી પંખાના મંદ પવનથી રાજા એવો તો ધસધસાટ ઊઠી ગયો કે છેક પ્રભાતે ભૈરવીના સર છેડતાં શંખનાદ, શરણાઈ અને નોખતના નિનાદ વચ્ચે તે નગી ઊઠ્યો. માધ પણ પાસેના જ પર્યંકમાં સૂતો હતો અને આતિથ્યની દક્ષતામાં ખામી ન આવે તેનું ખાસ લક્ષ રાખતો હતો. ભોજને અહીંથી જવાનું મન જ ન થયું પણ નિરુપાયે રાજકાજને અંગે આભાર અને આશ્ચર્ય સહ તેને વિદાય લેવી પડી. રાજા માધની આ મોઢેરી મહેમાની મરણ પર્યંત ભૂલી ન શક્યો.

*

*

*

કસ્યૈકાન્તં સુખમુપગતં દુઃખમકાન્તતો વા
નાર્ત્તૈર્ગચ્છત્યુપરિચ્છદશા ચક્રનેમિક્રમેણ ॥

કોને લાઘ્યાં અણુગણુ સુખો, દુઃખ વા એકલાં યે ?
નીચે ઊંચે ફરતી જ દશા ચક્રઆરાતી જેમ.

મુખં હિ દુઃસ્વાન્યનુભૂય શોભતે ।
ધનાન્ધકારેધ્વિવ દીપદર્શનમ્ ।
મુલાચ્ચ યો યાતિ નરો દરિદ્રતાં
મૃતઃશરીરેણ મૃતઃ સ જીવતિ ॥

માધના લાગ્યચક્રે પલટો ખાધો. જેથીએ ભાખેલું ભૂંડું ભવિષ્ય સાચું પડ્યું. પહેલું દુઃખ પછી સુખ આવે તો માનવી કૃતાર્થતા અનુભવે છે; પણ લખઘટ સંપત્તિમાં આઠોટયા પછી આપત્તિના ઓળા ઉતરે છે ત્યારે તે સહેવા વસમા લાગે છે. પણ ભાવિને કાણ ટાળી શક્યું છે ? ચંચળ લક્ષ્મી જોતજોતામાં ચાલી ગઈ. જ્યાં સુખ સાલખી માણેલી ત્યાં અકિંચન અવસ્થામાં રહેવું માધને ઝેર જેવું લાગ્યું. કહ્યું છે કે,

વરં વનં વ્યાગ્રગંજેન્દ્રસેવિતમ્
જલેન હીનં बहुकण्टकावृतम् ।
तृणानि शय्या परिधानवल्कलम्
न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥

નિર્ધન અવસ્થામાં સગાં સંબંધી વચ્ચે રહેવા કરતાં જ્યાં ધાસની પથારી અને વલ્કલનાં વસ્ત્રો મળે એવા નિર્જળ અને કાંટાથી છવાયેલા વાઘ અને હાથી આદિ જનવરોની જમાતવાળા જંગલમાં જઈ રહેવું બહેતર છે.

આથી કોઈ ન જાણે તેમ શ્રીમાલ છોડી માધ તેની પતિવ્રતા સ્ત્રી સાથે ધારાનગરમાં આવી વસ્યો. સાચા સ્નેહની કસોટી સંકટ સમયે જ થાય છે. તેની પત્ની તેને લગીરે ઓછું ન આવે તેમ અગાઉ કરતાં પણ અધિક સ્નેહથી તેની સાથે વર્તતી હતી અને તેથી માધને સાન્તવન અને સંતોષ મળતાં હતાં.

ધારાનગરના આ ગુપ્તવાસ દરમ્યાન તેણે પોતાનાં મૂલ્યવાન પુસ્તકો ગીરે મૂકી પોતાના દોહલા દિવસો વીતાવવા માંડ્યા. આવા કપરા કાળમાં પણ અનાયાસે આંગણે આવેલા યાચકને તે આશાભંગ ન કરતાં યથાશક્તિ આપી છૂટો. પણ આખરે ગીરે મૂકવા જેવું કંઈ જ ન રહ્યું અને ઉલટું પગે સોજ આવવાથી તે ઘરમાંથી બહાર જતો બંધ થયો.

જ્યારે કંઈ જ ઉપાય ન રહ્યો ત્યારે પોતાનું પ્રાણથી પણ પ્યાડું પુસ્તક શિશુપાલવધ પોતાની પત્ની દ્વારા પાડવી ભોજને તેના ઉપર ધન ધીરવાની વિનંતિ કરી. ભોજે શલાકા મૂકતાં જે પાનું અનાયાસે ઉઘડ્યું તેમાં નીચેનો શ્લોક જોયો :

कुमुदवनमपश्री श्रीमदम्भोजषण्डम्
त्यजति मुदमुल्लङ्घः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।
उदयमाहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तम्
हतविधिनिहतानां ही विचित्रो विपाकः ॥

ચન્દ્ર આથમે છે ત્યારે સૂર્ય ઊગે છે અને તેથી કુમુદ (પોયણી) નું વન નિસ્તેજ થાય છે ત્યારે કમળોની શોભા ખીલી ઊઠે છે. ધ્રુવડની ભો. ૧૩

મળ મારી જાય છે ત્યારે ચક્રવાચકવી મિલનની મોજ માણે છે. અફ-સોસ ! જેના ઉપર લાગ્ય રૂં છે તેની ગતિ આમ વિચિત્ર અને વિપરીત બની જાય છે.

રાજ્યે આ શ્લોકમાં માધની વર્તમાન દુર્દશાનો ધ્વનિ સાંભળ્યો અને તે ખિન્ન થયો. તેણે વિચાર્યું; ‘જેના એક શ્લોકમાં આટલો ચમત્કારિક અર્થ હાંસીને ભર્યો છે તે આખું પુસ્તક તો કેવું હશે ? તેના બદલામાં તો આખી પૃથ્વી આખીએ તોય ઓછી પડે. પણ હાલ તુરત તો છેલ્લા ચરણમાં હી શબ્દ વડે જે અર્થધનતા સાધી છે તે બદલ ત્રણ લાખ સોના મહોર ખાધાખર્ચ પૂરતી મોકલાવું અને કાલે સવારે હું જાતે જઈને મારા પંડિત મિત્રના સર્વે મનોરથ પૂરા કરીશ.’*

રાજ્યની આજ્ઞાથી રાજસેવકો પાસે સોના મહોરો ઉપડાવી માધપત્ની પાછી ફરી. પણ તેના પતિની ઉદારતાની આકરી કસોટી તો હજી હવે થવાની હતી. માર્ગમાં માધની પત્નીને યાચકોનાં ટોળાં મળ્યાં. તેમણે માધની દાનશીલતાનાં ગુણગાન કર્યાં. કવિપત્નીએ પોતાના સ્વભાવ મુજબ પોતાની પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ ન કરતાં સધળું ધન તેમને વહેંચી આપ્યું. અને ખાલી હાથે ઘેર જઈ માધને બધી વાત કહી.

માધના મુખ ઉપર સંતોષનું સ્મિત પથરાયું. પત્નીએ પોતાના દાનના વ્રત અને યશને અખંડ રાખ્યાં તેથી પરમ પ્રસન્નતા અનુભવતાં તે બોલ્યો: “ધન્ય છે ! દેવી ! તું મારી મૂર્તિમતી કીર્તિ છે. આપણી ચિંતા કરનારો વિશ્વંભર બેઠો છે. ભાગ્યમાં લખેલું ભોગવ્યા પિના તો છૂટકો નથી. બેશક, આપણે પુરુષાર્થ કરવો. પછી પરિણામે સુખ કે દુઃખ જે આવી પડે તે તટસ્થ ભાવે સહી લેવું એમાં જ ખરી માણસાઈ છે. ખરેખર ! મારો આત્મા આ દાનથી લેશ પણ ન કચવાતાં ઉલટો ખૂશ થયો છે.”

* ન ક્ષત્રોડપિ પ્રથમસુકૃતાપેક્ષયા સંત્રયાય
પ્રાપ્તે મિત્રે ભવતિ વિમુક્ષઃ કિં પુનર્યસ્તથોક્તૈઃ ?
સંભારીને પ્રથમ સુકૃતો મિત્ર આવ્યે નીચે કે
મહેમાનીથી વિમુખ ન બને; ઉચ્ચતું પૂછવું શું ?

થોડી વાર શ્વાસ ખાવા થોભી તેણે આગળ ચલાવ્યું :

“ અર્થા ન સન્તિ ન ચ મુચ્ચતિ માં દુરાશા
ત્યાગે રતિં વહતિ દુર્લલિતં મનો મે ।
યાશ્ચા ચ લાઘવકરી સ્વવધે ચ પાપમ્
પ્રાણાઃ સ્વયં વ્રજત કિં પરિદેવનેન ॥

પાસે પૈસો નથી છતાં ખોટી આશા મને છોડતી નથી. દાન દેવાની ટેવ પડી છે તેથી મન માનતું નથી. માગતું અને મરવું બરાબર છે. અને આત્મહત્યા જેવું ખીજું પાપ નથી. માટે હે પ્રાણો ! તમે જાતેજ આત્મા જાગ્રોને ! આમ વૃથા શોક કર્યે શું મળે તેમ છે ?”

એટલામાં બારણે એક યાત્રક આવ્યો અને પરિસ્થિતિ પામી જઈ તે બોલ્યો : “હે શરદના શુભ મેઘ ! સૂર્યનાં કિરણોથી તપેલા પર્વતોને, દાવાનળથી બળતાં વનોને અને સુકાઈ ગયેલાં સેંકડો નદીનાળાંને તારા જળ વડે તૃપ્ત કરીને તું હવે ભલે ખાલી થઈ ગયો. એ જ તારી શોભા છે.”*

આ સાંભળી આધે પોતાની વેદના કાલવી :

“દારિદ્ર્યાનલસંતાપઃ શાન્તઃ સન્તોષવારિણા ।

યાચકાશાવિષાતાન્તર્દાહઃ કેનોપશામ્યતિ ॥

દરિદ્રતાનો દાવાનળ તો સંતોષ રૂપી જલથી શમાવ્યો પણ યાચકોની આશાના ભંગથી ઝાંઝોટો અંતર્દાહ શાંત થાય ?

વળી, દુકાળમાં ભીખ પણ મળતી નથી તો આવી દુર્દશામાં કરજે ધીરે પણ કોણ ? પાછા જાતના બ્રાહ્મણ મૂઆ એટલે કોઈ દાસ તરીકે પણ ન રાખે. અનનો કોળીયો જે આપ્યા વિના સૂર્ય આથમે છે. હે ગૃહિણી ! કહે, હવે ક્યાં જઈએ અને શું કરીએ ? સાચે જ જીવનવિધિ ગહન છે.

મારા એક મિત્રે પોતાની સ્થિતિ વર્ણવતાં જે કહ્યું હતું : તે જ આજે મારા વિષે ખરું પડ્યું ? તેણે કહ્યું ‘તું કોઈ ભૂખ્યો વટેમાર્ગી માઈં ઘર પૂછતો ક્યાંકથી આવી ચઢ્યો. મેં પૂછ્યું ઘરમાં કંઈ ખાવાનું છે ? ગૃહિણીએ મોઢેથી તો છે કહ્યું; પણ આંખમાંથી ટપકતાં આંસુના અક્ષર વડે નથી એમ વગર બોલ્યે કહી દીધું.”

* યાજ્ઞા મોઘા વરમધિગુણે નાધમે લઘ્વકામા

ચાચ્યું સાઈં અક્ષળ ગુણીને હીનની દહાણથી યે

માધની મનોવ્યથા વધતી ચાલી. તે કકુળી ઊઠ્યો :

“ વ્રજત વ્રજત પ્રાણા અર્થિનિ વ્યર્થતાં ગતે ।

પશ્ચાદપિ હિ ગન્તવ્યં ક્વ સાર્થઃ પુનરીદ્દશઃ ॥

યાત્રક ખાલી હાથે પાછો ગયો માટે હે પ્રાણુ હવે તો તમે પણ ચાલી નીકળો. પછી પણ જવું તો પડશે જ તો આવો સાથ ફરી ક્યાં મળશે?” અને આ ઉચ્ચારતાની સાથે મધરાતે માધનું પ્રાણુ પંખેડે ઊડી ગયું.

માધની પત્નીએ હૈયાફાટ વિલાપ કરતાં કહ્યું : “જે માધ પંડિતને ખારણે દાસની પેઠે મોટા મહીપતિઓ ખડા રહેતા હતા તેમના મૃત્યુ ટાણે તેમની સેવામાં એક માત્ર તેમની પત્ની જ પાસે રહી છે !”

સવારે માધના મરણના સવિસ્તર સમાચાર સાંભળી ભોજ મૂર્છા પામ્યો અને પોતાના બાળસ્નેહીની ભાળ ન કાઢી શક્યો તે બદલ પસ્તાવા લાગ્યો. પછી સૌ રાજપુરુષો અને નગરજનો સાથે ઉધાડે પગે તે માધને ઘેર ગયો. માધની સ્ત્રીને આશ્વાસન આપતાં તેણે કહ્યું : “મિત્ર તરીકે કવિની સઘળી ઉત્તરક્રિયા હું કરાવીશ. તમારે તેની ચિન્તા કરવી નહિ. માધપત્નીએ સતી થવાનો આગ્રહ કર્યો. પરમ પાવની નર્મદાના તીરે ચંદન કાષ્ટની ચિતા ખડકાવી ભોજે આત્મણે પાસે યથાવિધિ બંનેને અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો અને પુત્રવત્ તેના પિત્રાધને હાથે સાંગોપાંગ ઉત્તરક્રિયા કરાવી અદળક ધન દાનમાં દીધું.

શ્રીમાલમાં વસતા માધના જ્ઞાતિજનો તથા એકવારના તેના આશ્રિત આત્મણે હોવા છતાં માધની આવી માઠી દશા થઇ તેથી તેમની નિષ્કુરતાના સ્મારક તરીકે લોકોએ ત્યારથી તેનું નામ લિન્નમાલ (લિન્ન માલવ) પાડ્યું જે હજી પણ મોજુદ છે.

ધન્ય છે મરણ પર્યંત પણ પોતાની દાનવીરતા ન ત્યજનાર માધ પંડિતને !

उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमने तथा ।

संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥

ઊગે કે આથમે ભાનુ લાલિમા સરખી ઝગે;

સંપત્તિ ને વિપત્તિમાં મહત્તા મર્દ ના ત્યજે.

કવિ ધનપાલ

“ મુનિવર, મારા ઘરમાં મારા પૂર્વજોએ ક્યાંકાધન દાટેલું છે. આપ તો સર્વજ્ઞ છો. મને એટલું ન બતાવી દો કે તે ક્યાં છે ?” બ્રાહ્મણ સર્વ દેવે ઉજ્જૈનમાં વિહાર કરવા આવેલા જૈન સાધુ વર્ધમાન સૂરીને એક દિવસ તક સાધી એકાંતમાં વિનંતિ કરી.

“ ઓ હો ! એમાં શી મોટી વાત છે ! મારા યોગબળથી હું તને એ જગા તો બતાવી દઉં. પણ તેથી મને શો લાભ ? મને તેમાંથી અર્ધો હિસ્સો આપીશ ?” સાધુએ શરત મૂકી.

સર્વદેવે શરત સ્વીકારી લીધી અને યતિએ બતાવેલા સ્થાનેથી અઢળક ધન ખોદી કાઢ્યું. પોતાના વચન મુજબ બ્રાહ્મણે તેમાંથી અર્ધું ધન સૂરીજીને આપ્યું. પણ તેમણે તે ન લીધું અને તેને બદલે તેના બે પુત્રોમાંથી એકની માગણી કરી.

તેના મોટા પુત્ર ધનપાલે મુનિનું શિષ્યત્વ સ્વીકારવા ના પાડી અને નાના પુત્ર શૌભન ઉપર સર્વદેવને વધુ વ્હાલ હતું તેથી તેને સાધુને સોંપતાં તેનો જીવન ચાલ્યો. આમ પોતાનું વચન ન પાળી શકવાથી તેના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે બ્રાહ્મણે તીર્થયાત્રા કરવા જવાનો વિચાર કર્યો. પણ નાના શૌભનને પિતાનું વચન જાય તે ન ગમ્યું અને તેથી બાપના બોલ ખાતર તે સ્વેચ્છાએ સાધુને શરણે ગયો.

વચના વધવા સાથે ધનપાલે એક વિદ્વાન તરીકે ઓજની સભામાં સારી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. પોતાના નાના ભાઈને જૈન સાધુનું શરણ લેવું પડ્યું હતું તેનો ડાંખ તે બૂલ્યો ન હતો. તેણે રાજ્યને સમજાવી આર વર્ષો સુધી ધારાનગરમાં જૈનો સામે પ્રવેશબંધી કરાવી. પણ આખરે

તેનો ભાઈ શોભન દેવ જ જાતે ગુરુ પાસે લણી ગણીને ધારામાં આવ્યો. અને ધનપાલને વાદવિવાદમાં જીતી તેને જૈનમતનો અનુયાયી બનાવ્યો. પછી તો ધનપાલ પોતે રાજાને જીવહિંસા ન કરવાને પ્રસંગોપાત ટકાર કરવા લાગ્યો.

એક વાર રાજા ભોજ શિકાર કરવા ગયો ગયો હતો. સાથે ધનપાલ પણ હતો. રાજાએ તેને પૂછ્યું: “કહો, કવિ ! મને આવતો જોઈને આ હરણો કેમ જાંચુ જોઈને ફૂદે છે અને સુવરે જમીન ખોદવા માંડે છે ?”

“રાજા! તમારા બાણોથી ડરીને તેઓ પોતપોતાના આદિપુરુષનું શરણું શોધે છે. ચંદ્રમાં મૃગનું ચિહ્ન છે તેથી હરણ તેની ઓથ યાચે છે અને પાતાળમાંથી પૃથ્વીને ઉપર લાવનાર આદિવરાહનો આશ્રય મેળવવાને સુવર ધરતી ખોદે છે.” ધનપાલે ખુલાસો કર્યો.

એટલામાં રાજાએ એક હરણ ઉપર તીર ચલાવ્યું અને ધનપાલને તેનું વણું કરવા કહ્યું. ધનપાલ જેવા જીવદયાના ઉપાસકથી આ જોયું ન ગયું.

“નિર્દોષને હણનાર બલીમને ધિક્કાર છે ! અફસોસ ! નિર્જાને આમ નિરંકુશપણે બળવાનો રંજડતા ફરે તેના જેવી અરાજકતા અને અનીતિ બીજી કંઈ હોઈ શકે ? શત્રુ પણ જો મોઢામાં તરણું લે છે તો વીર પુરુષો તેને જીવતો જવા દે છે; તો પછી આ પશુઓ કે જે મિત્રારાં હંમેશાં તૃણ ખાઈને રહે છે તેમને તો કેમ જ મરાય ?” કવિએ પોતાનો પુણ્યપ્રકાપ પ્રગટ કર્યો.

ધનપાલનો આવો સચક ઉત્તર સાંભળી ત્યારથી રાજાએ મૃગયા કરવાનું મૂકી દીધું. પાછો વળતાં માર્ગમાં યજ્ઞમંડપના સ્તંભ સાથે બાંધેલી બેં બેં કરતી એક બકરી તેમની નજરે પડી. રાજાએ ધનપાલને આ બકરીની ચીસોનો અર્થ સમજાવવા કહ્યું. કવિને તો એટલું જ જોઈતું હતું. તેણે તરત જવાબ આપ્યો:

“નાહં સ્વર્ગફલોપભોગતૃષિતો નામ્યર્થિતસ્ત્વં મયા ।

સન્તુષ્ટસ્તૃષ્ણમક્ષણેન સતતં સાધો ! ન યુક્તં તવ ॥

સ્વર્ગ યાન્તિ યદિ ત્વયા વિનિહિતા યજ્ઞે ધ્રુવં પ્રાણિનો ।

યજ્ઞં કિં ન કરોષિ માતૃપિતૃભિઃ પુત્રૈસ્તથા બાન્ધવૈઃ ॥

“ નથી તો મને સ્વર્ગના સુખની ઇચ્છા, કે નથી તો મેં તે માટે તને વિનંતિ કરી. હું તો સદા ધાસ આપને ગુજારો કરવામાં સંતોષ માનું છું છતાં, હે લલા આદમી ! તું મારો વધ કરે છે એ તને ઘટતું નથી. જો યજ્ઞમાં તું જે પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે તે ખરેખર સ્વર્ગમાં જ જતાં હોય તો તારાં માઆપ, સંતાનો અને સંબંધીઓને જ મારીને યજ્ઞ કેમ નથી કરતો ? ”

“ યૂપં કૃત્વા પશુન્હત્વા કૃત્વા રુધિરકર્દમમ્ !

યંયંવં ગમ્યતે સ્વર્ગે, નરકં કેન ગમ્યતે ? ॥

“ ખીલો ખોડી, પશુઓને હણી, લોહીનો કીચડ કરીને જો સ્વર્ગે જવાતું હોય તો પછી શું કરવાથી નરકમાં જવાય ?

“ સાચું પૂછો તો—

“ સત્યં યૂપં તપો ધ્યમ્નિઃ કર્માણિ સમિધો મમ ।

અહિંસામાહુતિં દયાદેવં યજ્ઞઃ સતાં મતઃ ॥

“ યજ્ઞમાં બલિ આપવાના પશુને બાંધવાનો ખરો ખીલો તો સત્ય છે; તપશ્ચર્યા એ જ અગ્નિ છે; આપણાં કર્મો એ જ હોમવાનાં સમિધ છે અને અહિંસાના પાલન રૂપી આહુતિ આપી જીવન ગાળવું એને જ સંતોએ સાચો યજ્ઞ કહ્યો છે.”

ધનપાલની આ વાણી સાંભળી રાજા ત્યાંથી દયાર્દ્ર ચિત્તે મહેલે ગયો.

આ કવિએ પોતાની પુત્રીના નામ ઉપરથી ‘તિલકમંજરી’ નામે એક ગ્રંથ રચ્યો છે. તેમાં આવેલાં જૈન પાત્રો અને તીર્થોને બદલે બોલે પોતાનું નામ અને અવન્તી તથા મહાકાલ વગેરે સ્થાનોનાં નામ મૂકવાનું કવિને કહ્યું. પણ તેણે ના પાડી. આથી રોષે ભરાઇ રાજાએ તેનો ગ્રંથ બાળી નાંખાવ્યો. વૃદ્ધવસ્થાને લીધે કવિ તે ફરી-લખી શકે તેમ ન હતું પણ તેની પુત્રીએ પોતાની ત્રીય યાદશકિતને આધારે તે ફરી લખાવ્યો. જો કે તે જૈન સિદ્ધાન્તોને માનતો હતો પણ આ ગ્રંથને અંતે પોતાનું નામ જોડતાં પોતાને ‘વિપ્ર ધનપાલ’ તરીકે ઓળખાવી તેણે પોતાનું બ્રાહ્મણત્વ પ્રગટ કર્યું છે.

ત્રણ સરસ્વતીકુટુંબો

વિદ્વાનોને આશ્રય આપનાર તરીકે ભોજની ખ્યાતિ પ્રસરતી ગઈ તેમ તેમ દૂર દેશાવરથી પંડિતોની પ્રવાહધારા ધારાનગર ભણી એકધારી વહેવા લાગી. નગરમાં વધુ વસ્તીનો સમાવેશ કરવો મુશ્કેલ થતો જવાથી રાજ્યે નવા આગંતુકોની તરેહવાર કસોટી કરવાનું ઠરાવ્યું. પણ વિદ્વાતાની કદર વતન કરતાં વિદેશમાં વધુ સારી થવાથી સરસ્વતીના ઉપાસકોની સ્વારી અસ્ખલિત રીતે અહીં આવ્યાં કરતી હતી.

(૧)

ઉત્તર હિંદની કર્ણાવતી નગરીથી વૃદ્ધ પતિવત્ની અને તેમનાં પુત્ર તથા પુત્રવધૂ મળી ચાર જણનું એક સરસ્વતીકુટુંબ આશ્રયની આશાએ ધારાનગરના દરવાજે આવી ચઢ્યું હતું. તેમણે એક ગોવાળ દ્વારા રાજ્યને પોતાના આગમનનો હેતુ જણાવ્યો. રાજ્યે તેમની પરીક્ષા કરવાને પાંચ શેર દૂધથી છલોછલ ભરેલો લોટો પોતાના પરિજન સાથે તેમના મુકામ ઉપર મોકલ્યો. પણ પેલું કુટુંબ તરત જ રાજ્યનો સંકેત સમજી ગયું કે ‘ મારું નગર વસ્તીથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયું છે તેથી તમારો સમાવેશ શી રીતે કરવો ? ’ આથી કુટુંબના વડીલે પેલા પરિજનના દેખતાં ચપટી ચપટી કરી દૂધમાં આશરે સવાશેર ખાંડ સમાવી લોટો રાજ્યને પાછો મોકલી આપ્યો. પરિજન પાસેથી બધી ખાતમી મેળવી રાજ્ય સમજી ગયો કે આ કુટુંબ મારી પ્રજા સાથે દૂધમાં સાંકર ભળે તેમ હળીમળીને રહેવા રાજી છે.

આ પ્રસંગથી તેમના ચાતુર્યની ભોજને ખાતરી તો થઈ છતાં જાત

માહિતી મેળવવા વેષ બદલી તે તેમના ઉતારે પહોંચ્યો. અહીં તેને ખબર મળી કે બાપ અને દિકરો પાસેના તળાવ ઉપર સંધ્યા કરવા ગયા છે. રાત્રી ત્યાં ગયો અને પેલો પુત્ર જુએ તેમ અંજલિ ભરીને આચમન કર્યું. પણ ભોજની રાજવંશી મુખમુદ્રા ઉપરથી તેને ઓળખી જઈ પેલા યુવાને તેણે કરેલા આચમનનો સંકેત સમજી લીધો અને જવાબમાં જમીન ઉપરથી એક ઝીણી કાંકરી લઈ પાણીમાં નાખી. અંજલિ વડે રાત્રીએ સૂચવ્યું હતું કે ‘અગસ્ય મુનિ એક અંજલિમાં આખો સમુદ્ર પી ગયા હતા માટે જો તું તેનો ખરો વંશજ હોય તો આટલી તલાવડી તો પી જા.’ જવાબમાં કાંકરી વડે યુવાને સૂચવ્યું કે ‘રામચન્દ્રજીએ સમુદ્ર ઉપર પથ્થરનો તરતો પૂલ બનાવ્યો હતો માટે તેના વંશજ તરીકે તમે આટલી કાંકરી તો આ તળાવડીમાં તરતી મૂકો.’ રાત્રી તેરી બી ચૂપ જોર મેરી બી ચૂપ કરી ચાલ્યો ગયો.

રાત્રી તેમની પાકી પરીક્ષા કરવાના હેતુથી નગરનાં દ્વાર બંધ થયાં એટલે કડીયારાનો વેષ લઈ રાત્રી તેમની પાસે આવ્યો અને ત્યાં રાતવાસો બાજુમાં પડી રહેવાની રજા માગી. વૃદ્ધ વડીલે વસ્તી વધશે માની તેને હા પાડી. રાતમાં પોતાનો સરસામાન કાઢી ચોરી ન જાય તે માટે ચારે જણે અકકેક પહોર જાગતા રહી ચોકી કરવાનું ઠરાવ્યું.

પહેલો વારો વૃદ્ધે લીધો અને બાકીનાં ત્રણ જાંઘી ગયાં. થોડી-વારે પેલા વેષધારી કડીયારાએ વૃદ્ધને પૂછ્યું.

‘અસારે સંસારે સારમેતત્ત્વં ત્રયં સ્મૃતમ્ ।

આ અસાર સંસારમાં સાર રૂપ માત્ર ત્રણ વાનાં છે. કયાં કયાં કહેશો ?’

‘કાશ્યાં વાસઃ સતાં સેવા મુરારેઃ સ્મરણં તથા ॥

કાશીમાં નિવાસ, સંતોની સેવા અને હુરિનું સ્મરણ’ વૃદ્ધે ઉત્તર આપ્યો.

બીજો પહોરે વૃદ્ધ સૂતો અને તેની પત્ની બહાર એટલે થોડી વારે રાત્રીએ પ્રશ્ન કર્યો: ‘અસારે સંસારે સારમેતત્ત્વં દ્વયં સ્મૃતમ્ ।

આ અસાર સંસારમાં સાર જેવી બે જ વસ્તુઓ છે; કહો ભોધ્યે કઇ કઇ ?’

‘કેમ ? કંસારઃ શર્કરાયુક્તઃ કંસારિચરણદ્વયમ્ ॥

‘સાકર ભેળવેલો કંસાર અને કંસનું કાસળ કાઢનાર શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમળ.’ વૃદ્ધાએ જવાબ આપ્યો.

ત્રીજે પહોરે માને સુવાડી પુત્ર બિઠ્યો. તક સાધી રાજાએ તેને પૂછ્યું :

‘અસારે સ્વલ્પ સંસારે સારં શ્વસુરમન્દિરમ્ ।

‘આ અસાર સંસારમાં શું સસરાને ત્યાં રહેવામાં જ સાર છે ?’

હાસ્તો ! હરો હિમાલયે શેતે હરિઃ શેતે પયોનિધૌ ।

તેથી તો શંકર હિમાલય ઉપર કૈલાસમાં અને વિષ્ણુ લક્ષ્મીજીના પિતા સમુદ્ર ઉપર જ પડ્યા પાથર્યા રહે છે.” યુવાને યૌવનસહજ ઉત્તર આપ્યો. છેલ્લો વારો પુત્રવધૂનો આવ્યો. રાજાએ લાગ ભોધ સવાલ પૂછ્યો :

‘અસારે સ્વલ્પ સંસારે સારં સારંગલોચના ।

આ ફાની દુનિયામાં શું એક મૃગનયની માનુની જ સાર રૂપ છે ?’

ચતુરે યુવતી સમજી ગઇ કે નક્કી, આ પૂછનાર કડીયારો નથી પણ ગુપ્ત વેશે આવેલો રસિયો રાજા ભોજ છે. અને તેણે તેને મેં માગે તેવો ઉત્તર આપ્યો :

‘યસ્યાઃ કુક્ષૌ સમુત્પન્નાઃ મોજરાજ ! મવાદ્દશાઃ ॥

‘જરૂર ! ત્યારે તો, હે ભોજરાજ ! આપના જેવાં રત્નો તેની કુબેથી પેદા થયાં છે. ’

રાજા ચારે જણના યથોચિત ઉત્તરથી રાજી થયો અને સવારે શહેરના દરવાજા ખૂલતાં ધામધૂમથી મોટી સ્વારી કાઢી આ સરસ્વતીકુટુંબને સત્કાર કર્યો અને તેમને નગરમાં સ્થાન આપી ઘટતું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું.

(૨)

એવો પણ સમય હતો કે જ્યારે કાશ્મીર સરસ્વતીનું ધામ લેખાતું અને તેથી તો સરસ્વતીને કાશ્મીરમુખમંડની કહેતા. આવી ભૂમિમાંથી વખાનું માર્યું એક સરસ્વતીકુટુંબ ધારાનગરમાં આવી લાડે ઘર લઈ રહેતું હતું. ભોજ નવાં આવનારાંઓની ખબર કાઢતો હતો. આ સરસ્વતી કુટુંબનાં શીલ અને સંસ્કારની સુવાસ ધીરે ધીરે શહેરમાં પ્રસરતી જતી હતી. આથી દંડધરે રાગને તેમના આગમનની ખબર આપી: ‘મહારાજ! આ કુટુંબમાં મા અને બાપ તથા પુત્ર અને પુત્રવધૂ તો પંડિત છે પણ એક કાણી દાસી છે તે પણ બડી ચતુર છે. ઉપરાંત એક રૂપાળી કન્યા છે તેના વિષે કશી માહિતી મળી નથી.’

રાત્રિના પહેલા પહોરે રાજ વેપ પલટી આ કુટુંબના ચાતુર્યની પરીક્ષા કરવાને તેમને ખાસ જાણે જઈ ઉભો અને બોલ્યો: “હું એક ઘણું દૂરથી આવેલો પ્રવાસી છું. અહીંનો અભ્યાસ છું ને રાત્રિ પડી ગઈ છે. તો મને રાતવાસો આશ્રય આપશો?”

“ભાઈ મુસાફર! અમે સૂતકી છીએ એટલે ઉતારો શી રીતે આપીએ!” દાસીએ બહાર આવી જવાબ આપ્યો.

“શું જન્મ્યું છે? પુત્ર કે પુત્રી?” પંથીએ પૂછપરછ કરી.

“તે તમારે બધું જાણીને શું કરવું છે? અહીં તો દારિદ્ર રૂપી પુત્રનો પ્રસવ થયો છે.” દાસીએ જોખવટ કરી.

દાસીના આવા અલંકારિક ઉત્તરથી રાગને કુટુંબનાં બીજાં માણસોની ચતુરાઈ પારખવાની ઉત્કંઠા જાગી. ઘરના વૃદ્ધ વડીલે અતિથિની આજ્ઞવતા ભરી માગણી સાંભળી તેને અંદર લાવવા દાસીને આજ્ઞા કરી. ઘરમાં પેસતાં જ ત્યાંની વ્યવસ્થા અને વ્યવહારની સુઘડતા જોઈ રાજ પ્રસન્ન થયો અને તેણે પોતાની ઝાળખાણ આપી અત્યારે આવવાનો હેતુ પણ પ્રકટ કર્યો. પછી સૌ સ્વસ્થ બની ગોઠવાયાં એટલે રાગએ ‘અસારાત્સારમુદ્ધરેત સાર લેવો અસારથી’ એવું પદ આપી વૃદ્ધને સમસ્યા પૂર્તિ કરવા કહ્યું. વૃદ્ધે તરત જ ઉત્તર આપ્યો:

“દાનં વિતાદતં વાચઃ કીર્તિધર્મૌ તથાયુષઃ ।

પરોપકરણં કાયાદસારાસ્તારમુદ્ધરેત ॥

દાનથી દ્રવ્યનો સાર, વાણીનો સાર સત્યથી,
કીર્તિને ધર્મ સાધીને સાર આયુષ્યનો લઈ;
પરાર્થે દેહનો સાર એમ લેવો અસારથી.”

પછી ભોજે ‘હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ’ અને ‘ચકાર ચેના વિરહાતુરાક્ષી’ એમ બીજું અને ત્રીજું ચરણ આપી વૃદ્ધના પુત્રને આખો શ્લોક પૂરો કરવા સૂચવ્યું. જવાબમાં યુવાન બોલ્યો :

‘તવપ્રતાપજ્વલનાઞ્જગાલ હિમાલયો નામ નગાધિરાજઃ ।

ચકાર મેના વિરહાતુરાક્ષી પ્રવાલશ્યાશરણં શરીરમ્ ॥

તારા પ્રતાપે પીગળાંત પેખી સ્વામી નગાધિપતિ હિમવાનને
વિયોગભીતિથી પ્રવાલપણે મેના વીંટે તાપ નિવારવાને.”

આ સાંભળી રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો અને હવે વૃદ્ધ માણને તેણે પાદપૂર્તિ કરવા એક ચરણ આપ્યું : ‘કોને પાઉં દૂધ ?’

માતાએ તત્કાળ સમસ્યા પૂરી કરી :

રાવણ જ્યારે જનમિયો : એક દેહ દશ મુખ;

જનની મનમાં ચિંતવે : કોને પાઉં દૂધ ?”

છેલ્લે રાજાએ ‘લટકું કોને કંઈ ?’ એટલું ચરણ આપી પુત્ર-વધૂને પાદપૂર્તિ કરવા કહ્યું. એટલે તેણે ઉત્તર આપ્યો :

“ક્રોધ કરી કાઢી મૂક્યો વિરહાતુર મેં કંઈ;

સખિ હવે મૂઝાઉં છું : લટકું કોને કંઈ ?”

ઊઠતાં ઊઠતાં રાજાની નજર પેલી રૂપવતી કન્યા ઉપર પડી પણ તે તો શરમાઈને અંદર ચાલી ગઈ. તેના નયન બાણથી ઘાયલ થયેલો રાજા સૌને યથાયોગ્ય ઉપહાર આપી મહેલે પાછો વળ્યો. પણ રહી રહીને પેલી કન્યાનું કામણગારું મુખ તેની નજર સામે તરવા લાગ્યું અને તેની વિહ્વળતા વધારવા લાગ્યું. ચન્દ્રનાં શીતળ કીરણોથી આ વિરહ વ્યથામાં ઘી હોમાયું એટલે તેની આજ્ઞાથી સેવક તેને માથે છત્ર ધર્યું.

ખીજ બાળુ, પેલી કન્યાની વ્યાકુળતા પણ ઓછી ન હતી. આખરે અભિસારિકાનો વેષ લઈ તે છાની માની રાજમંદિરે આવી અને એક દૂતી દ્વારા રાજને પોતાનો સંદેશો પહોંચાડ્યો. રાજને તો ભાવતુંતું ને વૈદે કહ્યું જેવું થયું. એટલે તેને તરત જ અગાશીમાં બોલાવી તેણે કહ્યું: ‘સુન્દરી ! મારા તરસ્યા હૈયાને જરીક તારા શબ્દોની સુધા તો પા !’

અભિસારિકાએ ઉત્તર આપ્યો: ‘રાજન્ ! તમે આમ રાત્રે પણ માથે છત્ર ધરાવો છે તે સર્વથા યોગ્ય છે. નહિતર તમારું ૩૫ જોધને ચન્દ્રને શરમના માર્યા સંતાર્ધ જવું પડત અને સપ્તર્ષિ સહ શોભતાં સતી શિરોમણિ અરુન્ધતીનું સતીત્વ કદાચ ખંડિત થાત.”

આવાં પ્રાસાદિક વચનો સાંભળી રાજાએ ગાન્ધર્વ વિધિથી તેની સાથે ત્યાં ને ત્યાં જ લગ્ન કર્યું અને ભોગિની સ્ત્રી તરીકે તેને અંત : પુરમાં રાખી લઈ તેનાં સ્વજનોની આજીવિકાનો પાકો પ્રબંધ કરાવ્યો.

(૩)

“મહારાજ ! એક પંડિત, તેની પત્ની, પુત્ર અને પુત્રવધૂ દ્વારા આગળ સભામાં પ્રવેશવાની અનુજા માગતાં ઉભાં છે. આખું કુટુંબ સરસ્વતીનું ઉપાસક છે.” દ્વારપાળે નમન કરી ભોજ રાજાને ખબર આપી. રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેમને અંદર લાવવા આજ્ઞા આપી. પરંતુ પછી તે ખીજ પંડિતો સાથે વાર્તાલાપમાં રોકાયો તેથી આ નવા આગતુંકાને જરાક થોભવું પડ્યું. થોડી વારે રાજાની નજર તેમના તરફ ગઈ અને વિલંબ થયા બદલ ક્ષમા માગી તેણે તેમનો સહર્ષ સત્કાર કર્યો.

સૌ યથાસ્થાને ગોઠવાયાં એટલે રાજાએ તેમના પાંડિત્યનો પરિચય મેળવવા માટે ‘ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે’ એવું ચરણ આપી ચારે જણને અનુક્રમે પાદપૂર્તિ કરવા કહ્યું.

પિતાએ પહેલ કરી:

“ઘટો જન્મસ્થાનં મૃગપરિજનો મૂર્જિવસનો
વને વાસઃ કન્દાશનમપિચ દુઃસ્થં વપુરિદમ્.

અગસ્યઃ પાથોર્ધિં યદકૃતકરામ્ભોજકુહરે
ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે ॥

જન્મ ઘડામાંથી થયો હતો, સહવાસ હરિણોનો હતો, (અર્થાત્ માઆપ કે સગાંસ્નેહી કોઈ સંભાળ લેનાર નહતું) વસ્ત્રો વલ્કલનાં હતાં, રહેઠાણ જંગલમાં હતું અને શરીર સુદ્ધાં કંદમૂળનાં આહારથી દુબળું હતું છતાં અગસ્યમુનિ એક જ અંજલિમાં આખા સમુદ્રનું આયમન કરી ગયા હતા. કારણ કે મહાપુરુષોનાં કાર્યોની સિદ્ધિ સાધનસામગ્રીથી નહિ પણ પોતાના સત્ત્વ-સામર્થ્યથી જ થાય છે. ”

આવું ચમત્કારિક કાવ્ય સાંભળી ભોજે તેને સોળ અમ્લ્ય મણિ આપ્યા. પછી વૃદ્ધ માતાનો વારો આવ્યો તે બોલી:

“ રથસ્યેકં ચક્રં મુજગયમિતાઃ સપ્તતુરગાઃ
નિરાલમ્બો માર્ગશ્ચરણવિકલઃ સારથિરપિ ।
રવિર્યાત્યેવાન્તં પ્રતિદિનમપારસ્ય નભસઃ
ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે ॥

સૂર્યના રથને પૈડું એક જ છે પણ ઘોડા સાત છે અને લગામે સાપની બેઠેલી છે; વળી પંથ આધારહીન આકાશ છે અને સારથી પણ પગ વિનાનો છે; છતાં સૂર્ય દરરોજ આકાશની આ પારથી પેલી પાર પ્રવાસ ખેડે છે. ખરેખર! સાધનોથી નહિ પણ સંકલ્પ બળથી જ શ્રેષ્ઠ જનો ધાર્યું કામ પાર પાડે છે. ”

આ સાંભળી રાજાએ રાજી થઈ સત્તર હાથી અને સાત રથ દાનમાં દીધા. હવે યુવાન પુત્રે પોતાનો શ્લોક સંભાળાવ્યો :

“ વિજેતવ્યા લક્ષ્મી ચરણતરણીયો જલનિધિ-
વિપક્ષઃ પૌલત્સ્યો રણભુવિ સહાયાશ્ચ કપયઃ ।
પદાતિમત્સ્યોઽસૌ સકલમવધીદ્રાક્ષસકુલમ્
ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે ॥

લંકા જેવો અભેદ દુર્ગ જીતવાનો હતો, નૌકા વિના પગ વડે દરિયો

પાર કરવાનો હતો, દશાનન સાથે દુશ્મનાવટ ખેડી હતી, રણભૂમિ ઉપર મદદમાં માત્ર વાનર અને રીંછ હતાં, પોતે પગપાળા અને વળી મરણાધીન માનવી હતા; છતાં એવા રામચન્દ્રજીએ સમસ્ત રાક્ષસકુળનો વિધ્વંસ કર્યો. પરિથિતિથી નહિ પણ પોતાના પુરુષાર્થના પ્રભાવથી જ નરપુંગવો પોતાનું ધ્યેય સિદ્ધ કરે છે.”

યુવાનને જાજે તેવા આ ઉત્તરથી રાજાએ તેને ઈનામમાં અઢાર લાથીઓ આપ્યા. છેલ્લે યુવાન પુત્રવર્ધના મંજુલ કંઠે અને મનોહર લાવણ્યે સારીયે સલાનું ધ્યાન ખેંચ્યું. સૌ એકચિત્તે સાંભળી રહ્યા :

“ધનુઃ પૌષ્પં મૌર્ગી મધુકરમયી ચન્દ્રલદશામ્
દશાં કોળો બાળઃ સુહદપિ જડાત્મા હિમકરઃ ।
સ્વયં ચૈકોડનજ્ઞસ્ત્રીભુવનમપિ વ્યાકુલયતિ
ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે ॥

પુષ્પનું ધનુષ્ય, ભમરાઓની હારની કમાન અને ચપળાઓનાં ચંચળ નયનોની અણીઓ જેનાં બાણ છે, ચન્દ્રમા જેવો જડ જોડીદાર છે, વળી પોતે પણ અંગ વિનાનો છે છતાં કામદેવ ત્રણેય લોકને આકુળ વ્યાકુળ કરી મૂકે છે. માટે તો કહ્યું છે કે મહાજનોની સફળતાનું મૂળ તેમના સાધન સાહિત્યમાં નહિ પણ સત્ત્વ-સામર્થ્યમાં રહેલું છે.”

આવી પ્રાસાદિક પાદપૂર્તિ સાંભળીને રાજાની રસિકતા જાગી ઊઠી. આથી તેણે આતુરતા દર્શાવી એક વધુ શ્લોક સંભળાવવા આગ્રહ કર્યો. જાણે ‘વન્સભોર’ અપાયો ! અને સલામાં પેલો મધુર સ્વર એકવાર ફરીથી ગુંજી ઊઠ્યો :

વિપક્ષઃ શ્રીકણ્ઠો જડતનુરમાત્મ્યઃ શશધરો
વસન્તઃ સામન્તઃ કુસુમમિષવઃ સૈન્યમબલાઃ ।
તથાપિ ધ્યૈલોક્યં જયતિ મદનો દેહરહિતઃ
ક્રિયાસિદ્ધિઃ સત્ત્વે વસતિ મહતાં નોપકરણે ॥

શંકર જેવા શત્રુ છે, જ્યારે જડ શરીરનો શશી જેવો પ્રધાન છે, ઋતુરાજ વસંત જેવો સેનાપતિ છે, સૈન્યમાં સ્ત્રીઓ છે અને જાતે શરીર વિનાનો છે છતાં મદન ત્રણે લોકને સર કરે છે. આથી પૂરવાર થાય છે કે મહાપુરુષોની સફળતાનું રહસ્ય તેમનાં સાધનોમાં નહિ પણ સંકલ્પ શક્તિમાં છે. ”

“ વાહ, વાહ ! ” ચોમેરથી એકી સાથે અવાજો ઊઠ્યા. રાગ્નએ પ્રસન્ન થઈ રાણી લીલાવતીનાં મૂલ્યવાન આભૂષણો અંતઃપુરમાંથી મંગાવી આ મુંદરીને ભેટ આપ્યાં, અને આખા કુટુંબને ધારાનગરીમાં રહેવાની સર્વ પ્રકારે સગવડ કરાવી આપી.

દાંડને બદલે દાન

“ આ ભવે તો આટલી દરિદ્રતા ભોગવું છું; પછી જો ચોરી કરું તો કાણુ જાણે આવતો જન્મ કેવો આવશે ! કર્યાં કર્મ કાઢને છાડતાં નથી. વૃદ્ધ આણુક્યનું વચન છે કે,

અન્યાયોપાર્જિતં દ્રવ્યં દશ વર્ષાણિ તિષ્ઠતિ ।

પ્રાપ્તં ત્વેકાદશે વર્ષે સમૂલં ચ વિનશ્યતિ ॥

અન્યાયથી મેળવેલી મિલકત દશ વર્ષ લગી ટકે છે પણ અગીયારમે વર્ષે તે સમૂળગી નાશ પામે છે. અને આ તો ‘ કાચો પારો ખાવો અન્ન એવું છે ચોરીનું ધન. ’ માટે ચાલ જીવ, આ મણિ માણેક પડતાં મૂક. ફટ બૂંડ, બ્રાહ્મણનો દીકરો થઈને ચોરી કરવાની કુમતિ તને ક્યાંથી સૂઝી ? ” ભોજરાજના શયનમંદિરમાં ચોરી કરવાને સંતાયલા વીર-વલય નામના બ્રાહ્મણે વિચાર કર્યો. તેનું ભૂખ્યું પેટ અને ખાલી ખીસ્સું રાજાનો રત્નભંડાર લૂંટવાને તેને લલચાવી રહ્યાં હતાં; પણ તેની નસોમાં વહેતું બ્રાહ્મણનું લોહી અને તેની વિદ્યા તેને તેમ કરતાં વારતાં હતાં. તેના અંતરમાં દૈવી અને આસુરી વૃત્તિઓ વચ્ચે દારુણ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું હતું. તીવ્ર મનોમંથનને અંતે તેના સંસ્કાર અને શિક્ષણનો જય થયો.

ભોગજોગે એટલામાં ભોજ રાજા બાંધ ઉડી જવાથી બેઠો થયો. પડખે પોતેલી રાણી લીલાવતીનું રૂપ લાવણ્ય જોઈ તેના અંતરમાંથી એક પ્રકારના આત્મસંતોષનો ઉદ્ગાર નીકળ્યો:

“ ચેતોહરા યુવતયઃ સુહદોઽનુકૂલા :

સદ્બાન્ધવાઃ પ્રણયગર્ભગિરથ મૃત્યાઃ ।

વત્સાંતિ દન્તિર્નિવહાસ્તરલાસ્તુરજ્ઞાઃ ”

“મારે હવે શાની ખોટ છે ? મારા અંતઃપુરમાં રૂપવતી રમણીઓ છે, મિત્રો સાથે મનનો મેળ જામેલો છે, લાવભીનાં લાઘ્યાંકુ છે, પડ્યો બોલ ઝીલનાર પ્રેમાળ પરિજનો છે, મારા રાજદ્વારે હાથીઓ ઝૂલે છે અને તેજી તોખાર હણહણે છે—”

વારંવાર આ ત્રણ ચરણ રટવા છતાં રાગ્નને ચોથું ચરણ કયેમે કર્યું ન સૂઝ્યું તે ન જ સૂઝ્યું. છુપાઈને બેઠેલો વીરવલય રાગ્નની મૂઝવણ કળી ગયો. રણહાક સાંભળી સાચો શરવીર જેમ શાન્ત રહી શકતો નથી તેમ કાવ્યચર્યાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં સાચો કવિ રૂપ રહી શકતા નથી. આથી પોતાની પરિસ્થિતિની પ્રતિકૂળતાનો વિચાર ન કરતાં વીરવલયે સહજ સ્ફૂર્તિથી સહસા ચોથું ચરણ પૂરું કર્યું :

સંમીલને નયનયોને હિ કિંચિદસ્તિ ।

‘પરંતુ આંખ મીચાતાં આમાંનું કંઈ પણ રહેવાનું નથી. એ તો, ‘આપ મૂંઝે પીછે ડૂબ ગઈ દુનિયા !’

આવી આપાદ પાદપૂર્તિ સાંભળી રાગ્ન આશ્ચર્યચકિત થયો. તેણે તુરત જ દંડધરને બોલાવી તપાસ કરાવી એટલે સંતાપલો વીરવલય પકડાઈ ગયો. શરમ અને સંતાપનો માર્યો બિચારો બ્રાહ્મણ બાંધુ જોઈ પણ ન શક્યો. પશ્ચાત્તાપ અને લયની બેવડી ભીંસ વચ્ચે તેનું હૈયું ફફડી રહ્યું હતું. જો કે રાગ્નના મુખ ઉપર તો રોપની એક પણ રેખા ન હતી.

“તારા આ ચોથા ચરણ આગળ મારાં ત્રણ ચરણ કંઈ જ વિસાતમાં નથી. તારી આવી પ્રાસાદિક પાદપૂર્તિથી ખરેખર હું ખૂબ પ્રસન્ન થયો છું !” રાગ્નએ વીરવલયનો વીંસો થાપડ્યો અને પોતાના હાથનું રત્નકંકણ પુરસ્કાર રૂપે તેને પહેરાવ્યું. દંડને બદલે દાન મળેલું જોઈ પ્રભુનો પાડ માની બ્રાહ્મણ રૂપચાપ ચાલતો થયો અને પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે માર્ગમાં શિવાલયને ઓટલે સૂતેલા એક અકિંચન વિપ્રને તેણે પેલા કંકણનું દાન આપ્યું.

આદત જય મૂવે

કહેવત છે કે ‘ટાઢ જય રુવે ને આદત જય મૂવે,’ તેમજ ‘પ્રાણ અને પ્રકૃતિ જોડે જય.’ તે મુજબ કવિ ભુકકુંડ ભારે વિદ્વાન હતો છતાં તેને ચોરી કરવાની કુટેવ પડી હતી તેથી ચોરી કર્યા વિના તેને ચેન પડતું ન હતું. એક રાતે ફેટલાક સાગરીતોની સાથે તે ભાગ રાખના રંગમહેલમાં ખાતર પાડવાને ખૂબીથી ગુપચૂપ જઈ ચઢ્યો. ખીજા ચોરો તો હાથે ચઢ્યું તે ચપોચપ ચાંકે કરવા લાગ્યા. ભુકકુંડ આખરે તો એક બ્રાહ્મણ હતો. આ કોઈ શેઠ શાહુકારનું ઘર ન હતું પણ ખુદ રાખનો જ મહેલ હતો એટલે જો પકડાયા તો આરજ વાગી જશે એવી ખીકથી આ ચોર કવિની હીંમત છૂટી ગઈ. વળી પોતાની વિદ્યા અને કુલીનતાને કલંક લાગશે તે તો જુદું. ભુકકુંડ આવા વિચારોના વમળમાં અટવાયાં કરતો હતો.

ખીજા બાજુ એક બાંધ પૂરી કરી રાખે પડ્યું ફેરવ્યું. રાણી લીલાવતીનો પાલવ પવનથી ખસી જવાથી તેના ગૌર અને સુડોળ સ્તન-મંડળ ઉપર જાળીમાંથી આવતાં ચન્દ્રકિરણો પડતાં હતાં. સહસા રાખની આંખો આ આકર્ષક દ્રશ્ય ઉપર જડાઈ ગઈ. ચાંદનીને લીધે ચોકટી વાળી ભાત બાંધવાથી ઉરપ્રદર્શનું અંગસૌન્દર્ય અનોખું અન્યું હતું. સ્વાભાવિક રીતે જ રાખને કાન્ય સ્ફૂર્યું :

“ગવાક્ષમાર્ગપ્રવિભક્તજ્યોત્સ્નયા

વિરાજતે વક્ષસિ સુન્દ્ર તે શર્શા ।

ગોખની જાળી વીંધીને આવતી ચન્દ્રિકા દ્વારા, હે વાંકા બ્રમર વાળી સુન્દરી, તારા વક્ષઃસ્થળ ઉપર શર્શા શોભી રહ્યો છે.”

રાજા આમ બે ચરણુ તો બોલ્યો; પણ પછી એ પૂર્વાર્ધનું વારંવાર રટણ કરવા છતાં તેને બંધ બેસતો ઉત્તરાર્ધ ન સ્ફૂર્યો તે ન જ સ્ફૂર્યો.

ભુકકુંડ ભાઈ આ સાંભળી રહ્યા હતા. કવિતાનો પ્રસંગ નીકળે અને તે મૂંગો બેસી રહે તો પછી કવિ શાનો? એટલે સમય અને સંજોગનો ખ્યાલ ન કરતાં તે વચ્ચે જ બોલી બેઠ્યો :

“ પ્રદત્તજંપઃ સ્તનસન્નિવાજ્ઞયા
વિદૂરપાતાદિવ સ્વપ્નતાં ગતઃ ॥

સ્તનમંડળની શોભાથી આકર્ષાઈને તેના સ્પર્શસુખનો લ્હાવો લેવાને ખૂબ જાણેથી ચન્દ્રે ઝંપલાવ્યું છે અને તેથી જ (જાળીની ભાત દ્વારા) તેના દૂકડા થઇ ગયા હોય એમ લાગે છે !”

આવો આખા ઉત્તરાર્ધ સાંભળી રાજા ચમક્યો. આવા સુરક્ષિત અને એકાંત સ્થળમાં વળી આ અજાણ્યો અવાજ ક્યાંથી આવ્યો ? રાજાએ તાબડોતોચ તપાસ કરાવી. પેલા પાવરધા ધરફાડુઓ તો ગચ્છન્તિ કરી ગયા પણ બિચારા ભુકકુંડ ભાઈ ઝડપાઈ ગયા.

ખીજે દિવસે રાજાએ ભુકકુંડને બ્રહ્મસભા વચ્ચે ખડો કરાવ્યો અને ચોરી કરવાનું કારણ પૂછ્યું. બ્રાહ્મણ ધડીભર ગભરાયો તો ખરો પણ આવી અણીની પળે તેની વિદ્યા તેની વહારે ચઢી. બધો ક્ષોભ ખંખેરી નાખીને તેણે સમયસૂચકતાથી ઉત્તર આપ્યો :

“ મટિર્નષ્ટો મારવીયોડપિ નષ્ટો
મિથુર્નષ્ટો મીમસેનોડપિ નષ્ટો ।
મુક્કુળ્લોડહં મૂપતિસ્ત્વં હિ રાજન્
મમ્મપંક્ત્યાવન્તકઃ સંનિવિષ્ટઃ ॥

રાજન્ ! જેમના નામનો પહેલો અક્ષર ભ છે તે સૌના ભોગ લાગ્યા છે. આખી લબ્ધાની બારાફરી કાળનો કાળીયો થવા બેઠી છે ! પહેલો ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા ભટ્ટિ ભોંય ભેગો થયો; ખીજો કીરાતાળુનીયનો

કવિ ભારવી સોડ તાણી સૂતો, પછી લિહુ અને લીમસેન કવિ પણ કાળધર્મ પામ્યા. લ, ભા, લિ અને ભી-થી શરુ થતા નામવાળા નામશેષ થયા એટલે હવે ભુ-થી શરુ થતા નામવાળા ભુહુડનો-મારો-વારો આજે આવ્યો છે અને મારી પછી તારો-ભૂપતિનો-પણ વારો આવી લાગશે; પણ જ્યાં લગી હું જીવતો રહીશ ત્યાં લગી તારે માથે ભય નથી. પછી તો હું તારો ગુન્હેગાર છું અને તું ન્યાયાસને એઠો છે માટે જે શિક્ષા કરવી હોય તે કરજે. ”

રાજા તેના આ હજરજવાબથી હસી પડ્યો અને ફરીથી આમ કદી ચોરી ન કરવાની ચેતવણી આપી પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી તેને અંધન-મુક્ત કર્યો.

ટાઢના ત્રણ ઉપાય

“ ઠંડીથી ઠીંગરાઇને મારી કાયા અડદ જેવી કાળી પડી ગઇ છે; ચિંતા રૂપી સમુદ્રમાં હું ગોથાં ખાઈ રહ્યા છું, ઠરી જતી તાપણીને હોઠ વડે હું કંકડી રહ્યા છું. ભૂખથી મારાં પેટ અને પીઠ ચોંટી ગયાં છે, રીસાયલી રામા પેટે મારી નિદ્રા નાસી ગઈ છે અને સુપાત્રને સાંપડેલી સંપત્તિની પેટે આ પોપ મહીનાની હિમ વરસતી રાત તો કપેમે કરી ખૂટતી નથી. ” દેવાલયના દરવાજા આગળ ટૂંટીયું વાળીને સૂતેલો ભદ્રશેખર ધ્રુજતા સ્વરે પોતાનું દુઃખ રડી રહ્યા હતા.

નગરચર્યા કરવા નીકળેલા ભોજ રાજના કાને ઉપલા શબ્દો પડ્યા અને અનુકંપાથી તેનું દિલ દ્રવી ગઈયું. તેણે વિચાર્યું, આ માણસ ભલે ગરીબ હોય પણ તેના બોલવા ઉપરથી લાગે છે તો વિદ્વાન. જો કે અત્યારે તો શું થઈ શકે? સવાર પડે એટલે તેની વાત.

બીજો દિવસે ઢંડધરને મોકલી રાજાએ ભદ્રશેખરને અલ્પસભામાં બોલાવી મંગાવ્યો. અને ‘ કાલે કડકડતી ઠંડીમાં રાત કેમ વીતાવી? ’ એમ પૂછ્યું.

‘ અરે એક રાતની વાત ક્યાં કરે. છો? આખાએ શિયાળાભર રાત દિવસ ટાઢ સામે હું ત્રણ વસ્તુઓ વડે ટકકર ઝીંકું છું. જીઓ,

રાત્રી જાનુર્દિવા માનુઃ કૃશાનુઃ સંચર્યોર્દ્રયોઃ ।

રાજન શાંતં મયા નીતં જાનુમાનુકૃશાનુભિઃ ॥

રાત્રે બે ઠીંચણ વચ્ચે માથું ધાલીને ટૂંટીયું વાળીને, દિવસે સૂર્યના તડકાથી અને સવારસાંજ તાપણી તાપીને હું ટાઢનો ત્રિવિધ સામનો કરું છું. ” ભદ્રશેખરે ખુલાસો કર્યો.

આવા સરસ જવાબથી રાજા થઈને રાજાએ તેને મુવર્ણથી ભરેલા ત્રણ કળશ દાનમાં દીધા.

તુંબડીવાળો તંડુલદેવ

“કેમ મહારાજ! આ કમંડળ ઉપર વ્યાઘ્રચર્મ કેમ જડ્યું છે?” વ્યાઘ્રચર્મથી મટેલી તુંબડી લઈને આવતા તંડુલદેવનો માર્ગમાં ભેટો થતા ભોજ રાજાએ જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

“કારણ કે આપના રાજ્યમાં લોદું કે તાંબું તો મળતું નથી.” બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો.

“શાથી નથી મળતું?” રાજાએ ઝીણવટથી પૂછ્યું.

“अस्य श्रीभोजराजस्य द्वयमेव सुदुर्लभम् ।

शत्रूणां शृङ्खलैर्लोहं ताम्रं शासनपत्रकैः ॥”

બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યો : “આપના રાજ્યમાં લોહ અને તાંબાની તંગી રહ્યાં જ કરે છે; કારણ કે, શત્રુઓને પગે જંજીરો જડવામાં બધું લોદું અને દાનપત્રો લખવામાં તમામ તાંબુ વપરાઈ જાય છે. આટલું એ આપ જાણતા નથી?”

રાજાએ આવા અલંકારિક ઉત્તરથી પ્રસન્ન થઈ તેને એક લાખ મહોરનું દાન દીધું.

હાથણીનું દાન

“જે માણસ પોતાનું પેટ પણ ભરી ન શકતો હોય તે જન્મ્યો તો યે શું અને ન જન્મ્યો તો યે શું ?”

“ત્યારે સાધન સંપત્ત હોવા છતાં જે પરોપકાર ન કરતો હોય તેવા મનુષ્યની જગતમાં જરૂર પણ શી છે ?”

“પણ બીજા પાસે બીજા માગવા સિવાય જે બીજને કંઈ ધંધો જ કરતો નથી તેને જનેતા શીદ જન્મ આપતી હશે ?”

“છતે સાધને બીજની ભીડ ન ભાગે એવા માનવીને, હે ધરતી ! તું રખે ધારણ કરતી !”

હાથણી ઉપર બેઠેલા રાજ ભોજ અને વાટમાંથી વેરાયેલા દાણા વીણતા એક દરિદ્રી પુરુષ વચ્ચે ઉપર પ્રમાણે પ્રશ્નોત્તર થયા. તેના મર્મ-ભેદી પ્રત્યુત્તરે સાંભળી રાજને તેની વિદ્વત્તાની ખાતરી થઈ અને તેથી પૂછ્યું: “વિપ્ર ! આટલી વિદ્વત્તા છતાં તારી આવી દશા કેમ છે ?”

“કારણ કે તારી સભાના ઇર્ષ્યાળુ પડિતો મને તારી સભામાં પ્રવેશવા જ દેતા નથી, પછી શું થાય ? આથી તો મારે આમ તારા જવાના માર્ગમાં દાણા વીણવા એસવું પડ્યું કે કંઈક કરતાં તારો મેળાપ થાય.” રાજશેખરે ખુલાસો કર્યો.

આથી તેની દરિદ્રતા દૂર કરવા અને વિદ્વત્તા વધારવાને જેના ઉપર પોતે બેઠો હતો તે હાથણી રાજને સઘળા સાજ સાથે બ્રાહ્મણને દાનમાં આપી.

એક તો હાથીનું દાન ગ્રહણ કરનાર માટે શાસ્ત્રમાં આકર્ષક પ્રાયશ્ચિત અતાચ્યું છે તેથી અને આ હાથણીને હવે બાંધીશ ક્યાં તથા ખવડાવીશ શું તેની ચિંતાથી રાજશેખરનો જીવ જરા કચવાયો. પણ લક્ષ્મી ચાંલ્સો કરવા આવે ત્યારે મોં ધોવા જવાની મૂર્ખાઈ ન કરતાં તેણે સીધતથી રાજને પોતાની મુશીબત જણાવી:

‘નિર્વાતા ન કુટ્ટી, નચામિશકટી, નાપિ દ્વિત્રીયા પટી,
વૃત્તિર્નારમટી, ન તુન્દિલપટી, મૂર્માં ચ ઘૃષ્ટા કર્તા ।
તુષ્ઠિર્નૈકઘટી, વધૂર્ન વધુટી, તેનાપ્યહં સંકટી,
ત્રીમદ્ભોજ તવ પ્રસાદકરટી મક્તા મમાપત્તટી ॥

“રાજન્ ! તં ભાવપૂર્વક આપેલી ભેટ હું સાભાર સ્વીકારું છું; પણ તેથી મારી મુઝવણુ ઓર વધે તેમ છે. કારણ કે, તારી આ હાથણીને ખવડાવવા જેટલું અન્ન કે ખાંધવા જેટલી જગા પણ મારી પાસે નથી, મારી ઝૂંપડી પવનના ઝપાટાથી પડું પડું થઈ રહી છે; તેમાં ટાઢથી બચવાને એકાદ સગડી પણ નથી, મારે પોતાને બદલવાને ખીજું વસ્ત્ર પણ નથી, ભણાવવા સિવાય ગુજરાનનું ખીજું સાધનેય નથી, અરે, એકાદ ફાટી તૂટી ગોઢડી પણ નથી; તેથી રોજ ભોંય ઉપર પાસાં ધરીને રાત પૂરી કરું છું. પેટ પૂરતું ખાવા જ મળતું નથી; પછી ઘડીભર પણ તમિ ક્યાંથી હોય ? વળી પત્ની પણ કરમ પ્રમાણે કુલીન નહિ પણ કુભારજન મળી છે એટલે મારી તો કંકણાધનો પાર જ નથી. હવે તો હું રાજ ભોજ, તારી આ હાથણીના દંતુશળ વડે મારી આફતની ભેખડ તૂટે એવું કંઈક કર.”

રાજનએ રાજશેખરની રંક અવસ્થા ટાળવા તેને કાંમતો વસ્ત્રાબૂધણુ આપ્યાં અને ઉપરાંત ઉપરના શ્લોકમાં આવેલા ટી અંતવાળા બાર શબ્દોના અનુપ્રાસથી પ્રસન્ન થઈ તેને બાર લાખ સોના મહોરનું દાન આપ્યું.

પળવારમાં પોતાનો દશાપલટો થયેલો દેખી આભાર અને અહોભાવ દાખવતાં રાજશેખર બોલ્યો:

“મહારાજ ! જે સરોવરમાં પાણી સૂકાઈ જવાથી મરેલાં જેવાં દેડકાં ખાડાઓમાં ભરાઈ પેઠાં હતાં, કાચબાઓ પણ તળીયે ઊંડા ઉતરી ગયા હતા અને મોટાં માછલાં તથા મગરો કાદવમાં તરફડતાં મૂર્છા ખાઈને પડ્યાં હતાં તે જ સરોવર અકાલ જલદ (વગર ઋતુએ વરસેલા વરસાદ) થી હવે એવું તો જલોજલ ભરાઈ ગયું છે કે કુંભસ્થળ સુધી ડૂબેલા જંગલી હાથીઓનાં જૂથ પાણી પીધાં જ કરે છતાં ખૂટે તેમ નથી.”

કહેવાય છે કે રાજશેખરે કરેલા અકાલ જલવૃષ્ટિના ઉલ્લેખથી તે વર્ષે માળવામાં લીલો દુકાળ પડ્યો હતો.

સંતોષી શાંભવદેવ

જેને ઘેર સંપત્તિની છોજો ઉડે છે તેને સંતાન નથી હોતું અને જ્યાં ખાવાના ચે વાખા હોય છે ત્યાં વળુમાગ્યો વિસ્તાર વધતો જાય છે. પરિણામે સંતાનો તેમ જ માખાપ બંને દુઃખી થાય છે આવા દુઃખથી ત્રાસીને બિચારો શાંભવદેવ ભોજ રાજા પાસેથી કંઈક દ્રવ્ય મેળવવાની આશાથી ધારા નગરમાં આવી ચડ્યો હતો.

કુતુંબ છે કે, ‘દારિદ્ર્યમેકં ગુણરાશિનાશી.’ તે મુજબ દરિદ્રતાની જાયા વડે શાંભવદેવનાં ઉચ્ચ શિક્ષણ અને સંસ્કારો ઢંકાઈ ગયાં હતાં. તેના જેવો અન્નપ્રેમી અને અકિંચન આદમી ભોજરાજાનો મેળાપ કેવી રીતે કરી શકે? ‘વાડ વિના વેડો ક્યાંથી ચઢે?’ પણ ત્યારે કપાળે હાથ દબાવે ખેસી પણ થોડું જ રહેવાય ! પ્રયત્નવાનને પ્રભુ સહાય કરે છે જ. બ્રાહ્મણ રાજાને મળવાને રોજ નવી નવી યુક્તિઓ લગાવતો હતો. આખરે તેને જોઈતી તક મળી ગઈ.

એક રાત્રે રાજા શ્રી મહાકાલેશ્વરના મંદિરમાં દર્શન કરવા આવ્યો ત્યારે ‘સ્વસ્તિ’ કહી બ્રાહ્મણે તેને આશીર્વાદ આપ્યો. રાજાની નજર તેના ઉપર પડી એટલે ‘હાશ ! હવે મારું દુઃખ ટળશે’ એવા સંતોષ અને હર્ષથી તેની આંખોમાંથી આંસુ સર્યાં.

“વિપ્ર ! આમ રહે છે શા માટે ? તારે શું દુઃખ છે ?” રાજાએ સહાનુભૂતિપૂર્વક પૂછ્યું.

“મારું દુઃખ ? શું કહું ને શું ન કહું ?” શાંભવદેવ ગળગળા બની ગયો. ખોખારો ખાઈ તેણે મુશીબતે આગળ ચલાવ્યું : “મારા વીતકનો આપને ખ્યાલ આપવા માત્ર એક જ પ્રસંગ કહું છું : એક દિવસે પૌઆ વેચનારની ખૂબ સાંભળી રહેને મારો નાનો પુત્ર તે લેવાને રડશે તો પૈસા વિના તેને ક્યાંથી અપાવીશ એવી લાચારીથી મારી પત્ની બાળકના કાનમાં આંગળીઓ ઘાલી રાંક મુખે બેઠી હતી. તેવામાં મને બહારથી ખાલી હાથે આવેલો જોઈને તેની આંખોમાંથી શ્રાવણ ભાદરવો

વરસી રહ્યા. એ દશ્યથી મારા હૈયામાં જે હાંડું શલ્ય ભોંકાયું હતું તે આપની અમી નજર થતાં નીકળી ગયું અને તેથી મારી આંખ બીની થઈ.”

ભોળે, “ શિવ ! શિવ ! હરિ ! હરિ ! ” કહી તેની દયા ખાધી, પણ તેની પંડિતાઈની પરીક્ષા કરવાના હેતુથી દાન દેવાની વાત ન કરતાં ચૂપ રહ્યો. જરાક કળ વળવાથી અને રાગની દ્યાર્દ્ર દૃષ્ટિથી ઉતેજિત બની બ્રાહ્મણે વડની ઉપમા આપી રાગની સ્તુતિ કરી :

“ હું મહાન વટવૃક્ષ ! સ્નેહી અને શત્રુ સૌને તું સમાન ભાવે ઉદાર આશ્રય આપે છે. તારા પરિમલથી પવનને, ફૂલો કુંપળોથી હરણોને, છાયાથી તપસ્વીઓને, ફૂલોથી ભ્રમરાઓને, ફળોથી પક્ષીઓને અને ઘેરી ઘટાથી બળતા અપ્પોરે પ્રવાસીઓને તું દૃતાર્થ કરે છે. અરે ! તારી બખોલોમાં તું સર્પો સુદ્ધાંતે આશરો આપે છે. તારો ઉપકાર અનહદ છે ! ”

તેના આવા પ્રાસાદિક ઉત્તરથી રાગને વિશેષ રસ પડ્યો. તેણે પૂછ્યું : “ આજે જ અહીં તમે ક્યાંથી આવ્યા ? તે પહેલાં ક્યાં હતા ? ”

“ હું પહેલાં તો કાશીમાં રહેતો હતો પણ દેહરૂપી કાશી તથા ત્રિપુરારિએ કેલાસવાસ કર્યો એટલે હું અહીં આવ્યો. ” પંડિતે પોતાની પ્રતિભા પ્રકાશવા માંડી.

“ કાળના કાળ ભગવાન શંકર તો સર્વવ્યાપી છે; તેમનો વળી દેહવિલય કેવો ? ” રાગએ શંકા કરી.

શાંભવદેવે રહસ્ય સમજાવતાં કહ્યું :

“ અર્ધ દાનવવૈરિણા ગિરિજયાપ્યર્ધ શિવસ્યાહતમ
દેવત્થં જગર્તાતલે પુરહરાભાવે સમુન્માલતિ ।
ગક્તા સાગરમમ્બરં શશીકલા નાગાધિપઃ ક્ષમાતલમ્
સર્વજ્ઞત્વમધીશ્વરત્વમગમત્ત્વાં, માં ચ મિક્ષાટનમ્ ॥

“ હરિ અને હર એ એક સ્વરૂપ હોવાથી શંભુનું અર્ધું અંગ વિષ્ણુએ ગ્રહણ કર્યું અને પાછા શંકર અર્ધનારીશ્વર રહ્યા એટલે બીજો અર્ધો ભાગ પાર્વતીજીમાં સમાઈ ગયો. આમ તેમનો પૃથ્વી પટ ઉપર દેહવિલય થતાં, બાકી રહ્યાં તેમનાં આભૂષણો. તેમાંથી ગંગાજી સમુદ્રને જન્મ મળ્યાં, ચંદ્ર આકાશમાં જન્મ એકો, ગળામાંનો નાગ પાતાળમાં જન્મ પેકો, તેમની સર્વજ્ઞતા અને સાર્વભૌમત્વ આપની પાસે આવ્યાં અને એક ભિક્ષાટન રહ્યું તે મારે ભાગે આવ્યું. ”

તેના આવા ચમત્કારિક જવાબથી પ્રસન્ન થઈ રાજાએ તેને જે જોઈએ તે માગી લેવા કહ્યું.

“રાજા! મારે લક્ષ્મી જોઈતી નથી. કારણકે આખરે તો તે ચંચળ છે. વળી પૈસાના મદથી માણસ સદ્ગુણો ખોઈ બેસે છે. મને તો પરિશ્રમથી પેટ પૂરતો રોટલો મળી રહે તે માટે થોડીક જમીન અને એક દૂઝણી ભેંસ આપો તો બસ છે. તમારો અનુગ્રહ થતાં જ માણસની દુર્દશા દૂર થાય છે.” શાંભવદેવે પોતાની નિર્લોભતા અને નિઃશ્ચિન્નતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“બસ આટલું જ?” રાજા વિસ્મય-પામ્યો.

“તમે તો ઘણુંય આપો; પણ બીનજરૂરી જંગળ વધારીને હું દુઃખી શીદ થાઉં? ભૂખ કરતાં વધુ ખર્ચાએ તો માંદા જ પડીએ ને?” શાંભવદેવે સંતોષમાં જ ખરું મુખ માન્યું.

રાજાની આજ્ઞાથી તામ્રપત્ર ઉપર જમીનનો દાન લેખ તૈયાર કરવામાં આવ્યો અને એક કદાવર ભેંસ પણ હાજર કરવામાં આવી. ભેંસ આણનાર માણસ ટૂંકા જીવનો હતો. ‘વરનારનું વરે અને ભડીયારી પેટ ફૂટે’ તેમ તેણે વાંઝણી ભેંસ આણી હતી. જમાનાના ખાધેલ શાંભવદેવની ચક્રાર નજરથી એ જાનું ન રહ્યું. ભેંસના કાન પાસે પહેલાં પોતાનું મોઢું લઈ જઈ પછી ભેંસના મોઢા આગળ કાન માંડીને તે જાઓ. તેના આવા વિચિત્ર વર્તનમાં કંઈ સમજ ન પડવાથી રાજાએ તેને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું.

“મહારાજ! મેં ભેંસને કાનમાં કહ્યું કે, તું છેલ્લી ક્યારે વીઆઈ હતી? ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, મારા પતિ મહિષાસુર (પાડા)ને આમુંડદેવીએ કળિયુગમાં હણ્યો ત્યારથી હું તો વૈધવ્ય પાળું છું એટલે સંસારસુખ મેં જોયું જ નથી. અને હવે તો મારા દાંત પડી ગયા છે, આંચળ સૂકાઈ ગયા છે અને શીંગડાં પણ ખરી જવાં બેઠાં છે ત્યારે આ ઘરડે ઘડપણ તું મને વીઆયાનું પૂછતાં જરા લાજતોયે નથી?”

રાજા આવા ચતુરાર્ધ ભર્યા ખુલાસાથી ખૂશ થયો. ભેંસ લાવનારનાં તો મોતીયાં જ મરી ગયાં. રાજાએ તેને ઠપકા આપીને બીજી ઉત્તમ દૂઝણી નાગોરી ભેંસ મંગાવી બ્રાહ્મણને આપી.

પ્રારબ્ધ વિરુદ્ધ પુરુષાર્થ

“બેયું, નસીબ એ ડગલાં આગળ ને આગળ તે આનું નામ?” કનોજના નામીયા વિદ્વાન વરરુચિએ ધર્મશાળાનાં પગથીયાં ચઢતાં ચઢતાં પોતાની પત્નીને નિસાસો નાખીને કહ્યું: “આ નવરાત્રિના દિવસો હોવાથી નારીવર્ગ દેવદર્શન કરવા નીકળી ગયેલો એટલે ઘેરે ઘેર એકલા પુરુષો જ હતા. સ્ત્રીઓના જેવો દયાભાવ તેમનામાં થોડો જ હતો કે તેઓ મને દાન આપે! ત્રણ ત્રણ દિવસ આકાશવૃત્તિ ઉપર કાઢ્યા પણ કોણીયો અન્ન ન મળ્યું ત્યારે આજે માધુકરી માગવા ગયો; પણ મફતનું માન ગુમાવીને ખાલી હાથે પાછો ફર્યો.”

“હશે! શું કરીએ? માના ગર્ભમાંથી જ માનવીનાં આયુષ્ય, વિદ્યા, વૃત્ત, કર્મ અને મૃત્યુ નિર્માણ થઈ ચૂકે છે. એ અદ્ધર અક્ષરોને કોણ ઉલટાવી શક્યું છે?”

“તમે જ તે દિવસે પેટું શાસ્ત્રવચન કહ્યું હતું ને કે,

येन यत्रैव भोक्तव्यं सुखं वा दुःखमेव वा ।

स तत्रैव च बन्धा वा बलह्वेन नीयते ।

જે જગાએ સુખ કે દુઃખ ભોગવવાનાં લલાટમાં લખાયાં હોય છે ત્યાં માનવીને જાણે દોરડી વડે બાંધીને દૈવ દોરી જાય છે. જગદ્ગુરુ શંકરાચાર્ય અંતકાળે કાશીમાં ગંગાજીના અણિકણિકા ઘાટ ઉપર હતા. પણ ભાગ્યવશાત્ તેમનું શય તણાઈને ગધાક્ષેત્રમાં જઈ પહોંચ્યું હતું; એ તમે ક્યાં નથી જાણતા?” પત્નીએ પતિને આશ્વાસન આપ્યું.

“એ બધુંય હું જાણું છું પણ મને એમ થાય છે કે મેં આટ આટલી વિદ્યાસંપાદન કરી પણ એંતી કદર કરનાર કોઈ ન નીકળ્યું?”

કે મારે આમ ભાખ ભાગવાનો વખત આવ્યો ! કશું છે કે,

“અપુત્રસ્ય ગૃહં શૂન્યં શૂન્યં વન્ધુર્હીનસ્ય ચ ।

મૂર્ત્ત્વસ્ય ચ દિશઃ શૂન્યાઃ સર્વશૂન્યા દગ્ધિતા ॥

“પુત્ર વિનાનું અને બન્ધુ વગરનું ઘર સૂનું લાગે છે, મૃત્ત્વે સંઘળી દિશાઓ ઉર્દ્ધ્વ લાગે છે પણ નિર્ધનને તો સર્વત્ર સૂનકાર લાગે છે.

“સુવર્ણમાં જડાયા વિના મણિ માણિક જેમ દીપતાં નથી તેમ કોઈના આશ્રય વિના પંડિતો, લતાઓ અને સ્ત્રીઓ શેષભરી નથી. શું આમને ને આમ છંદગી પૂરી થશે ? મારી વિદ્યા વ્યર્થ જશે !” વરરુચિએ વેદના વ્યકત કરી.

“શું કરીયે ? આપણા ધાર્યા પ્રમાણે બધું કર્યાંથી બને ? એ તો,

કર્માપરાધવૃક્ષસ્ય ફલાન્યેતાનિ દેહિનામ્ ।

દારિદ્ર્યદુઃખરોગાશ્ચ બન્ધનં વ્યસનાનિ ચ ॥

દુઃખ, દારિદ્ર્ય, બંધન, વ્યાધિ અને વિપત્તિ વગેરે કર્યાં કર્મનાં ફળ છે; દેહધારીએ એ દેહના દંડ ભોગ્યે જ છૂટકો છે.” સ્ત્રીએ પ્રારબ્ધનો વાંક કાઢ્યો.

“પ્રારબ્ધ ક્યારે પકડાશે તે કાણ જાણે છે ? માટે પ્રારબ્ધની પંચાત પડતી મૂકી આપણે તો પુરુષાર્થ કરી છૂટવાનો છે. પ્રારબ્ધની વાત પ્રારબ્ધ જાણે ! પણ પેલા પંડિતો ભોજરાજ પાસે મને પહોંચવા દે ત્યારે ને ! કારણ કે,

બ્રાહ્મણા ગણકા વેદ્યાઃ સારમેયાશ્ચ કુક્કુરાઃ ।

દષ્ટેષ્વન્યેષુ કુપ્યન્તિ ન જાને તસ્ય કારણમ્ ॥

“વેશ્યાઓ, કૂતરાં અને કૂકડા તો અધમ અને અજ્ઞાન છે એટલે એક બીજા સામે ધુરંડે તે તો જાણે સમજ્યા, પણ આ વિદ્વાન વિદ્વો ને જોષીઓ પોતાના જાતભાઈને જોઈને કેમ કોપતા હશે તે સમજાતું નથી.

“ગમે તેમ થાય પણ કાલે તો બંદા અત્તસભામાં પરાણે પેસવાનાજ. માત્ર શી ભેટ લઈ જવી તેનો જ સવાલ નહે છે.” પંડિતે પોતાનો

* નિરાશ્રિતા ન શોભન્તે પण्डिता वनिता लताः ॥

નિરધાર જાણ્યા.

“ જાઓ, એટલું મારે માથે આવ્યું.” પત્નીએ પ્રોત્સાહન આપ્યું. બીજી સવારે કાઠી કાઢીઆ પાસેથી માગી લાવીને તેણે એક જામફળ અને એક મરચું હાજર કર્યાં. વરરુચિ આ બે ફળો લઈ બ્રહ્મસભાને ખાણે જઈ ઉભો પણ તેના દરિદ્રી દિદાર દેખી દ્વારપાળે તેને અંદર જવા ન દીધો. સદ્ભાગ્યે એટલામાં કાલિદાસ મોડું થવાથી ઉતાવળે પગલે ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને વરરુચિની અંદર આવવાની આતુરતા જોઈ તેને હાથ ઝાલી સાથે લઈ ગયો.

પછી તો પહેલી તકે રાજાને ચરણે પેલી ભેટ ધરીને વરરુચિ ‘સ્વસ્તિ’ કહી ઉભો રહ્યો. રાજા આવી વિચિત્ર ભેટ જોઈ વિસ્મય પામ્યો અને પૂછ્યું, “વિપ્ર, આવી ભેટ કેમ આણી?”

વરરુચિને જોઈતી તક મળી ગઈ. પોતાનો બુદ્ધિપ્રભાવ દાખવતાં તે બોલ્યો, “રાજા! આ જામફળ બહુ બીજવાળું છે તેમ આપનું પુણ્યફળ બહુ બીજવાળું થાઓ એવો મારો આશીર્વાદ છે. આ મરિચિથી સુવર્ણમૃગ બની શ્રીરામ અને સીતાને મોહ પમાડનાર રાવણના મામા મારિચનું આપને રમરણ થાઓ કે જેથી આપ એવા પ્રપંચ અને પ્રલોભનોથી ન છેતરાઓ; અને વધુમાં મરચાની તીખાશથી ભોજનમાં જેમ લિજ્જત આવે છે તેમ આપ સંસાર સુખનો સ્વાદ અનુભવો એવી મારી શુભેચ્છા છે.”

રાજા આવા સમયસૂચક ઉત્તરથી આનંદ પામ્યો; છતાં તેનું વિશેષ હોર તપાસવા તેણે ફરી પૂછ્યું. “વરરુચિ! તમે આવા વિદ્વાન હોવા છતાં કેમ કેંઈ પુરુષાર્થ નથી કરતા કે જેથી તમારી દશા સુધરે?”

“મહારાજ! પુરુષાર્થ કરવામાં તો મેં કશી કચાશ રાખી નથી. પણ અનુભવે હું શીખ્યો છું કે પ્રાણીઓની ચડતી કે પડતી તો પ્રારબ્ધ પ્રમાણે જ થાયછે” વરરુચિએ વાગ્ધારા વહેતી મૂઝી: “સાંભળો, હું બે દષ્ટાંતો આપી મારી આ માન્યતા પૂરવાર કરી બતાવું છું. પહેલી હું ‘અકકરમીના પડીઆ કાણા’ની વાત કહું છું:

“સ્વત્વાટો દિવસેશ્વરસ્ય કિરણેઃ સન્તાપિતો મસ્તકે
વાઙ્મન્દેશમનાતપં વિધિવશાત્તાલસ્ય મૂલં ગતઃ ।
તન્નાપ્યસ્ય મહાફલેન પતતા મમં સશબ્દ શિરઃ
પ્રાયો ગચ્છતિ યત્ર ભાગ્યરહિતસ્તત્રૈવ ચાન્ત્યાપદઃ ॥

“બળબળતા બપોરે ટાલ પડેલું માયું તપી જવાથી કોઈ
અભાગીયો આદમી એક તાડનું ઝાડ દેખી તેની છાયામાં પળવાર
થોભ્યો. પણ એટલામાં પવનનો ઝપાટો આવતાં ઉપરથી તાડફળ
તૂટીને તડાક કરતું તેના તાલકા ઉપર પડ્યું અને બિચારો લોહીલૂહાણ
થઈ ગયો. તેથી તો કહ્યું છે કે નિર્ભાગીનું નસીબ એ ડગલાં આગળ
ને આગળ. કહેવત છે કે,

“અભાગી જો જમવા જાય, વાટેથી વેઠે પકડાય;
એમ કરતાં પણ જો તે જમે, તો માખી આવી પાછું વમે,

“હવે બીજું ચઢતીનું ઉદાહરણ લઈએ :

“મમ્માશસ્ય કરણ્ડપીઢિતતનોમ્લાનેન્દ્રિયસ્ય ધ્રુવા
કૃત્વા સુવિવરં સ્વયં નિપતિતો નક્તં મુખે ભોગિનઃ ।
તૃપ્તસ્તત્પિશિતેન સત્વરમસૌ તૈનૈવ યાતઃ પથા
લોકાઃ પદ્યત દૈવમેવ હિ નૃણાં વૃદ્ધૌ ક્ષયે કારણમ્ ॥

“બહાર નીકળવાનો માર્ગ ન મળવાથી કરંડીયામાં પૂરાયલો એક
સાપ થાકીને ભૂખથી ગુંચળું વળીને પડી રહ્યો હતો. પણ દૈવયાગે
કોઈ ઉંદર કંઈક ખાવાનું મળશે એવી આશાથી કરંડીયાને કાણું પાડી
અંદર પેંકા એટલે સીધો જ પેલા ભૂખ્યા ભોરીંગના મોંમાં જઈ પડ્યો.
અને આમ અનાયાસે ઉંદરનો શિકાર મળતાં શક્તિ આવવાથી પેલા
કાણા વાટે સાપ બહાર નીકળી ગયો. જોયું ને ? પ્રાણીની વૃદ્ધિ તેમજ
દાયનું કારણ કિસ્મત જ છે તે આનું નામ !”

રાજાને વરરુચિના વાર્તાલાપમાં રસ પડ્યો અને તેણે પ્રશ્ન કર્યોઃ
“ભૂદેવ ! દેખાવમાં તો તમે શંકરના પાર્શ્વદ જોવા જણાવ્યો છો તો
પછી આમ બીજા કાં માગો છો ?”

“હા, ખરી વાત છે ! શંકરનાં સઘળાં લક્ષણો મને મળ્યાં છે. માત્ર એક જ વસ્તુની ખોટ છે તે પૂરી કરવા હું આપને આંગણે આવ્યો છું. બુઓ,

“ જાતઃ શૂલી કદશનવશાત્ મિથુયોગાત્કપાલી
વત્સાભાવાદ્વિગતવસનઃ સ્નેહશૂન્યાઞ્જટાવાન્ ।

इत्थं राजन् तव परिचयादीश्वरत्वं मयाप्तम्
नाद्यापि त्वं मम नरपते ह्यर्धचन्द्रं ददासि ॥

“ ગમે તેવું હલકું અન્ન ખાવાથી મારા પેટમાં શૂળ ભોંકાય છે એટલે હું શૂલી થયો છું. બીજા માગવાને મારી પાસે કંઈ ધાતુનું વાસણ નથી તેથી નાળિયેરનું કાચલું લઈને ફરું છું એટલે કપાલી પણ બન્યો છું. મારાં ફાટયાં તૂટયાં કપડાંનું પણ કંઈ ઠેકાણું નથી એટલે દિગંખર દેખાડું છું અને માથે આપજન્મારે તેલ નાખ્યું નથી એટલે જટાધારી પણ જણાડું છું. શંકરનાં આટલાં લક્ષણો તો મને મળ્યાં છે. હવે આપનો પરિચય થયો છે છતાં હજી લગી મને અર્ધચન્દ્ર (૧ અંગૂઠા અને તર્જની વડે બોત્તી પકડી ધકકા મારવો તે અને આડીયું-પોસલો-ભરી અન્ન આપવું તે) કેમ અપાવતા નથી કે જેથી હું સર્વ પ્રકારે શંકરના સમાન થાઉં? (કારણ કે પોતાના કપાળમાં શંકર ચન્દ્રકળા ધારણ કરે છે.)

“મહારાજ! મહોરો મેળવવાના મનોરથથી હું અહીં આવ્યો નથી. મને તો માત્ર પેટપૂરતું અન્ન નિત્ય મળી રહે એટલી જોગવાઈ કરો તો બસ છે.” વરરુચિ મૂળ મુદ્દા ઉપર આવ્યો.

રાજા તેની નિઃસ્પૃહતા અને વિદ્વત્તા જોઈ પ્રસન્ન થયો અને તેણે તત્કાળ તેના પોષણનો પ્રયત્ન કરી આપ્યો.

સમદુખીયાનું સખ્ય

“અરે! એ! કાણુ છે?” શૂલપાણેશ્વરના મંદિરને ઓટલે સૂતેલા શાકલ્યે પાસું ફેરવતાં પોતાની પથારીમાં કાઢી અન્નણ્યા માણસને જાંઘતો જોઈ તેને દંદોળવા માંડ્યો. “વાહ! છે! જાણે આપાની જ પથારી ન હોય તેમ પૂછ્યા વિના ભાઈ સાહેબ સૂઈ ગયા છે! ચાલ જાઉં છે કે નહિ?”

પેલો અન્નણ્યો આદમી પરાણે કાચી જાંઘમાંથી આંખો ચોળતો જાડીને દયામણે ચહેરે હાથ જોડી બોલ્યો: “માફ કરજો. મોડી રાતે નગરના દરવાજા બંધ થતી વેળા હું મુશીબતે શહેરમાં પેસવા પામ્યો હતો. મને અન્નણ્યાને અર્ધી રાતે કાણુ આશરો આપે? દૂર દેશાવરથી હું થાક્યો પાક્યો આવ્યો હતો અને એટલામાં અચાનક મારી નજર આપના ઉપર પડી. આપના જનોઈ ઉપરથી આપને બ્રાહ્મણ ધારી મેં અહીં લંબાવ્યું. હું પણ બ્રાહ્મણ છું અને આપ વૃદ્ધ હોઈ આ પરદેશમાં મારા પિતાને સ્થાને છો. “બ્રાહ્મણસ્ય બ્રાહ્મણો ગતિ:”

આવી વિનયભરી વાણી સાંભળી શાકલ્યનો રોષ શાન્ત થયો. તેણે પૂછપરછ શરુ કરી: “ભલે ભાઈ, ભલે. અહીં વિદેશમાં તારા જેવો પુત્ર મારે પડ્યો હોય એ આનંદની વાત છે. બોલ, તારું નામ શું? તારું ગામ કયું? અને અહિં શા કામે આવ્યું પડ્યું છે?”

શાકલ્યનાં વતસલતાભર્યાં વચનો સાંભળી પેલા પ્રવાસીએ પોતાનો પરિચય કરાવ્યો: “મારું નામ ભાસ્કર. સૌરાષ્ટ્રને સાગર તીરે સોમનાથના પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્લિંગની તીર્થભૂમિ પ્રભાસપાટણથી ભોજરાજ પાસેથી

દાન મેળવી મારું દારિદ્ર દૂર કરવાના ઉદ્દેશથી આટલો પંથ ખેડીને હું અહીં આવ્યો છું. હવે, વાંધો ન હોય તો, આપની ઓળખાણુ આપશો ?”

“ ખૂશીથી. હું પણ તારી માફક એકશિલા નગરીથી આવું છું. મારું નામ શાકલ્ય. આપણે એ સમદુઃખીયા ભેગા થયા છીએ. તારું મોં જ કહી આપે છે કે તું કોઈ મોટા કુટુંબમાંથી આવું છું. પણ આટલી ઉંમરે અને આટલે દૂરથી તું આવ્યો છું તેથી તારી બીડ મારા કરતાં ભારે હોય એમ લાગે છે. ” શાકલ્યે સહાનુભૂતિ દાખવી.

સમવેદનાના શબ્દો સાંભળી ભારકરની આંખ ભીની થઈ. તેણે પોતાનું દિલ ખોલ્યું: “ કાકા, તમે કહો છો તેવું જ છે. વતનમાં સગાંસંબંધી વચ્ચે દીન દીન દશામાં નીચું માથું ધાલી પડી રહેવું તે કરતાં બહેતર છે કે વિદેશમાં જઈ માગી ભીખીને પેટ ભરવું ! પેલું ભર્તૃહરિનું વચન છે ને કે,

પુણ્યે ગ્રામે વને વા મહતિ સિતપટચ્છન્નપાલીં કપાલી-
માદાય ન્યાયગર્મ દ્વિજહુતહુતભૂગ્ધૂમધ્રુમ્પ્રોપકણ્ટમ્ ।
દ્વારં દ્વારં પ્રવૃત્તો વરમુદરદરીપૂરણાય ક્ષુધાર્તો
માની પ્રાણી સ્વદેશે ન પુનરનુદિનં તુલ્યકુલેષુ દાનઃ ॥

પવિત્ર નગરમાં કે વિશાળ વનમાં જ્યાં આત્મણોએ હોમેલી આહુતિઓ વડે ધૂંધવાતા હુતાશનનો ધૂમાડો ગળામાં જતો હોય તેવા ઘેર ઘેર ફરીને, સ્વેત વસ્ત્ર વડે ખપ્પરમાં ઢાંકીને આણેલા ન્યાય પૂર્વકના ભિક્ષાત્રથી પેટનો ખાડો પૂરવો તે બહેતર છે. પણ વતનમાં સમોવડીયાં સગાં વચ્ચે દીન દશામાં દહાડા કાઢવા એ સ્વમાની માણસને માથાના ધા જેવું લાગે છે. ”

“ તારું બધું દુઃખ અને દૈન્ય હું સમજી શકું છું; પણ એવું તે શું બન્યું કે તારે ઘર છોડીને આમ તત્કાળ અહીં આવવું પડ્યું ?” શાકલ્યે સમભાવ દર્શાવ્યો.

“ શું કરું ? ઘણું દુઃખ વેડ્યું. ભૂખના દુઃખથી મારાં સંતાનો સૂકાઈને નર્ચાં હાડપિંજર જેવાં થઈ ગયાં; મારાં ભાઈભાંડુ દિગ્મૂઠ બની ગયાં; પાણીની ગોળી પણ ધસાઈને ઠેકઠેકાણે કાણી થઈ ત્યારે લાખં ચોંટાડીને

મેં ચલાવ્યે રાખ્યું. પણ એક દિવસ પોતાનું ફાટેલું લુગડું સીવવાને મારી પત્ની પાડોશણ પાસે હસીને સોય માગવા ગઈ ત્યારે તેણે જે છણકો કરીને મેણું માર્યું તે સાંભળી તો મને જીવતર ઝેર જેવું લાગ્યું; અને હું તે જ પળે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.” ભાસ્કરે ગળગળા આવાજે અંતરની વ્યથા વ્યક્ત કરી.

“ભાસ્કર ! લે, આ મારા અલંકારો લઈને સીધો તારે સ્વદેશ જ અને તારા પરિવારની પીડાનો અંત આણુ. નગરચર્યા કરવાને હું નીકળ્યો હતો ત્યાં તમારી વાત સાંભળી ઊભો રહ્યો. પણ ભાસ્કરની કરુણ કથા કાને પડતાં મારું હૈયું હાથ ન રહ્યું અને મારે આમ અચાનક અર્ધી રાતે છતા થવું પડ્યું.”* ભોજ રાગએ બ્રાહ્મણોના ક્ષોભ ટાળવા ખુલાસો કર્યો: “શાકલ્ય આથી તારી કહાણી ગુપ્ત રહીને સાંભળવાની તક મેં ખોઈ છે, છતાં કશાય સંકાય વિના તું તારું દુઃખ મને જણાવ.”

“મહારાજ ! આપણે ખંને ભૂદેવ (૧ રાગ, ૨ બ્રાહ્મણ) ઠર્યા એટલે આપણાં ભવનની શોભા અને સાજ તો સરખાં જ હોય ને ? સાંભળો,

“પૃથુકાર્ત્તસ્વરપાત્રં ભૂષિતનિઃશેષપરિજનં દેવ ।

વિલસત્કરેણ ગહનં સંપત્તિસમમાવયોઃ સદનમ્ ॥

“રાજન્ ! પૃથુ (મોટાં) કાર્ત્તસ્વર પાત્ર (સોનાનાં વાસણોના અવાજ)થી તારો મહેલ ગાજે છે તો પૃથુક (બાળકો)ના આર્તસ્વર (રડારોળ) થી મારું ઘર પણ ગાજે છે. તારા ભવનમાં નિઃશેષ (સર્વાંગે) ભૂષિત (શણગારાયલાં) પરિજનો (દાસદાસીઓ) ફરે છે ત્યારે મારે ત્યાં ભૂમઉષિત ભોંય ઉપર સૂનાર) પરિજનો (પરિવાર) ઉભરાય છે. વળી તારે મંદિરે વિલસતી (શોભતી) કરેલુઓ (હાથણીઓ) જૂલે છે તેમ મારા ઘરમાં વિલ (ખીલ અને દર) તથા રેણુ (ધૂળ) ઠેર ઠેર જણાય છે. આપણી સંપત્તિની સમાનતા કેવી સરસ છે ! ” શાકલ્યે શ્લેષાત્મક (દ્વિઅર્થી) શ્લોકથી સાનમાં સમજાવ્યું.

* પ્રાયઃ સર્વો ભવતિ કરુણાવૃત્તિરાદ્રીન્તરાત્મા ।

પ્રાયઃ કુમળાં દિલ સુજનનાં સૌ દયાભાવ વર્ષે.

આવા ચમત્કારિક અને આતુર્યપૂર્ણ ઉત્તરથી ભોળે પ્રસન્ન થઈ તેને એક લાખ સોના મહોર આપવાને ટ્રાપાધિકારી ઉપર આજ્ઞાપત્ર લખી આપ્યો. આમ કદર થવાથી શાકલ્યની વાફ્ફટા ઝોર ખીલી બહી:

“અત્યુદ્ધતા વસુમતી દલિતોઽરિવર્ગઃ

ક્રોઢીકૃતા બલવતા બલરાજલક્ષ્મીઃ ।

एकत्र जन्मनि कृतं यदनेन यूना

जन्मत्रये तदकरोत्पुरुषः पुराणः ॥

પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા વરાહનો, શત્રુને મારવા નૃસિંહનો અને બલિરાજની લક્ષ્મી લેવા વામનનો એમ જે કરવા ભગવાન વિષ્ણુને ત્રણ ત્રણ અવતારો લેવા પડ્યા તે ત્રણેય કામ આ યુવાન રાજાએ તો એક જ જન્મમાં કરી નાખ્યાં છે. કારણ કે તેણે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, શત્રુઓનો નાશ કર્યો છે અને બળવાન રાજાઓની લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી છે.” શાકલ્યની આવી પ્રાસાદિક પ્રશંસા સાંભળી ભોળે તેને ખીજી ત્રણ લાખ મહોરો આપવાની વ્યવસ્થા કરી.

કુલિનતા નહિ પણ કલા

“ દષ્ટે શ્રીભોજરાજેન્દ્રે ગલન્તિ ત્રીણિ તત્ક્ષણાત્

શત્રોઃ શસ્ત્રં, કવેઃ કષ્ટં, ગર્વિણો ગર્વમેવ ચ ॥

“હે રાજા ભોજ! તને જોતાં વેંત શત્રુનું શસ્ત્રખળ, કવિનું કષ્ટ અને ગર્વિષ્ટનું ગુમાન એ ત્રણ તત્કાળ ગળી જાય છે.” કલિંગ દેશથી આવેલો એક પંડિત, એક મહીના લગી મથવા છતાં શ્રાવણ-સભામાં પ્રવેશવાની તક ન મળવાથી, ભોજરાજને મૂગયા માટે નગરમાંથી નીકળતો જોઈ તે સાંભળે તેમ ઉપરનો શ્લોક બોલ્યો.

રાજાએ અશ્વ શોભાવી પેલા પંડિતને એક લાખ મહોરો આપવાની ખબરનચીતે આજ્ઞા કરી.

એટલામાં એક ગોવાળીયાને છટાબેર આલાપ સાથે સુમધુર સંગીત ગાતો સાંભળી તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ રાજાએ તેને પાંચ લાખ મહોરો આપવા ફરમાવ્યું.

“આ ગમાર ગોવાળીયાને પાંચ લાખ અને મારા જેવા પંડિતને માત્ર એક લાખ! નક્કી, રાજાને માણસની કશી કદર કરતાં આવડતી નથી!” આવો વિચાર કરી પેલા પંડિતે કમળની અન્યોક્તિથી રાજાને ટકોર કરી કે, “હે કમળ! તારા ગુણોથી નહિ પણ તારા સ્વપરંગતી શોભાથી આકર્ષાઈ અવિવેકી મધુપો (૧ ભમરા અને ૨ મધ પીનારા) તારો ઉપભોગ કરે છે!”

ચકોર રાજાએ તરતજ રદીયો આપ્યો કે,

પ્રમુખિઃ પૂજ્યતે વિપ્ર કલૈવ ન કુલીનતા ।

કલાવાન્ધાર્યતે મૂર્ધ્નિ સત્સુ દેવેષુ શમ્મુના ॥

“વિપ્ર! સમર્થ પુરુષો કુલીનતાને નહિ પણ કલાને જ પૂજે છે. દેવતાઓ તો અનેક છે પણ તેમનામાંથી એક માત્ર કલાવાન ચન્દ્રને જ ભગવાન શંભુ મસ્તકે ધારણ કરે છે.”

દાન દીધે ધન ના ખૂટે

નિત્ય નિયમ મુજબ દાનકર્મથી પરવારીને ભોજરાજી અલસલામાં વાર્તાવિનોદ કરતો એકો હતો એટલામાં મોડેથી પાંચ પરદેશી પંડિતો ત્યાં આવી ચઢ્યા. તેમને આવેલા જોઈને ‘આજે નિત્યનિયમ કરતાં વિશેષ દાનની જોગવાઈ કરવી પડશે’ એમ રાજાએ મનમાં વિચાર્યું. પેલા પાંચ પંડિતોમાંનો એક ચક્રાર કવિ રાજાની મુખમુદ્રા ઉપરથી તેનો મનોભાવ કળી ગયો એટલે કમળને ઉદ્દેશીને તે એક અન્યોક્તિ બોલ્યો:

‘હે શતદલ પદ્મ ! સારીયે સૃષ્ટિના સાર ૩૫ તારી મુગંધથી આકર્ષાઈને ભમરાઓનાં ટોળાં તારા ઉપર ભમ્યાં કરે છે તેથી તું આમ ગુસ્સે શીદ થાય છે ? તેથી તારો પ્રકૃતિદત્ત પરિમલ ખૂટવાનો નથી.’”

આ સાંભળી રાજાના ચહેરા ઉપર પ્રસન્નતા પથરાઈ. આથી પ્રેતસાહેન પામી પેલા કવિએ આગળ ચલાવ્યું:

“યાચિતો યઃ પ્રહૃષ્યેત દત્ત્વા ચ પ્રીતિમાન્મવેત્ ।
તં દૃષ્ટ્વાપ્યથવા શ્રુત્વા નરઃ સ્વર્ગમવાપ્નુયાત્ ॥

“જ્યારે કોઈ પોતાની પાસે યાચના કરે ત્યારે જોને આનંદ થાય અને દાન દઈને રાજી થાય તેના દાનવીરના દર્શનથી અથવા તેની વાણી સાંભળવાથી મનુષ્ય સ્વર્ગનું સુખ પામે છે.”

આ સ્તુતિવચનોથી સંતુષ્ટ થઈ રાજાએ તેમને પાંચ લાખ મહોરો દાન આપી.

વણકરની વિક્રતા

“મહારાજ, આપે આપેલ માન અને દાન હું માથે ચઢાવું છું. પણ દ્રાવિડ જેટલા દૂર દેશથી કેવળ દાનની આશાથી હું અહિં આવ્યો નથી. આપ જેવા દાનવીર છે તેવા જ વિદ્યાપ્રેમી છે. તેથી આપના આશ્રય અને સહવાસનો લાભ મળે તે ખાતર આ નગરમાં નિવાસ કરવાના ઉદ્દેશથી મેં આ લાંબો પ્રવાસ ખેડ્યો છે.” લક્ષ્મીધર પંડિતે ભોજરાગને પ્રસન્ન થયેલો જોઈ પોતાની માગણી રજૂ કરી

“ઘણી ખૂશીથી ! વિદ્વાનોને માટે મારાં નગરદ્વાર સદાય ખુલ્લાં છે.” રાજાએ અનુમતિ આપી.

“પરંતુ, હું તો ઘેરેઘેર ફરી વળ્યો. પણ ક્યાંય ખાલી જગા ન જડી. હવે તો આપ જ કંઈ રસ્તો કાઢો તો.” પંડિતે મદદ માગી.

રાજાએ તરત જ દંડધરને આજ્ઞા કરી: “જાઓ, કોઈ અભણ માણસને ખોળી કાઢી તેને નગર બહાર કાઢો અને તેના ખાલી પડેલાં ઘરમાં પંડિતજીના વસવાટની વ્યવસ્થા કરો.”

દંડધર નમન કરી ઘર શોધવા ચાલી નીકળ્યો. તેણે એમેર ચાંપતી તપાસ કરી પણ જેનું ઘર ખાલી કરાવાય એવો કોઈ અભણ હાથ ન લાગ્યો. આખરે કુવિન્દ નામનો એક વણકર જડી આવ્યો. પરંતુ પોતે અભણ નથી એમ કહી તેણે ઘર છોડવાની ના પાડી. આથી દંડધરે તેને રાજા સમક્ષ હાજર કર્યો.

“રાજન્ ! મારો ન્યાય કરો. હું મૂર્ખ છું કે વિદ્વાન તેની આપ પરીક્ષા કરો. અને જો હું વિદ્યાહીન ઠરું તો બેલાશક, મને નગર બહાર કાઢજો.” કુવિન્દે હાથ જોડી કહેવા માંડ્યું: “સાંભળો,

“કાવ્યં કરોમિ નહિ ચાહતરં કરોમિ

યત્નાત્કરોમિ યદિ ચાહતરં કરોમિ ।

મૂપાલમૌલિમળિમળિન્દતપાદપીઠ

હે સાહસાક્ષ કવચામિ ? વચામિ ? યામિ ? ॥

“હું કાવ્ય તો કરું છું પણ બહુ સારું કરતો નથી. જો ખાસ પ્રયત્નપૂર્વક કરું તો બહુ સુંદર કરી શકું છું ખરો. પણ પડતા પરાજિત રાજાઓના મુકુટમણિથી જેનું પદપીઠ (પગ રાખવાનો બાજઠ, Foot stool) શોભે છે એવા હે નરેન્દ્ર ! કહે, હું કવિતા કરું ? કાવ્ય વાણું ? કે જતો રહું ? ”

કુવિન્દે, તારી રચનામાં શબ્દલાલિત્ય અને માધુર્ય તો છે; પણ પ્રસંગને જાજે તેવો વિનય નથી. ” રાજાએ અભિપ્રાય આપ્યો.

“ મહારાજ, માફ કરજો. હું જે બોલ્યો છું તે પરિસ્થિતિનો પ્રેરે વિચાર કરીને બોલ્યો છું. પણ પંડિતોની અને પૃથ્વીપતિઓની વિવેકની વ્યાખ્યા વિભિન્ન હોય છે એટલે વધુ ખુલાસો કરવો ઇચ્છુ નથી. ” કુવિન્દે સંકોચ બતાવ્યો.

“ ના, ના. તારે જે કંઈ કહેવું હોય તે કચવાયા વિના કહે. ” રાજાએ અભયવચન આપ્યું.

“ રાજા ! એક કાલિદાસ સિવાય હું તો ખીજો કોઈ સાચો પ્રતિભાસંપન્ન કવિ આ સભામાં જોતો નથી; એટલે મારા કાવ્યની પરીક્ષા કોણુ કરી શકે ? પાડો તળાવના પાણીમાં ગળાબૂડ પડી રહે છતાં પદ્મવનના પરિમલને ક્યાંથી પિછાને ? નિર્દોષ ન્હાનાં બાળકો આગળ નવયૌવનાના નયનકટાક્ષ નિરર્થક નીવડે પણ રસિક યુવાનો જ એ નેત્રસંકેતની મજા માણી શકે. ” કુવિન્દે સમજવવા માંડ્યું.

“ ખરી વાત છે. સહદયીઓ જ સમજી શકે એવી કવિતા પોતે સમજી ન શકે એટલે અબુધો તેને કડીન અને રસહીન કહી વગોવે એ તો સૂકાયલા સ્તનવાળી સ્ત્રી કાંચળી શીવનાર દરજીનો દોષ કાઢે તેના જેવી વાત છે. ” પંડિતા સીતાએ સાક્ષી પૂરી.

“ મારા કાવ્યમાં જેને આપ અવિનય કહ્યો છે તે તો ઉલટો અલંકાર છે. બચપણમાં પુત્રની, સ્તુતિગાન કરતાં કવિની અને સંગ્રામમાં સુભટની ‘તુંકાર’વાળી વાણી વખણાય છે. ” કુવિન્દે ખુલાસો કર્યો.

આવા અર્થયુક્ત ઉત્તરથી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ કુવિન્દેને ધર ખાલી નહિ કરાવવાની ખાત્રી આવી અને દંડધરને બીજું કોઈ ધર શોધી કાઢવાની સૂચના કરી.

કુટુંબકલહનું કારણ

“ માફ કરો, ઘરમાં કોઈ આપે એવું નથી.” “ જાઓ, જાઓ, મહારાજ ! અહીં શું આપની થાપણુ આપણુ દારી મૂકી છે ? ” “ અહીં કંઈ રાંડ તમારા માટે રોટલા ઘડવા નવરી બેસી છે ! ” ભિક્ષા માગવા જતાં દરેક બારણેથી આવા ઉત્તરો મળતાં દક્ષિણ દેશથી આવેલો મલ્લિનાથ વીલે મોઢે અને ભાંગેલે પગે ઉતારે પાછો ફર્યો. કારણ કે આજે કોઈ પર્વદિન હોવાથી શહેરની સઘળી સ્ત્રીઓ દેવદર્શને ગઈ હતી.

“ કેમ આવ્યાને ઘોયેલા મૂળા જેવા ! રોતા જાય તે મૂવાના સમાચાર જ લાવે. ધૂળ પડી તમારા ભણુતરમાં કે ભીંજ માગતાં પણ ન આવડી અને આમ ભૂખે મરવાનો વારો આવ્યો. પેટ ભરવાની પહેંચ નેતી તો પરણ્યા જ શા માટે ? ” પતિને ખાલી હાથે પાછો ફરેલો જોઈને પત્નીએ સરસ્વતી સંભળાવવા માંડી.

થઈ રહ્યું. બળતામાં ઘી હોમાયું. ભૂખ, થાક અને નિષ્ફળતાથી કંટાળેલા પંડિતે બધી દાઝ બેરી ઉપર કાઢી. ‘ નળજો માટી બેરી પર શૂરો.’ તેને પેલી લોકાકિત યાદ આવી :

‘ બૂધે જાર બાજરી, બૂધે નાર પાધરી :

બૂધે ડોઝું દોવા દે, બૂધે છોરું જાનું રહે.’

એટલે ‘ માર બૂધું અને કર સૂધું ’ કરી મલ્લિનાથે લાકડી લઈને પત્નીની પૂજા કરવા માંડી. આ મારઝૂડ સાંભળીને કોટવાળ ત્યાં દોડી આવ્યો અને બ્રાહ્મણને મુસ્કેટાટ બાંધી રાજસભામાં લઈ ગયો.

“ કાં મહારાજ ? આ બધી શી કથા છે ? આપના જેવા

વિદ્વાનને આવું શોભે ?” મલ્લિનાથનો મુકદ્દમો નીકળતાં ન્યાયાસને બિરાજેલા ભોજ રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“રાજાન ! મારી મા મને કે મારી પત્નીને જોઈને પ્રસન્ન થતી નથી. મારી પત્ની મારા ઉપર અને મારી મા ઉપર ખીજત્યાં કરે છે અને હું પણ બંને ઉપર ઘુરક્યાં કરું છું. અમારા વચ્ચેનો સ્વભાવસિદ્ધ સ્નેહસંબંધ સૂકાઈ ગયો છે. કહો, આમાં દોષ કોનો ?” પંડિતે ક્રીયત રજુ કરી.

વિચક્ષણુ રાજા આ વિષમ અને વિચિત્ર વસ્તુસ્થિતિનો પાર તુરત પામી ગયો. તેણે કહ્યું : “વિપ્ર ! તારા કુટુંબકલહનું કારણ તારી કંગાલીયત છે. આથી બધો દોષ એ દરિદ્રતાનો છે. જા, હું તને લાખ સોના મહોર આપું છું તે લઈ જા એટલે તારા ઘરમાંનો ખટરાગ પોખારા ગણી જશે.”

સંતુષ્ટ થયેલો પંડિત આશીર્વાદ આપતો મુકામ ઉપર ગયો.

સાંકેતિક સંદેશ

“કાચિદ્વાલા રમણવસતિ પ્રેષયન્તી કરણ્ડમ્
સા તન્મૂલે સમયમાલિખદ્ વ્યાલમસ્યોપરિષ્ઠાત્ ।
ગૌરીનાથં પવનતનયં ચમ્પકં ચાસ્ય માવમ્
પૃચ્છત્યાર્યાન્પ્રતિ કથમિદં મલ્લિનાથઃ કર્વાન્દ્રઃ ॥”

“એક પ્રેયસીએ પોતાના પ્રીતમને દારી દ્વારા એક સંદેશો પાઠવ્યો. ઉપરાંત, ફૂલના એક કરંડીઆ ઉપર શેષનાગ, શંકર, હનુમાન અને ચંપાનું ફૂલ-એટલી આકૃતિઓ આનેખી તે પણ સંદેશો સાથે મોકલ્યો, સભાજનો સમક્ષ મારો-મલ્લિનાથનો-પ્રશ્ન છે કે આવી આકૃતિઓ આલેખવામાં તે ખાલાનો શો સંકેત હશે?” ભોજરાજાએ દારપાળે આણેલી ચીટ્ટી વાંચી મલ્લિનાથને અંદર લાવવા આજ્ઞા આપી.

સૌની નજર મલ્લિનાથ ભણી મંડાઈ. રાજાને આશીર્વાદ આપી તે અંગુલિનિર્દેશથી બતાવેલા આસને બેઠો.

કાલિદાસે શરુઆત કરી: “વાહ ! શી સુંદર ગાથા છે ! આ કાવ્યમાં પ્રોપિતભર્તૃકા (જેનો પતિ કામપ્રસંગે પરદેશ ગયો હોય તેવી) નાયિકાની મનોવેદના અને તેના પ્રતિભાવનું ફકકડ વર્ણન છે.”

“વળી અશોકવનમાં સીતાજીને શ્રી રામનો સંદેશો પહોંચાડનાર વાયુપુત્ર હનુમાનનું ચિત્ર દોરીને તો કમાલ કરી છે.” ભવભૂતિએ સૂર પૂરાવ્યો.

“મારો તો આગ્રહ છે કે ખીજા કોઈ કરતાં મલ્લિનાથ પોતે જ આ ગાથાનું રહસ્ય સમજાવે તો ઓર મજા આવે !” રાજાએ પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી.

“દેવ ! કવિવર કાલિદાસે કહ્યો તેવો જ આ કાવ્યનો આશય છે.” મલ્લિનાથે વિવરણ કરવા માંડ્યું: “વિરહાતુર વનિતાએ ફૂલનો

કરંડીઓ મોકલી એમ સૂચવ્યું છે કે દેહ રૂપી કરંડીઆમાં મારું ફૂલ જેવું સુકોમળ હૃદય સુરક્ષિત છે.

“ પણ રખેને પવનના ઝપાટાથી આ ફૂલો ઊડી જાય તેથી તેણે વાયુનું ભક્ષણ કરનાર શેષનાગની આકૃતિ આલેખી સંકેતથી સમજાવ્યું છે કે દક્ષિણનો મલયાનિલ મારા કામાગ્નિને પ્રજ્વલિત ન કરે તે માટે આ શેષનાગને સંભારું છું,

“ વળી તેને વિચાર આવ્યો કે કદાચ કામદેવ આ પુષ્પો બાણ તરીકે યોજશે તો ? આથી તેનું નિવારણ કરવા તેણે કામદેવના શત્રુ સદાશિવનું ચિત્ર દોર્યું અને તે દ્વારા સૂચવ્યું કે કામદેવનાં કાંતિલ તીરોથી બચવા હું શંભુનું ધ્યાન ધરું છું.

“ અને ભમરાઓ પુષ્પનો મધુર રસ ચાખી એકાં ન કરે તે માટે ચંપાનું ફૂલ ચીતર્યું કે જેને જેતાં વેંત ભમરાઓ ભાગી જાય. આ ચિત્ર દ્વારા તેણે ખાત્રી આપી કે મારી કામાતુરતાનો લાભ લેવાની લાલચે કંઈકે ભોગી ભમરાઓ ફાંફાં મારે છે પણ કોઈ મારું હૈયું સર કરી શકે તેમ નથી.

“ છેવટમાં, સૂર્યના તાપથી ફૂલ કરમાઈ ન જાય તે હેતુથી જન્મતાં વેંત સૂર્યને કાચું બિમ્બરૂપ ધારી પડડવા દૂદનાર હનુમાનનું આલેખન કરી તેણે જણાવ્યું કે મારા હૈયાના બાગને કોઈ ઉગ્મડે નહિ તે માટે હું હનુમાનની ઉપાસના કરું છું.”

આવી માર્મિક મીમાંસા સાંભળી સૌ વિસ્મય પામ્યા. અને રાજાએ પ્રસન્ન થઈને મલ્લિનાથને લાખ સોના મહોર, પાંચ હાથી અને દશ ઘોડાનું દાન દીધું.

આથી સંતુષ્ટ થયેલા બ્રાહ્મણે રાજાની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું કે : “ મહારાજ ! આપ દાન દેવાના સંકલ્પ કરી જે જળ મૂક્યા છે તે જળના પ્રવાહથી જ આ સમુદ્ર બન્યો હોય એમ મને તો લાગે છે. નહિંતર સમુદ્રમંથનમાંથી નીકળેલાં કામધેનુ, કલ્પવૃક્ષ અને ચિન્તામણી આમ મનોકામના પરિપૂર્ણ કરવાની શક્તિ ક્યાંથી ધરાવે ? આ બધો આપના દાનધર્મનો જ પ્રતાપ છે.”

આવી અલંકારિક વાણીથી રાજા થઈ ભોજ રાજાએ તેને બીજી ત્રણ લાખ મહોરો આપી.

કિસ્મતની કરામત

“ પલટે માનવની દશા દશકે : લોક પ્રસિદ્ધ;
પલટાતી મુજ કંથની સ્વપ્ને દશા ન દીઠ. ”

“ અરેરે ! ” “ જનમ ધરીને સુખના દહાડા કયારેય જોવા ન મળ્યા ! ” બ્રાહ્મણીએ જાંડો નિસાસો નાખ્યો. આ કરુણ કથા સાંભળીને નગરચર્યા જોવા નીકળેલા રાજા ભોજની આંખ ભીની થઈ.

ખીજી સવારે રાજાએ પેલી બ્રાહ્મણીના પતિને બોલાવી મંગાવ્યો અને ચાર ખીજોરાં દાનમાં આપ્યાં. તેમાંનાં એ ખીજોરાંમાં તેણે લાખ લાખ મહોરનું એકકેક રત્ન સંક્રાંતી છુપાવ્યું હતું. પેલા બ્રાહ્મણને આ ભેદની સમજ ન પડી એટલે તેણે વિચાર્યું : “ રાજાએ કંજૂસનો કાઢા જ છે ને ! આપી આપીને ચાર ખીજોરાં જ આપ્યાં ! કાઢીને વાત કરી હોય તો મશ્કરી માને ! આમાં ઘેર પણ શું લઈ જવું ! લાવ કાઢી શકવાળાને વેચી દઉં. ” અને તેણે પેલાં ખીજોરાં કાઢી કાઢીયાને વેચી દીધાં. એટલામાં એક માણસ રાજાને ભેટ ધરવાને કંઈક ફજો ખરીદવાને ત્યાં આવી ચઢ્યો અને પેલાં ખીજોરાં સારાં લાગવાથી લઈને ચાલતો થયો. રાજાએ ભેટમાં આવેલાં ખીજોરાં તરત જ ઓળખી કાઢ્યાં. અને કિસ્મતની કરામત જોઈ બોલી ઊઠ્યો : “ ભાગ્ય વિના નર કાઢી ન પામે ! મેંધ તો ઘણુંય વરસે પણ નસીબમાં ન હોય તો તરસ્યા ચાતકના કંઠમાં એક ટીપુંય ન પડે ! કહ્યું છે ને કે,

કરમના ફૂટયા કરહણીયા તે જાને ક્યાંથી જઈ એ ?
નસીબમાં લખ્યું ડોળીયું તો ઘી ક્યાંથી ખાઈએ ? ”

રાજાએ પેલા દરિદ્રી બ્રાહ્મણને ફરી બોલાવી મંગાવ્યા અને તેના દેખતાં પેલાં ખીજોરાં ચીરી તેમાં છુપાવેલાં રત્નો બતાવ્યાં. બ્રાહ્મણના આશ્ચર્ય અને આનંદનો પાર ન રહ્યો અને રાજાને અંતરની આશીષો આપી, આભાર માની, રત્નો લઈ તે ઘેર ગયો.

અમણ ભોજ

“તમારે રાગને જ મળવું છે ને ? તો હું કહું તેમ કરો. ચાલો, આપણે અંને લાકડાની ભારીઓ માથે લઈને નદીને સામે પ્રાર જઈએ. હમણાં રાગ ત્યાં થઈને શિકાર કરવા જશે.” બ્રાહ્મણીએ પોતાના પતિને સૂચવ્યું : “રાગને મળવાનો ખીજો રસ્તો નથી. લાકડાની ભારી દેખી રાગને આપણી નિર્ધનતાનો પણ ખ્યાલ આવશે”

“ભલે ત્યારે ! ગમે તે રીતે પણ ભોજનો ભેટો થાય તો ભવની ભાવટ ભાંગે” નિરાશ થયેલા પંડિતની આંખો પત્નીની સૂચના સાંભળી ચમકી ઊઠી. અંને જણ ભગવાનનું નામ લઈ, માથે લાકડાની ભારી ચઢાવી, પ્રારબ્ધનો પાસો ફેંકવા ચાલી નીકળ્યાં.

નસીબજોગે, બરાબર તે જ વખતે રાગ ક્ષિપ્રાને સામે કાંઠે ઘોડો ખેલાવતો આવી પહોંચ્યો. તરત જ તેની નજર આ બ્રાહ્મણ દંપતી ઉપર પડી. “માન ન માન પણ આ બ્રાહ્મણની મુખકાન્તિ જ કહી આપે છે કે તે વિદ્વાન છે. છતાં નિર્ધનતાના કારણે તેને આવો કંઈ ધંધો કરવો પડતો હોય એમ લાગે છે. લાવ, હું જરા પરીક્ષા તો કરી જોઉં.” રાગએ મનમાં વિચાર કર્યો અને પૂછ્યું :

‘કિયન્માનં જલં વિપ્ર ? ‘કટકુ’ વિપ્ર છે પાણી ?’

‘જાનુદધ્નં નરાધિપ’ ‘ગ્નુ બુદે નરાધિપ !’ તરત જ બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો. (ગ્નુ=હીંચણ) સંસ્કૃત ભાષા ઉપર પાંકા કાચુ ન હોય તો દદ્મદ પ્રત્યયનો આમ સૂક્ષ્ણતાથી ઉપયોગ ન કરી શકાય. તેથી રાગને તેની વિદ્વતાની ખાતરી થઈ. આટલી વિદ્વતા છતાં તેની આવી રંક અવસ્થા જોઈ રાગએ તેને પૂછ્યું :

‘ઈદ્દશી કિમવસ્થા તે?’ ‘તો દશા કંમ છે આવી?’

‘ન સર્વત્ર મવાદ્દશા:’! ‘આપ જેવા નથી બધે.’ બ્રાહ્મણે વળતો ખુલાસો કર્યો. રાજાએ આ પ્રશ્નોત્તરથી પ્રસન્ન થઈ તેને એક લાખ મહોર આપવાની કોષાધિકારી ઉપર ચીટી લખી આપી. રાજાને આશીર્વાદ આપી, લાકડાની ભારી પડતી મૂકી બ્રાહ્મણ તો સીધા ખજાનચી પાસે જઈ પહોંચ્યો. પરંતુ બ્રાહ્મણનો દીન વેપ દેખી તેણે તેને દાદ ન દીધી. ‘લાખ મહોર લેવા નીકળનારની સીકલ તો જુઓ!’ તે તિરસ્કારપૂર્વક આંધું હસ્યો અને પાછો પોતાના કામમાં ગુંથાયો.

અપમાનથી અકળાયેલો વિપ્ર પાછો રાજા પાસે આવ્યો અને કોષાધ્યક્ષની કૃપણતા વિષે તેણે રોષભરે ફરિયાદ કરી. રાજાએ તેને ઠંડો પાડતાં કહ્યું: ‘એમ? ભલે! તારે લેશ પણ ગભરાવાની જરૂર નથી. મારું ખીરદ ‘બમણ ભોજ’ છે એટલે હવે તને બમણું દ્રવ્ય અપાવીશ. લે, આ ખીજે આસાપત્ર આપું છું એ ખજાનચીને બતાવજે એટલે તને બે લાખ મહોર મળશે.’

બમણ દાનની આશાથી બ્રાહ્મણ ફરી કોષાધિકારી પાસે ગયો પણ તેણે તો ચીટી પાછી આપી અને ચાલ્યા જવા ફરમાવ્યું. ભાંગેલે પગે પંડિત પાછો ફર્યો. અને રાજાને બધી વાત કરી.

રાજાએ ફરીથી ત્રણ લાખ મહોર આપવા હુકમ લખી આપ્યો અને બ્રાહ્મણના ધૈર્યની કસોટી કરવા તેને ત્રીજી વાર ખજાનચી પાસે મોકલ્યો. પણ આ વેળા તો તેને દૂરથી આવતો દેખી ખજાનચી એવો તો કામમાં ગુંથાઈ ગયો કે તેના સામે જોયું સુદ્ધાં નહિ.

નિરાશ અને માનભંગ થયેલો પંડિત ધૂંધવાતે હૈયે ભોજ પાસે આવ્યો અને બ્રાહ્મણસુલભ કોપ કરી બોલ્યો:

“રાજા! આ તે દાન આપવાના તારા ઢંગ છે! આમ મને ધક્કા ખવડાવવામાં તને શું મળે છે? પેલો તારો કંજુસ ખજાનચી મારું ત્યાં અપમાન કરે છે અને અહીં તું મારા જેવા રંકની આમ હાંસી કરે છે. ન આપવું હોય તો ના કહે. ‘નાચવું નહિ ત્યારે આંગણું વાંકું’ જેવું શા માટે કરે છે? આ તો ‘સકમીની જીભ અને

અકમીના ટાંટીયા' વાળી વાત થાય છે. તે કરતાં તો 'સખીસે બડા સૂમ કે ઝટ (નકારમાં) જવાબ દે.'

“વરસાદથી સઘળી વનસ્પતિ પ્રકુલ થાય છે પણ મારા જેવા આકડાના ઝાડનાં તો પાંદડાં અને ફૂલ વરસાદ પડવાથી ખરી પડે છે.

“સૂર્ય અંધકારને ઘણાય હાંકી કાઢે છે છતાં તે સૂર્યની પૂંઝળ રોજ દોડ્યાં જ કરે છે તેમ દરિદ્રતા સાથે છૂટાછેડા કરવાને હું ઘણુંય મથું છું પણ નિર્લજ્જ નારીની માફક તે મારો પીછો છોડતી નથી.”

“વિપ્ર! આટલા આકળા ચવાની જરૂર નથી. તને ખાલી ફેરો ન પડે તે માટે મારા અંગરક્ષકને તારી સાથે મોકલું છું. લે, આ નવી ચીટ્ટી લઇ જા એટલે તને ત્રણલાખ મહોરો અને દશ હાથી મળશે.” રાજાએ હસતે મોઝે તેનું સાન્ત્વન કર્યું.

આશા અને તૃષ્ણાની મધલાળ માનવીને છેલ્લા શ્વાસ પર્યંત નાચ નચાવે છે. સ્વમાન અને સિદ્ધાન્ત બધું ત્યાં સૂઘ જાય છે. આથી આશાભર્યો બ્રાહ્મણ પેલા અંગરક્ષકની સાથે ફરી ખજાનચી સમક્ષ ખડો થયો. વાર્તામાંના પેલા કરોળિયા માફક તે મંડ્યો રહ્યો ને ફરી ફરી પ્રયત્ન કર્યા તો આખરે તેની મહેનત ફળી. આ વખતે ક્રોધાધ્યક્ષ નરમ થી જેવો થઈ ગયો અને ધર્મવાહિકામાં દાનની નોંધ કરી બ્રાહ્મણને ત્રણ લાખ મહોરો અને દશ હાથી અર્પણ કર્યા.

આખા રાજ્યનું દાન

“રાજન્ દૌવારિકાદેવ પ્રાપ્તવાનસ્મિ વારણમ્ ।
મત્તવારણમિચ્છામિ ત્વત્તોઽહં જગતીપતે ॥

“રાજન્ ! તારા દ્વારપાલે તો મને વારણ આપ્યો; (સભામાં પેસતાં વાર્યો-રોક્યો-નિવારણ કર્યું) છતાં હું તારા પાસેથી મદોન્મત્ત વારણ (હાથી) મળશે એવી આશાથી અહીં હાજર થયો છું.” વિદ્વાન કવિશેખરે રાજને આશીર્વાદ આપી પોતાની માગણી રજુ કરી.

આવી અલંકારિક યાચના સાંભળી ભોજ આનંદ પામ્યો. તે પૂવ દિશામાં મુખ કરી બેઠો હતો તેથી પોતાના રાજ્યનો પૂર્વભાગ બ્રાહ્મણને આપવાનો મનમાં સંકલ્પ કરી રાજ્યએ દક્ષિણ દિશામાં મોં ફેરવ્યું.

રાજના આ વિચિત્ર વર્તનનું રહસ્ય ન સમજવાથી કવિશેખર રાજની સન્મુખ જઈ નીચેનો શ્લોક બોલ્યો :

“અપૂર્વેઽયં ધનુર્વિદ્યા ભવતા શિક્ષિતા કથમ્ ।
માર્ગણૌઘઃ સમાયાતિ ગુણો યાતિ દિગમ્બરમ્ ॥

“મહારાજ ! આવી અપૂર્વ ધનુર્વિદ્યા તમે ક્યાંથી શીખી લાવ્યા છો ? સામાન્ય રીતે તો ધનુષ્ય વડે માર્ગણ-બાણ-નો સમૂહ દૂર જાય છે અને ગુણ (પણછ) પાસે આવે છે. પણ અહિં તો માર્ગણો-ચાચકો-આપની પાસે આવે છે અને આપના ગુણ (ગુણગાન-કીર્તિ) દૂર દેશાવરમાં પ્રસરે છે.”

દક્ષિણાભિમુખ બેઠેલા રાજ્યએ આ ખીજ શ્લોકથી પ્રસન્ન થઈ દક્ષિણ દેશનું બ્રાહ્મણને દાન કરવાનો મનમાં સંકલ્પ કરી પશ્ચિમમાં મુખ

ફેરવી લીધું. રાજાનો મનોભાવ ન કળી શકાયાથી પંડિતે વિસ્મય પામી રાજાની સામે જઈ ત્રીજો શ્લોક ઉચ્ચાર્યો:

“સર્વજ્ઞ ઇતિ લોકોડયં ભવન્તે ભાષતે મૃષા ।

પદમેકં ન જાનીષે વક્તું નાસ્તીતિ યાચકે ॥

“રાજા! તમે સર્વજ્ઞ છો એમ લોકો કહે છે તે ખોટું છે. કારણ કે, યાચકોને ‘નથી’ એટલો એક શબ્દ કહેતાં તમને આવડતો નથી.”

આવો ચમત્કારિક શ્લોક સાંભળી રાજાએ મનમાં સંકલ્પ કરી પંડિતને પશ્ચિમનો પ્રદેશ અર્પણ કર્યો અને ઉત્તરાભિમુખ થઈ બેઠો. પણ બિચારા બ્રાહ્મણને રાજાના મનની વાત ક્યાંથી સમજાય? છતાં નિરાશ ન થતાં રાજાની ભણી મુખ કરી તેણે એક વધુ શ્લોક સંભળાવ્યો:

“સર્વદા સર્વદોડસીતિ મિથ્યા ત્વં સ્તૂયસે બુધેઃ ।

નારયો લેભિરે વૃષ્ટે, ન વક્ષઃ પરયોષિતઃ ॥

“મહારાજ, ‘તમે સદા સર્વસ્વનું દાન કરો છો’ એવી પંડિતો તમારી પ્રશંસા કરે છે તે ખોટી છે. કારણ કે, તમે શત્રુઓને પૃંઠ અને પરસ્ત્રીઓને તમારું વક્ષસ્થળ આપ્યું નથી. અર્થાત્ તમે અજ્ઞેય છો અને સદાચારી છો.”

આ છેલ્લા શ્લોકથી તો રાજાના આનંદની તેમજ ઉદારતાની અવધિ આવી ગઈ. રાજ્યનો બાકી રહેલો ઉત્તર ભાગ પણ બ્રાહ્મણને સંકલ્પ વડે દાન કરી રાજા સિંહાસન ઉપરથી ઉતરી ગયો. ‘હવે રાજ્ય ઉપર આપણો કંઈ અધિકાર નથી રહ્યો માટે ચાલો આપણે તપોવનમાં જઈ વસીએ’ એમ રાણી લીલાવતીને કહેવા તે સીધો ચૂપચાપ અંતઃપુરમાં ચાલ્યો ગયો. કવિશેખર તો મોં વકાસી જોઈ જ રહ્યો અને આખી બ્રહ્મસભા પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ. રાજાને જતો જોઈ વિષે નિસાસો નાખી કહ્યું:

“રાજા! તું તો સર્વત્ર સોનાનો વરસાદ વરસાવે છે પણ મારું માથું દુર્ભાગ્ય રૂપી છત્રથી ઢંકાયલું છે એટલે મને તો તારી દાનવૃષ્ટિમાંથી એક બિન્દુ પણ નથી મળતું.” અને નિરાશ થઈ તે ખારણા ભણી વળ્યો.

પરંતુ પ્રધાન બુદ્ધિસાગરે બ્રાહ્મણને બહાર જતાં રોક્યો અને પૂછ્યું : “ કેમ કવિરાજ, રાજ્યે તમને શું આપ્યું ? ”

કવિશેખરે ખિન્નવદને પોતાના ખાલી હાથ બતાવી ફેરો ફેગટ ગયો એમ સૂચવ્યું.

“ પણ રાજ સાથે તમારે કંઈ વાત થઈ કે નહિ ? મને બધી વાત માંડીને કહો. ભોજ રાજ ખાલી હાથે કોઈને પાછો ન કાઢે ! ” પ્રધાને સમભાવપૂર્વક વધુ વિગત જાણવા માગી.

કવિશેખરે પોતે ઉચ્ચારેલા ચાર શ્લોક પ્રધાનને સાંભળાવ્યા અને દરેક શ્લોક સાંભળતાં રાજ્યે કેવી રીતે જુદી જુદી દિશામાં મોં ફેરવ્યાં કર્યું તે જણાવ્યું.

ચતુર મંત્રી રાજનો મર્મ અને મૂઝવણ કળી ગયો. તેણે પંડિતને કહ્યું : “ રાજ્યે તમને જે કંઈ આપ્યું હોય તેના બદલામાં હું તમને લાખ સોના મહોર આપું તો તમે મને તે વેચાણ આપશો ? ”

બ્રાહ્મણે તો તરત જ હા લાળી. રાજ્યે તેને શું આપ્યું હતું તેની તેને કશી ખબર ન હતી એટલે પ્રધાનની યુક્તિનો ખેત્ર ન પારખતાં ભોળે ભાવે તેણે તો લાખ સોના મહોરનું નામ સાંભળી સોદો કબૂલ રાખ્યો. તરત જ પ્રધાને પોતાના ખજાનામાંથી પંડિતને લાખ મહોર ગણી આપી અને બ્રાહ્મણ તો ગાંસડી બાંધી આશીર્વાદ આપતો ચાલતો થયો.

ચતુર પ્રધાને અંતઃપુરમાં જઈ દેશત્યાગ કરવા તૈયાર થયેલા રાજને રોક્યો અને પેલા પંડિતને પોતે લાખ મહોરો આપી રાજ્ય કેવી રીતે પાછું મેળવ્યું તે જણાવ્યું. રાજ પ્રધાનની આવી ઉંડી સમજ ઉપર આફરીન થઈ ગયો અને આનંદમાં આવી ભાવપૂર્વક તેને ભેટી પડ્યો.

કાલ કોણે લીધે છે ?

“રાજા જો આમ ને આમ ગમે તેવા મામુલી શ્લોક દીક લાખ લાખ મહોરો આપ્યાં કરશે તો જોત જોતામાં આખો ખજાનો ખાલી થઈ જશે. બધી ધામધૂમ અને ધર્મદાનનું સાધન ધન છે. જ્યાં લગી ભંડાર ભરપૂર હોય છે ત્યાં લગી શાસન સુવ્યવસ્થિત ચાલે છે. અને સૈનિકો શત્રુઓનો સામનો કરી શકે છે. પૈસા ખટતાં બધો પ્રતાપ અને પ્રતિષ્ઠા ઉપર પાણી ફરી વળે છે. માટે રાજાનું આ દિશામાં ધ્યાન ખેંચવાની મારી ફરજ છે.” મંત્રી રોહકે આવો વિચાર કરી ભોજ રાજાના વિચારભવનની ભીતે નીચેની લીટી લખી.

‘આપદર્થે ધનં રક્ષત્’ ‘ભાવિ આપત્તિઓથી બચવાને શાણા માણસે ધનનો સંગ્રહ કરી રાખવો જોઈએ.’

ન્યારે રાજાની નજરે આ લખાણ પડ્યું ત્યારે તે મંત્રીની મનોદશા ઉપર હસ્યો અને તેણે નીચે બીજી લીટી લખી :

‘શ્રીમતાં કુત આપદ :’ ‘શ્રીમન્તોને વળી આપત્તિ કેવી ?’

બીજે દિવસે મંત્રીએ ત્રીજી લીટી લખી :

‘કદાપિ કુપિતો દૈવ :’ ‘કદાચ ભાગ્ય રૂઠે તો આપત્તિ આવે.’

આના જવાબમાં રાજાએ છેલ્લું ચરણ લખ્યું :

‘સમૂલં ચ વિનશ્યતિ’ ‘જો વિધિ વાંકા થશે તો પછી સંગ્રહેલું ધન પણ ક્યાંથી રહેશે ? ત્યારે તો સમૂળગી સંપત્તિ નાશ પામશે.’

પછી મંત્રીને બોલાવી રાજાએ કહ્યું : “ભલા માણસ ! ફરીથી આવી કૃપણતાની વાત ન કરતો. લક્ષ્મી તો ચંચળ છે જ. આજે ધન

છે તો તેનો થાય તેટલો સદુપયોગ કરી લો. કાલે તે જતું રહેશે તો પછી શું થઈ શકવાનું હતું? કહ્યું છે કે,

दानं भोगो नाशस्त्रिसो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति, न भुङ्क्ते, तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥

સંપત્તિની ત્રણ ગતિ થાય છે : (૧) દાન, (૨) ઉપભોગ અને (૩) નાશ. જે નથી દાન કરતો કે નથી ભોગવતો તેની મીલકત ત્રીજી-નાશનો-માર્ગ લે છે. તેથી તો શાણાઓ કહે છે કે જે લક્ષ્મી દાન અને ઉપભોગથી રહિત છે તે લક્ષ્મી નથી પણ અલક્ષ્મી છે, અને તેનો સંગ્રહનાર ધનવાન નથી પણ ધનદાસ છે.

दानोपभोगवन्त्या या सुहृद्भिर्या न भुज्यते ।

पुसां हि यदि सा लक्ष्मीरलक्ष्मी कतमा भवेत् ॥ ”

“માત્ર ધનનો સંગ્રહ કરી જાણનાર કોઈનિય વહાલો નથી લાગતો. કૃપણને કોઈ માન આપે છે? ઉલટું તેનાં કુટુંબીઓ પણ તેના મરણની રાહ જુએ છે. દાતા જ સૌને પ્રિય લાગે છે. મેઘ સૌને જલ આપે છે તેથી સૌ તેની આતુર નયને રાહ જુએ છે; જ્યારે ફક્ત પાણીનો સંગ્રહ કરી જાણનાર સમુદ્રમાં ભરતી ક્યારે આવે છે તેની દુનિયા દરકાર પણ કરતી નથી. અને મેઘ દાતા છે તેથી તેનું સ્થાન જાંચે આકાશમાં છે; ત્યારે સમુદ્ર કૃપણ છે તેથી તેનું સ્થાન નીચે છેક રસાતલ જેટલા ઉંડાણમાં છે.*

“માટે મારા દાનધર્મની આડે આવવાનું અપલક્ષણ મૂકી દેજે. સૂર્ય આથમ્યા પછી શેષ રહેલી સંપત્તિ કાલે કોની થશે તે કાણ જાણે છે?”

‘સંકટમર્દન’ શાસ્ત્ર

“હાય હાય ! હવે શું થશે ? બલરામજીનું કામ તો થણું કપરું છે. હળની અણીથી હસ્તિનાપુરને બાંધુ વાળવા અને ગદાયુદ્ધના નિયમનો ભંગ કરી દુર્યોધનની સાથળ ઉપર પ્રહાર કરનાર ભીમસેનના ભુકંકા ઉડાવી દેવા તૈયાર થનાર બલદેવજીના કાપમાંથી મને કાણ અચાવશે ?” ભોજ ભારે વિભાસણમાં પડ્યો. જગન્નાથજીની જાત્રા કરી આવ્યા પછી ત્યાંના જેવી કૃષ્ણ, બળદેવ અને સુભદ્રાની મૂર્તિઓની તે રોજ પૂજા કરતો. એકવાર અચાનક પૂજન કરતાં બળદેવની મૂર્તિ હાથમાંથી છટકીને હુંડી પડી. રખે ને આમાંથી કંઈ અનિષ્ટ થાય તેવી આશંકાથી રાજા વ્યાકુળ બન્યો.

પછી તો તેણે ધુરંધર વિદ્વાનો અને શાસ્ત્રીઓને તેજા અને બનેલી બીના જણાવી બળરામના કાપમાંથી ઉગરવાના ઉપાય તરીકે કંઈ પ્રાયશ્ચિત કે શાન્તિકર્મ શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યું હોય તો શોધી કાઢવા આજ્ઞા કરી. પડિતો પોતપોતાની પોથીઓ ફેંદવા લાગ્યા પણ રાજાની શંકાનું સમાધાન થાય તેવું કંઈ પણ કાઢીને ન જડ્યું.

“જ્યાં લગી આ દોષનું નિવારણ ન થાય ત્યાં લગી મારે અન્નજળ લેવું હરામ છે” એવી રાજાએ પ્રતિજ્ઞા લીધી અને રાજાની સાથે સભાના સૌ પડિતો પણ ભૂખના દુઃખે પેટમાં પગ ખોસી ગુપચૂપ એસી માથું ખંજવાળવા લાગ્યા.

+ + + +

“બહેન, હું છેક સૌરાષ્ટ્રથી આવું છું અને અજાણ્યો છું. મારે ભોજરાજાને મળવું છે તો કંઈ ઉપાય બતાવીશ ?” શંકર કવિએ

નગરમાં પેસતાં સામી મળેલી માલણની મદદ માગી.

“ તમે જો બુળદેવજીના કોપનું નિવારણ જાણતા હો તો જરૂર તમને અત્યારે જ રાજની મુલાકાત થશે ” એમ કહી માલણે તેને ઉપલી વાત જણાવી.

અસ શંકર કવિને તો આટલું જ જોઈતું હતું. બ્રાહ્મણ વાડામાં જઈ ક્યાંકથી તેણે એક પોથી પેદા કરી અને તેને કપડામાં વીંટાળી રાજ સમક્ષ જઈ હાજર થયો.

રાજએ આ નવા આપેલા પંડિત આગળ પોતાની શંકા રજૂ કરી.

“ અરે એમાં શું ? સર્વ પ્રકારની શંકા એાનું સમાધાન કરવું એ જ તો અમારું કામ છે. એટલા માટે તો આ પોથી જ્યાં ત્યાં ખગલમાં લઈને ફરું છું ” શંકર કવિએ છાતી ઠોકી વાત કરી.

“ તે શું આ કોઈ નવું શાસ્ત્ર છે ? ” રાજએ જિજ્ઞાસ દર્શાવી.

“ હા આ ‘સંકટમર્દન’ નામનું પ્રાચીન પુસ્તક છે અને સઘળી શંકાઓનું તેમાં નિરસન કરેલું છે. ” આમ કહી થોડાંક પાનાં ઉથલાવી વાંચવાનો ડોળ કરી કવિએ ખોંખારો ખાધો અને કહ્યું “ જુઓ, આ રહ્યા આપના પ્રશ્નનો ઉત્તર :

“ ઔત્પાદિકં તદિહ દેવ વિચારણીયમ્
નારાયણો યદિ પતેદથવા સુમદ્રા ।
કાદમ્બરીમદવિધૂર્ણિતલોચનસ્ય
યુક્તં હિ લાક્ષ્ણપતે : પતનં પૃથિવ્યામ્ ॥

“ જો નારાયણ કે સુલદ્રા પડી જાય તો જરૂર કંઈક ઉત્પાત થાય એટલે તેનું નિવારણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. પણ કાદમ્બરી નામની ઉગ્ર મહિરાના કેફથી જેમની આંખો ચકચૂર રહે છે એવા હુલધર જો ભૂમિને ભેટે તો તે તદ્દન સ્વાભાવિક છે. તે વિના તેમને નશાની મજા જ આવતી નથી. માટે આમાં કશું અમંગળ થવાની લગીરે ધારતી નથી. ”

શંકરના આવા હાજરજવાબથી રાજનો વહેંમ ટળ્યો અને પ્રસન્ન થયેલા રાજએ કવિને ભારે દાન અને માનથી નવાજ્યો.

પંડિતા સીતા અને તેની પુત્રી વિજયા

“આલો, બાહો. સૂર્યગ્રહણ તો ક્યારનું છૂટી ગયું. આ રસોઇ તૈયાર થઈ ગઈ છે માટે હવે તો બાહો અને નાહીને જે લાવે તે બે કાળીયા ખાઈ લો એટલે જરા સ્ફૂર્તિ આવશે.” વીશીવાળી બાળકુમારી બ્રાહ્મણી સીતાએ પોતાને ત્યાં ઉતરેલા પરદેશી બ્રાહ્મણને હાક મારી.

બાળપણમાં જ માતાપિતાને ગુમાવી બેઠેલી સીતાનું પાલનપોષણ કરનાર કે તેને પરણાવી ઠેકાણે પાડનાર કોઈ નિકટનું સગું સંબંધી ન હતું તેથી તે ધારાનગરમાં આવતા એકલડોકલ પ્રવાસી પંડિતોને પોતાને ત્યાં ઉતારે આપી તથા જમાડીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતી હતી.

આજે ચૈત્રી અમાસ અને રવિવારે સેંકડો વર્ષે એકાદવાર આવતો સૂર્યગ્રહણનો સુયોગ હતો. આ પર્વકાળમાં નર્મદામાં સ્નાન કરી, સરસ્વતીની ઉપાસના કરવાના ઉદ્દેશથી કોઈ ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણ સીતાને ત્યાં આવી ઉતર્યો હતો. કંઈક કરતાં એકી સપાટે કાલિદાસ જેવા પ્રખર પંડિત થઈ જવાય એવી ધૂનથી આ એકમાર્ગી આદમી ગાંધીને ત્યાંથી માલકાંકણીના ખીયાં લાવી, વાટી, તેનું તેલ કાઢીને ગટગટાવી ગયો. પરિણામે ‘ન દીકનું દીકું ને માર મૂળા ને મીકું’ જેવો કીરસો બન્યો. ગ્રહણ શરૂ થતા પહેલાં પૂજનની સામગ્રી લઈ ને તે નદી કીનારે મંત્રસાધના કરવા ગયો. પણ મૂળે ચૈત્રના મધ્યાહ્નનો તાપ અને ઉપરથી બેહદ માલકાંકણીનું તેલ પીધેલું એટલે જીવ આકુળવ્યાકુળ થવા લાગ્યો. આખરે સહન ન થઈ શકવાથી તે બંધી ક્રિયા પડતી મૂકી સીધો સીતાને ઘેર પાછો આવ્યો અને ‘ગ્રહણ લાગશે ત્યારે પ્રયોગ કરીશ’ એમ વિચારી લાંબો થઈ સૂઈ ગયો.

પરંતુ ગ્રહણુ તો છૂટી પણ ગયું, છતાં પેલા સાધકની જાંઘ પૂરી ન થઈ; ત્યારે સીતાએ તેને ઉપર મુજબ હાક મારી. થોડીવાર થોભીને સીતાએ ફરી બૂમ મારી પણ પ્રવાસીના ઊઠવાનું એકેય ચિહ્ન ન જણાતાં તેણે તેને ખભો ઝાલી હલાવ્યો. પરદેશી બગ્યો તો ખરો પણ તેનાથી ઊડી ન શકાયું. શોષ પડવાથી સૂતે સૂતે તેણે પાણી પીધું પણ તરત જ ઉલટી થઈ અને માલકાંકણીના તેલ સહિત છટ્ટીનું ધાવણુ નીકળી ગયું. ઉલટી થયા પછી તે નિશ્ચેષ્ટ બની ઢગલો થઈ ફસડાઈ પડ્યો. આમને આમ એક પહોર વીતી ગયો પણ બેભાન બનેલો પરદેશી જરાય હાલ્યો ચાલ્યો નહિ. આ અણુધારી આક્રમ આવી પડવાથી સીતાની મૂઝવણુનો તો પાર ન રહ્યો.

“હાય ! હાય ! હવે મારી શી વલે થશે ? આ પ્રવાસી પાસે પાંચ પૈસા છે એટલે મેં જ તેની હત્યા કરી એવી સૌ શંકા કરશે. વળી મારા ચારિત્ર વિષે પણ લોકો મનમાની વાતે બેડી કાઢશે. સાચી વાતનો સાક્ષી એક ઇશ્વર સિવાય બીજો કોઈ નથી. મારું અનાથ અબળાનું કોણુ સાચું માનશે ? લોક નિંદા કરશે અને રાજા મને શૂળીએ ચઢાવશે. તે કરતાં તો લાવને આ પરદેશીએ આંકિલું બધું ખાઈ જઈ કે મને પણ ઝેર ચઢે અને સવાર પડતાં કશી હોહા થાય તે પહેલાં હું મરી છૂટું.” સીતાએ વિશ્વાસવા માંડ્યું.

પણ ઇશ્વરની ઇચ્છા કંઈક જુદી જ હતી. આંકેલી માલકાંકણી ખાવાથી સીતાની જીવિ સતેજ બની. સવારે ઊઠીને જોયું તો પેલો પરદેશી પણ સ્વસ્થ બની પથારીમાં બેઠો હતો. સીતાની સહૃદયતા અને સેવાથી પ્રસન્ન થઈ તેણે સારું મૂર્ત્ત જોવડાવી સીતા સાથે લગ્ન કર્યું. સરસ્વતીના પ્રસાદથી અને પંડિત પતિના શિક્ષણ ને સહવાસથી જોત જોતામાં સીતા રઘુવંશાદિ મહાકાવ્ય, વાત્સ્યાયનાદિ કામશાસ્ત્ર, ચાણક્યાદિ નીતિશાસ્ત્ર અને મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્ર શીખી ગઈ અને નામાંકિત પંડિતા તરીકે તેની સર્વત્ર ગણના થવા લાગી. જ્યારે સીતાએ ૩૫ ૩૫ના અંબાર જેવી પુત્રી વિજ્યાને જન્મ આપ્યો ત્યારે તો તેના સુખની સીમા ન રહી.

પણ વિજયા ચૌદ વર્ષની થઇ એટલે તેનો પરદેશી પિતા ગુજરી ગયો. આફત આવે છે ત્યારે ગાડે ચઢીને આવે છે. વિધવા સીતાની સંપત્તિ ચોરા લૂંટી ગયા. હવે તો તે પ્રખરપંડિત તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામી ચૂકી હતી એટલે તેણે ભોજની બ્રહ્મસભામાં પ્રવેશ મેળવ્યો અને રાજને આશીર્વાદ આપી તેની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું :

“મહારાજ ! શત્રુઓનું નિકંદન કરવું એ શૌર્યનો અવધિ છે બ્રહ્માંડ ભરમાં ખ્યાતિ પ્રસરે એ યશનો અવધિ છે. સૂતરનો તાંતણો પણ પોતાની પાસે ન રાખતાં સર્વસ્વનું દાન કરવું એ ત્યાગની પરિસીમા છે. સમુદ્રની મેખલા એ પૃથ્વીની પરિસીમા છે. અને ગિરિનપતિ શંભુના ચરણકમળમાં પ્રણામ કરવા એ શ્રદ્ધાની પરાકાષ્ઠા છે. આ બધાંની કંઈકને કંઈક પરિસીમા છે પણ તારા ગુણો તો અસીમ છે.”

આવી અલંકારિક શબ્દરચનાથી રાજ થઈ રાજ્યએ તેને વર્ષાસન બાંધી આપ્યું અને રાજ બ્રહ્મસભામાં આવવાનો અધિકાર આપ્યો.

(૨)

પણ સીતાનો મનોરથ કંઈક જુદો જ હતો. વિજયાને કેકાણે પાડવાની તેને ચિંતા હતી, કારણ કે તે દિવસે દિવસે વયમાં આવતી જતી હતી. સીતાનો વિચાર તેને ભોજના અંતઃપુરમાં ગોઠવવાનો હતો. રાજને તેની આ ઇચ્છાની પોતાના દૂત દ્વારા ખબર મળી ચૂકી હતી. વિજયા કામકળામાં પારંગત હતી અને તેના રૂપલાવણ્ય અને નવયૌવનના જાદુથી રસિયો રાજ પણ તેના પ્રત્યે આકર્ષાયો હતો. પરંતુ પોતાના સ્વભાવ મુજબ તેનો સ્વીકાર કરતા પહેલાં ભોજ તેની પરીક્ષા કરવાની સંધિ શોધતો હતો.

એકવાર સીતા સાથે સભામાં આવેલી વિજયાને રાજ્યએ સુંદરીના સ્તનમંડળની શોભાનું વર્ણન કરવા કહ્યું. વિજયાને એટલું જ જોઈતું હતું. તેણે મંદ હસીને ચોમેર નજર ફેરવી છટાભેર કહ્યું :

“ રાજન ! સ્તનોની ઉંચાઈ દાઢી સુધી છે; ઉગમ બગલથી થાય છે, ઉંડાણ હૃદય પર્યન્ત છે, એ કુચ વચ્ચે અંતર માત્ર મૃણાલ તત્તુ”

પસાર થાય તેટલું છે, વર્ણુ તમ સુવર્ણુ સમાન છે અને કઠિનતા વજ્રભૂમિ જેવી છે. પરંતુ તેનું લાવણ્ય તો નિરવધિ છે. ”

વિજયાના મંજુલ સ્વરથી સારીયે સલા અને રાજ મંત્રમુગ્ધ બની ગયાં હતાં. રંગમાં આવી રાજ્યે કહ્યું: “આ કમલાક્ષીના કુચયુગલની શોભા શેં વર્ણી જાય ?”

તરત જ વિજયા ટૂંકી બ્રહ્મી: “સાચી વાત છે. સમદ્રીપવાણી સમગ્ર પૃથ્વી પરથી જે હાથ વડે આપ કર (જકાત) ગ્રહણ કરે છે તે જ કર (હાથ) એવા સ્તન ગ્રહણ કરવા ઇચ્છે છે એનાથી બીજું સૌભાગ્ય કેવું ?”

એટલામાં પૂર્વ દિશામાં મેઘઘટા જામેલી જેઠી રાજ્યે સાશ્વર્ય પૂછ્યું: “મૃદંગ જેવા ગંભીર ગાજતા અને ભ્રમરના સમૂહ જેવા શ્યામ મેઘોએ આ જ દિશા કેમ રોકી છે ?”

વિજયાને ઉત્તર આપતાં ક્યાં વાર લાગે તેમ હતું ?

“સ્વામીના પ્રથમ વિયોગે વિરહાતુર થવાથી જેનું મુખ નેત્રોમાંથી નીતરતી અશ્રુધારા વડે ધોવાય છે તે નવોદાની ગ્લાનિથી આ દિશામાં વાદળો ઘેરાયાં છે. ”

રાજ્યથી રમણીના ઉત્તરમાં રહેલું રહસ્ય જાનું ન રહ્યું. ‘મારાથી તમારો વિયોગ હવે નહિ વેઠાય માટે મારો અંગિકાર કરો’ એમ તેણે સાંકેતિક રીતે સૂચવ્યું.

વિજયાનું જેવું લાવણ્ય હતું તેવું જ તેનું દાક્ષિણ્ય દેખી સુરુચિ અને લજ્જાનો ભંગ ન થાય તેથી આટલેથી જ વાર્તાલાપ અટકાવી રાજ્યે નેત્રો ધારો કરી દાસીઓ સાથે તેને અંત:પુરમાં પહોંચાડી અને ભોગિની (રખાત) તરીકે તેનો સ્વીકાર કર્યો.

એકવાર રંગમહેલની જાળીમાંથી ચન્દ્રકિરણોને પોતાના સ્તનપ્રદેશ ઉપર પડતાં જેઠી વિજયાએ કહ્યું: “નિશાપતિ ! મારા ઉરમંડળને અડકવાનો તને હવે અધિકાર નથી; કારણ કે શંકરના મસ્તક ઉપરથી તું ઉતરેલો હોઈ શિવનિર્માલ્ય સમાન છે અને પાછો કલંકિત છે. ”

આમ વિજયાનાં દિવસો રાજ સાથે રંગવિલાસમાં વીતવા લાગ્યા અને પુત્રીના મુખે સીતાએ પરમસંતોષ અનુભવ્યો.

મહિયારીનો મનોરથ

“અરે ભગવાન ! આ તો ભારે થઈ. મૃગયાનો નાદ ખોટો અમસ્તો નથી કહ્યો. એક તો માર્ગ ભૂલ્યા અને તેમાં પાછો મધ્યાન્હ થયો, પસીનાનો પાર નથી. ઘોડો પણ બિચારો થાકથી હાંફે છે. સામેના વડની ળાયા નીચે વિસામો તો મળશે. પણ અહીં નિર્જન વનમાં પાણી ક્યાંથી મળે ? ગળખનો શોષ પડે છે !” આવા વિચાર કરતો કરતો શિકારે નીકળેલો રાજા ભોજ પાણીની શોધમાં ચોમેર દૃષ્ટિ દોડાવી રહ્યો હતો.

દેવયોગે દૂરથી માથે મટુકી લઈને એક નવચૌવના ગોપકન્યા આવતી દેખી રાજાએ હાક મારી તેને પાસે બોલાવી અને કહ્યું. “તરસથી મારો કંઠ સૂકાય છે; તારી દોણીમાં દૂધ કે દહીં જે હોય તે મને થોડુંક પાઈશ ?”

મહાપુરુષો સામાન્ય પ્રજાજનોને ન ઓળખે પણ પ્રજાજનો તો તેમને તરતજ ઓળખી કાઢે. ગોવાલણી તરતજ કળી ગઈ કે આ ભોજ રાજા છે. રાજાનું રૂપ જોઈ રમણી પહેલીજ નજરે પરવશ બની ગઈ. તેને પોતાના લાગ્યનો ઉદય થતો લાગ્યો. મલકાતે મુખે તેણે કહ્યું : “મહારાજ ! મારી પાસે દૂધ કે દહીં નથી પણ હિમ, ડોલરનાં ફૂલ, ચન્દ્ર અને શંખ સમાન શ્વેતરંગની, પાકા કેાઠાના જેવી મહેંકતી, નવચૌવનાના નાજુક હાથે વલોવાયલી, સર્વ પ્રકારના તાપને શમાવનારી તાજી મીઠી ળાશ છે. દેવોને પણ દુર્લભ એવી આ ળાશ મૃત્યુલોકનું અને તેમાંયે ગરીબ વર્ગનું તો અમૃત છે, બલકે જીવન છે.”

રાજ્યએ હાથનો ખોખો કર્યો અને ગોવાલણીએ દોણીમાંથી ધાર કરવા માંડી. પરિતૃપ્ત થયેલા રાજ્યએ ‘હા...શ’ કરી હાથ લૂછ્યા અને આભારવશ આંખે પેલી મહિયારી ભણી જોયું. પણ પેલી ગોપકન્યા તો એકી ટસે તૃષાતુર નયને રાજ્યનું રૂપ પી રહી હતી. “ઓહ, તારો બદલો શી રીતે વાળું? તારે જોઈએ તે માગી લે!” રાજ્યએ પૂછ્યું અને બંનેની નજરો એક થતાં સ્ત્રી સહજ લજ્જાથી ગોપકુમારીએ પોતાની દૃષ્ટિ પાછી ખેંચી લીધી.

“ફરી ફરી ને આવો અવસર હાથ આવવાનો નથી. રાજ્યનું રૂપ જોતાં હું ધરાતી નથી. તો તેમનો નિત્ય સહવાસ મળે એવું જ કાં ન માગું?” આવો વિચાર કરી ગોવાલણીએ નીચાં નેણે પોતાના હૈયાની વાત કહેવા માંડી:

“રાજ્ય! જેવી ઉત્કંઠાથી કુમુદિની ચન્દ્રને ઝંખે છે, જેવી આતુરતાથી કમલિની અને ચક્રવા ચક્રવી સૂર્યોદયની પ્રતીક્ષા કરે છે, જેવી ઉત્સુકતાથી ચાતકા મેઘની રાહ જુએ છે, જેવી તત્પરતાથી ભમરા પુષ્પોને ઢુંદે છે, જેવી તાલાવેલીથી કાયલ આંખોની ડાળને ખોળે છે અને જેવી વ્યાકુળતાથી વિરહિણી પ્રીતમના પુનરાગમનના દહાડા ગણે છે તેવી વિહ્વળતાથી મારા અંતરની સઘળી વૃત્તિઓ આપના ચરણમાં શરણ ધરે છે છે.”

સૌન્દર્યના પારખુ રાજ્યને તો એટલું જ જોઈતું હતું. તેણે તેનું નામ હામ પૂછી લીધું અને ધારાનગરમાં જઈ રાણી લીલાવતીની સંમતિ મેળવી પેલી મદ્દેલી મહિયારીને પોતાના અંતઃપુરમાં ભોગિની સ્ત્રી તરીકે સ્થાન આપ્યું.

ગુજરાતનું ગૌરવ

“માલવપતિ મહારાજ ! ગુજરાતના ગુણ-ગૌરવથી આપ અચાત છો નહિતર આમ અહીં એકે એકે તેની અવસ્થાનાં વચન ન ઉચ્ચારત. માફ કરજો, હું આપવડાઈ કે અતિશયોક્તિ નથી કરતો પણ પ્રત્યક્ષ પૂરવાર કરી બતાવીશ કે ગુજરાતનાં સામાન્ય સ્ત્રી-પુરુષો-ગણિકા અને ગોવાળ પણ સુઝ અને સંસ્કારી છે. આવાં ગુર્જર સંતાનોને હાથે અહીં એકેલા માળવી પાંડિતોનું માનખંડન ન કરાવું ત્યાં લગી હું આ સલામાં ફરી પગ નહિ મૂકું.” ભોજની સલામાં ‘ગાંડી ગુજરાત’ની હાંસી થતી જોઈ ગુજરાતની અસ્મિતાના પ્રાણુવાન પ્રતિનિધિ સમા ક્રોધ પુરુષે ગર્વભેર પડકાર કર્યો. આખી સલા સ્તબ્ધ બની સાંભળી રહી. બોલતાં તો બોલાઈ ગયું પણ હવે છૂટેલું બાણ થોડું જ પાછું વળે તેમ હતું.

પેલો ગુજરાતી મારતે થોડે અણહિલપુર પાટણ પહોંચ્યો અને ગુર્જરેશ્વર ભીમદેવ સમક્ષ ભોજની સલામાં થયેલા ગુજરાતના પરિહાસની તથા પોતે આપેલા પડકારની સવિસ્તર ખીના જણાવી. ગુજરાતનું ધસાતું બોલાય તે ગુર્જરપતિ કેમ સાંખી લે ? આથી ગુજરાતની સંસ્કારિતાની સરસાઈ સિદ્ધ કરવાને પેલા પુરુષ સાથે ચાતુર્ય અને વિચક્ષણતાની મૂર્તિ સમાં ભોજક ગોવાળ અને ગણિકા પ્રતાપસુંદરીને ધારાનગર મોકલ્યાં.

*

“હૈયામાં લક્ષ્મી વસે, મુખે શારદા માતઃ
કયું ઘરેણું કંઈ તુજ આંકે ઉલ્લસ સીમાન્ત ?”

પ્રભાતના પહોરમાં ભોજનો ભેટો થતાં ભોજક ગોવાળે લાક્ષણિક દબે તેને પૂછ્યું. આવો ચમત્કારિક સવાલ સાંભળી રાજાએ વિસ્મય પામી “એ તો મારું સરસ્વતી કંઠાભરણ છે” એમ કહી પૂછનાર ભણી ઝીણી નજરે જોયું તો તેની પડખે સોળે શણગાર સજીને ઉભેલી પ્રતાપસુંદરીને દીડી. ગણિકા પણ સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ રાજાને નિહાળી રહી હતી. બંનેની નજરો એક થતાં સહસા રાજાએ પૂછ્યું. “ઈહ કિમ્ ?” ‘અહીંયાં કેમ ?’

અને જાણે સ્વજાતિ પ્રત્યેના સરસ્વતીના સહજ પક્ષપાતથી રાજાનો સંકેત સમજી ગઇ હોય તેમ સુંદરીએ પણ તત્કાળ સમસ્યામાં જ ઉત્તર આપ્યો : ‘વૃદ્ધન્તિ’ ‘પૂછે છે.’

આવો આખા પોતાનો મનોગત જવાબ મળવાથી ખૂશ થઇને ભોજે ગોવાળ અને ગણિકા દરેકને ત્રણ ત્રણ લાખ મહોરો આપવાની કોષાધ્યક્ષને આજ્ઞા કરી. પણ ખજાનચી આ સાંકેતિક સંવાદ સમજી ન શક્યો અને તેથી રાજાએ તેને ત્રણ ત્રણવાર મહોરો આપવા કહ્યું પણ તે તો મોઢું વકાસી જોઈ રહ્યો. આખરે પોતાની હાંસી ન થાય તે માટે તેને મૂંઝે મોંએ પોતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવા રાજાએ ફરમાવ્યું અને કોષાધિકારીએ તરત જ નાણું ગણી આપ્યું.

આખી ધૂલસલા પણ આ ગૂઢ પ્રશ્નોત્તરનો મર્મ કળી ન શકી પણ રખેને પોતાની અજ્ઞાનતા ઉઘાડી પડે એ ખીકે સૌ ચૂપચાપ બેસી રહ્યા. પણ પેલા ખજાનચીથી ચૂપ ન રહેવાયું. તેણે આગ્રહભેર વારંવાર રાજાને આ સમસ્યાનું હાર્દ પ્રકટ કરવા વિનંતિ કરી ત્યારે રાજાએ ખુલાસો કર્યો :

“સાંભળો, આ સુંદરીનાં નયન કટાક્ષ વારંવાર કાન પાસેની અંજનની રેખા પર્યન્ત પહોંચતાં હતાં તેથી મેં પૂછ્યું, ‘અહીં કેમ ?’ અને મારો મર્મ કળી જઇ તેણે જવાબ આપ્યો, ‘પૂછે છે તેથી.’ અર્થાત્ આંખ કાનેને પૂછે છે કે જે રાજાનાં ગુણગાન તમે સાંભળતાંતા તે ભોજરાજા આ જ છે કે ખીજ ?’ તેના આવા યથાર્થ ઉત્તર બદલ તેને મારું આખું રાજ્ય આપી દઉં તો યે આછું છે. જાઓ, કોષાધ્યક્ષ,

મેં તમને ત્રણ વાર નાણાં આપવા કહ્યું પણ તમે ન ગણકાયું માટે આ ખંતેને નવ નવ લાખ મહોર ફરીથી આપો.”

ખજાનચીએ ખીજી વાર મહોરો ગણી આપી. એટલામાં પેલો ગુજરાતનો પ્રતિનિધિ ગર્વભરે ગર્જી બેઠો: “ મહારાજ ! ગુજરાતની સંસ્કારિતાની ખાત્રી થઇને ? આ ગોવાળ અને ગણિકા ગુજરસંતાનો છે. જોઇએ તો હજી વધુ પરીક્ષા કરી શકો છો. ”

આ સણસણતા શબ્દો સાંભળી ભોજ અને બ્રહ્મસભા ભોંઠાં પડ્યાં. કાણુલર સર્વત્ર સ્તબ્ધતા છવાઈ ગઈ. આખરે રાજાએ ચૂપ-કાદીનો ભંગ કર્યો અને પ્રતાપસુંદરીને ગુજરાતી સ્ત્રીઓના અલંકારો અને ઉપકરણોનું વર્ણન કરવા કહ્યું. વેશ્યાસહજ વાચાળતાથી સુંદરીએ મંજુલસ્વરે સભાને મંત્રમુગ્ધ કરી મૂકી:

“નાસામૂષાક્ષદપિતા વહ્નિવાહો દગંજનમ્ ।

અહોમાગ્યં ગુર્જરીણાં ગૃહસંમાર્જને મનુઃ ॥

“ મહારાજ, મારા આ શ્લોકનું રહસ્ય આપની સભાના કોઈ પાંડિતે સમજાવવું એવી મારી વિનંતિ છે. ”

સૌ પાંડિતો એક ખીજની સામે જોવા લાગ્યા પણ આ શ્લોકનો અર્થ કરવાને કોઈ તૈયાર ન થયો. ભોગજોગે કાલિદાસ પણ કંઈક કામસર બહારગામ ગયો હતો. આ શ્લોકનો ભેદ પામવાને એકલા પાંડિત્યથી પતે તેમ ન હતું. ગુજરાતના સ્ત્રીજીવનનું જ્ઞાન હોવું પણ એટલું જ આવશ્યક હતું. જ્યારે ભરી સભામાંથી કોઈ આગળ ન આવ્યું ત્યારે વારાંગના પ્રતાપસુંદરીએ પોતે જ એક વિજેત્રીની અદાથી ઉન્નત મસ્તકે શ્લોકનું વિવરણ શરૂ કર્યું:

“ જોણે દશાનન રાવણને પોતાના પુત્રના પારણામાં ધુધરાની પેટે ટીંગાવ્યો હતો એવો મહાસમર્થ અંગદપિતા વાલિ-વાળી-ગુજરાતજીના નાકે શોભે છે અને લલિત અંગલંગથી હિલોળા ખાય છે.

“ વહ્નિનું વાહન મેષ-(૧ ઘેટું અને ૨ મેશ કાજળ) ગુજરીનાં નીલપદ્મસમાં નેત્રોના અંજનનું કામ કરે છે.

ભો. ૧૭

“ ગુજર ગૃહિણીનું સદ્ભાગ્ય કંઈ જોવું તેવું છે ? અત્યારે સૃષ્ટિમાં વૈવસ્વત મનુનું શાસન પ્રવર્તે છે, તેની પછીના ભાવિ મનુ સાવણિ (સાવરણી) ગુજરાતણના હાથમાં વાસીદું વાળવાના સાધન તરીકે વપરાય છે. ”

આવો અલંકારિક અર્થ સાંભળી રાજની જિજ્ઞાસા ઓર વધી. પ્રતાપસુંદરીનું પાણી માપવાને તેણે છેલ્લો પાસો ફેંક્યો:

“ રમણી, એવું કાણ છે જે (૧) આ લોકમાં છે પણ પરલોકમાં નથી; (૨) આ લોકમાં નથી પણ પરલોકમાં છે; (૩) આ લોકમાંયે છે ને પરલોકમાંયે છે અને (૪) આ લોકમાં પણ નથી ને પરલોકમાં પણ નથી ? ”

“ ઓહો ! એટલું જ ને ? સાંભળો ત્યારે. (૧) વેશ્યા આ લોકમાં સુખી છે પણ પરલોકમાં નથી; (૨) તપસ્વી આ લોકમાં સુખી નથી પણ પરલોકમાં છે; (૩) દાતા અહીં પણ સુખી છે અને ત્યાં પણ સુખી જ થવાનો અને (૪) જુગારીને તો અહીં તેમ જ ઉપર ક્યાંયે સુખ નથી. ” પ્રતાપસુંદરીએ મંદમંદ હસતાં હસતાં સમસ્યાનો ખુલાસો કર્યો.

“ શાખાશ ! ભારે કરી ! સુંદરી, તેં તો ગુજરાતનો રંગ રાખ્યો ! તારા જેવાં રત્નો જ્યાં પાકતાં હોય એવી ભૂમિને ગાંડી ગુજરાત કહેનાર પોતે જ પોતાની મૂર્ખતાનું પ્રદર્શન કરે છે. ” ગુણપરીક્ષક રાજાએ મુક્તકંઠે એકરાર કર્યો.

લીમ્હેવના દરબારમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞાને જેળ આપે તેવો મૂલ્યવાન શિરપાવ આપી ભોજે ગોવાળ અને ગણિકાને સખહુમાન ગુજરાત વિદાય કર્યાં.

ચડસીલો ચેદીરાજ

“મહામંત્રી! આપણી રાજસભામાં દેશવિદેશથી જે કાર્ધ વિદ્વાનો આવે છે તે માલવપતિ ભોજનો મુક્તકંઠે મહિમા ગાય છે. હવે તો હું તેનાથી કંટાળ્યો છું. જેવી ભોજની ધ્વજસભા છે તેવી એક પંડિત-પરિષદ આપણે આંગણે જમાવો અને દેશભરના વિદ્વાનોને આમંત્રણો પાઠવો. ભોજ દર નવા શ્લોક દીઠ લાખ સોનામહોરો આપતો હોય તો આપણે સવા લાખ આપો. પણ એવું તો કરો કે જેથી ભોજની ધ્વજસભામાં આપણાં સ્તુતિગાન ગવાય.” ચેદીશ્વર (ધ્રુવેલખંડના રાજા) કર્ણદેવ ગાંગેયે ચડસે ભરાઈ પોતાના પ્રધાનને આજ્ઞા કરી.

બીજે જ દિવસે પરિષદ માટે એક શાનદાર સભામંડપ બાંધવાની શરૂઆત થઈ ગઈ. રાજ્યભરમાં દાંડી પીટાવી વિવિધ વિદ્યાના વિશારદોને નિમંત્રવામાં આવ્યા. ભોજની ધ્વજસભામાં જેમનો ભાવ નહોતો પૂછ્યો એવા ભૂખ્યા ભૂદેવો અને ભાટચારણો તથા કાલિદાસના વિદ્વેષી વિદ્વાનો જોત જોતામાં આ પરિષદમાં જમા થવા લાગ્યા. જર ચાહે સો કર-એ કહેવત પ્રમાણે તેમણે ચેદીરાજને કુન્તીપુત્ર દાનેશ્વરી કર્ણનો અવતાર કહી તેનાં ગુણગાન આરંભ્યાં. કહ્યું છે કે,

કો ન લોકે વશં યાતિ મુખે પિષ્ઠેન પૂરિતઃ ?

મૃદંગો મુખલેપેન કરોતિ મધુરધ્વનિમ્ ॥

મૃદંગ જેવી નિર્જીવ વસ્તુ પણ તેના મુખ ઉપર લોટની થેપલી મૂકવાથી મધુર અવાજ કાઢે છે તો પછી બોલતા ચાલતા સજીવ માણસને તેનું મોં ભરાય તેટલું આપીએ તો પછી આ વિશ્વભરમાં એવું કોણ છે કે જે વશ ન થાય ?

જેમ જેમ કર્ણદેવ પોતાનાં સ્તુતિગાન સાંભળતો ગયો તેમ તેમ તેની કીર્તિલાલસા વધતી ગઈ. તેણે વિચાર્યું : જેની ધંટીએ એસે તેનાં ગીત ગાય તેમાં શી નવાઈ? મારા જશનો ખરો ડંકો તો ક્યારે વાગે કે જ્યારે મારા પંડિતો ભોજની ધ્રુવસલામાં વિજય વરીને આવે. એને તો નહોતો વિદ્યા પ્રત્યે અનુરાગ કે નહોતો પંડિતો પ્રત્યે આદર. એને તો અહોરાત્ર એક જ ઝંખના હતી કે શુ કરું કે જેથી જગતમાં ભોજ કરતાં મારી નામના વધે! વિશુદ્ધ વિદ્યાપ્રેમથી નહિ પણ કેવળ કીર્તિપ્રેમથી તેણે પંડિતપરિષદનો જલસો જમાવ્યો હતો.

“તમારા પાંડિત્યની પાકી પ્રતીતિ તો મને ક્યારે થાય કે જ્યારે તમે ભોજની ધ્રુવસલામાં જઈ તેના પંડિતોનું પાણી ઉતારી આવો. તો જ તમારી અને મારી પ્રતિષ્ઠા વધે. એવું કંઈ કરો તો જ આજ લગી મેં તમને મોં માગ્યાં પારિતોષિક, પુરસ્કાર અને દાનદક્ષિણા આપી પોખ્યા તે પ્રમાણ પડે. વરને કાણુ વખાણું? તો કહે, વરની મા. તેમ તમે મને વખાણો કે તમને હું વખાણું એવી વાહવાહથી શું વળે?” કર્ણદેવે એક વાર પંડિતોને પાણી ચઢાવ્યું.

ઉજ્જડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન. એ પ્રમાણે આ પરિષદમાં પણ કેટલાક આપમેળે થઈ બેઠેલા વિદ્યાવાચસ્પતિઓ અને કવિશિરોમણિઓ હતા. તેમણે અત્ર તો રાજનું જ ખાધું હતું ને! એ તો જેવું અત્ર તેવું મન : જેવું મન તેવી મતિ અને જેવી મતિ તેવી ગતિ. એટલે તેમને પણ રાજની માફક કીર્તિની ભૂખ લાગી હતી. રાજ જેમ ભોજની સ્પર્ધા કરવા ચાહતો હતો તેમ આ પંડિતો કાલિદાસની હોડ કરવા ચાહતા હતા. પંડિત પદ્માકર, શાસ્ત્રી શુકલાંબર અને કવિ કાત્યાયન એ સૌમાં મોખરે હતા. આ ત્રિપુટીએ તત્કાળ આવતી તક ઓળખી લઈ કહ્યું : “અત્રદાતા! અમે ત્રણ તૈયાર છીએ. માત્ર આપની આજ્ઞાની જ રાહ જોઈએ છીએ. ભોજની ધ્રુવસલાના તે ભાર શા છે?”

“ધન્ય છે! જાઓ, કાલે સવારે જ પ્રસ્થાન કરો અને દીવાળી પહેલાં દિગ્વિજય કરી પાછા ફરો.” રાજએ રંગમાં આવી આજ્ઞાઓ

આપવા માંડી: “જુઓ, મંત્રીજી, આ પંડિતો માટે વાહન અને વાટ-ખર્ચાનો પાકો બંદોબસ્ત કરો. આપણા રાજ્યને છાજે એવા ઠાઠથી તેમને મોકલવાના છે.”

દશરોનો દિવસ હતો. ભોજની બ્રહ્મસભામાં શસ્ત્રની નહિ પણ શાસ્ત્રોની પરીક્ષાઓ થઈ રહી હતી. એટલામાં દ્વારપાળે ચેદીથી ત્રણ પંડિતો આવ્યાની ખબર આપી. અનુસા મળતાં ત્રણે જણ ભોજ સમક્ષ હાજર થયા. એક તો તેમને વિદ્યાનો મદ હતો અને વધુમાં ચેદીપતિનું પીડબળ હતું. એટલે તેઓ અચ્છડ બની ઉભા રહ્યા. ન તો તેમણે રાજાને અભિવાદન કયું કે ન તો પંડિતોને નમસ્કાર કર્યા. સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે તેમણે ભરી સભાને પડકાર કર્યો:

“અમે ચેદીશ્વરની પંડિતપરિપદના પ્રતિનિધિઓ છીએ. અમારામાંથી દરેક જણ ત્રણ ત્રણ શ્લોકો રજુ કરશે. જે આ સભામાંથી કોઈ તેના ઉત્તરો નહિ આપી શકે તો અમે વિજયપત્રના આધિકારી ઠરીશું”

કહ્યું છે કે, વિદ્યા દદાતિ વિનયમ્, વિનયાદ્યાતિ પાત્રતામ્। સાચી વિદ્યા વિનયમાં પરિણમે છે અને વિનયથી પાત્રતા-સાયકાત-આવે છે. પણ આ અચ્છડ આદમીઓમાં તો વિનયનો છાંટો ય ન હતો; પછી પાત્રતા તો ક્યાંથી જ હોય! તેમને તો વિદ્યાનું અજીણું થઈ ગયું હતું. ખીજ બાજુ બ્રહ્મસભાના પંડિતો પૈસા કે પ્રતિજ્ઞાના પૂઝરી ન હતા પણ સરસ્વતીના સાચા સેવકો હતા. પેલા પ્રતિનિધિઓની બાલિશ પ્રગલ્ભતા જોઈ તેઓ વિચારમાં પડી ગયા. તેમને પેલું સુભાષિત સાંભર્યું:

વિદ્યા વિવાદાય, ધનં મદાય, શક્તિઃ પરેષાં પરિપીડનાય।

खलस्यः, साधोर्विपरीतमेतत् ज्ञानाय, दानाय च रक्षणाय॥

દુર્જનો વિદ્યા ભણીને જેની તેની સાથે વિવાદ કરવા માંડે છે, ધન મળતાં ગર્વથી છટ્ટી જાય છે અને શક્તિ વધતાં ખીજને રંજાડવા લાગે છે. સજ્જનોનો ક્રમ તેથી તદ્દન ઉલટો છે. તેઓ પોતાની વિદ્યાનો ઉપયોગ અન્યને જ્ઞાન આપવામાં, ધનનો દાન આપવામાં અને બળનો નિર્બળનું રક્ષણ કરવામાં કરે છે.

ભોજ પોતે જ એક પ્રખર પંડિત હતો; એટલે પેલી પંડિતત્રિપુટીનું પોત પહેલી નજરે જ તે પારખી ગયો. છતાં તેમના મનના અરમાન પૂરા થાય તે માટે તેણે તેમને શરુઆત કરવાની સુચના કરી.
પંડિત પદ્માકરે પ્રારંભ કર્યો;

“અસ્તિ પ્રીવા શિરો નાસ્તિ દ્વૈ ભુજૌ કરવર્જિતૌ ।

સીતાહરણસામર્થ્યો ન રામો ન ચ રાવણ; ॥

ગળું છે પણ માથું નથી, એ હાથ છે પણ કાણી નીચેનો ભાગ નથી; સીતાના હરણમાં જે કારણ રૂપ છે; છતાં નથી રામ કે નથી રાવણ. તો એ કાણુ હશે?”

પદ્માકર પ્રશ્ન પૂછી છટાભેર ઉભો રહ્યો. ભોજે સલા ભણી સૂચક દષ્ટિ નાખી; એટલે તરત જ કાલિદાસે ખોંખારીને ઉત્તર આપ્યો: “કાંચળી. એને માટે તો સીતાએ હઠ લીધેલી અને રામ સુવર્ણમૃગને હણવા ગયા એટલે રાવણે તેમનું હરણ કરેલું. કેમ બરાબરને?”

“वने वसति को वीरो योऽस्थिमांसविवर्जितः ।

असिवत्कुरुते कार्यं कार्यं कृत्वा वनं गतः ॥

હાડમાંસ વિનાનો એવો એ વીર કાણુ છે કે જે વન (પાણી) માં રહે છે, તલવાર જેવું કામ કરે છે અને કામ પૂરું થતાં પાછો પાણીમાં જાય છે?” પદ્માકરે ખીજે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ઓ હો! એ તો કુંભારનો દોરો.” કાલિદાસે જવાબ વાળ્યો.

“रविजा शशिकुन्दाभा तापहारी जगत्प्रिया ।

वर्धते वनसंगेन न तापी यमुनापि वा ॥

રવિ (રવાઇ) થી જે ઉપજે છે, ચન્દ્ર અને કુન્દના પુષ્પ જેવી શ્વેત છે, તાપને હરે છે, સૌને ભાવે છે, અને પાણી ભળવાથી વધે છે; છતાં નથી તાપી કે નથી યમુના. તો એ કાણુ હશે?” પદ્માકરે છેલ્લો સવાલ રજુ કર્યો.

“બસ એટલું જ ને! અરે એ તો જાણ.” કાલિદાસે ખુલાસો કર્યો.

પછી શાસ્ત્રી શુક્લામ્બરે શરુઆત કરી:

“एकचक्षुर्न काकोऽयं बिलमिच्छन्न पन्नगः ।

क्षीयते वर्धते चैव न समुद्रो न चन्द्रमा ॥

“જેને એક આંખ છે પણ કાગડો નથી, દરમાં પેસવા ધડિછે છે પણ સર્પ નથી અને જે ઘટે છે ને વધે છે છતાં નથી સમુદ્ર કે નથી ચન્દ્રમા. તો કહો, એ કાણુ હશે?”

“એમાં પૂછવાનું શું? એ તો સોય.” કાલિદાસે જવાબ આપ્યો.

“न तस्यादिर्न तस्यान्तो मध्ये यस्तस्य तिष्ठति ।

तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति यदि जानासि तद्वद ॥

“ન એનો આદિ છે, ન અંત છે. માત્ર મધ્યમાં ય છે. તમને ય તે છે ને મને ય છે. જો જાણતા હો તો કહો.” શુકલાચ્ચરે ખીજવાર પૂછ્યું.

“પહેલો ન, છેલ્લો ન અને વચમાં ય; એટલે નયન.” કાલિદાસે કહ્યું.

“उच्छिष्टं शिवनिर्मात्यं वमनं शवर्कपटम् ।

काकविष्टासमुत्पन्नः पञ्चैतेऽतिपवित्रकाः ॥

“એંઠી, શિવનિર્માલ્ય, ઓકેલી, કફન અને કાગડાની વિષ્ટામાંથી ઉપજેલી હોવા છતાં એવી કદ પાંચ ચીજો અતિ પવિત્ર ગણાય છે?” શાસ્ત્રીએ છેલ્લો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“વાજડાનું એંકું દૂધ, શિવનિર્માલ્ય ગંગાજળ, માખીઓનું ઓકેલું મધ, મૃગચર્મ અથવા રેશમી પીતાચ્ચર રૂપી કફન અને કાગડાની વિષ્ટામાંથી ઉગેલો પીપળો એ પાંચ વસ્તુઓ પાવનકારી મનાય છે.” કાલિદાસે ઉત્તર આપ્યો.

છેલ્લો કવિ કાલ્યાયન બેઠ્યો ને બોલ્યો:

“नरनारीसमुत्पन्ना सा नारी देहवर्जिता ।

अमुखी कुरुते शब्दं जातमात्रा विनश्यति ॥

“સ્ત્રી અને પુરુષના સંગમથી જે જન્મે છે, છતાં તેને દેહ નથી; મોહું નથી છતાં જે અવાજ કરે છે અને જન્મતાં વેંત મરી જાય છે: એવી નારી કાણુ હશે?”

કાલિદાસે ચપટી વગાડીને કહ્યું: “અંગૂઠો નર અને આંગળી નારી, એ બેના સંયોગથી સંભળાતી ચપટી. ખીજું શું?”

“તો આ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપો ત્યારે ખરા.” વધુ પડતા આત્મવિશ્વાસથી કાત્યાયને કહ્યું :

“સર્વસ્વાપહરો ન તસ્કરગણો રક્ષો ન રક્તાશનઃ
સર્પો નૈવ બિલેશયોઽસ્ત્રિલનિશાચારી ન મૂતોઽપિ ચ ।
અન્તર્ધાનપટુર્ન સિદ્ધપુરુષો નાપ્યાશુરો મારુત-
સ્તીક્ષ્ણાસ્યો ન તુ સાયકસ્તમિહ ચે જાનન્તિ તે પષ્ટિતાઃ ॥

સર્વસ્વનું હરણુ કરે છે પણ ચોર નથી, લોહી પીએ છે પણ રાક્ષસ નથી, દરમાં રહે છે પણ સાપ નથી, આખી રાત ભટકે છે પણ ભૂત નથી, અદૃશ્ય થવામાં ઉસ્તાદ છે છતાં સિદ્ધયોગી નથી અને ઝડપી ગતિવાળો છે છતાં પવન નથી. એનું મુખ તીક્ષ્ણ છે છતાં બાણ નથી. એને જે આળખે તે જ સાચો પાંડિત.”

“ભલા માણસ એ તો માકણ.” કાલિદાસે તરત જ ઉત્તર આપ્યોઃ
“એના ત્રાસથી તો ત્રિપુરારિ કૈલાસમાં, વિષ્ણુ સમુદ્રમાં અને બ્રહ્મા કમળ ઉપર બેઠા બેઠા જ બાંધે છે. તમે સાંભળ્યું નથી ?

“હરો હિમાલયે શેતે, હરિઃ શેતે મહોદધૌ ।

બ્રહ્માપિ કમલે શેતેઃ મન્યે મત્કુળશંકયા ॥”

કુબેરો માણસ તણખલાને પકડે તેમ છેલ્લા દાવ તરીકે કાત્યાયને પોતાના પક્ષની લાજ રાખવા નીચેનો ફૂટ શ્લોક રજુ કર્યોઃ

“પાનીયં પાતુમિચ્છામિ ત્વત્તઃ કમલલોચને ।

યદિ દાસ્યસિ નેચ્છામિ નો દાસ્યસિ પિબામ્યહમ્ ॥

“હે કમલાક્ષિ ! હું તારા પાસેથી પાણી પીવા તો આહું છું; પણ જો તું (દાસ્યસિ) આપીશ તો મારે તે નહિ જોઈએ અને નહિ આપે તો પીશ. આનો અર્થ કરો જોઈ.”

“એ જ ને ! અરે મારા ભાઈ, દાસ્યસિનો અર્થ દાસી + અસિ તું દાસી હોઈશ એમ કરો એટલે ઝટ સમજાશે કે, તું દાસી હોઈશ તો તારા હાથનું પાણી મને નહિ ખપે; પણ દાસી નહિ હોઈ તો પીશ.” કાલિદાસે ઉકેલ બતાવ્યો.

એકચિત્તે આ આખો વાદવિવાદ સાંભળી રહેલી સભા કાલિદાસના ઉત્તરોથી પ્રસન્ન થઈ અને પેલી પડિત ત્રિપુટીનાં અક્કડ માથાં શરમનાં માર્યાં નીચાં નમ્યાં.

“ગમે તેમ પણ તમારી સાથેના વાદવિવાદથી અમારી બુદ્ધિની કસોટી તો થઈ અને વિદ્વાનોને જાજે તેમ આપણે વિજયાદશમી ઉજવી. આથી આ સભા વતી હું તમારો આભાર માનું છું.” કાલિદાસે ખેલદિલી દાખવી,

“બરાબર છે! કાવ્ય-શાસ્ત્ર-વિનોદમાં હારજીત નહિ પણ રસાસ્વાદ એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. તમારા પ્રત્યેના આદરના ચિહ્ન તરીકે તમને દરેકને ત્રણ ત્રણ લાખ સુવર્ણમુદ્રા આપું છું.” ભોજને સૌજન્યની પરિસીમા દર્શાવી.

આ પરાલવના સમાચાર સાંભળી ચેદીરાજ વધુ ચડસે ભરાયો. તેણે સ્પર્ધા કરવાના હેતુથી ભોજને કહેણ મોકલ્યું કે પુણ્યક્ષેત્ર વારાણસીમાં એક સરખાં મંદિર બંધાવવાની આપણે બે એક સાથે શરુઆત કરીએ. જેનું મંદિર પહેલું પુરું થાય તેને મોડો પડનાર જતન-ચામર મોકલી આપે. ભોજને આ શરતનો સ્વીકાર કર્યો. બંને પક્ષે તડામાર કામ ચાલુ થયું. પણ અધુર્ બાંધકામ થયા પછી ભોજના મંદિર માટે મોકલાતી સાધનસામગ્રી પહોંચતાં માર્ગમાં અણુધાર્યાં કારણોસર નદીનાળાં ઓગળતાં વિલંબ થયો અને ચેદીપતિના મંદિર ઉપર પહેલો કળશ ચડ્યો. ઇતિહાસ કહે છે કે ત્યારથી ભોજની નમતી કળા થઈ.

મધમાખીનો બોધપાઠ

“પંડિતવર્યો ? આ માખી મારા હાથ ઉપર આવીને બેઠી છે અને બે પગ સાથે દીનતાથી વારંવાર પોતાનું માથું ધસે છે. કોઈ સમજવશો કે આથી તે શું કહેવા માગે છે ?” પોતાના હાથ ઉપર અચાનક આવી બેઠેલી માખીને જોઈ ભોળે સભામાંના પંડિતોને સવાલ કર્યો.

આનો શો જવાબ આપવો ? બધા પંડિતો બાધાની પેઠે બેસી રહ્યા.

આખરે કાલિદાસ ઊઠ્યો અને જાણે માખીનું મનોગત પામી ગયો હોય તેમ બોલવા લાગ્યો:

“દેયં મોજ ઘનં ઘનં સુકૃતિમિર્નો સંચિતવ્યં કદા

શ્રીકર્ણસ્ય બલેશ્ચ વિક્રમપંતરદ્યાપિ કીર્તિઃ સ્થિતા ।

અસ્માકં મધુ દાનમોગરહિતં નષ્ટં ચિરાત્સંચિતમ્

નિર્વાણાદપિ પાણિપાદયુગલં ઘર્ષત્યહો મક્ષિકા ॥

“રાજન્ ! આ મક્ષિકા સૂચવે છે કે સન્માર્ગે સંપાદન કરેલા વિપુલ ધનનું છદ્દે હાથે દાન કર્યાં કરવું પણ કદિયે સંઘરી મૂકવું નહિ. કારણ કે કર્ણ, બુદ્ધિ અને વિક્રમ જેવાઓની યશગાથા આજે પણ ગવાય છે તે તેમની દાનવીરતાને લીધે જ. સંપત્તિના સંચયથી પરિણામે પસ્તાવાનું જ રહે છે. આ મધમાખે પુષ્કળ પરિશ્રમ કરીને દીર્ઘકાલ પર્યાન્ત મધ એકઠું કર્યાં કર્યું હતું પણ તેમાંથી તેણે ન તો કોઈને ય ટીપું આપ્યું તું કે ન તો જાતે આપ્યું તું. આમ પેટે પાટા બાંધીને સંઘરેલું મધ એક દિવસ કોઈ વાધરી લઈ ગયો, અને સાથે સાથે તેના આશ્રયસ્થાન અને પરિવારનો પણ નાશ કરતો ગયો. પરિણામે, આપ પ્રત્યક્ષ જુઓ છો કે આ માખી હાથપગ ધસતી રહી ગઈ છે.”

આવો સમર્પક અને સમયસૂચકતાભરેલો ભાવાર્થ સાંભળી રાજા અને આખી સભા હર્ષ અને સંતોષ પામી અને આવી અપૂર્વ બુદ્ધિમત્તા માટે કવિને ધન્યવાદ દેવા લાગી.

દાનવીર થવાની દીક્ષા

“ વિપ્ર ! ઉભો રહે ! આમ ધરાદાપૂર્વક મારો અનાદર કેમ કરે છે ? મને ‘સ્વસ્તિ’ કહી આશીર્વાદ આપવો તો આદ્યો રહ્યો પણ ઉલટું મને દેખીને આંખો મીચી દે છે અને પૂંઠ ફેરવી ચાલવા માંડે છે તેનું કંઈ કારણ ?” ભોજરાજ્યએ ઉદ્યાનમાં આવેલા ગોવિંદ પંડિતને રોકીને પ્રશ્ન કર્યો.

“ દેવ ! આનો ખુલાસો ન પૂછ્યો હોત તો મોટી મહેરબાની થાત. પણ જ્યારે આપ મોંએ ચઢીને પૂછો છો ત્યારે સાચી વાત કહેવી પડે છે; તો અવિવેક માફ કરશો. આપ સર્વ વાતે સાધનસંપન્ન છો અને અમે દ્વિજો દાનપાત્ર છીએ. પણ આપ અમને કદિ દાન દેતા નથી કે જેથી અમારા વિદ્યાભ્યાસ કે ધર્મધ્યાનને આશ્રય કે ઉત્તેજન મળે; પછી અમારે આપને મળવાનું શું પ્રયોજન ?

“ શાસ્ત્રો પણ કહે છે કે, ‘નામાતિકૃપણસ્ય ચ આયુઃકામો ન ગૃહ્ણીયાત’ આયુષ્યના ઇચ્છનારે અતિ કૃપણનું નામ પણ ન લેવું. પ્રભાતના પહોરમાં કંજુસનું મોં જોવાથી આખો દહાડો બગડે.

“ વળી જે મનુષ્યની કૃપા નિષ્ફળ છે તેનો કાપ પણ નિરર્થક છે. એ તો જે મારે તે કોક દિ તારે’ પણ ખરો. કહ્યું છે ને કે,

અપ્રગલ્ભસ્ય યા વિદ્યા, કૃપણસ્ય ચ ચદ્વનમ્ ।

યચ્ચ બાહુબલં મીરોર્વ્યર્થમેતત્ ત્રયં ભુવિ ॥

શરમાળની વિદ્યા, કંજુસનું ધન અને ખીકણનું બાહુબળ એ ત્રણે નિરર્થક છે; કારણ કે તે તેમને પોતાને કે દુનિયાને કામ લાગતાં નથી.

“મહારાજ, કાશીવાસ કરવા જતી વખતે મારા પિતાએ મને એક શિખામણ દીધી’તી કે, ‘એટા, પ્રધાનોનું પાપું પાણી પીએ અને અહોનિશ અંતઃપુરના આમોદપ્રમોદમાં રચ્યોપચ્યો રહે તેવા રાજની પડખે ભૂલેચૂકે પણ તું ચઢતો મા. બધાં પાતકો પૈકી એ પાપ મોટાં છે: એક તો દુર્મંત્રીથી દોરાતો રાજ અને બીજું એવા રાજનો આશ્રય.

“પૃથ્વી પટે એમ તો અનેક રાજઓ થઈ ગયા પણ આજે કોઈ તેમનું નામે જાણતું નથી. પણ કર્ણ, શિથિ અને દ્વિધિય જેવા પૂણ્યશ્લોક દાનવીરોનાં નામ યુગોના યુગો વહી જવા છતાં આજે યે લોકો આદરપૂર્વક સંભારે છે.

“देहे पातिनि का रक्षा यशो रक्ष्यमपातवत् ।

नरः पतितकायोऽपि यशःकायेन जीवति ॥

“આ કાયા તો મોડી વ્હેલી માટીમાં મળવાનીજ છે. પણ સત્કર્મો કરી મેળવેલો યશ માનવીના મરણ પછી પણ તેની સ્મૃતિ કાયમ રાખે છે. મૃત્યુથી સ્થૂળ શરીર નાશ પામે છે પણ કીર્તિ દેહનો નાશ થતો નથી. માટે યશની રક્ષા કરવી. નશ્વર કાયાની રક્ષા વળી કેવી કરવાની?

“મૃત્યુને મન મૂર્ખ અને પંડિત, દુર્બળને સમ્બળ કે રાય ને રંક સૌ સમાન છે. એ તો એકકયને છોડતું નથી. આંખના પ્રત્યેક પલકારે આયુષ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે. માટે મોતનો પેગામ આવે તે પહેલાં બને તેટલી કીર્તિ કમાઈ લે. જ્ઞાન, પરાક્રમ, કલા, કુલિનતા, દાન અને ઉપભોગ વિનાનું જીવન તે શું જીવન છે? એવું જીવ્યા તો યે શું ને ન જીવ્યા તો યે શું?”

ગોવિંદ પંડિતનાં આવાં જ્ઞાનથી નીતરતાં વચનો સાંભળી રાજને નવી દાષ્ટ મળી. તેને પોતાના જીવનને સાર્થક કરવાનો કીમીયો હાથ લાગ્યો. જીંદગીનું ધ્રુવતારક સમુદ્ર ધ્યેય જડવાથી તેના આનંદનો પાર ન રહ્યો. પંડિતના ઉપદેશને ઉપકારક માની રાજએ પોતાનું અંતર ખોલ્યું:

“ સુલભાઃ પુરુષા લોકે સતતં પ્રિયવાદિનઃ ।

અપ્રિયસ્યાપિ પથ્યસ્ય શ્રોતા વક્તા ચ દુર્લભઃ ॥

“ સદાકાળ મોઢે મીઠું બોલનારા માણસો તો દુનિયામાં ઘણાંય પડ્યા છે. પણ કડવી છતાં હિતની વાત કહેનાર અને સાંભળનાર મળવા મુશ્કેલ છે. વળી કહ્યું છે કે,

“ હિતૈષિણઃ સન્તિ ન તે મનીષિણઃ

મનીષિણઃ સન્તિ ન તે હિતૈષિણઃ ।

સુહૃદ્વિદ્વાનપિ દુર્લભો નૃણામ્

યથૌષધં સ્વાદુ હિતં ચ દુર્લભમ્ ॥

“ ઘણીવાર હિતેચ્છુઓ તો હોય છે પણ તે વિદ્વાન નથી હોતા અને જે વિદ્વાનો હોય છે તે આપણા હિતેચ્છુ નથી નીકળતા. જેમ એકી સાથે અકસીર તેટલું જ સ્વાદિષ્ટ ઔષધ મળવું મુશ્કેલ છે તેમ એકી સાથે હિતચિંતક તેમ જ વિદ્વાન માણસ મળવો મુશ્કેલ છે.

“ તારા આ વિદ્વતાપૂર્ણ તેટલા જ હિતકારક સ્વષ્ટવકતૃત્વ બદલ હું તને લાખ સોના મહોર આપું છું અને મારી બ્રહ્મસભામાં તને પોતાને આવવાનો તથા અન્ય સુપાત્ર પંડિતોને લાવવાનો અધિકાર આપું છું.”*

* ભોજને ગાદીએ બેઠે ઝાઝો વખત થયો ન હતો, દાનધર્મ પ્રત્યે હજી તેનામાં પૂરતી અભિરુચિ કે આગ્રહ નહોતો ન હતાં તેમજ જૂના કોષરક્ષકો તે દાનપ્રિય ન થાય તેવી કોશીષો કરતા હતા તે અરસાની આ વાત છે.

જ્યારે દીધેલું દાન ફળે છે

વૈશાખના લૂઝરતા મધ્યાહ્ને નિર્જન વનમાં મૌનનું મહાકાવ્ય માણુતો કુદરતધેત્રો કવિ કાલિદાસ પગદંડી પરનાં સૂકાં પાંદડાં પર પગલાં પાડી નિરવતાનો ભંગ કરતો ટહેલતો હતો.

અચાનક ઢેડીને સામે છેડેથી આવતો કાઈ માણસ કવિની નજરે પડ્યો. તેનો પહેરવેશ, ચહેરો અને ચાલ તેના દારિદ્ર્ય, દુઃખ અને માંદગીની જાહેરાત કરતાં હતાં. પ્રકૃતિની લીલા નિરખવાને નીકળેલા કાલિદાસના હૃદયમાં સૂતેલી માનવતા સળવળી. ઢેડીને તે પેલા દરિદ્ર-નારાયણ પાસે જઈ પહોંચ્યો. ધીખતી ધરતી પર તેના ખૂલ્લા પગો ઠરતા ન હતા. શરીર ઉપર પૂરાં વસ્ત્રો પણ ન હતાં. ભૂખથી તેનાં પેટ અને પીઠ એક થઈ ગયાં હતાં.

કવિએ તેને પોતાના જોડા અને વસ્ત્રો ઉતારી આપ્યાં અને હાથ ઝાલીને એક વૃક્ષની છાયામાં બેસાડ્યો. “ભાઈ, તું અહીં જ બેસી રહેજે; હું નગરમાં જઈને તારે માટે ખાવાપીવાનું મોકલું છું.” કહી બળતા બપોરે કવિ ઉઘાડે પગે શહેર ભણી ચાલી નીકળ્યો. પણ દૈવયોગે ભોજની ગજજાળાનો મહાવત માર્ગમાં મળી ગયો. તેણે કવિને અડવાણે પગે જતો જોઈ હાથી ઉપર લઈ લીધો. નગરમાં પેસતાં જ સામે રાજા મળ્યો. કવિને આમ ઉઘડે શરીરે હાથી ઉપર બેઠેલો જોઈ તેણે પૂછપરછ કરી. કવિએ ઉત્તર આપ્યો:

“उपानहं मया दत्तं जीर्णं कर्णविवर्जितम् ।

तत्पुण्येन गजारुढो न दत्तं वै हि तद्गतम् ॥

“મેં તો જૂના, કાન વિનાના જોડા કાઢી ગરીબને આપ્યા ત્યારે તેના પુણ્ય વડે હું તો હાથી ઉપર બેસવા પામ્યો. ખરેખર ! દીધેલા દાનનો બદલો મળ્યા વિના રહેતો જ નથી. ઉલટું, જેનું દાન નથી થતું તે જ નાશ પામે છે ”

ખૂશ થઈ કવિને મોઢેથી આવો અર્થપૂર્ણ ઉપદેશ સાંભળી રાજાએ તેને તે હાથી બક્ષીસ કર્યો અને પેલા રંક માણસને ખાવાપીવા તથા રહેવાનો પ્રસ્થાવ કરાવી આપ્યો.

ગરજથી ભૂંડુ શું ?

“ एको न भव्यः जगतमां એક વસ્તુ સારી નથી. ” રાજ્યએ રાત્રે શીખવ્યા મુજબ સવારે સભા મળતાં તેનો પાળેલો પોપટ બોલી બેઠો.

“ બોલો, વિદ્વજ્ઞનો, પોપટના આ સાંક્રિતિક શબ્દોનું રહસ્ય કોઈ સમજાવશે ? ” હંમેશ મુજબ રાજ્યએ પંડિતોને પડકાર આપ્યો.

“ મહારાજ ! અહિંયાં અને અબધડી તો આ ગૂઢ કાયડોને ઉકેલ ક્યાંથી થઈ શકે ? વધુ તો નહિ પણ માત્ર છ મહીનાની મુદત આપો તો આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાની હું હામ ભીડું છું. ” માંહોમાંહે મસલત કર્યા પછી સૌની વતી વરરુચિએ જાણ થઈને વચ્ચે ભાગે કાઢ્યો. આગે આગે ગોરખ જાગે. રાજ્યએ મુદતની માગણી મંજૂર કરી અને સભાએ છૂટકારોનો દમ ખેંચ્યો.

વરરુચિ સભામાં બોલતાં તો બોલી ગયો પણ પછી જેમ જેમ મુદત પાસે આવતી ગઈ તેમ તેમ તેની બંધ અને ભૂખ બીડી ગઈ. પોપટના પ્રશ્નનો ઉત્તર બોળવાને તે ગામે ગામ ફરી પંડિતોને પૂછવા લાગ્યો; પણ કોઈએ સંતોષકારક ઉત્તર ન આપ્યો. રજાની રખડીને તે થાકી ગયો. દિવસે દિવસે તેની નિરાશા ઘેરી બેસતી ગઈ. રાજ્યની અવકૃપાનો ભોગ થવા કરતાં પોતાના વચનનો ભંગ થશે અને પ્રતિષ્ઠા ઉપર પાણી ફરી વળશે એનો તેને વધારે ભય હતો.

એક વાર પ્રવાસ દરમ્યાન મધ્યાહ્ન થતાં જંગલમાં એક વૃદ્ધ ગોવાળને જોઈ તેને ત્યાં જ બે ઘડી વિસામો ખાવાનું મન થયું અને પાણી પી ઝાડની છાયામાં જરાક આડો પડ્યો. પણ પેલો પોપટનો પ્રશ્ન તેનો પીછો છેડે તેમ ક્યાં હતો ? ઝાડની શીતળ છાયા હતી. નિર્જન વનમાં

મધ્યાહ્નનું મૈન પથરાયું હતું. પાસેના ઝાડ નીચે પશુઓ પણ વાગોળતાં જાંધનું ઝાકું ખાઈ રહ્યાં હતાં. પણ વિચારા વરરુચિની જાંધ હરાધ ગઇ હતી. કહ્યું છે કે,

ચિંતા ચિતા સમાનાસ્તિ બિન્દુમાત્ર વિશેષતઃ ।

સર્જીવં દહતે ચિંતા, નિર્જીવં દહતે ચિતા ॥

ચિંતા ચિતા સમાન છે; બિન્દુ માત્રનો ફેરઃ

ચિંતા જીવત જલાવતી, મૃત્યે બાળતી ચેહ.

જમાનાના આઘેલ ગોવાળની અનુભવી આંખે બ્રાહ્મણની બેચેની ઓળખી કાઢી ! “કહો, કે ન કહો પણ મહારાજ ! તમારા મનમાં કોઇ મૂઝવણ ઘોળાયાં કરે છે. નહિતર આવા શીતળ અને શાન્ત સ્થળે તમને જાંધ આવ્યા વિના ન રહે.” ગોવાળે સમભાવ દર્શાવ્યો.

“છે તો કંઈક એવું જ. પણ મારી મૂઝવણ કોઈને કહે કંઈ વળે તેમ નથી. હું દેશેદેશના પંડિતોને પૂછી વળ્યો પણ કોઈ તેનો ઉકેલ બતાવી શક્યું નથી.” આ અભણ ગોવાળ તે શું સમજવાનો હતો એમ ધારી વરરુચિએ ટુંકામાં પતાવ્યું.

“અરે એમ તે હોય ? તમારી મૂઝવણ કહો નહિ ત્યાં લગી તેનો ઉકેલ ક્યાંથી જડે ? હા, હું તમારા જેટલો વિદ્વાન નથી. પણ જ્યાં ભણતર ભોંડું પડે છે ત્યાં અનુભવ ઉપયોગી થઈ પડે છે. ઘરડાં ગાડાં વાળે એમ અમસ્તું નથી કહેવાતું.” ગોવાળે આગ્રહ કર્યો.

“હા, કપાળે કપાળે જુદી મતિ.” વરરુચિએ એકરાર કર્યો અને કદાચ આ ગોવાળ કંઈ તોડ કાઢે તો મારી ચિંતા ટળે એમ વિચારી તેણે તેને પેલા પોપટના પ્રશ્નની બધી વાત માંડીને કહી.

“એટલું જ ને ? આનો જવાબ તો સાવ સરળ છે. તમે મને માત્ર ભોજરાજ પાસે લઈ જાઓ એટલે તેની સભા સમક્ષ હું સઘળો ખુલાસો કરીશ. પણ એક કામ કરવું પડશે. આ ફૂતરો મને જીવ જેવો બાલો છે; પણ હું રહ્યો ઘરડો. માણસ, તેથી એટલે દૂર તેને ઉંચકીને ચાલી શકું તેમ નથી; તેમ તેને એકલો મૂકીને આવી શકું

તેમ નથી માટે તમારે તેને જરાક ઉંચકી લેવો પડશે.” ગોવાળે પોતાની શરત જણાવી.

ગરજે ગધેડાને આપ કહેવો પડે તે મુજબ વરરુચિ કબુલ થયો અને શ્વાનને ખભે બેસાડીને પેલા ગોવાળ સાથે ભોજ સમક્ષ હાજર થયો. તેણે કહ્યું : “મહારાજ, પોપટના પ્રશ્નનો ઉત્તર આ ગોવાળ આપશે.” રાજાએ ‘લલે’ કહી સંમતિ આપી.

“રાજન્ ! જગતમાં એક લોભ જ સારો નથી. આનો દાખલો આપની સામે પ્રત્યક્ષ છે. જુઓ, આ વેદપાઠી પવિત્ર બ્રાહ્મણ જે ભૂલેચૂકે પણ શ્વાનને અડકી જવાય તો નાહ્યા વિના ન રહે તે ગરજનો માર્યો આટલે દૂરથી તેને ઉંચકીને આવ્યો છે એ જ બતાવે છે કે એક લોભ જ સારો નથી.” ગોવાળે ખુલાસો કર્યો.

તેના આવા સચોટ ખુલાસાથી ખૂશ થઈ રાજાએ તેને ધટતું ઈનામ આપ્યું અને સભાની લાજ રાખ્યા બદલ વરરુચિ અને પંડિતોએ તેને આભાર માન્યો.

પોપટનો પ્રશ્ન

એક વાર ભોજનો માનીતો પોપટ ‘ નષ્ટમ ’ ‘ નષ્ટમ ’ એમ બોલવા લાગ્યો. ખીજે દિવસે રાત્રીએ પંડિતોને તેનો ખુલાસો કરવા કહ્યું.

પણ આવા સંદિગ્ધ સવાલનો શો ઉત્તર આપવો તે કાઢીને ન સૂઝ્યું. આખરે વામદેવ નામનો એક નવો આવેલો ગુજરાતી પંડિત આ સંધિનો લાલ લેવા ગયો. તેણે કહ્યું:

“ કુમોઝ્યેન દિનં નષ્ટં, કુકલત્રેણ ચૌવનમ્ ।

કુપુત્રેણ કુલં નષ્ટં, તન્નષ્ટં યન્ન દીયતે ॥

“ મહારાજ, ભોજન બગડે તેનો દિવસ બગડે. સ્ત્રી કુલારણ મળે તેનું યૌવન એળે જાય. દીકરો કપૂત પાકે તો ફૂળની આબરૂના કાંકરા કરે અને છેલ્લે જે કંઈ વસ્તુઓ દાનમાં ન અપાય તે મરણ પછી આપણી સાથે ન આવતાં અહીં જ રહી જતી હોવાથી તે પણ નાશ પામ્યા જેવી જ નિરર્થક છે.

“ અમારા ગુજરાતમાં કહેવત છે કે, ‘ દાળ બગડી તેનો દિવસ બગડ્યો, અથાણું બગડ્યું તેનું વરસ બગડ્યું અને ઐરી બગડી તેનો લવ બગડ્યો. ’”

વામદેવનો ઉત્તર પોતાના અભિપ્રાયને મળતો આવેલો જોઈ રાત્રીએ તેને લાખ મહોરોનું દાન કર્યું.

તેરી બી ચૂપ ઔર મેરી બી ચૂપ

“જ્યારે જ્યારે મેં કાલિદાસને દેશવટો દીધો છે ત્યારે ત્યારે તે આ વિલાસવતીના આવાસમાં જ ગુપ્ત વેષે છુપાઈ રહ્યો હતો એમ પાછળથી જણાઈ આવ્યું છે. કહે છે કે, હજીય તે અહીં આવવાનું કદિ ચૂકતો નથી. છતાં ખૂબી તો એ છે કે હું અહીં રોજ વેશ પલટીને આવું છું પણ ભાઈ સાથે ભૂલેચૂકે ય મારી નજરે ચડતા નથી. વિલાસવતી પણ કંઈ કાચી માયા નથી. ગમે તેમ કરીને પણ મારે કાલિદાસનો કાન પકડાવવો છે. હા એક યુક્તિ છે.” રાજ ભોજ આવા વિચાર કરતો કરતો વિલાસવતી ને ત્યાં જઈ પહોંચ્યો.

વેશ્યાએ ભાવભેર રાગને આવકાર આપ્યો અને પાનની પટ્ટી બનાવવા બેઠી. ટોળટપ્પા કરતાં કરતાં રાજએ તેને કહ્યું: “બધા કહે છે કે કાલિદાસને તેં કામણુ કર્યું છે. પણ હું તો એ વાત ક્યારે માનું કે કાલે તે અહીં આવે ત્યારે તું તેને માથું મુંડાવવાની ફરજ પાડે. મારા વચનની ખાતર પણ તારે આટલું કરવું પડશે. કેમ થશેને ?”

વિલાસવતીએ હસતાં હસતાં ‘હા’ પાડી અને થોડુંક ગાયન સાંભળી રાજ વિદાય થયો.

*

*

*

“તારા એક જ શબ્દે હું મારું માથું ઉતારી આપતાં પણ અચકાઈ નહિ તો પછી માત્ર મુંડન કરાવવું એમાં તે શી મોટી વાત છે ? તું કહે તે કરવા હું તૈયાર છું. માત્ર આમ મોં ચઢાવીને ન બેસીશ.” કાલિદાસે બીજે દિવસે વિલાસવતીને રિસાબેલી જોઈ મનામણાં શરુ કર્યાં :

“એમ નહિ. જો તમારો પ્રેમ સાચો હોય તો બારણે હળમ બેઠેલો છે તેની પાસે મુંડન કરાવીને જલદી આવો.” વેશ્યા પોતાની હઠને વળગી રહી.

“ભલે ત્યારે!” કહી કવિ મુંડન કરાવવા બેઠો. આ બધું રાજનું જ કારસ્તાન છે એટલું સમજી જતાં તેને વાર ન લાગી. ‘ઠીક છે; હું પણ ખરો કે રાજને બરાબર પાઠ શીખવું કે આ કાલિદાસ સાથે કામ છે’ એવો વિચાર કરી કવિએ રાજને આખાદ સપડાવવાની એક યુક્તિ ઘડી કાઢી.

“લે, હવે તો ખૂશને?” કાલિદાસે મૂંડેલા મસ્તક ઉપર હાથ ફેરવતાં શરુઆત કરી. “આજે અમાસ છે અને વળી સંધ્યાકાળનો સમય છે; છતાં મેં તો મારા પ્રેમનો પૂરાવો આપવા માથું મૂંડાવ્યું. પણ હવે જો તને મારા ઉપર સાચો પ્રેમ હોય તો તારે, હું કહું તે, એક કામ કરવું પડશે. જો, રાજને આવવાનો વખત થવા આવ્યો છે. તું ગમે તે રીતે તેમની પાસે પંચમ સૂર (ગધેડાના ભૂંકવાનો અવાજ) કઢાવે તો જ તારા પ્રેમની મને ખાત્રી થાય.”

“રાજજી પધારે છે.” એટલામાં દાસીએ આવી ખબર આપી. કાલિદાસ પાછળના ખંડમાં છુપાયો અને વિલાસવતી હંમેશ મુજબ રાજને સત્કારવા સામી ન જતાં એક રૂમાલ ગુંથવા બેસી ગઈ. અંદર આવી રાજએ પોતાની બેઠક લીધી; છતાં ગણિકાએ તેની સામે નજર પણ ન નાખી. રાજએ મૌન તોડવા હંમેશ મુજબ વાર્તાવિનોદ કરવાની કોશીષ કરી પણ વેશ્યાએ સામે હાંકારો પણ ન પૂર્યો. આખરે રાજએ તેની ચૂપકીદીનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે તેણે નીચી નજરે જવાબ આપ્યો: “મને આજે તમારે મોંએ પંચમ સૂર સાંભળવાનું મન થયું છે. તે સિવાય મને મઝા પડનાર નથી. મારી ખાતર જરાક એટલું ન કરો? આપણા બે સિવાય ત્રીજું અહીં કોઈ સાંભળે તેમ નથી.”

કહ્યું છે કે ‘કામાન્ધો નૈવ પશ્યાતિ’ આથી રાજએ વેશ્યાને રીઝવવાને પૂરા આલાપ સાથે પંચમ સૂર છેડ્યો. વિલાસવતીએ

હસીને રાજ સામે જોયું અને જાણે ખૂબ ખૂશ થઇ હોય તેમ ઉલ્લાસભરે નૃત્ય અને સંગીતની રેલમછેલ ઉડાવી રાજને પ્રસન્ન કર્યો.

ત્રીજે દિવસે રાજએ કાલિદાસને રાજભુવનમાં એકાન્ત જોઈ મર્મમાં પૂછ્યું “ કાલિદાસ કવિશ્રેષ્ઠ કિં તે પર્વણિ મુળ્લનમ્ ? કવિ, તારા જેવા સકલશાસ્ત્રવિશારદે આમ અમાવાસ્યાને દિવસે મુંડન કેમ કરાવ્યું ? ”

કાલિદાસે લગીરે ક્ષોભ પામ્યા વિના તરત જ પ્રત્યુત્તર આપ્યો:

“ ગાયત્રીવંશો રાજા તસ્ય પર્વણિ મુળ્લનમ્ રાજએ પોતે જ જ્યાં ગર્દભના સૂરે ગાયન કર્યું ત્યાંજ મેં પર્વણી હોવા છતાં મુંડન કરાવ્યું છે. ”

પોતપોતાનો ભેદ પકડાઇ ગયેલો જઈ બંને ‘ તેરી બી ચૂપ ઓર મેરી બી ચૂપ કરી ’ મૂગા રહ્યા. કવિની અક્કલ જોઈ રાજ આશ્ચર્ય પામ્યો અને બંને આડી અવળી વાતો કરી છૂટા પડ્યા.

ધરતી રસ ચોરે છે.

મહાકાળના મંદિરમાં લોકાની ઠઠ જામી હતી. સૌનાં આંખ અને કાન સભામંડપમાં ઉભી કરેલી રંગભૂમિ ઉપર મંડાયાં હતાં. શહેરના એક શ્રીમંત કુટુંબનો નબીરો નાટકના મુખ્ય નાયકનો પાઠ ભજવવાનો હતો. સૂત્રધાર તેની લાક્ષણિક ઢબે પ્રેક્ષકોને આ ગર્ભશ્રીમંત અને ગભરુ યુવાનનો પરિચય કરાવી રહ્યો હતો. તરુણના પિતાની અઢળક સપત્તિનું વર્ણન કરતાં તે થાકતો ન હતો. પણ પ્રેક્ષકો તો પડદો ક્યારે ઉપડે તેની આતુર આંખે રાહ જોઈ રહ્યા હતા. તરુણ અભિનેતાની ધનદોલતનું વર્ણન સાંભળવામાં તેમને કશો રસ પડતો ન હતો.

પણ આખી મેદનીમાં બે કાન જ એવા હતા કે જે પેલા યુવકની માલમીલકતનું વર્ણન રસપૂર્વક સાંભળી રહ્યા હતા. વેશપલટો કરી વીરચર્યા કરવા નીકળેલો એ રાજ ભોજ હતો. તેને થયું, આ ધનિક કુટુંબનો દ્રવ્યરાશિ શું કરું તો મારા હાથમાં આવે ! આવા વિચારમાં તેને નાટકમાં પછી જાડો રસ ન પડ્યો. કંટાળીને તેના સાથી સાથે તે બહાર નીકળ્યો. ધનની તૃણામાં તેને ભાન પણ ન હતું કે તરસથી તેનો કંઠ સૂકાતો હતો. રાજમાર્ગ ઉપર આવ્યો અને તેને પાણી સાંભર્યું.

સીધો તે તેની માનીતી ગણિકાના ઉદ્યાનગૃહમાં પહોંચ્યો અને પાણી માંગ્યું. વેશ્યા ચાંદીનો કળશ અને પ્યાલો લઈને પાછળ વાડામાં ગઈ અને છરી વતી શેરડીના સાંઠા ઉપર ચાર છ કાપ મૂક્યા પણ માંડ એક પ્યાલો રસ નીકળ્યો. ધાર્યા કરતાં રસ થોડો નીકળ્યો. અને વિલંબ વધુ થયો તેથી વેશ્યાનું વદન જરાક ખિન્ન થયું. રસ પીને

રાજાએ તેની ખિન્નતાનો ખુલાસો માગ્યો.

“ રાજા તો શેરડી પર એક જ કાપ મૂકતાં આખો કળશ અને પ્યાલો ભરાય તેટલો રસ નીકળતો પણ જીવોને આજે ખૂબ મથવા છતાં મુશીબતે કટોરી રસ નીકળ્યો” ગુણિકાએ કારણ જણાવ્યું.

“ આજે એમ કેમ થયું ?” રાજાએ સવાલ ઉઠાવ્યો.

“ કહું ? પૃથ્વીપતિના દિલમાં પ્રજનનું રક્ષણ કરવાને બદલે ભક્ષણ કરવાનો કેક ભૂંડો વિચાર ઘોળાતો હોવો જોઈએ નહિતર પૃથ્વી આમ રસ ન ચોરે.” વારાંગનાએ વિના સંકાએ કહ્યું.

વેશ્યાનો ઉત્તર સાંભળી રાજાએ ચૂપચાપ ચાલતી પકડી. આખી રાત તેને ફરી ફરીને એક જ વિચાર આવ્યાં કર્યો: ‘ પ્રજાને પીડતાં પહેલાં માત્ર તેવો મનસુખો કર્યો તેથી જ જ્યારે પૃથ્વીનો રસ આમ શોષાર્થ ગયો ત્યારે જો એ વિચારને વર્તનમાં મૂક્યો હોત તો શું ન થાત ? શત્રુના સૈન્ય કરતાં પણ પ્રજાનો નિસાસો વધુ નાશકારક છે. ના, હવેથી સ્વપ્ને પણ પ્રજાને પીડવાનો વિચાર નહિ કરું.’

ખીજી રાતે તે ફરી પેલી ગુણિકાને ત્યાં ગયો અને રસ પીવા માગ્યો. થોડીક વારમાં તો શેરડીના રસથી છલકાતો કળશ અને પ્યાલો લઈને વેશ્યા હાજર થઈ અને રાજાના હાથમાં પ્યાલો આપતાં આપતાં હસીને બોલી : “ માનો ન માનો આજે ભૂપતિનું હૈયું પ્રજા પ્રત્યેના પ્રેમથી ઉભરાય છે અને તેથી તો આજે ધરતીના ધાવણની ધારા છૂટતી હોય તેમ એક જ કાપે આટલો બધો રસ નીકળ્યો છે.”

માનવીના મનમાં ઊઠતા સૂક્ષ્મ સંકલ્પોનો મર્મ સમજી લેવાની ગુણિકાની કુશળતાથી રાજા પ્રસન્ન થયો અને ગર્ભ રાતે પેલા શ્રીમંત પુત્રની સંપત્તિનું વર્ણન સાંભળી પોતાનું ચિત્ત કેવું ચળ્યું હતું તે રાજાએ કહી સંભળાવ્યું.*

* આ લોકકથા કેક રાજાએ નામે ચઢેલી મળી આવે છે. રાજકવિ કલાપીએ પોતાના ‘ગ્રામમાતા’ના સુંદર કાવ્યમાં આ કથા ગુંથીને અમર કરી છે.

કામનો પિતા કોણ ?

અષાઢના ઘોષમાર વરસાદ પછી જરાક ઉધાડ થયો હતો. નર્મદા માંડીતૂર બની એ કાંઠે વહેતી હતી. અરુણોદયનો સમય હતો. ગુપ્તવેષે નગરચર્ચા જોવા નીકળેલો રાજ ભોજ વસ્ત્રો બદલી સ્નાન કરવા ઉતર્યો હતો. તરતાં તરતાં પ્રવાહના પૂર સાથે કાંઈ સુંદરી તણાઈ આવતી તેની નજરે પડી. રાજએ મધ્ય વહેણમાં ઝંપલાવ્યું અને પેલી રમણીને આથમાં ધાલી કિનારે લાવ્યો. સંભવ છે કે તણાવાથી અને પાણી પી જવાથી તે બેશુદ્ધ બની ગઈ હોય એમ ધારી રાજએ તેને સુવાડીને તેનાં વસ્ત્રો ઢીલાં કરવા માંડ્યાં. વસ્ત્રાભૂષણ ઉપરથી તે વારાંગના હોવી જોઈએ એવું અનુમાન થતાં રાજનું ચિત્ત ચંચળ બન્યું. ભીનાં અને બારીક વસ્ત્રોમાંથી તેનું અંગસૌંદર્ય ડોઝીઆં કરતું હતું. આસપાસની પ્રકૃતિએ પણ સ્નાનભીની સુંદરીની શોભા ધારણ કરી હતી અને અધૂરામાં પૂરું એકાન્ત હતું. રાજનું મન ઝાલ્યું ન રહ્યું અને અવશપણે તે અનુચિત ચેષ્ટામાં પ્રવૃત્ત થયો.* પણ આલિંગન કરતાં વેંત રાજને પેલી સ્ત્રીનો દેહ તદ્દન ઠંડોગાર જણાયો. ક્ષોભ અને શંકાનો માર્યો રાજ ચમકીને બેઠો થયો અને તપાસ કરતાં તેને ખાત્રી થઈ કે આ સ્ત્રી તો મરણ પામેલી હતી. પછી તો તેના પશ્ચાત્તાપનો પાર ન રહ્યો. પોતાના આ અનુચિત વ્યવહારના પ્રાથશ્રિત તરીકે રાજએ પાસે રહીને પેલા શબનો અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો અને જાણે પોતાની ધર્મપત્ની ગુજરી ગઈ હોય તેમ તેની પિંડદાનાદિ સંપૂર્ણ ઉત્તરક્રિયા વિધિપુરઃસર કરાવી.

* કામાર્તા હિ પ્રકૃતિકૃપણાશ્ચેતનાચેતનેષુ ।-મેઘદૂતમ્

કામાતુરો જડ-સજીવના ભેદને ના પિછાને

આમ છતાં રાજનું અંતર તો અવારનવાર પેલો પ્રસંગ યાદ આવતાં તેને ડાંખ્યા કરતું. એક દિવસ એકાન્ત જોઇ રાજાએ કાલિદાસને પૂછ્યું : “ મનોમહિલાવિષયાદિ તાતાઃ કામસ્ય સત્યં જનકઃ કવે કઃ ? ‘ માયાના મુકામ જેવું મન, મોહિની સ્વરૂપ મહિલા, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ આદિ વિષયો વગેરે કામને ઉત્પન્ન કરનાર મનાય છે પણ એ સૌમાં કામનેા ખરો પિતા કાણુ ? ”

પ્રશ્ન જોડેલો નાજુકે તેડેલો જ જટિલ હતો. આથી કવિએ બીજે દિવસે તેનો ઉત્તર આપવાનો વાયદો આપી વિદાય લીધી. વિચારમાં ને વિચારમાં જમવાનો સમય થયો પણ કંઈ જવાળ ન જડવાથી કાલિદાસ ભેળનું દહીં કરતો બેસી રહ્યો. મનમાન્યો ઉત્તર શોધી કાઢવાની ચિંતામાં કવિને ભૂખનું પણ ભાન ન રહ્યું. આખરે તેની પુત્રી પ્રભાવતી રસોડામાં બેઠી બેઠી રાહ જોઈને કંટાળી. પિતાને વિચારમગ્ન થયેલા જોઈ તેણે પાસે આવી મોટેથી હાક મારી. પણ કવિએ જમવાની અનિચ્છા બતાવી. પ્રેમાળ પુત્રીએ ખૂબ રકડક અને જીદ કરી પેરે પેરે પિતાની મૂઝવણનું કારણ જાણી લીધું અને રાત્રે તેનો ખુલાસો કરવાનું વચન આપી આગ્રહ કરી પિતાને જમાડ્યા.

જમ્યા બાદ આખોયે દિવસ રાજાનેા પ્રશ્ન કવિના મગજમાં ઘોળાયાં કર્યો. યૌવન અને સૌન્દર્યની મૂર્તિ સમી પ્રભાવતી, રાત્રિ પડતાં, સોજે શણગાર સજી પિતા પાસે સાસરે જવાની રજા લેવા આવી. આજની તેની રૂપછટા કંઈ ઓર હતી. કવિ કંઈ પણ ન બોલતાં પળવાર પાંપણ પણ હલાવ્યા વિના પુત્રીની રૂપસુધાનું આકંઠ પાન કરી રહ્યો હતો. ‘ આજનો દિવસ રહી જાને ! મોડું ખૂબ થઈ ગયું છે. લાવ, શેતરંજ કાઢ, ઘણે દિવસે આપણે એકાદ બાજુ રમીએ. ’ કવિએ વિકારવશ બની પુત્રીને રોકી. પ્રભાવતીની યુક્તિ પાર પડી. પિતાના પ્રશ્નનેા ઉત્તર તે પ્રત્યક્ષ પદાર્થપાઠથી આપવા ઇચ્છતી હતી. કવિની કામવશતા તે કળી ગઈ હતી અને મર્યાદાભંગનેા પ્રસંગ આવે ત્યારે પોતાને સ્થાને ગોઠવવાને તેણે એક દાસીને જરૂરી સૂચના આપી શણગારીને બીજા ખંડમાં બેસાડી રાખી.

રમતની રંગત જામતી ગઈ. કવિની કામુકતા પણ વધતી ચાલી. આખરે પુત્રીએ પિતાને ભાનભૂતો થયેલો જોઈ ખૂંખીભેર દીવો ઝુઝાવી નાખ્યો અને પેલી દાસીને અંદર ધકેલી પોતે બહાર નીકળી ગઈ. કહ્યું છે કે ‘કામાતુરાણાં ન મયં ન લજ્જા ।’ મોહાંધ બનેલો કવિ સધળી સાનભાન ગુમાવી બેઠો.

સવારે જાંઘમાંથી જડતાં કવિને રાત્રિનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો અને શરમ ને સંતાપના માર્યા તેને આપઘાત કરવાનું મન થયું. પણ પડખે સૂતેલી સ્ત્રી પ્રભાવતી નહિ પણ દાસી છે એમ જ્યારે તેણે જોયું ત્યારે તેનો પ્રશ્નાત્તાપ કમી થયો. અને પુત્રીની સમયસૂચકતાથી લાજ રહી તેથી કંઈક આનંદ પામ્યો. રાત્રિની પોતાની પામરતાનું પૃથક્કરણ કરતાં તેને પેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર એકાએક સૂઝી આવ્યો કે એકાન્ત એ જ કામવિકારને તત્કાળ પ્રકટાવનાર પિતા છે. પ્રભાવતીની અક્કલ ઉપર તે આક્રીન થઈ ગયો. અને આવી સદ્ગુણી તેમજ સમયસૂચક પુત્રીનો પિતા થવા બદલ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યો.

રનાનાદિ નિત્યકર્મથી પરવારી કવિ રાજ સમક્ષ હાજર થયો. રાજ્યે તરત જ પોતાનો પ્રશ્ન યાદ દેવડાવ્યો એટલે કવિએ કહ્યું :

“એકાન્તમેવૈકમવેદિ રાજન્ સર્વેડપિ તેનૈવ વિના વ્યલીકાઃ ॥

“રાજન્! કામવિકારનો ખરો પિતા તો એકાન્ત જ છે. તેના વિના અન્ય સૌ સાધનો નિરર્થક છે.”

રાજને પણ પેલો નદીકિનારાનો કિસ્સો યાદ આવ્યો અને કવિનું કહેવું અક્ષરશઃ ખરું લાગ્યું. જાણે હૃદય ઉપરથી મોટો ભાર ઉતર્યો હોય તેમ રાજ પ્રસન્ન થયો અને દેહશુદ્ધ પ્રાયશ્ચિત કરી પાપમુક્ત થયો.

કૌતુક કે કપટ ?

“ મહારાજ ! મારે ઘેર આજે એક કૌતુક જેવો કીસ્સો બન્યો છે. મેં મારી સગી આંખે જોઈ તપાસીને ખાતરી કરી છે એટલે જ હું અહીં કહેવા આવ્યો છું. વાત એમ બની છે કે ગઈ રાતે મારી ધોડી અને ગાય બંને વીઆયાં. તેમાં ગાયને પેટે વછેરો અને ધોડીની કૂખે વાછડી અવતરી. આપને સારું ન લાગતું હોય તો મારે આંગણુ પધારી પ્રત્યક્ષ ખાતરી કરો. જ્યારે આપ નજરે જોશો કે ગાયને વછેરો અને ધોડીને વાછડી ધાવે છે ત્યારે તો આપ પણ અચરજ પામશો હેં બાપજી ! અહીં આટલા બધા પંડિતો બેઠા છે તેમાંથી કેઈ આનો ભેદ સમજાવશે ? ” રખીયલ ગોવાળે કાલિદાસના પ્રતિરૂપી પંડિત વિષ્ણુશર્માની શીખવણી મુજબ ભરી સભામાં ભોજ સમક્ષ હાથ જોડી ઉપલી વાત રજૂ કરી.

“ જા, જા. કંઈ ગાંડો થયો ? કહેતા બી દિવાના ઔર સુનતા બી દિવાના ! કંઈ ભાંગ બાંગ તો પીધી નથીને ? ” રાજાએ ઉપહાસ કર્યો.

“ મહારાજ ! આ કળિકાળમાં જે ન બને તે આજે ! હા, માન્યામાં આવે તેવું તો નથી જ. પણ એમ છે કે પાયા વિનાની વાત હોય તો આપ સમક્ષ આવવાની તેની હિંમત જ ન ચાલે. છતાં ચક્રુર્વૈ સત્યમ્ । માટે ચાલો નજરે જોઈ ખાતરી કરીએ. ” વિષ્ણુશર્માએ વચમાં વણમાગી વકીલાત શરુ કરી, “ જો દંડ પહોરતું ગરખું નીકળે તો દાખલો બેસે તેવો દંડ કરવો અને જો કંઈ તથ્યાંશ જણાય તો તેની તપાસ કરવી ”

‘ભલે!’ કહી રાજા ઊઠ્યો અને આખી સલા સહિત ગોવાળના નેસમાં જઈ તેણે પેલો અકુદરતી ધાવણનો પ્રકાર જોયો. સૌ તાજુબાળ અને આંગળાં કરડવા લાગ્યા. આખરે રાજાએ મૌનનો ભંગ કર્યો. તેણે કાલિદાસને પૂછ્યું: ‘સુકવિ! આમ કેમ થયું હશે? લીમડે તે કેરી પાકે? આ તો પ્રકૃતિ પલટાઈ!’

ઘડીભર કાલિદાસ પણ મૂંઝાયો. પરંતુ દેવીની પ્રેરણાથી તેણે આ કાયડોનો ઉકેલ શોધી કાઢવાને છ મહીનાની મુદત માગી અને ભોજે તેની માગણી મંજૂર રાખી.

કવિ ઘેર આવી અભ્યાસખંડમાં ભરાઈ તરેહ તરેહની પોથીઓ ઉથલાવવા લાગ્યો. રખીયલ ગોવાળને ઘેર જોયેલા કૌતુકનું રહસ્ય ખોળી કાઢવાની ધૂનમાં તેને ખાવાપીવાનું પણ યાદ ન આવ્યું. ભોજનનો સમય વીતી જવા છતાં કવિ જમવા ન ઊઠ્યો ત્યારે તેની વિધવા પુત્રવધૂ રંભાવતી તેને બોલાવવા આવી. તેના પગરવથી અને સહેતુક ખોંખારાથી કવિની તદ્દલીનતા ન તૂટી ત્યારે તેણે કહ્યું: “કેમ સભામાંથી આવ્યા ત્યારના એવી શી ધમાલમાં પડી ગયા છો કે ભૂખનું પણ ભાન નથી રહ્યું? મારાં સાસુના સ્વર્ગવાસ પછી ઘરમાં જે કહો તે એક હું જ રહી છું. તે બેઠાં હોત તો મારે આમ પૂછવાનો પ્રસંગ જ ક્યાંથી આવત? માટે મને તમારી પુત્રી ગણાને તમારી જે કંઈ મૂંઝવણ હોય તે મને કહો. મા અહાકાલિની તમને સહાય છે પછી ભાર શા છે?”

પુત્રવધૂનાં પ્રોત્સાહક વચનોથી કવિની દેવી પ્રત્યેની શ્રદ્ધા સતેજ આવી. પુત્રવધૂએ કરેલી પૂછપરછમાં પણ તેને દેવીની જ પ્રેરણા કામ કરતી લાગી. આથી તેણે ગોવાળને આંગણે જોયેલી અને સર્ગિક ઘટના અને તેનો ઉકેલ ખોળી કાઢવાને રાજાએ આપેલી મહેતલની સઘળી ખીના રંભાવતીને જણાવી.

“ઓ હો! એટલું જ ને? આ તો કોઈ વિરોધીએ કરેલી કપટચાતુરીની કરામત છે. આનો ઉકેલ કોઈ પોથીમાંથી નીકળવાનો નથી. જાઓ, આનો જવાબ આપવાનું મારે માથે આવ્યું.” ચક્રાર

રંભાવતીએ કવિને ચિંતામુક્ત કરતાં કહ્યું : “લો, જોહો. રસોઈ ઠંડી થાય છે. જમીને પછી બધું ઠંડાણે મૂકજો.”

*

*

*

*

જોત જોતામાં છ મહીના પૂરા થવા આવ્યા. કવિએ પુત્રવધૂને પેલો પ્રસંગ યાદ કરાવ્યો. રંભાવતીએ ઠંડે કલેજે જવાબ આપ્યો : “મારા ધ્યાનમાં જ છે. જુઓ, પેલા પાંજરામાંના શૂલપાણેશ્વરના પોપટની પાંખો મેં થોડીક કાતરી છે અને જાણે દવમાંથી બળતાં બચી ગયો હોય તેમ બતાવવાને મેં તેનું શરીર રાખોડી રંગે, ડોક હરતાલના રંગે અને ચાંચ ગળીના રંગે રંગ્યાં છે. વળી સભામાં પ્રસંગોચિત શું બોલવું તે પણ મેં તેને શીખવી રાખ્યું છે. માટે તમે તમારે નિશ્ચિન્ત રહેજો.”

છેલ્લે દિવસે વિધવાને છાજે તેવાં સફેદ સાદાં વસ્ત્રો પહેરી પેલું પોપટનું પાંજરું લઈ રંભાવતી કાલિદાસ સાથે અલસભામાં હાજર થઈ.

“મહારાજ ! પેલા ઘોડી ને ગાયના ગોટાળાનો ઉકેલ આ પોપટને પૂછવાથી મળી રહેશે.” કાલિદાસે આવતાં વેંત ખુલાસો કર્યો.

પોપટનો વિચિત્ર વર્ણુ દેખી પહેલાં તો રાજાએ પૂછ્યું :

“શુક ! त्वं विहगश्रेष्ठः चतुरो दीर्घदर्शी च ।

हरिकंदो नीलचंचुः किमर्थं कृष्णदर्शनः ? ॥

“પોપટ, તું પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ, ચતુર અને દીર્ઘદર્શી છે. છતાં તારો રંગ રાખોડી કેમ છે ? અને ચાંચ ગળી જેવી તથા કાંદલો હરતાળ જેવો કેમ છે ?”

પોપટ હસીને બોલ્યો : “રાજન !

“निवास उदधिमध्ये ज्वाला तत्र प्रवर्तते ।

दग्धानि मम गात्राणि तदर्थं कृष्णदर्शनः॥

“સમુદ્રનાં જાંડા જળમાં હું રહેતો હતો ત્યાં ભડકે આગ બળતી હતી; તેથી મારાં અંગો બળી જવાથી મારો રંગ કાળો બન્યો છે.”

પોપટની વાત માન્યામાં ન આવતાં રાજાએ ચીડાઈને કહ્યું :

“રે રે વક્ષિ દુરાચારિ અનૃતં કિં વિમાષસે ।

સમુદ્રે ચ કુતો વહ્નિઃ કુતો જ્વાલા પ્રવર્તતે ॥

“જા, જા. ભૂંડા, ભુકું શીદ બોલે છે ? સમુદ્રમાં તે વળી અગ્નિ ફેવો અને જ્વાળા ફેવી ?”

પોપટ પાંખો હલાવી ઉત્તર આપ્યો:

“જાતાઽશ્વિન્યાઃ સુવત્સા કિં ઘેનોઃ કિં ચ તુરંગમઃ ।

દગ્ધાનિ મમ ગાત્રાણિ યથા રાજા તથા પ્રજા ॥

“ફેમ વળી ? જેમ ઘોડીને વાછડી જન્મી અને ગાયને વછેરો અવતર્યો તેમ મારાં અંગો બળી ગયાં. એ તો જેવો રાજા તેવી પ્રજા. રાજા કાલસ્ય કારણમ્ ”

રાજાને અણુધારી રીતે જોઈતો ખુલાસો જડી ગયો. તેણે રખીયત્ત ગોવાળ અને તેની સ્ત્રીને બોલાવી સાચે સાચું કબૂલ કરી દેવા ધમકા આપી. ભયનાં માર્થાં બંને જણ બોલી બાંધ્યાં : “અમે તો પેલા વિષ્ણુશર્માની શિખવણીથી વાછરડી અને વછેરાની હલડાસુલડી અદલાબદલી કરી હતી ”

રાજાએ વિષ્ણુશર્માને ખૂબ ઠપકો આપ્યો અને રંભાવતીનું યોગ્ય સન્માન કરી પેલો પોપટ પોતાની પાસે રાખી લીધો.

પૂર્વજન્મનો કડિયારો

“બ્રાહ્મણને તું જે આપું છું તે તું નહિ પામે.” ભરી સભામાં બેઠેલા રાજા ભોજને કાને આ શબ્દો પડ્યા. જાણે આકાશવાણી થઈ. રાજાએ ફરી કાન માંડ્યા. આખી સભા સ્તબ્ધ બની સાંભળી રહી : “બ્રાહ્મણને તું જે આપું છું તે તું નહિ પામે.” સૌની નજર આ અવાજની દિશામાં નોંધાઈ. એક પોપટ આ શબ્દો બોલી રહ્યો હતો. ત્રીજી વખત સૌ જોઈ ને સાંભળી શકે તેમ બોલીને પોપટ પાંખો ફફડાવી ભડી ગયો.

નિત્ય નવીન સમસ્યાના શોખીન રાજાને એક નવો તુકડો જડ્યો. “બોલો, આ પોપટની અવળવાણીનો અર્થ કોઈ સમજાવશો?” રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો : “જો તેના કહેવા મુજબ બ્રાહ્મણને આપેલા દાનનું કંઈ પણ ફળ મને મળવાનું જ ન હોય તો પછી તમને સૌને દાન આપવાથી મને શો લાભ?”

માયાં કાર! આ તો આખરે જે જશે ને આજીવિકા જે જશે. સૌ પડિતો મૂઝાવા લાગ્યા. આખરે ભગવતી કાલિકાનો ભક્ત કાલિદાસ ખોંખારો ખાઈ બોલ્યો :

“મહારાજ, પોપટનું કહેવું સાચું છે. પણ તેનો સંબંધ આપના પૂર્વજન્મના એક પ્રસંગ સાથે છે. આપની આજ્ઞા હોય તો સવિસ્તર ખુલાસો કરું.”

“જરૂર કરો, કશો વાંધો નથી.” રાજાની જિજ્ઞાસા વધી.

“ત્યારે સાંભળો.” કવિએ કહેવા માંડ્યું, “આગલા જન્મમાં આપ એક કડિયારા હતા અને પેલો પોપટ એક અકિંચન બ્રાહ્મણ

હતો. એક વાર પોષ મહીનાની કડકડતી ઠંડી પડતી હતી. આપ લાકડાં વેચવા નીકળ્યા હતા. ત્યાં માર્ગમાં ટાઢથી ધ્રૂજતા પેલા બ્રાહ્મણે આપની પાસે લાકડાં માગ્યાં, તેણે ખૂબ કાલાવાલા કર્યાં, પણ મહેનત મજૂરી કરીને આણેલાં લાકડાં એમ ને એમ મફત આપી દેતાં આપનો જીવ ન ચાલ્યો. દૈવયોગે અટારીમાં ઉભેલી કોઈ વેશ્યાએ આ બધું જોયું ને તેના દિલમાં રામ ઉતર્યા. તેણે પેલા બ્રાહ્મણને લાકડાં આવી દઈ તેના પૈસા પોતાની પાસેથી લેવાનું આપને કહ્યું.

“વૈદ્ય અને વકીલ જેવી માત્ર પૈસાની સગી વેશ્યાને આમ ખીજીને દુઃખે દુઃખી થઈ દાન કરવા તૈયાર થયેલી જોઈ આપના અંતરમાં અનુકંપા પ્રગટી. ‘આ વેશ્યા મારાં લાંકડા લઈ દાન કરે તે કરતાં હું જ તેનું દાન કેમ ન કરું? આવી આવીને આ ભારીના કેટલા પૈસા આવવાના હતા? અને જંગલમાંથી ખીજાં લાકડાં હું ક્યાં લઈ આવી શકું તેમ નથી? બહુ બહુ તો એક ફેરો વધારે થશે એ જ કે ખીજું?’ આવો વિચાર કરી આપે લાકડાંના કકડા કરી બ્રાહ્મણને તાપણી સળગાવી આપી. ગરમીથી જરાક ચેતન આવતાં બ્રાહ્મણે અંતઃકરણપૂર્વક આશીર્વાદ આપ્યો:

आर्तेषु विप्रेषु दयान्वितश्च यच्छ्रद्धया स्वल्पमुपैति दानम् ।

अनंतपारं समुपैति राजन् यद्दीयते तन्न लभेद्विजेत्र्यः ॥

‘બ્રાહ્મણને તું જે આપું છું તે તું નહિ પામે. અર્થાત્ લાકડાંના બદલામાં તને અઢળક સુખ સંપત્તિ મળશે.’ ત્યારથી ઉત્તરોત્તર આપની ઉદારતા વધતી ચાલી.

“રાજન્ ! ખરી બીડના ટાણે આપેલા નજીવી પણ જરૂરી વસ્તુના દાનથી અનેકગણું પુણ્ય થાય છે. એ પુણ્યના પ્રતાપે આપ આ જન્મે આ સિંહાસન શોભાવો છો.”

કાલિદાસના આવા સરસ ઉત્તરથી સૌના મનનું સમાધાન થયું.

ભોજના પૂર્વજન્મનો ભેદ

“શાસ્ત્રોમાં ન મળે કે બુદ્ધિથી ન જાહેર તો પણ ગમે તે પ્રકારે આજથી છ મહીનાની અંદર મારા પૂર્વજન્મનો વૃત્તાન્ત તારે મને જણાવવો પડશે; નહિ તો જોવા જેવી થશે. બીજું હું કંઈ ન જાણું.” કાલિદાસની દલીલો ન સાંભળતાં ભોજે પોતાની રાજહક પકડી રાખી.

ભોજે પગલે કવિ ઘેર આવ્યો. સ્નેહીઓએ તેને સૂચવ્યું કે, ‘રાજાને ગમે તેવું ગપાટક ગોઠવીને કહી દેજોને એટલે જૂઠ્યા. ક્યાં કોઈ સ્વર્ગમાંથી આવીને તમારા સાચા-જૂઠાપણથી સાક્ષી આપવાનું છે ?’ પણ રાજાના સેવક એવો શબ્દછળ કરવાની ધસીને ના પાડી.

પાણીના રેલા પેડે પાંચ મહીના તો પૂરા થયા. ચિંતાના માર્યા કવિની ભૂખ અને ઊંઘ ઊડી ગયાં. રાજાના પૂર્વજન્મની કથાનો પત્તો મળવાની મુદ્દલે આશા ન હતી. ‘બીજું તો કંઈ નહિ પણ રાજા અપમાન કરી એસે તો આજપર્યંત પ્રાપ્ત કરેલી પ્રતિષ્ઠા ઉપર પાણી ફરી વળે; એવી અપકીર્તિ કરતાં મરવું સારું. સંભાવિતસ્ય ચાકૌર્તિર્મરણાદતિરિચ્ચતે’ આવો વિચાર કરી ઝટપટ જેવું તેવું જમી લઈ કાલિદાસ બળ્લરમાંથી કોઈ ઝેરી વસ્તુ લઈ આવવા નીકળ્યો.

કવિની વિધવા પુત્રવધ રંભાવતી કેટલાય દિવસથી સસરાજીના ઉચાટ અને ઉદ્વેગનું કારણ શોધી રહી હતી. મનોમન સાક્ષી છે એ ન્યાયે કવિની મુખમુદ્રા પર આજે તેને વારંવાર મુમુર્ષાના ઓળા પથરાતા લાગ્યા. સસરાની સદાય સ્નેહ અને સ્મિત વેરતી દષ્ટિ આજે તેને સ્મશાન જેવી શુષ્ક અને બિહામણી દેખાઈ. કંઈક અમંગળની આશંકાથી એકાએક ઊડીને તે બારણા વચ્ચે ઊભી રહી અને તેણે કવિને બહાર

જતાં રોક્યો. પુત્રવધૂની મમતાભરી પૂછપરછથી કવિનું હૈયું પીગળ્યું. ‘સ્વજનસ્ય હિ દુઃસ્ખમગ્રતો વિવૃતદ્વારમિવોપજાયતે’ સહૃદયી સ્વજન આગળ અંતરના આગળા અળગા કરીને માનવીનું દુઃખ આપમેળે પ્રકટ થાય છે. કવિની આંખ ભીની થઈ. પેરે પેરે રંભાવતીએ કવિની ચિંતાનું કારણ જાણી લીધું. બિચારી પુત્રવધૂ રાજના પૂર્વજન્મની વાત ક્યાંથી કહેવાની હતી એવું જાણવા છતાં પોતાને દુઃખભાર હળવો કરવાના હેતુથી કવિએ પણ કમે કમે બધી વાત કહી.

“આપની આગળ હું તો બાળક છું છતાં પતિવ્રતના પ્રભાવે રાજના પૂર્વભવની બીના હું જાણું છું. આગેલા જન્મે તેમના કુટુંબ સાથે મારે પણ સંબંધ હતો. માટે રાજ પૂછે તો કહેજો કે હું તો શું પણ મારી પુત્રવધૂ પણ આનો ઉત્તર આપશે. અને જ્યારે રાજ મને પૂછશે ત્યારે હું તેના મનનું સમાધાન કરીશ.” રંભાવતીએ કવિનો ભાર પોતાને માથે લીધો.

બીજે દિવસે કવિ હળવે હૈયે બ્રહ્મસભામાં ગયો. ધણે દિવસે કવિને આવેલો જોઈ રાજએ પોતાનો પ્રશ્ન યાદ દેવડાવ્યો. મગર કે મંકડાગની અથવા નાગ કે જાંટની પકડ છૂટે તો રાજહકે છૂટે. પણ કવિનો ઉત્તર તૈયાર જ હતો: “મહારાજ, હું તો શું પણ મારાપુત્રની વિધવા વડુ પણ એ વાત તો જાણું છે.”

રાજએ રંભાવતીને માનપૂર્વક તેડી લાવવાને પોતાના વૃદ્ધ પ્રધાનને પાઠવ્યો. પણ તેણે રાજને કહાવ્યું: “આ અંગત વાત છે અને આપ મારા પિતાને સ્થાને છો તેથી આપ અમારે આંગણે પધારશો તો હું આપને સવિસ્તર હકીકત મોકળા મનથી કહીશ.”

રાજ પોતાના પ્રધાનમંડળ સહિત કાલિદાસને ઘેર આવ્યો. સૌનો સત્કાર કરી રંભાવતીએ પૂછ્યું: “મહારાજ, આપને આપના પૂર્વજન્મની કહાણી પૂરી સાંભળવી છે કે અધૂરી?”

“જો સાંભળવી તો પૂરી જ સાંભળવી. અધૂરી સાંભળવામાં શો અર્થ?” રાજએ પોતાની દંઢછ જણાવી.

“ અધરી સાંભળવી હોય તો હમણાં જ હું આપને ખૂશીથી કહુંઃ પણ પૂરી સાંભળવી હોય તો અહીંથી ઉત્તરે છ દિવસના રસ્તા ઉપર એક ગામ છે ત્યાં આપને એકલા જવું પડશે. ત્યાં એક ખેડૂતને ઘેર એક છોકરો ગાયો ચારવાનું કામ કરે છે. આપ ત્યાં પહોંચશો તે જ રાત્રે પેલા ખેડૂતની ગાયો ચોરાશે અને તેનો પેલો નોકર ચોરાને પકડવા જતાં તેમને હાથે મરાશે. આપ તેની વહારે ધાળે એટલે તે આપના પૂર્વજન્મની બધી હકાકત આપને કહેશે.” રંભાવતીએ ખુલાસો કર્યો.

(૨)

ખીજે દિવસે રાજા પ્રધાનોને કારભાર સોંપી વેશ પલટી ચૂપચાપ ચાલી નીકળ્યો. અડધે રસ્તે તેને યાદ આવ્યું કે પેલા છોકરાનું નામકામ તો પૂછવું રહી ગયું. પણ હવે શું થાય ! રાજાએ રામભરોસે રસ્તો કાપવા માંડ્યો. છટ્ટે દિવસે એક ગામની સીમમાં તે આવી પહોંચ્યો. કાંઈ મળે તો તેને પૂછીને પેલા છોકરાનો પત્તા મેળવવાની ઇચ્છાથી રાજા કાંકા મારી રહ્યો હતો. એટલામાં ગામ ભણી ઢોરો હાંકી જતા એક છોકરાએ જ તેને પૂછ્યુંઃ “ કેમ રાજા ભોજ, આવી પહોંચ્યો ? ”

આ અળખ્યા પ્રદેશમાં પોતાને આમ એકાએક ઓળખી કાઢ્યો તેથી રાજાએ આશ્ચર્ય પામી તેને પૂછ્યુંઃ “ તે મને કેવી રીતે ઓળખી કાઢ્યો ? ”

“ રાજા, રંભાવતીએ જેની પાસે તને મોકલ્યો છે તે જ હું છું.” છોકરાએ ખુલાસો કર્યોઃ “ મારી સાથે ચાલ. રંભાવતીએ કહ્યા મુજબ પાછલી રાતે ચોરાને પકડવા જતાં તેઓ મારો પ્રાણ લેશે. પણ ધાયલ થયા પછી દશ ઘડી દહાડે ચઢશે ત્યાં લગી મારો જીવ નહિ જાય. તે પહેલાં તું મારી પાછળ આવી પહોંચજે એટલે તારે જે જાણવું છે તે હું તને કહીશ.”

રાજા તો દિગ્મૂઢ બની યંત્રવત્ છોકરા સાથે પેલા ખેડૂતને ત્યાં આવ્યો. પાછલી રાતે ગાયો ચોરાયાની ખૂબ પડી. પેલો છોકરો જડીને ચોરાની પાછળ દોડ્યો. રાજા પણ તેની પાછળ જવા તૈયાર થયો

પરંતુ તેને અળણ્યો પરદેશી ગણી અંધારામાં ભૂલો પડશે એમ માની ખેડૂતે સવાર પડતાં લગી રોકી રાખ્યો. નવ ઘડી દહાડો ચઢ્યા પછી રાજ પેલા છોકરા પાસે જઈ પહોંચ્યો. લોહીલુહાણ હાલતમાં છેલ્લાં તરફડીયાં ખાતાં છોકરાએ રાજને કહ્યું: “અરેરે! આટલો બધો મોડો? ઘડી અધઘડીમાં તો મારો જીવ જતો રહેશે. હવે મારાથી વધારે બોલાય તેમ નથી. પણ મહીના પછી પાટલીપુત્ર (પટણા) ના નગરશેઠને ત્યાં હું પુત્ર રૂપે અવતરીશ. આગલા ભવના મારે તને ચાલીસ હજાર રૂપિયા ચૂકવવાના છે તેથી તું ત્યાં આવજે એટલે તને રૂપિયા અપાવ્યા પછી જ હું દૂધ પીશ. ત્યાં લગી હું ધાવીશ નહિ; માટે ફરીથી મોડું ન કરતાં વેળાસર આવી પહોંચજે, નહિ તો તને બાળહત્યા લાગશે.” આટલું બોલતાં બોલતાં છોકરો છેલ્લો શ્વાસ લઈ નિશ્ચેષ્ટ યથ ગયો અને થોડીવાર રોકાઈ રાજ ત્યાંથી આગળ ચાલતો થયો.

બરાબર એક મહીનાની મજલ પછી ભોજ પાટલીપુત્ર પાસેના જંગલમાં આવી પહોંચ્યો. સાંજ નમતી જતી હતી. શહેરમાં પહોંચતા પહેલાં અંધારું થઈ જાય તેમ હતું. નજીકમાં એક ઝૂંપડી હતી. તેમાં એક ભીલ અને ભીલડી રહેતાં હતાં. રાજને જોઈ ભીલડીએ તેને આવકાર આપ્યો: “ભલે આવ્યો, રાજ ભોજ, આજની રાત તું અહીં રહેજે.”

આ અળણ્યા પ્રદેશમાં ભીલડીએ પોતાને ઝોળખી કાઢ્યો તેથી રાજ આશ્ચર્ય પામ્યો અને પૂછ્યું: “તેં મને કેવી રીતે ઝોળખી કાઢ્યો?”

“મારા સતીત્વના પ્રભાવથી.” ભીલડીએ જવાબ આપ્યો.

રાજને જમાડીને ભીલડીએ તેને માટે ઝૂંપડીમાં ખાટલો ઢાળ્યો અને કહ્યું: “અહીં બહાર રોજ રાતના સિંહ આવે છે તેથી અંદર પથારી કરી છે. મારો ઘણી તીરકામડું લઈને આખી રાત બહાર ચોકી કરશે માટે તારા થોડાની શીકર ન કરીશ.”

ભીલ રોજ રાતના એકાદ સિંહનો શિકાર કરતો. સિંહ પણ

તેનો બદલો લેવાનો લાગ બોજના જૂંપડીની આસપાસ આંટા મારતા. પણ ભીલને હથિયાર બંધ જોઈ તેઓ દૂર ને દૂર રહેતા. દેવથોગે, મધરાતે ભીલને ઓચીંતું જાંઘનું ઝોકું આવ્યું અને ટાંપી રહેલા સિંહ તેના ઉપર તૂટી પડ્યા. તેઓ તેને દૂર દૂર દસરડી ગયા અને તેનાં અંગે અંગના કટકા કર્યા.

ચક્રાર ભીલડો પળવારમાં આવેો મામલો સમજી ગઈ. તેણે હાક મારી : “રાજા, જાહ મારા ધણીને સિંહોએ મારી નાખ્યો.”

રાજા સફળો શસ્ત્રો સજી વહારે ધાયો. તેણે તીર છોડી સિંહોને ભગાડી મૂક્યા પણ પાસે જઈને જોયું તો ભીલનું પ્રાણપંખેડું જોડી ગયું હતું. રાજા તેનું શય લઈ જૂંપડીએ આવ્યો એટલે ભીલડીએ તેને લાકડાં લાવી ચિતા ખડકી આપવા કહ્યું ને પોતે સતી થવાની તૈયારી કરી.

પણ પેલા છોકરાએ મળતી વેળા આપેલો મહીનાનો વાયદો અને ફરીથી મોડા ન પડવાની તાકીદ રાજાને યાદ આવ્યાં. તેણે કહ્યું : “મેં આજે શહેરમાં એક જાણને અગત્યના કામસરે મળવાનું વચન આપ્યું છે એટલે હવે મારાથી રોકાઈ શકાય તેમ નથી.”

“મને બધી ખબર છે. તારું કામ હું જાણું છું. છતાં તારે મારું આટલું કામ કરવું જ પડશે, નહિતર શાપ આપોશ.” ભીલડીએ સત્તાવાહી સ્વરે કહ્યું.

રાજા ધર્મસંકટમાં આવી પડ્યો. એક બાજુ પેલા છોકરાનું વચન અને બીજી બાજુ આ ભીલડીનો આગ્રહ. ઘડીભર તો તે કશાય નિર્ણય ઉપર આવી ન શક્યો. તેના મનમાં મંથન ચાલી રહ્યું હતું. ભીલડીના સતીત્વનો પરચો તેણે પ્રત્યક્ષ જોયો હતો. વળી તેણે તેને આશ્રય આપ્યો હતો. આ તેની અંતકાળની ઈચ્છા હતી અને બાળહત્યા તો લાગશે ત્યારે લાગશે પણ સતીનો શાપ તો તરત જ લાગે તેમ હતું. તેથી આખરે રાજાએ તેને ચિતા ખડકી આપી અને પછી જવાની રજા માગી.

પણ આટલેથી પતે તેમ ક્યાં હતું ? ભીલડીએ મક્કમ સ્વરે કહ્યું : “ના, એમ નહિ જવાય. ત્રણ દિવસ મારી ચિતા બળશે. ચોથે દિવસે તેને ટાઢી પાડજે અને પછી તારે જવું હોય ત્યાં જજે.”

“પણ રાત્રે મને અને મારા ઘોડાને સિંહ ફાડી ખાય તો ?”
રાજાએ બહાનું કાઢ્યું.

“રાતે હું તારી ચોક્કી કરીશ.” બીલડીએ કહ્યું: “અને જો, ઝૂંપડીમાં તારા માટે મેં જોગીનો પોષાક રાખી મૂક્યો છે તે પહેરીને શહેરમાં જજે એટલે તારું કામ સરળ થશે.”

રાજા નિરુપાય બન્યો. બીલડી પોતાના પતિનું શય્ન ખોળામાં લઇને ચિતા પર બેઠી. રાજાએ અગ્નિ પ્રકટાવ્યો. જુગભૂખ્યા જાતવેદાની જીભ જેવી જવાળાઓ જોતજોતામાં લભૂકી બેઠી. ત્રણ ત્રણ દિવસ અખંડ અગ્નિસ્નાન કરવા છતાં બીલડીને બિની આંચ પણ ન આવી. રાતે રાજા ઝૂંપડીની ફાટમાંથી જ્યારે જ્યારે જોતો ત્યારે સતી તીરકામડું લઈ ચોક્કી કરતી જણાતી. ચોથે દિવસે પ્રભાત પડતાં તો સઘળું બળીને ખાક થઈ ગયું. રાજાએ પાણી વડે ચિતા ટાઢી પાડી અને સતીત્વના પ્રભાવનો સાશ્વત વિચાર કરતો તે પોતાને રસ્તે પડ્યો.

(૩)

બીલડીએ આપેલો જોગીનો પોષાક પહેરી રાજા પાટલીપુત્રમાં પેઠો. ભસ્મ અને ભગવાં વસ્ત્રો ધારણ કરવાથી તે કોઈ મહા અદ્ભુત અવધૂત જેવો દેખાવા લાગ્યો અને સૌના આકર્ષણ અને આદરનું કેન્દ્ર બની ગયો.

“મહારાજ, અમારા નગરશેઠને પાછલી વયમાં પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ છે પણ જન્મ્યાને ત્રણ ત્રણ દિવસ થયા છતાં બાળક હજી ધાવતો નથી. શેઠે અનેક ઉપાયો-દવાદાર અને જંતરમંતર-કરાવ્યા પણ એકેકેય કારગત ન નીવડ્યો. જો આપ કોઈ પણ રીતે તેને ધાવતો કરશો તો મોટી કૃપા થશે” શહેરના દરવાજામાં પેસતાં જ નગરશેઠના મુનીએ રાજાને હાથ જોડી વિનંતિ કરી.

“ઉપાય તો હું જાણું છું પણ તેના લાભ રૂપિયા લઈશ.”
વેપારી સાધુએ જવાબ આપ્યો.

“લાખ તો ઘણા કહેવાય મારા શેઠ ત્રીસ હજાર આપશે.” મુનીમે કસવા માંડ્યું. આખરે રકઝક પછી ચાલીસ હજારે સોદો નકકી થયો. યોગીની મુખકાન્તિ જોઈ નગરશેઠ તેનો સત્કાર કરવા ઊઠ્યો. યોગીએ બાળકને પોતાના ખોળામાં લીધો અને સૌને ખંડમાંથી બહાર કાઢી બારણાં બંધ કરાવ્યાં.

“ફટ ભૂંડા, ફરી પાછું મોકું કયું ને?” એકાન્ત જોઈ બાળક બોલી ઊઠ્યો.

રાજાએ માશી માગી વિલંબ થવાનું કારણ જાણાવ્યું અને હવે પૂર્વજન્મની વાત કહેવા કહ્યું.

“અરે ભલ્લા આદમી, હું ત્રણ ત્રણ દિવસનો ભૂખ્યો અને તરસ્યો છું તે તો જ્ઞેતો નથી અને ભાઈ સાહેબ બોલી ઊઠ્યા: પેલી વાત તો કર. હમણાં તો મને ધાવવાની રજા આપ અને અહીં રોકાઈ જા. પખવાડીયા પછી હું પાછો ધાવણુ મૂકી દઈશ ત્યારે તને ફરી મળીશ.” બાળકે વાયદો આપ્યો.

યોગીએ ખંડમાંથી બહાર આવી બાળક દાઈને આપ્યો અને કહ્યું: “જાઓ, બચ્ચાને તેની મા પાસે લઈ જાઓ; હવે તે ધાવશે.”

શેઠ પણ દાઈની સાથે ગયો અને પુત્રને બચબચ ધાવતો જોઈ તેની આંખમાં હરખનાં આંસુ આવ્યાં. પછી તો યોગીનાં માનપાન વધી ગયાં. શેઠ તો તેને સાક્ષાત્ પરમેશ્વર માની પૂજવા લાગ્યો.

પંદરમે દહાડે પાછો બાળક ધાવતો બંધ થઈ ગયો. યોગી ફરીથી બાળકને એકાન્ત ઓરડામાં લઈ ગયો અને પેલી પૂર્વભવની વાત કહેવા કહ્યું:

“લો ! પૂર્વજન્મની વાત સાંભળવાનું એમ વાટમાં પડ્યું છે? આ તો તારો મહિમા વધે તે માટે મેં ધાવણુ છોડ્યું છે. હજી બીજી વાર હું ધાવણુ મૂકીશ ત્યારે મને પૂછજે.” બાળકે બીજી મુદત આપી.

ફરી બાળક ધાવતો થયો પણ પાછું છત્રીશમે દિવસે તેણે ધાવણુ ત્યજ્યું. ફરી યોગી બાળકને એકાન્તમાં લઈ ગયો.

“રાજા, હવે તારા ચાલીસ હજાર રૂપિયા લઇને તું ચાલતો થા. કારણ આજથી ચોથે દિવસે મારું મરણ નક્કી છે.” આજકે ચેતવણી આપી.

“ત્યારે મારી પેલી વાતનું શું?” રાજાએ પોતાનું એકનું એક ગીત ગાયાં કયું. તેને ગરજ પૈસાની નહિ પણ વાતની હતી.

“જો, ચોથે દહાડે આ લોકો મને સ્મશાનમાં દાટીને જાય તે પછી તું ખોદીને બહાર કાઢજે અને જો પૂછવું હોય તે પૂછજે. યોગ્ય સંધિ વિના કંઈ થોડું જ કહેવાય?” આજકે વચન આપ્યું.

આજકે પુનઃ પયપાન શરુ કયું. યોગીએ હવે શેઠની રજા માગી: “શેઠ, મને મારાં નાણાં આપો તો હું બ્રહ્મભોજન કરાવી ચાલતો થઉં. મારે કંઈ પણ સાથે લઇ જવું નથી તેમ રોકાવું યે નથી.”

શેઠે યોગી મહારાજને રોકાઈ જવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો, પણ જ્યારે જોયું કે મહાત્મા માને તેમ નથી ત્યારે તેમની નિઃસ્પૃહતા જોઈ શેઠે ચાલીસને બદલે પચાસ હજાર રૂપિયા આપવા માંડ્યા. પરંતુ તેમણે તો ઠરાવેલી રકમ કરતાં એક પાછા પણ વધુ લેવાની ધસીને ના પાડી. બે ત્રણ દિવસમાં બ્રહ્મભોજન વગેરે પતાવી યોગીરાજે ત્રીજે દિવસે સાંજના શહેર છોડ્યું. શેઠ પોતાનાં સગાંસનેહી સહિત નગર બહાર દૂર સુધી તેમને વળાવવા ગયો અને છૂટા પડતી વેળા આંસુભીની આંખે પ્રણામ કરીને તેણે ભક્તિપૂર્વક યોગીની ચરણરજ લીધી.

બધાં દેખાતાં બંધ થયાં એટલે રાજા યોગીનો વેષ ઉતારી એક કુંભારણને ઘેર જઈ ઉતર્યો. સવાર પડતાં કુંભારણ બપોર લાવી કે, “નગરશેઠનો દીકરો ગુજરી ગયો છે માટે હું આજણવા જઈ છું.”

કુંભારણ ગઈ એટલે રાજા પણ નીકળ્યો અને કાઈ આવે તે પહેલાં સ્મશાનમાં સંતાઈને બેઠો. ઝાધુઓ શખને દાટીને પાછા ફર્યા એટલે રાજાએ માટી ખોદીને તેને બહાર કાઢ્યું. રાજાને જોતાંવેંત શખ ખોલી બેઠ્યું. “રાજા, જો અધરી વાત સાંભળવી હોય તો અત્યારે મને પૂછજે અને પૂરી ખીના જાણવી હોય તો અહીંથી જ

દિવસના રસ્તે કનકપુર નામે શહેર છે ત્યાં એક દેડીને મળજે એટલે તે તને સચિસ્તર લકીકત કહેશે.”

આળકના શબ્દને પાછું દાડીને રાજા કનકપુરને પંથે પડ્યો.

(૪)

છ દિવસના એકધારા પ્રવાસ પછી કનકપુરમાં પ્રવેશ કરતાં વેંત રાજાને પેલી દેડી સામી મળી અને તેણે તરત જ રાજાને આળખી કાઢી આવકાર આપ્યો.

“ તેં કેમ જાણ્યું કે હું જ રાજા ભોજ છું ? ” રાજાએ પૂછ્યું.

“ કારણ કે પેલા નગરશેઠના પુત્રે તમને જોતી પાસે જવાનું કહ્યું તેજ હું છું. ” દેડીએ સાનમાં સમજાવ્યું.

“ તો ચાલ પેલી વાત કહે. ” રાજાએ ઉત્સુકતા દર્શાવી.

“ વાત તો જરૂર કહીશ. પણ તમે પ્રવાસ કરી આવ્યા છો તો પહેલાં જરા જમી પરવારી આરામ કરો. ચાલો, તમારા ઉતારાની વ્યવસ્થા કરાવી દઉં. ” દેડીએ ગામના એક શાહુકારને ત્યાં પોતાના પરોણાને રહેવાનો બદાયસ્ત કરાવ્યો.

ખીજે દિવસે રાજા દેડીને આંગણે જઈ લાવ્યો. બાપએ તેને ખેસવા બાજુ આપ્યો અને પોતે સામે ખેસીને વાત કહેવી શરૂ કરી:

“ જુઓ, રાજા, ગયા જન્મમાં તમે એક કઠિયારા હતા, હું તમારી સ્ત્રી હતી, પેલો ગાયોને બચાવવા જતાં ચોરોને હાથે મરનાર છોકરો આપણો પુત્ર હતો અને રંભાવતી આપણી પુત્રવધૂ હતી. ખૂબ મહેનત મજૂરી કરી તમે બાપ દીકરો આપણું ચારે જણનું પેટ ભરતા હતા. એવામાં લાગટ બાર વરસ સુધી દુકાળ પડ્યો. દુઃખે પાપે દુકાળનાં દશ વર્ષ તો આપણે ખેંચી કાઢ્યાં. એક દિવસ આપણે ચારેજણ અકેકેક રોટલો લઈને ખાવા ખેડાં હતાં એટલામાં કામ થઈ દિવસનો ભૂખ્યો સાધુ ત્યાં આવી ચડ્યો અને હાથવડે પેટ

અને મેં ખતાવી અન્નની આશાએ જિભો રહ્યો. દયાના માર્યા તમે તમારા રોટલામાંથી અર્ધો તેને આપ્યો. પણ તે !તો ઝટપટ ગળે ઉતારી ફરી માગવા લાગ્યો. આથી તમે આપણા પુત્રના રોટલામાંથી અર્ધો તેને આપ્યો. પણ જેમ જેમ તે ખાતો ગયો તેમ તેમ તેની ભૂખ તો વધતી ચાલી અને તે આતુર આંખે જોઈ રહ્યો. પરિણામે તમે પુત્રવધૂના રોટલામાંથી ફાડ રોટલો તેને આપ્યો. મેં જાણ્યું કે હવે મારો વારો આવશે તેથી હું તો મારો આખો રોટલો લઈને ચૂપચાપ દૂર જતી રહી. પેલા ઉપવાસીનાં પારણાં તો હજી પૂરાં થયાં ન હતાં તેથી તમે મારા તરફ નજર કરી પણ મને ન દેખી એટલે તમારા પાસેનો બાકીનો અર્ધો રોટલો પણ તેને આપી દીધો. રખેને આમ ને આમ પોતાની પાસે રહેલાં અડધીયાં પેલો સાધુ સ્વાહા કરી જશે એ બીકે પછી તો પુત્ર અને પુત્રવધૂ પણ ત્યાંથી નાસી મારી પાસે આવ્યાં. જ્યારે કંઈ વધુ મળવાની આશા ન રહી ત્યારે પેલો ભૂખડીબારસ ચાલતો થયો. પછી તો કંઈ પણ રોજ કે અન્ન ન મળવાથી એક પછી એક આપણે રીબાઈ રીબાઈને મરી છૂટ્યાં.

“રાજા, તમે આખો ચે રોટલો આપી દીધો તો તેથી આ ભવે સર્વ પ્રકારે સંપૂર્ણ સુખ પામ્યા. પુત્ર અને પુત્રવધૂએ અર્ધો અર્ધો રોટલો આપ્યો તો તેથી તેઓ કાલિદાસ જેવા કવિશ્રેષ્ઠનાં પુત્ર અને પુત્રવધૂ બન્યાં. પણ ત્યાં પુત્ર અધવચમાં મરી ગયો અને રંભાવતીને વૈધવ્ય આવ્યું. અને મેં જીવદયા કરતાં પેટને પહેલું સ્થાન આપ્યું તો આ ચાંડાળને ઘેર જન્મી આખો ભવ દુઃખ દેખ્યું.”

વૃતાન્ત પૂરો કરી ઢેડીએ ઊંડો નિસાસો નાખ્યો. રાજા પણ મનમાં પસ્તાયો કે આના કરતાં કંઈ ન જાણ્યું હોત તો સારું હતું. હશે ! હવે શું થાય ? તેણે પેલી ઢેડી અને તેના ધણીને પોતાના નગરમાં આવી રહેવા કહ્યું અને ખૂબ આગ્રહ પછી તેમણે તે સ્વીકાર્યું.

ધારાનગરમાં આવી રાજાએ રંભાવતીને પૂછ્યું : “એટા

આપણા પૂર્વજન્મની હકીકત તમે ત્રણ જાણુ જાણી શક્યાં તો હું કેમ રહી ગયો ?”

“કારણ કે, અમને પૂર્વજન્મ યાદ રહે તો આ ભવમાં સારી રીતે ચાલીએ; જ્યારે આપને તો કંઈ સુધરવાપણું બાકી રહેતું જ ન હતું અને છતાં જીંદગીનો સદુપયોગ કરવાની સદ્બુદ્ધિ આપ ધરાવો છો તેથી આપને તેવી યાદની જરૂર ન રહી.” રંભાવતીએ ખુલાસો કર્યો.

આટલી અથડામણ પછી રાજા સમજ્યો કે માનવીના જ્ઞાનની મર્યાદા આંકીને અપાર કરુણા અને કલ્યાણકામનાથી કિરતારે કાગનાં જે દ્વાર બંધ કર્યાં છે એ ઇષ્ટાપત્તિને ઉથામવા મથવું એ સરિયામ મિથ્યાભિમાન અને મૂર્ખતા છે. માનવીના સ્વામીત્વ કે સામર્થ્ય જેવું કંઈ પણ હોય તો તે વર્તમાનની વહેતી ગંગામાં હાથ ધોઈ લેવા એટલું જ છે.

સતીના દર્શને

“કવિ, આપણા નગરમાં કાઈ સતી શિરોમણિ સ્ત્રી છે ખરી? જે હોય તો તેની દિનચર્યા દેખીને ખાત્રી કરી તેનાં દર્શનથી પાવન થઈએ.” કુતુહલપ્રિય રાજાએ એક દિવસ એકાન્તમાં કાલિદાસને પૂછ્યું.

“એમ તો સતી તરીકે લેખાતી ગામમાં ઘણીયે સ્ત્રીઓ છે. પણ સ્ત્રીચરિત્રનો પાર કોણ પામી શક્યું છે? માટે તો તેને મૂર્તિમંત માયા કહી છે. ‘મન જાણે પાપ અને મા જાણે (કોણ પોતાના સંતાનનો ખરો) આપ.’ વળી આ તો કળિયુગના દિવસો છે. છતાં જેનું સતીત્વ સો ટચના સોના જેવું શંકાથી પર છે એવી એક પરમ સતી મારી જાણુમાં છે.” કાલિદાસે ઉત્તર આપ્યો.

‘ત્યારે તો તેનું નામકામ પણ તને ખબર હશે.’ રાજાની જિજ્ઞાસા જાગી.

“હા નગરમાં શંકરશર્મા નામે એક સુદામા સમાન નિષ્કિંચન અને નિઃસ્પૃહી અગ્નિહોત્રી રહે છે. તેની પત્ની ગિરિજા સાચે સાચ સતી પાર્વતી જેવી પરમ પતિવ્રતા છે. બ્રાહ્મણ એકનિષ્ઠાથી અયાચક્રત પાળી આકાશવૃત્તિથી જે શેર અન્ન મળે તેથી સંતોષપૂર્વક પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. અને તેની પતિપરાયણ પત્ની ભાગ્યે જ ઘરની બહાર નીકળે છે એટલે પરપુરુષની દૃષ્ટિએ પડવાનો પ્રસંગ જ આવવા દેતી નથી.” કવિએ માહિતી આપી.

“એમ? ત્યારે તો તેનાં દર્શન અવશ્ય કરવાં જોઈએ.” રાજાની ઉત્સુકતા ઓર વધી.

“પણ ત્યાં જ મોટી મૂશ્કેલી છે ને? જુઓ, એક કામ કરો. પહેલાં તો તેના પતિને બ્રહ્મસભામાં બોલાવી સંસર્ગ તો સાધો.”

કવિએ રસ્તો સૂચવ્યો.

રાજાએ તરતજ દંડધરને મોકલી શંકરશર્માને સભામાં તેડાવ્યો. બ્રાહ્મણ બાણુતો હતો કે રાજા નિમંત્રિત વિદ્વાનોનો દાનાદિથી સત્કાર કરતો હતો. જોકે તે પોતે તો અપરિગ્રહી હતો એટલે તેને દાનની સ્પૃહા પણ ન હતી. પરંતુ રાજાના આમંત્રણને માન આપવા ખાતર તે સભામાં જવા તૈયાર થયો.

પતિને નીકળતો જોઈ સતીએ ચેતવણી આપી : “સાંભળો, રાજા તમને ગમે તેટલું ભારે દાન લાવ અને આગ્રહપૂર્વક આપે છતાં ભૂલેચૂંક તે લેતા નહિ. કારણ, હાથ ધરવાથી આપણા હૈયામાં આસકિત ધર કરી જશે, લક્ષ્મીના મદથી આપણે ઇશ્વરને ભૂલી જઈશું અને આપણું તપ નષ્ટ થશે. માટે ખૂબ સાવધ રહેજો.”*

શંકરશર્માને કંઈ કહેવું પડે તેમ ન હતું. રાજાએ તેને આવતો જોઈ જિભા થઈ આદરપૂર્વક આવકાર આપ્યો. શિષ્ટાચાર મુજબનો વાર્તાલાપ થયા પછી સોના મહોરો ભરેલા બે થાળ મંગાવી રાજાએ શંકરશર્માને સ્વીકારવા વિનંતિ કરી. બીજો કોઈ હોત તો આટલી અતુલ ધનસંપત્તિ જોઈ સહસા તેનો અંગીકાર કરવા લલચાયો હોત. પણ શંકરશર્માએ તો તેની સામે જિંચી નજરે ન કરી. રાજાને લાગ્યું કે કદાચ બે થાળ બ્રાહ્મ પડ્યા હશે તેથી બે બીજા થાળ મંગાવ્યા. રાજાનો હેતુ સમજી જઈ શંકરશર્માએ આખરે મૌનનો ભંગ કર્યો :

“માતર્લક્ષ્મિ મજસ્વ કચ્છિદપરં મત્કાંક્ષિણી માસ્મ મ્હ :

મોમેભ્યઃ સ્પૃહયાલ્લ્લ્લો ન હિ વયં કા નિસ્પૃહાણામસિ ॥

“મા, લક્ષ્મી, કોઈ બીજાનું ધર શોધી લે. મારે ઘેર આવવાની આશા મૂકી દે. અમને સુખભોગની લેશ પણ સ્પૃહા નથી, અમારા જેવા નિઃસ્પૃહીને શીદ શોધે છે ?” પછી રાજાને ઉદ્દેશીને તેણે કહ્યું : “રાજા ! અવિવેક માફ કરજો. કોઈ પણ જાતનું દાન ન લેવાની મારી પ્રતિજ્ઞા આપ આવા અનેક થાળ આપો તો પણ હું તોડું

* જિહ્વા દગ્ધા પરાગ્નેન કરૌ દગ્ધૌ પરિગ્રહાત ।

મનો દગ્ધં પરસ્ત્રીભિઃ કાર્યાસિદ્ધિઃ કથં ભવેત્ ॥

તેમ નથી. મારે મન સૃષ્ટિનું સધળું ધન ધૂળ સમાન છે. અમારું ખરું ધન તો સંતોષ અને પ્રભુલજન છે. વિશ્વંભર જેવો ધણી અમને અમારી જરૂર જેટલું શેર અન્ન આપી રહે છે. પછી દ્રવ્ય સંચયની ઉપાધિ વહેારી લઈ નાહક દુઃખી શીદ થઈએ ? હા, મારા જેવી કંઈ કામસેવા હોય તો ખૂશીથી ફરમાવો; સેવક તૈયાર છે.”

“મહારાજ, મહાકાળેશ્વરના મંદિરમાં આપના શ્રેયઃ નિમિત્તે રુદ્રાભિષેક કરાવવાની આપની ઇચ્છા છે તો શંકરશર્મા જેવો વિદ્વાન અને કર્મકાંડી ખીજે કાણુ મળશે ?” કવિએ રાજાને સૂચના કરી.

“હા, એ દીક સંભાળું. ચાલો, શુભસ્ય શીઘ્રમ્. કાલે સોમવારે આરંભ કરો.” રાજાએ આજ્ઞા કરી,

“ભલે. જેવી આપની ઇચ્છા. પણ આ સવાસો રુદ્રાભિષેક કરવા બદલ હું કશી દક્ષિણા નહિ લઉં.” શંકરશર્માએ પોતાની શરત રજુ કરી.

“તમે ન માનો ત્યાં શું થાય ? પણ આ પ્રયોગ તો તમારે જ કરવો પડશે.” રાજાએ એકી સાથે સંકાય અને આગ્રહ દાખવ્યો.

ખીજે દિવસે શંકરશર્મા તો સીધા સવારથી મંદિરમાં જઈને બેઠો, અહીં ભોજરાજાએ બ્રહ્મચારીનો વેષ ધારણ કરી, હાથમાં કમંડલુ લઈ, ચાખ્ખડીએ ચઢી, શંકરશર્માને બારણે આવી ‘મવતિ મિશ્તાં દેહિ’ નો ઉચ્ચાર કર્યો.

“મહારાજ, રસોઈ થવાને થોડીકવાર છે. મારા પતિ પણ એટલામાં આવી પહોંચશે. આપ ત્યાં લગી જરાક થોભી જશો ?” અંદરથી ગૃહિણીનો વિનયમધુર સ્વર સંભળાયો. આપણા બ્રહ્મચારીજીને ખીજે ક્યાંય જવું જ ન હતું એટલે તેમણે તો આસન જમાવ્યું. રસોઈ તૈયાર કરી સતીએ જમવાના સ્થળે ભોંય લીંપી તે ઉપર સુંદર મંડળ કાઢ્યું અને યતિને હાથપગ ધોવા પાણી આપી પોતે કેરીઓનો રસ કાઢવા બેઠી. રસથી ભરપૂર કેરીઓ ઉપરથી રાજાની નજર સહસા સતીના સાડી હેઠળ સંતાયલા સુપુષ્ટ સ્તનમંડળ ઉપર પડી. ભોજની ચિત્તવૃત્તિ ચંચળ બની. માનવીના અંતરમાંથી અમી બાડી જાય તો ધાન્યાદિ વનસ્પતિમાંથી રસ પણ બાડી જાય એ કહેવત સાચી પડી. કેરીઓમાંથી નીકળતો રસ એકાએક ધટી ગયો. સતી પોતાના પતિવ્રતના પ્રભાવથી તરત જ આનું કારણ કળી

ગર્ભ અને વેશ પલટીને આવેલા રાજાને તે ઓળખી ગઇ. રાજાની સાન ઠેકાણે લાવવા તેણે આત્મફળને ઉદ્દેશીને એક અન્યોક્તિ ઉચ્ચારી :

“ રે રે રસાલ સ્વરસં ન હિ મુચ્ચસે કિમ્ ?
આબાલ્યતઃ પતિવ્રતં ન હિ સ્ખણ્ડિતં મે ।
શુદ્ધં મનઃ પરનરે ન હિ નિશ્ચિતં વૈ
મોજસ્તુ કિં ભવતિ હિ પરદારલુબ્ધઃ ? ॥

“ બચપણથી આજ લગી મારું પતિવ્રત કદિ ખંડિત થયું નથી કે સ્વપ્ને પણ મારું મન પરપુરુષમાં ચોટયું નથી; છતાં હે રસ-ભરપૂર ફળો તમે રસ કેમ છોડતાં નથી ? કે શું પછી અહીંનો રાજા ભોજ પરસ્ત્રીમાં આસક્ત થયો છે ? ”

પોતાનું નામ સાંભળી રાજાની સાન ઠેકાણે આવી અને તરત જ ફેરીઓમાંથી રસ છૂટવા લાગ્યો. રાજા તો ફાટયે ડોળે બધું જોઇ રહ્યો. તે સમજી ગયો કે સતીએ મને ઓળખી તો કાઢ્યો પણ મારો મનોવિકાર પણ તેનાથી છૂપો ન રહ્યો. આ વેષપલટાનો પ્રપંચ તો પકડાઈ ગયો છે માટે તે મને શાપ દે તે પહેલાં જ લાવ હું મારી માગી લઉં. આમ વિચારી તરત જ રાજાએ સતીના ચરણોમાં સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કર્યા અને ક્ષમા યાચી ખુલાસો કર્યો કે, “ આમ વેષપલટો કરી અહીં આવવામાં મારો એક માત્ર હેતુ આપ જેવી સતી શિરોમણિનાં દર્શન કરી પાવન થવાનો હતો.”

“ રાજા ! આપ પ્રજાના પિતા રૂપ છો અને અમે આપનાં સંતાનો છીએ. મારું શીલ અખંડિત છે અતે આપના ચિત્તમાં ઊઠેલો ક્ષણિક વિકાર પણ તત્કાળ શમી ગયો છે તેની તો આપને ફેરીમાંથી ફરી પૂર્વવત્ પૂરો રસ નીકળતાં પ્રતીતિ થઈ જ હશે. માટે હવે શોચ કે સંતાપનું કંઈ કારણ નથી.” સતીએ ઉદાર દિલે ખુલાસો કર્યો.

રાજા ફરીથી તેને પગે લાગીને ચાલતો થયો અને આમ ફરીથી કદિ કોઈ સતીનાં સતનાં પારખ્યાં લેવાની પ્રગલ્ભતા ન કરવાનો નિશ્ચય કરી પશ્ચાત્તાપ કરતો પાછો ફર્યો.

દુનિયા રંગરંગીલી

“હું નથી ધારતો કે મારા રાજ્યમાં કોઈ દુરાચરણી માણસો હોય. કેમ કવિ, તમને શું લાગે છે?” ભોળો કાલિદાસને પૂછ્યું.

“મહારાજ ! ત્યારે આપે હજી દુનિયા પૂરી દેખી નથી. જે બધાં માણસો ન્યાય અને નીતિથી વર્તતાં હોત તો પછી કોઈ પણ જાતના શાસનની જરૂર જ ન રહેત. ના, પણ તેમ નથી. જગતમાં એવાંયે હુધી ઓપરીનાં માનવી મળે છે કે જેમને જાન, માલ કે ઈજ્જતના જેખમે પણ પારકી સ્ત્રી કે સંપત્તિને એંઠી નજરે જોવાની ને લાગ મળે તો ઘર ભેગી કરવાની જુરી આદત પડી ગઇ છે. કહ્યું છે કે ‘નિજાક્ષના યદ્યપિ સ્વપરાશિસ્તથાપિ લોકઃ પરદારસક્તઃ’ જેવું પુરુષોનું તેવું જ સ્ત્રીઓનું. ખાત્રી કરવી હોય તો ચાલો, અત્યારે જ અંધાર-પછેડો ઓઢી નીકળી પડીએ.” કવિએ માનવસ્વભાવની નિર્બળતા સમજાવી.

(૧)

રાજા અને કવિ વેષ પલટી નગરચર્યા જેતા મુખ્ય વેપારી લક્ષ્માં થઇને જતા હતા. સામેથી એક રૂપગર્વિતા નવયૌવના સુંદર છટાભેર ચાલી આવતી હતી. એક ધનિક પુત્ર ડીકી ડીકીને તેને જોઇ રહ્યો હતો. તે પાસે આવી એટલે તેનું ધ્યાન ખેંચવા તેણે ખોંખારો ખાધો. બંનેની નજર એક થતાં પેલા યુવકે અંધાધૂંધામાં આંખ મીચકારો કર્યો. યુવતી પણ તેના માથાની હતી, તેણે પણ સામે તીરછી નજર ફેંકી. પેલા મોહાંધ યુવકે તકનો લાભ લઇ ધીમેથી પૂછ્યું : “વક્ત્રં પરચસિ કિં બાલે પતિતં તવ કિં ભુવિ ?

“ સુંદરી ! આમ વાંકી નજરે શું જુએ છે ? શું તારું કંઈ ભોંય પડી ગયું છે ? ”

સામેથી જડ્યાંતોડ જવાળા મળ્યો : “ રે રે મૂર્ખ ન જાનાસિ હતં તારુણ્યમૈક્તિકમ્ । હૃદ મૂર્ખ ! એટલું યે નથી સમજતો કે મારું તારુણ્ય રૂપી મોતી હરાઈ ગયું છે તે હું શોધું છું ? ”

ટાણાની ધારી અસર થઈ. જીવનની વસંત જેવા જોખનને વ્યભિચારમાં વેડી મારવા જેવી બેવફૂરી ન કરવાની ચાનક લાગવાથી પેલો લક્ષ્મીપુત્ર નીચે મોંએ ચાલતો થયો. શિક્ષા કે શરમ કરતાં આત્મસંયમનો અંકુશ કેટલો અસરકારક નીવડે છે તે રાજાએ પ્રત્યક્ષ જોયું.

(૨)

ચાલતાં ચાલતાં સૂર્ય માથે આવ્યો. રાજા અને કવિ એક પરબ પાસે આવી પહોંચ્યા. લોકોની અવરજવર ઝોછી થઈ હતી. પાણી પાનાર બોધયેણુ આડી પડી પડી રડ્યા ખડ્યા વટેમાર્ગને પાણી પાતી હતી. તેની મદદર આંખો અને છૂટી જળ્યાન તેના છટકેલપણને છતાં કરતાં હતાં. તેનાં અસ્તવ્યસ્ત વસ્ત્રોમાંથી ઉપસી આવતી અંગ-છટાથી આકર્ષાઈ એક વિલાસી યુવક પાસે આવી તરસી આંખે તેની રૂપસુધા પી રહ્યો હતો. બોધયેણુ ન તો પોતાનાં વસ્ત્રો ઠીક કર્યાં કે ન તો તેને પાણી પીવાનું પૂછ્યું. તે તો પડી પડી મસ્ત બેપરવાલીથી પોતાના જોખનના જાદુથી પેલા તરુણને કામણ કરી રહી હતી. પછી તો પુરુષસહજ પ્રગલ્ભતાથી પેલા તરુણે તેના ઉન્નત ઉરપ્રદેશને અનુલક્ષીને મામિંક પ્રશ્નો પૂછવા શરુ કર્યા અને પેલી પરબવાળીએ તેના ઉગડિ ઉત્તરો આપવા માંડ્યા. એ આખા પ્રશ્નોત્તરી આ રહી :

“ કસ્યેડ્યં તરુણિ પ્રપા ? પાંથક નઃ, કિં પાયતેડસ્ત્યાં પયઃ,

ધેનૂનામથ માહિષં ? બાધેર રે વારઃ, કથં મક્કલઃ ।

સોમોવાથ શનૈશ્વરોડમૃતમિદં, યંતેડધરે દ્વયતે

મો મો પાન્થ વિલાસમુન્દરસથે । યદ્રોચતે તત્પીબ ॥ ”

ભા. ૨૦

‘તરુણી, આ કેતી પરખ છે ?’ તરુણે પૂછ્યું.

‘પથિક, એ અમારી છે.’ ઉત્તર મળ્યો.

‘તે અહીં શું પીવા મળે છે ?’ યુવકે અગ્નણપણું દર્શાવ્યું.

‘પયઃ’ પેલીએ દૂધમાં પતાવ્યું.

પણ પાણીને બદલે ‘પયઃ’ નો અર્થ દૂધ કરી પેલાએ ફરી પૂછ્યું.

‘કોનું દૂધ ? ગાયનું કે ભેંસનું ?’

‘અરે બહેરા ! દૂધ નહિ પણ વાર-વારિ,’ પાછો જવાબ મળ્યો. પરંતુ વારનો અર્થ જળ ન કરતાં તેણે સામું પૂછ્યું :

‘કયો વાર ? મંગળ, સોમ કે શનિ ?’

‘અરે આ અમૃત’ પેલીએ ચીડાઈને પાણી ખતાવ્યું.

‘તારા અધર ઉપર દેખાય છે તે અમૃત ?’ તરુણે છેલ્લું તીર ફેંક્યું. ચપરખધી ભોઈયણ સમજી ગઈ કે વટેમાગું છે તો મારા માયાનો. આવો રંગીલો જવાન જતો કેમ કરાય ? આથી તેણે બાકું હસીને અર્થસૂચક ઉત્તર આપ્યો :

‘મારા રસિયા પ્રવાસી ! તને જે રુચે તે પી. બધું તારું જ છે.’

પરખ જેવા બનહર સ્થળે ઉઘાડેછોગ આવી લીલા ચાલતી નેમ્મ રાખ ચીસ ખાઈ ગયો અને બાળ વધુ કાસ્સાઓ જેવા કે જાણવાનું નામ ન લેતાં મૂંગા મૂંગા કવિ સાથે મહેલમાં પાછો ફર્યો.

ભોજનો મસિયાઈ ભાઈ

“જા, મહારાજને કહે કે આપનો મસિયાઈ ભાઈ મળવા આવ્યો છે.” પરદેશથી આવેલા કાઈ નવીન પંડિતે ભોજના દ્વારપાલને કહ્યું.

પ્રતિહારી પંડિતજીના દિદાર સામે ફાટયે ડોળે જોઈ રહ્યો. તેણે શંકા જિણવી: “કેમ? કંઈ ભાંગબાંગ તો પીધી નથી ને?”

“ભાંગ?” ભૂદેવે આંખમાં ચમક લાવી કહ્યું: “ભાંગ તો ઘણા દિવસથી પીધી નથી. પણ મહારાજને મળ્યા પછી પીશ ખરો અને તને પણ પાછશ.”

દરવાને રાજને ખબર પહોંચાડી. ઘડીભર તો રાજ પણ વિચારમાં પડી ગયો. તેને કાઈ દૂરની પણ માશી ન હતી. તો પછી આ મસિયાઈ ભાઈ ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યો? છતાં કુતૂહલ ખાતર તેણે અનુચ્છા આપી.

પેલો પરદેશી પંડિત પ્રવેશતાં વેંત રાજને આશીષ આપી ઉભો રહ્યો.

“કહો, માશીબાના શા સમાચાર છે?” રાજએ રમુજમાં પૂછ્યું.

“હું નીકળ્યો ત્યારે તો ખાસ્સાં મઝામાં હતાં પણ હવે મારે આપની સાથે મેળાપ થતાં તો બિચારાં સ્વધામ પહોંચી જવાનાં.” પંડિતે થડક્યા વિના ઉત્તર આપ્યો.

રાજ અને તેની સલા આ વિચિત્ર વાત સાંભળી વિસ્મય પામ્યાં. આથી પંડિતે દૂધાચ જોડી ખુલાસો કર્યો: “આપની અને મારી મા, લક્ષ્મી અને અલક્ષ્મી, બે સગી પહેનો દરી. પરંતુ આપનાં દર્શન થતાં મારી દરિદ્રતા તો હવે દૂર થવાની એટલે મારે તો મારી મા અલક્ષ્મીના નામનું નાહી જ નાખવાનું ને?”

આવો અર્થસૂચક ઉત્તર સાંભળી સૌ સાનન્દાશ્ચર્ય પામ્યા. રાજાએ પંડિતને એક લાખ સોના મહોરો આપવા કાષાધ્યક્ષને આજ્ઞા કરી.

પરંતુ દાનનો સ્વીકાર કરવાની ઉત્સુકતા દર્શાવવાને બદલે પંડિતજી તો નીચી ડોકે પૃથ્વી ભણી ત્રાટક માંડ્યું હોય તેમ જોઈ રહ્યા. આથી રખેને એક લાખ મહોરો ઓછી પડી હોય એમ ધારી રાજાએ બે લાખ મહોરો આપવા ફરમાવ્યું. પણ ત્યાં તો બૂદ્ધે બ્રહ્મ ઉપરથી નજર ઉઠાવી જાણે આકાશનો તાગ લેવા માગતા હોય તેમ સીધી જાંચે ઠેરવી. રાજાએ જો ને બદલે ચાર લાખ મહોરો આપવા હુકમ કર્યો અને બ્રાહ્મણને તેના વિચિત્ર વર્તનનું રહસ્ય સમજાવવા કહ્યું.

“જ્યારે આપે એક લાખની આજ્ઞા આપી ત્યારે મેં નીચી નજર કરી સૂચવ્યું કે એટલું તો પાતાળમાં પહોંચેલો બલિ રાજા પણ આપી શકે અને જ્યારે વાત જો લાખ પર પહોંચી ત્યારે મેં આલમાં નજર નોંધી એટલું તો સ્વર્ગે સિધાવેલ કણુરાજા પણ આપી શકે એમ જણાવ્યું. પણ આપની દાનવીરતા આખરે તેમને બંનેને ટપી ગઈ છે અને તેથી આપનો અને માનવલોકનો મહિમા ત્રણે લોકમાં વધી ગયો છે.” પંડિતે હાથ જોડી ખુલાસો કર્યો.

આ સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ તેને હંમેશાં અભિસલામાં આવવાનો અધિકાર આપ્યો.

છાશ ઢોળાઈ કે અંદગી ?

તમાશાને તેડું ન હોય તેમ લોકોનું ટોળું જમ્યું હતું. ‘ગાંડો હાથી મહાવતને પાડીને દોડ્યો આવે છે’ એવી ખૂબ સાંભળી ગામ બહાર મેળાની મોજ માણતી માનવમેદનીએ નાસભાગ કરી મૂકી. સૌને પોતાના જીવની પડી હતી. લોકોની ગીરદી એટલી ભારે હતી કે નગરનો વિશાળ દરવાજો સાંકડો પડતો હતો. ધક્કીમૂક્કીમાં ગામમાં ગોરસ વેચવા જતી એક ગોવાલણીના માથા ઉપરની મટકી ભડક કરતી નીચે પડી અને ચોમેર ઝાંટા ઝાડી છાશનો રેલો ચાલ્યો.

‘અરેરે ! બિચારીને અપશકુન થયા.’ ‘ગરીબનું નસીબ ગરીબ.’ ‘દોડતી વખતે ભાન ક્યાં ગયું’ તું ? જાણે બાપનો લાડવો લુંટાઈ જતો હોય તેમ ભાગ્યાં પછી શું થાય ?’ ટોળામાંથી તરેહતરેહના અવાજો ઊઠ્યા. પણ પેલી ગોવાલણી તો જાણે ભારે ગમ્મત થઈ હોય તેમ ખંડખંડ હસી પડી ત્યારે તો સૌની તાબુખીનો પાર ન રહ્યો. તેના ચહેરા ઉપર રંજ કે ક્ષોભની એક રેખાએ ન હતી. અશ્વાઝ્ઢ થઈ નીકળેલો રાજા ભોજ આ તમાશો જોઈ રહ્યો હતો. ગોવાલણી આ અપ્રાસંગિક હાસ્યનો મર્મ જાણવાનું તેને મન થયું. પાસે આવીને તેણે પૂછ્યું :

“બહેન, તને વાગ્યું તો નથીને ? તારે ઘેર તને કોઈ નહિ વઢે ? આટલું નુકસાન થયું છતાં તું તો હસે છે ! તારો જીવ જરાયે બળતો નથી ?”

“રાજા, આજ લગીમાં મેં એટલી તો વિપત્તિઓ વેડી છે કે તેની આગળ આનો તે શો હિસાબ ? અતિઋણિયાને ઋણ નહિ ને

અતિદુઃખિયાને દુઃખ નહિ. હવે તો ૫૩ ૫૩ તો કે સદાવડો. મારે માથે દુઃખનાં માત્ર ઝાડ ઊગવાં બાકી રહ્યાં છે. મારી આખી કથની જાણ્યા વિના હું આવી રીઠી કેમ બની છું તે નહિ સમજાય. ” ગોવાલજી રાજની અજાણ્યતા દૂર કરવા ખુલાસો કર્યો. પણ તેથી તો ઉલટી રાજની અજાણ્યતા વધી. તેણે પૂછ્યું : “ બાઈ, તેં એવાં તે શાં દુઃખ વેઠ્યાં છે ? ”

“ મારી કહાણી એટલી તો લાંબી છે કે કલ્પે પાર આવે તેમ નથી છતાં ટુંકમાં કહું છું, તો સાંભળો, ” ગોવાલજી બોલવા માંડ્યું :

“ હત્વા નૃપં પ્રિયમવેક્ષ્ય મુજન્નદષ્ટમ
 દેશાન્તરે વિધિવશાદ્ગણિકાસ્મિ જાતા ।
 પુત્રં મુજંગમધિગમ્ય ચિતાં પ્રવિષ્ટા
 શોચામિ ગોપગૃહિણી કથમથ તન્નમ્ ॥

“ મારો પતિ એક રાજા હતો. તેને મારીને મારા પ્રેમી સાથે હું લાગી. પણ મારા પ્રેમીને સર્પ ડસ્યો. પછી તો હું વિદેશમાં વેશ્યા બનીને રહી. પરંતુ ત્યાં અજાણતાં મારે જ પેટે જન્મેલા રાજપુત્ર સાથે મેં રતિ-સુખ ભોગવ્યું. પાછળથી ખબર પડતાં અમે બે બળી મરવા ચિતા પર ચડ્યાં. પુત્ર તો બળી મૂઓ પણ એવીંતુ માવડું થતાં હું અર્ધી દાઝેલી બચી ગઈ. છેવટે એક ગોવાળે દવાદાર કરી મને સાજી કરી અને તેના ઘરમાં બેસાડી. હવે કહો, આ ગોળી ફૂટી તેનો શો શોક કરે ? ”

(૨)

આવી રોમાંચક અને રહસ્યભરી કથની આમ ટૂંકાણમાં સાંભળીને કોને સંતોષ થાય ? તેમાં યે આ તો પાછો રાજા બોજ ! તેણે ગોવાલજીને સમજાવીને રાજમહેલે બોલાવી અને તેની તમામ હકીકત સવિસ્તર કહેવા ઉત્સુકતા અને અનુકંપાથી આગ્રહ કર્યો.

સ્ત્રીસહજ લજ્જા અને લાગણીવશતાથી તેણે ધીમેથી પોતાની આત્મકથાનો આરંભ કર્યો :

“ મૂળે તો હું ઉત્તર દેશના રાજા કર્ણચંદ્રની પટરાણી હતી અને પાછી માનીતી હતી. પણ રાજા દર્યા એટલે બીજાએ રાણીઓ તો હોય

ને ! વળી જરા અમલ કસુંબાની આદત હતી એટલું જ; બાકી મારા ઉપર તેમના તો ચારે હાથ હતા. પણ મારું અસંતુષ્ટ મન અવળે રસ્તે ચલ્યું. અરાબર ભર્તૃહરિ ને પિંગલા જેવો ઘાટ બન્યો. નદીને આ કિનારે અમારો રંગમહેલ હતો અને સામે કિનારે મારા અશ્વપાળ રહેતો હતો. રાજ રાતે રાજને સ્ત્રીચરિત્રથી રીઝવીને તે અશીળના ઘેનમાં ઘોરવા માંડે એટલે હું ગુપ્ત રીતે નદી પાર કરીને મારા પ્રેમી પાસે જતી. તેનામાં એવું ખાસ કશું બન્યું ન હતું. ઉલટું મોડું થતું તો તે મને ચાબુકથી ફટકાવતો. પણ મને ખોટો ચસકો પડી ગયો હતો એટલે તેના ખાસડાં ખાંધને પણ હું તેને જોનાની પેઠે વળગી રહી.

“રણુવાસ હોય એટલે રાજખટપટ તો હોય જ. તેમાં યે હું તો ફરી માનીતી. એટલે અણુમાનીતીનાં દાસદાસીઓ મારી ખોડખાંપણુ ખોળતાં જ હોય. મારી લંપટતાની ગંધ આવતાં તેમણે વિગતો એકઠી કરવા માંડી અને આસ્તે આસ્તે ખુદ રાજને કાને વાત પહોંચાડી. મારા ભોળાયા રાજાએ પહેલાં તો ન માન્યું અને ઉલટું બીજી રાણીઓ કેવી મારી અદેખાઈ કરે છે તેના ઉદાહરણ રૂપે નિખાલસ દિલે તેમણે મને બધી વાત કહી. પરંતુ મારી કામાંધતા એટલી તો વધી હતી કે વાત આટલી હદે પહોંચી છતાં હું ન ચેતી. મેં તો મારી ગત ન બદલી. પછી તો કાણુ જાણે ક્યારે રાજના દિલમાં શંકા પેડી. એક રાત્રે આવતાં વેંત જાણે વધુ પડતું અશીળ લીધું હોય તેમ તે ઘોરવા લાગ્યા. મારા પાપનો ઘડો ફૂટવાનો હશે તેથી રાજના આ ચેનચાળાથી હું છોતરાઈ અને હંમેશ મુજબ જાનીમાની છટકી. રાજ પણ હું ન જાણું તેમ છુપાધને પાછળ પાછળ આવ્યો અને મારા પાપકર્મની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થતાં હું પાછી ફરું તે પહેલાં જ મહેલે જઈ પહોંચ્યો. રાપ અને રીસના માર્યાં મને શિક્ષા કરવાને બારીએથી જે દોરી વડે હું ઉતરતી હતી તે તેણે કાપી નાખી. અધરામાં પૂરું આવેશમાં ને આવેશમાં રાજના હાથમાંથી મેં આપેલો રૈશમી રૂમાલ અજાણતાં નીચે પડી ગયો હતો. પાછા ફરતાં જ્યારે મેં આ બધું જોયું ત્યારે મારા તો હાંબ જ ગગડી ગયા. મને લાગ્યું કે મારું આવી બન્યું,

દેવયોગે મારી એક વિશ્વાસુ દાસીએ મને દીઠી અને તેણે બીજી દારી બાંધી મને ઉપર લીધી. ‘હવે રાજા શું કરશે? એ બીજી મારુ કાળજી રૂકડું હતું. સવાર પડતાં ફૂતરાને મોતે મરવાનું નક્કી હતું. હું રજપૂતાણી હતી. મોતનો મને ડર ન હતો પણ બદનામીથી ડરતી હતી. મરું કે મારું એવો મરણીયો નિર્ધાર કરી તીખી તેજદાર કટારથી સજ્જ થઈ ચોરપગલે હું શયનખંડમાં આવી, મારા કુકર્મથી કલેશ પામી રાજા પોતાનું દુઃખ ભૂલવા બેઠે દારૂ પીને બેશુદ્ધ બની પલંગમાં પડ્યો હતો. મને જરાક હીમ્મત આવી. એક પાપના પરિણામમાંથી છટકવા અનેક પાપો કરવાં પડે છે. પળવારમાં તો મારા મનમાંથી સેંકડો વિચારો પસાર થઈ ગયા. હું ઝટ નિર્ણય ઉપર આવી ગઈ. આવો લાગ ક્યાં મળવાનો હતો! ખીંટી ઉપરથી ખડ્ગ લઈ એક જ ઝટકે મેં રાજાનું માથું ધડથી જુદું કર્યું. હવે પળનો પણ વિલંબ કરવો પાલવે તેમ ન હતું. જે કંઈ જરૂરેરાત હાથમાં આવ્યું તે લઈને હું તાપડતાં મારા પ્રેમી અશ્વપાળ પાસે પહોંચી. મેં તેને મામલો સમજાવ્યો. જો પકડાયાં તો અવળી ધાણીએ પીલાવું પડશે. આથી પાછલી રાતનો કુકડો બોલ્યો કે અમે બે પાણીપંથા ઘોડા પલાણી અંધારામાં અદૃશ્ય થયાં.

(૩)

ઘોડીવાર થાક ખાઈ, ગળું ખંખારી ખિન્નસ્વરે ગોવાલણે પામી પોતાની રામકહાણી આગળ ચલાવી :

“ શઢ કે સુકાન વિનાની નૌકામાં અમે અગ્નિયા સમુદ્રમાં સફર શરૂ કરી હતી. સૂર્યોદય થતા સુધીમાં અમે ફીક ફીક દૂર નીકળી ગયાં હતાં. પણ પાછળ રાજ્યના સ્વારો છુટયાજ હશે એવા ભયથી ક્યાંય ન ચોલતાં અમે મારતે ઘોડે આગળ ને આગળ નાસી રહ્યાં હતાં. સૂર્ય જાંચે ચડતો ચડતો માથે આવ્યો. ભૂખ, તરસ, થાક અને તાપથી અમારી આંખે અંધારાં આવવા લાગ્યાં. છતાં અમે એકધારી આગેકૂચ જારી રાખી. આખરે અમારા જાતવાન ઘોડા પણ થાકીને લોથપોથ થઈ ગયા એટલે ન છુટકે એક નિર્જન વનની ગીચ ઝાડીમાં અમે મુકામ કર્યો. ઘોડાનાં તંગ દીલા કરી તેમને ચંદીપાણી નીરી અમે જે

ભાવ્યું તે ખાઈ લીધું અને પલાણુમાંના ઘાસીઆ પાથરી આડાં થયાં. જોતજોતામાં આંખ મળી ગઈ. કહ્યું છે કે, ‘ભૂખ ન જીએ ભૂખો ભાત, જાંઘ ન જીએ ટૂટી ખાટ ને પ્રેમ ન જીએ જાત કળત.’ અશ્વપાળના પાથરણનો છેડો ઝાડના મૂળ પાસેના સાપના દર ઉપર આવી ગયો હતો. અમને તેની ખબર ન હતી. ઉકળાટથી અકળાઈ સાપ બહાર નીકળ્યો અને તેના કાતિલ ડાંખથી મારો પ્રેમી પંચતવ પામ્યો. હું તો એવી જાંઘમાં પડી હતી કે અંતકાળના તેના પખાડ કે પોકાર કશાયથી હું ન જાગી. છેક સાંજે મારી આંખ ઉઘડી ત્યારે મેં જોયું તો અશ્વપાળનો પ્રાણ તેનાં કરેલાં કર્મોનો હિસાબ આપવા ક્યારનો ય પરલોકમાં પહોંચી ગયો હતો.

“મારી કમબખ્તીની સાચી શરુઆત હવે જ થઈ. અધોર વન અને અજાણ્યો પંથ. એકલી અબળા જાત અને પાસે ઝવેરાતનું જોખમ. તેમાં મેં પાછી હું તો રાણી મૂકી હતી એટલે રણવાસની બહારની દુનિયા દેખેલી નહિ. વનમાં તેમ જ મારા મનમાં અંધારું જામતું જતું હતું. હવે કરવું શું ? મને સાપ કેમ ન કરડ્યો ? લડીભર આત્મહત્યા કરવાનું મન થયું. પણ મારી પાપી લાલસાએએ એટલું મનોબળ મારામાં રહેવા જ ક્યાં દીધું હતું ? હું ખૂબ રોઈ. મારી જીંદગીના એકેએક પ્રસંગ આંખ આગળ ખડા થયા. આખરે રડી રડીને થાકી. ત્યાં મને હિંમત કે દિલાસો આપી જાની રાખવા થોડું જ કોઈ આવે તેમ હતું ! ઇશ્વર દુઃખ આપે છે ત્યારે સાથે સાથે તેનો સામનો કરવાની શક્તિ પણ આપે છે. મેં આંખો લૂછી નાખી. બધું ઝવેરાત એક જ ઘોડા ઉપર લાદ્યું. બીજો ઘોડો જીવતો રહે તો મારો પત્તો મળી આવે તથા મેં નિષ્કૂર બની એ નિર્દોષ અને વફાદાર પ્રાણીનો પ્રાણ લીધો. જે અશ્વપાળની ખાતર મેં રાજા જેવા રાજાને મારતાં પાછું ન જોયું તે જ અશ્વપાળના શબને રાજાનું મૂકી વજ્ર જેવું હૈયું કરી મેં મારો ઘોડો હાંકી મૂક્યો. આખરે અંધારામાં માર્ગ સૂઝતો બંધ થયો એટલે એક ઝાડના થડે ઘોડો બાંધી હું વૃક્ષ ઉપર છૂપાઈને બેઠી.

“મધરાતે લૂટાડોની એક ટોળી મારા ઝાડ નીચે આવી ચઢી

અને મારા ઘોડા ઉપરની બધી માલમતા ઉડાવીને ચાલતી થઈ. સારું થયું કે મારા ઘોડાને તેઓ ન લઈ ગયા. સવાર પડતાં ઘોડે સદી હું આગળ ચાલવા માંડી. ઝવેરાત લૂંટાઈ ગયું તેનો શોક કરવાનો સમય ન હતો. મારો જ્વન બચી ગયો એટલો પ્રભુનો પાડ. ચોરોએ ધાર્યું હશે કે ઘોડેસ્વાર કાઠી શસ્ત્રસજ્જ પુરુષ હશે. જો તેમણે મને દીડી હોત તો હું પણ તેમના પંજામાં પડત.

“રસ્તે ચાલતાં મને સામેથી એ રાજકુમારો મળ્યા. બંને મારા રૂપલાવણ્યથી મોહાઈ બન્યા હતા અને મને હાથ કરવાની હેંસાતુંસી કરતા હતા. મામલો મારામારી ઉપર પહોંચેલો જોઈ મને એકાએક એક યુક્તિ સૂઝી. મેં બંનેને શાન્ત પાડી મારી શરત જણાવી: ‘જાઓ, મને એક ધનુષ્યખાણ આપો. હું અહીંથી તીર છોડું તે તમારે પગપાળા દોડતા જઈને લઈ આવવું. જે તીર લઈને વહેલો પાછો ફરશે તેને હું વરીશ.’ બંનેએ તે કબૂલ કર્યું. મેં તાણીને એવું તો આપ્યાદ તીર ફેંક્યું કે દૂર દૂર દષ્ટિમર્યાદાની બહાર સૂસવાટાભેર ચાલ્યું ગયું. બંને જણે દોડ મૂકી. મેં તરત જ ઉલટી દિશામાં મારો ઘોડો મારી મૂક્યો. બિચારા પાછા આવ્યા હશે ત્યારે ચાટ પડ્યા હશે.”

જરાક વિષાદધેરું હતી તેણે પાછું આગળ ચલાવ્યું, “એક બલામાંથી તો જાણે છૂટી પણ મારું કીરમત મને ક્યાં છોડે તેમ હતું? આગળ જતાં સંધ્યાકાળે એક ગામનું પાદર આવ્યું. હું મારા રાજ્યથી ખૂબ દૂર નીકળી ગઈ હતી. અહીં ઓળખાઈ જવાનો કે પકડાઈ જવાનો ભય ન હતો. મારી મીલકત તો લૂંટાઈ ગઈ હતી. પણ પેટનું ભાડું ચૂકવ્યા વિના થોડું જ ચાલે તેમ હતું. એટલે મેં આ જ ગામમાં રોકાઈ જવાનો નિર્ણય કરી ઘોડાને છૂટો મૂકી દીધો. ગામને ગોંદરે એક ઝાડ નીચે લોથપોથ થઈ હું પડી. ભૂખ, થાક અને ચિંતાથી મારા પ્રાણ આકુળ વ્યાકુળ થઈ ગયા હતા. આ પારકા પ્રદેશમાં મારા જેવી અસહાય અબળાનું રણી ધણી કાણ? મને મારો મહેલ અને સુખવૈભવ સાંભરી આવ્યાં પણ મેં જ અલાગણીએ હાથે કરીને આ આપત્તિ વહોરી લીધી હતી. હું પેટભરીને પરતાઈ. મારા ભોળાયા પતિનો પ્રેમ

વારે વારે મને યાદ આવ્યો. પણ હવે એ બધું રાંઝા પછીનું હોવાનું શા કામનું ? મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. હું મોકળું મૂકીને રડી. રડીરડીને મારી આંખો સૂઝી ગઈ ને કંઈ સુકાઈ ગયો. પણ પાસે કોઈ પાણી પાનાર પણ ક્યાં હતું ? સુખમાં તો સૌ બેલી થાય પણ દુઃખમાં તો રામ વિના બીજું કોણ બેલી થાય તેમ હતું ! હવે મને ભગવાન સાંભર્યા. વાટે જતા લોકોને હું કૌતુકની વસ્તુ થઈ પડી. કોઈ દયા ખાતું તો કોઈ ન કહેવાના શબ્દો સંભળાવતું. મને તો એ બધું દાઝ્યા ઉપર ઝમ જેવું લાગતું. ગઈ કાલની હું રાજરાણી આજે રસ્તાની ભિખારણ બની હતી. કોઈ પૂછશે તો હું શું કહીશ ? શું મારે લોકોની દયા ઉપર જીવવું પડશે ? ” આટલું બોલતાં બોલતાં તેની આંખમાં ઝળઝળાણાં આવી ગયાં. જાડો નિસાસો નાખીને તેણે આગળ ચલાવ્યું :

(૪)

“મારી જીંદગીમાં મેં કદિ કોઈની આગળ હાથ લાંબો કર્યો ન હતો. કોઈની મદદ માગતાં મારી જીભ ઉપડતી ન હતી. એટલામાં એક માલણ મારી પાસે આવી. જાણે સગી માજણી બહેન હોય તેમ તેણે મારે વાંસે હાથ ફેરવી મને દિલાસો દેવા માંડ્યો. જાણે ભગવાને જ તેને મોકલી હોય એમ મને લાગ્યું. તેના માયાળુ શબ્દોથી હું પાણી પાણી થઈ ગઈ. પણ તેની નજર તો મારા રૂપ ઉપર ફરી હતી. તેણે મને એક શેઠાણીને ત્યાં છોકરાં સાચવવાનું કામ અપાવવાનું કહ્યું. ધરકામ તો મેં કદી કર્યું ન હતું. દુનિયાનાં દુઃખ મેં જોયાં ન હતાં. વખાની મારી હું તેની સાથે ગઈ. તે મને એક સુંદર શણગારેલા મકાનમાં લઈ ગઈ અને એક જાજરમાન સ્ત્રીના હાથમાં સોંપી ચાલતી થઈ. ધીમે ધીમે મને મારી દુર્દશાનું ભાન થવા માંડ્યું. હું એક વેશ્યાને ત્યાં વેચાઈ ચૂકી હતી. ધડીભર તો મને ભારે આધાત લાગ્યો. પણ અહીંથી હવે નાસી છૂટાય તેમ ન હતું. બારણે ચોકીદાર લાડી લઈ બેઠો હતો. જીભ કરડીને મરી જૂટવાનું મન થયું; પણ જીવ ન ચાલ્યો. પછી તો ‘ વિવેકબ્રજનાં ભવતિ વિનિપાતઃ શતમુખઃ ’ ‘ બ્રહ્મ થયું ’ જરી તેનો

શતમુખ વિનિપાત જ નિર્મેલો ' જેવું થયું. મારા કીસ્મતનો દોષ કાઢી હું ધીરે ધીરે આ નિત્યના નવા સંસારમાં પલોટાતી ગઈ. ૩૫ તો હતું જ. કુદરતે બક્ષેલો કંઠ પણ હતો. હિસ્તાદો પાસે તાલીમ લઈ હું જોતજોતામાં ગાયનવાદન, નૃત્ય અને નખરાંબાજીમાં પ્રવીણ થઈ ગઈ. મારાં મૂલ્ય અને માન વધી ગયાં. નર્કના કીડાને અહીં પણ સ્વર્ગસુખ લાગવા માંડ્યું. દશ વર્ષમાં તો હું રીઠી ગણિકા બની ગઈ.

“ પણ મારી કમનસીબીએ અહીં પણ મારો પીછો પકડ્યો. રાજા કુલચન્દ્રથી થયેલો મારો કુવંર હું નાહી ત્યારે નવ વરસનો હતો. અત્યારે તે ઝોગણીસ વર્ષની ખીલતી યુવાનીમાં આવ્યો હતો. હું ભલા તેને હવે ક્યાંથી ઝોગણી શકું? અને મારી મા આ ધંધો લઈ બેઠી હશે એવી તો તેને સ્વપ્ને પણ શંકા ક્યાંથી હોય? કંઈક કામ પ્રસંગે તે આ ગામમાં આવી ચઢ્યો અને અહીંની નામીયા નાયકણુ તરીકે તેણે મને તેના ઉતારે બોલાવી. મારા નૃત્યસંગીત અને રૂપલાવણ્યથી તે મુગ્ધ યુવાન મારી જળમાં ફસાયો અને અજાણતાં મારા જ પુત્ર સાથે મેં અઘટીત કર્મ કર્યું.”

“ મોડી રાતે હું પાછી ફરી. નીકળતી વેળા નશાના ઘેનમાં બારણે બાંધેલી ગાય પાસેની વાછરડીની પૂંછડી ઉપર મારો પગ પડ્યો. વાછરડી દુઃખની મારી ચીસ પાડી બેઠી. આ જોઈ અચાનક ગાયને વાચા ફૂટી: ‘પેટના જણ્યા પુત્ર સાથે અનાચાર કરનારને તારી પૂંછડી ક્યાંથી દેખાય?’ મેં તો સાંજળ્યું ન સાંભળ્યું કરી આગળ પગ ઉપાડ્યો. પણ મારો પુત્ર મને વળાવવા આવ્યો હતો તેણે આ સાંભળ્યું. તેનું અંતઃકરણ મારા જેટલું બુદ્ધું બની ગયું ન હતું. તેણે તરત જ મને પાછી બોલાવી અને બધી વાતની ખાત્રી કરી લીધી. તેને પારાવાર પશ્ચાત્તાપ થયો. સવારે તેણે વેદપાઠી વિપ્રોને બોલાવી આ અઘોર પાપનું પ્રાયશ્ચિત પૂછ્યું. તેમની સલાહ મુજબ જંગલમાં પીપળાનું એક સૂકું થડ કારાવી અમે બે અંદર પેઠાં અને ચોમેર અગ્નિ સળગાવરાવ્યો. મારો પુત્ર તો જોતજોતામાં બળી મૂઓ. પણ મારાં

પાપની સજા આટલેથી પતે તેમ ન હતી. અચાનક માવડું થયું અને મુશળધાર વરસાદથી અગ્નિ હોલવાઈ ગયો. બળેલી જળેલી હું બચી ગઈ અને પાંચ દિવસ લગી ત્યાં પડી રહી. આખે અંજે બળતરાનો પારજ ન હતો. જંગલનાં જીવજંતુ અને પશુ પંખીને હાંકી કાઢવા જેટલું પણ મારામાં જોર ન હતું. જીવતે જીવત નકંના અગ્નિકુંડના મેં અનુભવ લીધો. આખરે એક ગોવાળે મને દીડી. જંગલી વનસ્પતિના લેપ લગાડી તેણે મને જતન કરીને જીવાડી. હું પાછી પૂર્વવત્ કાન્તિમાન બની. ગોવાળ વિધુર હતો તેથી તેણે મને ઘરમાં બેસાડી. પછી તો હું નિત્ય ગોરસ વેચવા ગામમાં આવવા લાગી અને આખે જોયું તેમ આજે મારી ગોળી ફૂટી ગઈ. કહો, હવે મારે તે આ ઢોળાયેલી જાશને ક્યાં રડવું? મારી આખી જીંદગી જ આમ ઉકરડે ઢોળાઈ ગઈ પછી જાશના શો હિસાબ?”

ગળગળા સાદે તેણે પોતાનો વૃત્તાન્ત પૂરો કર્યો અને શરમ ને સંતાપની મારી તે બેભાન બની ગઈ. થોડીવારે દાસી પાસે પાણી છંટાવી રાજાએ તેને જાગ્રત કરી. રાજાનું હૈયું તેનાં દુઃખો સાંભળી દયાથી ટ્રવી ગયું. ધારાનગરની પાડોશના કુંગરી પ્રદેશમાં તેણે તેને એક ઝૂંપડી બંધાવી આપી અને તેનું શેષ જીવન સુખેથી વીતે તેવો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો.

લોકકથા કહે છે કે એક દિવસે એ મહિયારી ઝૂંપડીમાંથી ઓચીંતી અદસ્ય થઈ અને મહી નદી રૂપે પ્રકટી.

તર્ક વિનાની વિદ્યા વંધ્યા

“સાચું કહેજે, કાલિદાસ, આપણી બ્રહ્મસભામાં તારાથી યે વધુ વિદ્યા ભણેલા પીઠ વિદ્વાનો છે છતાં તું જ કેમ સૌથી આગળ તરી આવે છે ? ગમે તેવી અટપટી સમસ્યા ઉકેલવાની હોય કે ગમે તેવા દેશવિદેશમાં દિવ્યજ્યો મેળવી આવેલા સમર્થ પંડિત સાથે વાદવિવાદ કરવાનો હોય પણ તેઓ તો પોથીઓ ઉચલાવતા કે માથું ખંજવાળતા રહે છે ને અટ લઈને તું જ સમર્પક ઉત્તર આપી સૌને છકક કરી નાખે છે એનું કારણ શું ?” ભોજ રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ખરી વાત. મારાથી વધુ વિદ્યાભ્યાસ કરેલો હોય તેવા ઘણાંયે વિદ્વાનો આપણે ત્યાં છે. છતાં હું તેમને ટપી બાઉં છું તેનું કારણ મારી તર્કશક્તિ છે. બધે જ કંઈ ભણતર કામ નથી લાગતું. કેવળ પોથીપંડિતને લોકો ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ કહે છે તે ખોટું નથી. હું તો એવો દાવો કરું છું કે, તર્ક વિનાની વિદ્યા વંધ્યા છે.” કવિએ પોતાની સફળતાનું રહસ્ય સમજાવ્યું; “જો કંઈ શંકા રહેતી હોય તો વખત આવ્યે હું પ્રત્યક્ષ દાખલો બતાવી પૂરવાર કરી આપીશ.”

આમ રાજા મૂળે કૌતુકપ્રિય તો હતો અને તેમાં પાછું કવિએ તેને પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત દેખાડવાનું વચન આપ્યું એટલે તે તો વારંવાર કવિને તેના વચનની યાદ આપવા લાગ્યો. પણ કવિ હંમેશાં જવાબ આપતો: “એમ કંઈ શોધ્યા કીસ્સા ન જડે, એ તો અનાયાસે આવી મળે.” પણ તેથી કંઈ રાજા તેનો પીછો મૂકે કે ભૂલે તેમ ન હતું.

એમ કરતાં કરતાં માળવાની પ્રાચીન રાજધાની ઉર્જિનીમાં નગરની અધિશત્રી દેવી હુરસિદ્ધિ માતાનો દર બાર વર્ષે ઉજવાતો

મહોત્સવ આવ્યો. રાજા પણ તેના પંડિતો સાથે ધારાનગરથી અહીં આવ્યો હતો. સમારંભ પૂરા એક મહીના પર્યંત પહોંચતો હતો અને દૂરદૂરથી વ્યાપારીઓ અને વિદ્વાનો, યાત્રાળુઓ અને યાચકોનાં પૂર અહીં આવતાં હતાં.

એકવાર ભોજ અને કાલિદાસ ગુપ્તવેષે નગરચર્યા કરતા કરતા શહેરને સીમાડે એક વૃક્ષ નીચે આવી સવારના શીતળ સમીર અને ઢૂળાં સૂર્ય કિરણોથી તનમનમાં તાઝગી ભરતા બેઠા હતા. એટલામાં દૂરથી બે પ્રવાસીઓ આવતા દેખાયા. બંને કાકા ભત્રીજો-સોમશર્મા ને ભદ્રશર્મા-પોતાનો જ્યોતિષનો ધંધો અજમાવવા ને તેમાં ન ફાળ્યા તો છેવટે યાત્રા તો થશે એમ ધારી ઘેરથી નીકળ્યા હતા. રાજા અને કવિ કેંક જાણુવા મળશે એવા હેતુથી તેમનું ધ્યાન ન બેંચાય તેમ તેમની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યા.

થોડે દૂર જતાં આડ વાટે આવેલી એક આમલી ઉપર કાકાએ એક ચાસ પક્ષી બેઠેલું જોયું અને બોલ્યા:

“ભારદ્વાજમયૂરાણાં ચાષસ્ય મકુલસ્ય ચ ।

एतेषां दर्शनं सौम्यं वामभागे विशेषतः ॥

“ભારદ્વાજ પક્ષી, મોર, ચાસ અને નોળીયાનું દર્શન થાય એ સારા શુકન કહેવાય. તેમણે તે ગળ્યા હાથે દેખાય તો વિશેષ સારું.

“જો પેલો આમલીની ડાળે ચાસ દેખાય. આપણે જરાક તે રસ્તે ઉકરાતા જઈશું તો આપણને જતાં વેંત કકડડ દૂધપાક મળશે. અમૃત ક્ષીર-મોજનંમ્”

“હા, દૂધપાક જરૂર મળશે. પણ મારી ગણતરી મુજબ ખૂબ રખડપટ્ટી પછી મળશે અને તેય જરાક ખાટો હશે.” ભત્રીજા ભદ્રશર્માએ પોતાનો મતભેદ દર્શાવ્યો.

“બેસ, બેસ હવે. કાલ સુધી તો મારા પાસે કકડા ધૂંટતો હતો અને આજે મારી જ સાથે વિવાદ કરવા નીકળ્યો છે ? આ તો કુંભાર કરતાં ગધેડાં ગણાં.” કાકા ખાજ્યા.

પણ ભદ્રશર્મા શાન્ત અને સમજી હતો. જેનું સાચું પડશે તે ખરો. છતાંજેડી ક્યેં શું વળે ? એમ વિચારી તે મૂગો મૂગો ચાલવા લાગ્યો. થોડી વારમાં બંને જણ નગર બહાર તળાવને તીરે આવી પહોંચ્યા. પાણીનું બેડું ભરીને ઉપડવાની તૈયારી કરતી એક બ્રાહ્મણીએ તેમને જોયી જાણી પનઘટ આગળ રોક્યા અને પૂછ્યું:

“મહારાજ, મારા પતિ દશેક મહીનાથી દેશાવર ગયા છે. આ ઉત્સવ ઉપર તે આવવાનું કહી ગયા હતા. પણ આઠ દિવસ તો થઈ ગયા છતાં હજી તે આવ્યા નથી; તો જરા જોઈ આપોને કે તે ક્યારે આવશે. મોડા તો નહિ થાય ?”

હવે જોયીઓની એવી માન્યતા છે કે તેમને જે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તે તદ્દન ટૂંકા, મુદ્દાસર અને નકાર વિનાનો હોવો જોઈએ. પણ ઉપલા પ્રશ્નમાં આમાંની એકેકેય શરત જળવાઈ ન હતી તેથી સોમશર્મા જરા વિચારમાં પડ્યો. જોયીને વિચારમાં પડેલો જોઈ પેલી બ્રાહ્મણીની ઉત્કંઠા તીવ્ર બની અને એકાએક તેના તેના માથેથી માટીનું માટકું હેઠું પડ્યું. ગોળીના કકડે કકડા થઈ ગયા અને પાણીનો રેલો સીધો તળાવમાં જઈને મળ્યો. પરંતુ તેનો કોઈ અખંડિત રહી ગયો. વિચારી બ્રાહ્મણી તો આથી સીધાવીયા થઈ ગઈ. આ માનશુકન થવાથી કાકાએ અનિષ્ટની આશંકા લાગતાં ગોળ ગોળ જવાબ આપ્યો: “જહેન, હાલમાં તારા પતિનું આવવાનું વિધનમાં પડ્યું હોય તેમ લાગે છે.”

બાઈને તો જોયીનું વચન ‘બાર વર્ષે’ બાવો બોલ્યો: બેટા, કુકાળ પડ્યો જેનું લાગ્યું. બેડું ફૂટ્યું ત્યારનું જ અમંગળની આશંકાથી તેનું કાળજું ફફડી રહ્યું હતું તેમાં જોયીનો જવાબ ખંજરની જેમ તેના હૈયામાં ભોંકાઈ ગયો. વિચારી આશાભરી અબળાની આંખે અંધારાં આવ્યાં. અત્યાર લગી ભદ્રશર્મા કાકાની આમન્યા ખાતર બધું ચૂપચાપ જોઈ રહ્યો હતો. પણ હવે તેનાથી મૂગા રહી શકાયું નહિ. આશા અને આશ્વાસન આપતાં તેણે કહ્યું:

“જહેન ! મુદ્દલે મૂંઝાઈશ નહિ. માફ તને વચન છે: આજે જ

તારો પતિ પુષ્કળ દ્રવ્ય લઇને ઘેર આવશે. હા, માર્ગમાં તેને મોટી આફત આવશે અને તારો જીવ પણ જીંચો નીચો થશે. પણ માતાજીની મહેરથી સૌ સારાં વાનાં થશે અને આજે રાત્રે જ તમે પતિપત્ની આનંદકલ્લોલ કરશો. ”

ભત્રીજીએ પોતાની ઉપરવટ જઈ આગાહી ભાખી તેથી કાકાનું પાકી આવ્યું. એક વડીલના પૂરા તોરથી તેમણે આજકાલના ઉદ્ધત યુવાનોની છોકરમત ઉપર છટાદાર પ્રવચન કર્યું. પણ ભીંત બોલે તો ભદ્રશર્મા બોલે. તેની ખામોશીથી ‘અતૃણે પતિતો વહ્નિઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ’ પેઠે કાકા આખરે કંટાળીને ચૂપ થયા. પેલી બ્રાહ્મણીની આંખો ભદ્રશર્માએ આપેલી આશાના તેજથી ચમકી ઊઠી. તેણે ઉમળકાબેર કહ્યું: “મહારાજ, ભગવાન કરે ને તમારું વચન સાચું પડે. મોડા મોડા પણ મારા પતિ ઘેર આવશે તો હું તમને બંનેને મિષ્ટાન્ન જમાડીશ. તમે ક્યાં ઉતરવામા છો તે કહો એટલે હું તમને તેડવા આવીશ ”

ભદ્રશર્માએ તેઓ કઇ ધર્મશાળામાં મુકામ કરવાના છે તેનું ઠેકાણું બતાવ્યું અને બંને જણ ત્યાંથી પોતાને ઉતારે પહોંચ્યા. ખભેથી ખડીઓ ઉતારીને તરત જ કાકાએ શરૂ કર્યું: “જો, ભાઈ, તું જાણે તો છે જ કે,

“મક્ષિકા મશકો વેશ્યા મૂષકો ચાચકસ્તથા ।

ગ્રામણીર્ગણકશ્ચૈવ સમૈતે પરમક્ષિકાઃ ॥

“માખી, મચ્છર, વેશ્યા, ઉંદર, માગણુ, ગામેતી અને જોષી એ સાત પારકાનું ખાધને જીવનારાં પ્રાણી છે. માટે આપણને બેસી રહે નહિ પાલવે. એ તો ઊઠો ને શહેરમાં ટહેલ નાખી ભોજનનું નિમંત્રણ કે સીધું જો મળે તે લઈ આવો.”

“તમારું વચન માથે ચડાવવા હું તૈયાર છું, પણ આજનાં જોગ જોતાં એમ ઉતાવળે આંખા પાકે તેમ નથી. નગરમાં ફરો કે ન ફરો પણ નોતરું તો મોકું જોઈતું પેલી બ્રાહ્મણીનું જ આવવાનું છે ને તમારા વચન મુજબ ત્યાં દૂધપાક મળવાનો છે. આપણે જોટલા બો. ૨૧

અધીરા થઈશું તેટલું વધારે ટળવળવું પડશે.” ભત્રીજાએ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો.

“મોટા ભવિષ્ય ભાખનારા ન જોયા હોય તો ! હજી ઉગે છે તો હમણાં ને મારી આગાહી ખોટી ઠરાવવા નીકળ્યા છે. તને જેટલા દિવસ થયા તેટલાં મને વરસ થયાં છે; સમજ્યો? જાણે અમારાં આટલાં વરસ પાણીમાં ગયાં?” કાકાનો ક્રોધાગ્નિ ભભૂકી જઈયો. પણ ભદ્રશર્મા તો “માફ કરો. મારી ભૂલ થઈ. મારો ઈરાદો તમારું કથન તોડી પાડવાનો ન હતો. મેં તો ઉતાર્થ કહ્યું તું. લો હું તો આ ચાલ્યો. જેઉં કંઈ નોતરું કે સીધું બીધું મળે તો,” કહી ચાલતો થયો.

તેને બ્રાહ્મણવાડામાં પેસતો જેઈ કાલિદાસે રાજાને કહ્યું: “મારું માનો તો આ ભત્રીજાની ગણતરી ખરી પડવાની છે. જે હશે તે પાછલે પહેરે જણાશે માટે હવે તો તેની પાછળ એકાદ ગુમચર ગોઠવી ચાલો આપણે નિત્યકર્મ વગેરે આટોપી લઈએ.” ભોજ સંમત થયો અને એ વિશ્વાસુ દૂતોને પેલા કાકાભત્રીજાની બારીક તપાસ રાખવાનું સોંપી કવિ સાથે મહેલે પહોંચ્યો.

જમી પરવારી બપોર પછી રાજા અને કવિ પેલા જોષીઆને ઉતારે જઈ ચઢ્યા. ત્યાં તેમને પેલા દૂતોએ બાતમી આપતાં કહ્યું:

“મિત્રારો ભદ્રશર્મા ખરા બપોરે સારા ચે શહેરમાં ઘેરે ઘેર ભટક્યો અને ભોજન કે સીધું આપવા ખૂબ કરગર્યો. પણ કોઈએ તેને દાદજ ન દીધી. થાકીને તે ખાલી હાથે પાછો ફર્યો. તેને આવતો દેખી તરત જ સોમશર્મા તડુકી જઈયો: ‘અલ્યા, આટલું બધું મોડું? મને ડોસાને ભૂખ્યો રજાવાવીને તું તારું પેટ ભરી આવ્યો ને?’

“ભદ્રશર્માએ પોતાનું ભૂખ્યું પેટ બતાવી કહ્યું: ‘કાકા, તમે મને શું એવો એકલપેટો ધાર્યો? આ કળિયુગમાં લોકોની શ્રદ્ધા ઘટી ગઈ છે. હું હવે પોળ, ત્રવાડી મહોલ્લો, પંડ્યા શેરી ને વ્યાસ કળીયા-માં બધે ફરી વળ્યો. પણ સ્ત્રીવર્ગ દેવદર્શને ગયેલો અને પુરુષો તો પલળે જ શેના? છેવટે બજારમાંથી કોઈ શેઠ શાહુકાર સીધું અપાવશે એમ ધારી ત્યાં પણ આંટો મારી આવ્યો. પણ ત્યાં તો કોઈ મોટો સોદાગર

ગુજરી જવાથી હડતાલ પડેલી જોઈ હતું ટાંટીયા ધસતો પાછો આવ્યો.’

“ભત્રીજનું ભૂખ્યું પેટ દેખી કાકાની ખાત્રી થઈ. તેણે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી કહ્યું: ‘બળ્યું આ ભીખી ભીખીને ખાવું. નીતિવચન છે કે,

રોગી ચિરપ્રવાસી પરાન્નભોજી પરાવસથશાયી ।

યક્ષીવતિ તન્મરણં યન્મરણં સોઽસ્ય વિશ્રામઃ ॥

રોગિયલ, વર્ષોભર પરદેશમાં પ્રવાસ કરનાર, પારકાનું અન્ન ખાઈ જીવનાર ને પારકે ઘેર રહેનાર—પોતીકા ઘર વિનાનો—એ જીવતાં મૂએલા જેવા જ છે. તેમના નસીબમાં કદિ નિરાંત હોતી નથી. તેમનો તો મૂએ જ છૂટકારો થાય છે.’ આમ કહી કાકાએ મન વાળ્યું. થોડીવાર થાક ખાઈ દૂવેથી પાણી કાઢી બંને ન્હાયા ને પૂજાપાઠ પતાવી સૂતા છે તે હજી જાણ્યા નથી.”

ભોજો ગુમચરોને વિદાય કર્યાં. ભત્રીશમાં પણ કાંઈ પૂરી થતાં જીંદીને બહાર આવ્યો. બારણે જ તેને પેલી આલ્મણી હરખાતી સામી મળી ને બોલી: “મહારાજ, તમારું કલ્યાણ થજો. મારા પતિ હમણાં જ ક્ષેમકુશળ આવી પહોંચ્યા છે. હું તો તમારા વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખી બગ્ગરમાંથી સઘળી સામગ્રી લાવી તળાવથી આવી રસોઈ કરવા બેઠી હતી. પવનથી બારી બારણાં ખખડતાં એટલે મને તેમના આવવાના ભણુકારા વાગતા. રસોઈ તો કરી રહી. પછી તો ઓરડામાંથી ઓસરીમાં ને ઓસરીમાંથી ઓરડામાં એમ આંટા મારવા માંડ્યા. બપોર પણ નમવા આવ્યો ને મારા મનમાં સો સો શંકાઓ જાડવા લાગી. પણ આખરે માતાજીની મહેરથી એ આવી પહોંચ્યા.

“એવું થયું કે તેમની પાસે મૂલ્યવાન રત્નો હતાં. દૂરથી તેમણે ચોરોને દીઠા; એટલે એક ઝાડ ઉપર છૂપાઈ ગયા. આખી રાત ત્યાં ગાળી તેથી મોડું થયું. ચાલો, હવે ઉતાવળ કરો. રસોઈ તો કરી ગઈ છે પણ જરાક ઊની કરી લઈશ. તમારા જમ્યા વિના એ જમશે નહિ.”

ભત્રાજીએ કાકાને જગાડ્યા અને બંને જમવા ચાલ્યા. કાલિદાસે રાખનું ધ્યાન ખેંચ્યું: “કેમ તર્ક વિનાની વિદ્યા વંધ્યા—તો દાખલે

જોયો ને? ભત્રીજા કરતાં કાકા વધુ ભણેલો છે છતાં ખરું તો ભત્રીજાનું જ પડ્યું. વધુ ખાત્રી તેમને કાલે સભામાં તેડશો એટલે થઈ જશે.” ભોજ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ ભત્રીજાનું સાચું કેમ પડ્યું તેનો વિચાર કરતો મહેલે ગયો.

બીજે દિવસે દૂત મોકલી ભોજે કાકાભત્રીજાને બ્રહ્મસભામાં બોલાવ્યા. રાજાએ ભદ્રશર્માને પૂછ્યું: “કહો, કાલે દૂધપાક કેવો હતો? જુઓ, તમે કાલે નગરમાં આવ્યા ત્યારથી આજલગીની રજેરજ ખબર અમને છે માટે કંઈ પણ ન છુપાવતાં સાચે સાચું કહેજો. અમારે તો તમારો કાલનો અનુભવ આ સભા સમક્ષ રજુ કરાવી તેમાંથી રહસ્ય તારવવું છે; એટલે ગભરાવાની જરૂર નથી. તમે પણ અહીંથી કંઈક શીખીને જશો.”

ઘડીભર તો ભદ્રશર્મા સમજી જ ન શક્યો કે દૂધપાકના સ્વાદ સાથે અહીં શો સંબંધ છે. છતાં જે થાય તે ખરું એમ કરી તેણે ખુલાસો કર્યો: “મહારાજ, અમને જમાડનાર બાઈએ પોતાના પતિની પ્રતીક્ષા કરવામાં જોયું જ નહિ કે દૂધપાક ફાટી ગયો છે. અધૂરામાં પૂરું અમે ખૂબ મોડેથી જમ્યા એટલે જરાક ખાટો પણ થયો હતો.”

“પણ તમે શા ઉપરથી તમારા કાકાનો પ્રતિવાદ કર્યો હતો કે દૂધપાક તો મળશે પણ તે ખૂબ રઝળપાટ પછી અને તેય ખાટો?” રાજાએ ધીરે ધીરે મુદ્દા ઉપર આવવા માડ્યું. તે જાણવા માગતો હતો કે ભદ્રશર્માએ ફક્ત તુકડા ફેંક્યો હતો કે કંઈ તર્ક લગાવ્યો હતો.

“એમ છે કે ચાસના શુકન અમને સ્વાભાવિક રીતે થયા ન’તા. અમારે ચાહીને આડે રસ્તે ફાંટાવું પડ્યું તું, એટલે દૂધપાક પણ સહેલાઈથી નહિ પણ મુશ્કેલીથી મળશે એમ મેં અનુમાન ખેંચ્યું. અને ચાસ આમલીના ઝાડ ઉપર હતો એટલે દૂધપાક ખાટો હશે એમ મેં તર્ક લગાવ્યો.” ભદ્રશર્માને હવે આ પ્રશ્નોત્તરીનો ભેદ સમજતો ગયો એટલે પછી તો તેનો વાણીપ્રવાહ વણથંબ્યો વહેવા લાગ્યો: “આસપાસની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લીધા વિના કેવળ વિદ્વાને આધારે ભવિષ્ય ભાખવા જતાં તો કોકવાર પરિણામ લગભગ ઉલટું જ આવે છે. અમારો કાલનો જ બીજો દાખલો આપું. પેલી બ્રાહ્મણીએ તેના પતિના આગમન વિષે પ્રશ્ન પૂછ્યો. પણ ‘પ્રથમગ્રાસે મક્ષિકાપાતઃ’ પેઠે તેનું ખેડું ફૂટી ગયું એટલે મારા કાકા-

શ્રીએ અમંગળની આશંકાથી તેને ઉડાઉ જવાબ આપ્યો. પરંતુ મેં ગોળીના ફૂટવાનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરી અટકળ કરી કે ગોળી ફૂટવાથી કંઈક આપત્તિ તો આવશે પણ કાંઈલો અખંડ રહ્યો તેથી તેના પતિને કશી આંચ નહિ આવે. ગોળીના નીચેના કાચલાના અનેક કકડા થયા તેથી મેં ધાયુ' કે તે પુબ્કળ ધન લાવશે. અને છેલ્લે પાણીનો રેલો તરત જ સીધો તળાવમાં મળી ગયો તેથી મેં વિચાર્યું કે આ પતિપત્નીના મેળાપ પણ આમ આજે જ થશે. મારા આ કથન ઉપરથી આપ જોઈ શકશો કે તર્ક વિનાની વિદ્યા વંધ્યા છે. કહેવત છે કે, 'વૈદ્ય ધરડો સારો ને જોષી જીવાન સારો.' કારણ કે વૈદ્યમાં જોટલી અનુભવની જરૂર છે તેટલી જ્યોતિષમાં તર્કની જરૂર છે. કહ્યું છે કે,

તર્કવિહીનો ગણકો નિર્લજ્જા કુલવધૂર્યતિર્મૂલ્કઃ ।

કટકે ચ પ્રાહુણિકો મસ્તકશૂલ્લાનિ તાનિ ચત્વારિ ॥

તર્કશક્તિ વિનાનો જોષી, લજ્જા વિનાની કુલાંગના, અકકલ વિનાનો સાધુ અને સૈન્યમાં શત્રુનો ખાતમીદાર એ ચાર મસ્તક શૂળ (માથાના દુઃખાવા) સમાન છે.

“ આજે મારા કાકાશ્રીને મેં ખાત્રી કરાવી છે કે તર્કના આધારથી તેમણે શીખવેલી વિદ્યા મને સિદ્ધ થઈ છે. મારી સફળતાથી સૌથી વધુ આનંદ અને ગર્વ પણ તેમને જ થયો છે. બાપ કરતાં બેટા ને ગુરુ કરતાં શિષ્ય સવાયો નીકળે તેમાં તેમની જ પ્રતિષ્ઠા છે. માટે જ કહ્યું છે કે: इच्छेत्पुत्रास्त्रिव्यात्पराजयम्. પણ ગમે તેમ તો યે તેમની નજરે તો હું બાળક જ લાગું એટલે મારા અનુમાન ઉપર તેમને ઝટ વિશ્વાસ ક્યાંથી પડે ? તેથી જ કાલે અમારી વચ્ચે રકઝક ચાલતી હતી. મહારાજ, માફ કરજો; ખુલાસો ખૂબ લાંબો થઈ ગયો છે. ” ભદ્રશર્માએ ઉપસંહાર કર્યો.

“ નારે, વિપ્ર, તારા આ ખુલાસાથી તો ઘણું જાણવાનું મળ્યું. જુઓ, તમારે બંનેને ધારાનગરમાં રહેવાની વ્યવસ્થા હું કરાવું છું અને નિત્ય આ સભામાં આવવાનો અધિકાર આપું છું. ” પ્રસન્ન થયેલા રાજાએ તેમની કદર કરી.

સભા વિસર્જન થતાં રાજાએ કાલિદાસની પીઠ યાચડી:

“ શાખાસ ! કવિ, શાખાસ ! તારું વિધાન સાચું ઈયું. ”

ધારાનગરના ધન્વંતરી

ગુજરાતના ગૌરવ સમો નાગર વૈદ્ય વાગ્લટ ભોજનો રાજ્યવૈદ્ય હતો. વિપુલ અભ્યાસ અને વિશાળ અનુભવથી તેણે દેશભરમાં પ્રતિષ્ઠા જમાવી હતી. ભલભલા અટપટા રોગોનું નિદાન કરવામાં અને ઔષધોપચાર કરવામાં તે એટલો તો સિદ્ધહસ્ત હતો કે સૌ તેને ધારાનગરના ધન્વંતરીના માનભર્યા બિરુદથી બોલાવતાં. પણ તેની ખાસ વિશેષતા તો એ હતી કે પ્રાચીન પ્રાણાચાર્યોનાં પુસ્તકોમાં બતાવેલા ઉપાયો ઉપરાંત તે પોતાની જાત ઉપર નિત્ય નવા નવા પ્રયોગો અજમાવી તરેહતરેહની નવી પદ્ધતિઓ અને સિદ્ધાન્તો શોધ્યાં કરતો.

માનવીના શરીરસંજોપનમાં પાણીનું સ્થાન ક્યાં અને કેટલું છે તે નક્કી કરવા તેણે ત્રણ દિવસ પાણી વિના કાઢ્યા. એમ તો નિર્જળા એકાદશી ઘણાંયે કરે છે. પણ આપણા આ પ્રયોગવીર તો પળેપળના પોતાના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અનુભવોની વૈજ્ઞાનિક ધોરણે સમીક્ષા કરી માનવજાતના જ્ઞાનરાશિમાં પોતાની અંજલિ ઉમેરવા અર્થે આવા અખતરા કરતા હતા. પાણીના પ્રયોગોને અન્તે તેમણે તારવેલા એ બોધપાઠ આપણે જોઈએ.

કચિદુર્ણ કચિચ્છીતં કચિત્કથિતશીતલમ્ ।

કચિદ્દ્રેષજસંયુક્તં વારિ ક્વાપિ ન વારિતમ્ ॥

કદિ જનું તો કદિ ટાડું, કદિક બકાળીને ઠારેલું તો ક્યારેક દવા મેળવેલું પણ પાણી તો પીવું જોઈએ. કોઈ પણ પ્રસંગે પાણી પીવાનો સર્વથા નિષેધ ક્યાંય કરેલો નથી.

પાણીની ઉપયોગીતા અને ઉપકારકતા વર્ણવતાં તે થાકતા નથી. પાણી કેમ અને ક્યારે પીવું તે વિષે તેમની સલાહ સાંભળીએ:

અર્જીર્ણે મેષજં વારિ, જીર્ણે વારિ બલપ્રદમ્ ।

મોજનાન્તે વિષં વારિ, મધ્યે તદમૃતોપમમ્ ॥

અપચા ઉપર પાણી ઔષધ રૂપ છે; પાચન થયા પછી પણ પાણી શક્તિપ્રદ છે. જોકે જમ્યા પછી તરત જ પાણી પીવું એ ઝેર જેવું છે; પણ જમતાં જમતાં વચ્ચે વચ્ચે પીવું તે અમૃત સમાન છે.

વાગ્લટે પોતાના આ સ્વાનુભવસિદ્ધ પ્રયોગો પરથી અષ્ટાંગહૃદય નામનો આયુર્વેદનો બહુ મૂલ્યવાન ગ્રંથ રચ્યો છે જે આજે વૈદ્યજગતમાં વાગ્લટના ટૂંકા નામથી પ્રચલિત છે અને પ્રમાણરૂપ મનાય છે.

વાગ્લટનો જમાઈ પણ સમર્થ વૈદ્ય હતો. લોકો આ સસરા જમાઈને અનુક્રમે બૃહદ્ બાહ્ય (વાગ્લટ) અને લઘુ બાહ્યના નામે ઓળખતા. લઘુ બાહ્ય પણ અવારનવાર સસરા સાથે રાજભુવનમાં જતો આવતો. એકવાર સસરાએ રાજની નાડીચિકિત્સા કરી નિત્ય નિયમ પ્રમાણે અભિપ્રાય આપ્યો કે, “આજે આપનું આરોગ્ય બરાબર છે.” પણ પાસે બેઠાં બેઠાં રાજની મુખાકૃતિનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી રહેલા લઘુ બાહ્યે આ સાંભળી આડું જોઈ રહેજે મોં મચકોડયું.

રાજની ચક્રાર નજરથી તે છાનું ન રહ્યું; તેથી તેણે પૂછ્યું: “કાં, છોટે વૈદરાજ, મોં કેમ બગાડયું?”

“મહારાજ, આપ અમારા અન્નદાતા છો તેથી આપના આરોગ્યમાં કંઈ બાધા જેવું જણાય તો અમને જરૂર ચિંતા થાય. પણ વડીલો સમક્ષ વણપૂછ્યે બોલવું એ વ્યવહારનીતિની નજરે અનુચિત હોવાથી હું મોં કટાણું કરી બેસી રહ્યો. છતાં આપે પૂછ્યું તો હવે કહું છું કે આજે પાછલી રાતે આપ પથારીમાં આઘોટતા હતા ત્યારે આપના શરીરમાં ક્ષયરોગનો સંચાર થયો છે અને તેથી આપની મુખકાન્તિ ઉપર શ્યામ છાયાનો આછો આભાસ દેખાય છે.”

લઘુ બાહ્યે કરેણું નિદાન સાંભળી રાજએ તેને તેનું નિવારણ કરવા કહ્યું; એટલે તેણે કહ્યું: “મહારાજ, આનું ઔષધ તૈયાર કરતાં

ત્રણ લાખ મહોર ખર્ચ થશે અને છ મહીના લાગશે.” રાજાએ આ પોતાના આરોગ્યનો પ્રશ્ન હોઈ ગમે તેટલું ખર્ચ કરવાની મંજૂરી આપી.

બરાબર છ મહીના પૂરા થતાં સાતું મૂલત જોઈ રાજાને પેલી કીમતી દવા આપવા લઘુ બાહડ હાજર થયો. સઘળી તૈયારી કરી રાજા જેવો દવા લેવા પલંગ ઉપર બેઠો કે જાણે અકસ્માતથી પડી ગઈ હોય તેમ વૈદ્યે તેના હાથમાંની નાનકડી શીશી કે જેમાં પેલું મૂલ્યવાન ઔષધ આણ્યું હતું તે છટકાવી અને આરસ જડેલી ફરસખંધીપર પડતાં તેના ટૂકડે ટૂકડા થઈ ગયા. રાજાના રોષનો પાર ન રહ્યો. તે આવેશભેર બોલી બોલ્યો:

“વાહ ! વૈદ્ય, વાહ ! આવી જ રીતે ઉપચાર કરતા રહેજો. ત્રણ લાખના ખર્ચે અને છ મહીનાની મહેનતે તૈયાર કરેલું બહુમૂલું રસાયન આમ જ વેડરી માયુંને ? મારા રોગનો પણ વિચાર ન કર્યો ? આખરે તો છોકરમત કરીને !”

પણ વૈદ્યના ચહેરા ઉપર તો શરમ કે સંતાપની રેખાએ ન ફરકી. તેણે તો જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ સ્વસ્થતાથી કહ્યું:

“મહારાજ, શીદ અકળાઓ છો ? આ ઔષધ આપને એવી રીતે જ આપવાનું હતું. આ સુગંધી ચૂર્ણની સુવાસથી જ આપનો રોગ નષ્ટ થયો જાણો. પાછલી રાતે આપ દર્પણમાં જોશો તો આપની ખાતરી થશે. કવાથના ઉકાળા ઢીંચવાના તો ગરીબોને હોય. આપના જેવા રાજવંશીના રોગો તેનાથી ન મટે. વળી આપનું દર્દ તદ્દન પ્રારંભની બુમિકાએ હતું. રોગ બેઠો ગયો ન હોય તો રસાયનનું સેવન કરવાથી ઉલટી ધાતુક્ષીણતા થવા સંભવ છે. અને પેલી લોકમાન્યતા તો આપ જાણો છો કે દવા દોળાય કે શીશી ફૂટે તે તો શુભ શુકન કહેવાય. એ તો રોગનાં વિદાય થવાની એંધાણી લેખાય છે.”

પાછલી રાતે રાજાએ દર્પણમાં પોતાનું મુખ જોઈ પેલી સ્થામલ છાયા જતી રહ્યાની ખાતરી કરી અને ખીજ સવારે તેણે લઘુ બાહડને સભામાં બોલાવી તેની તારીફ કરી જીવન પર્યાંતની આજીવિકા બાંધી આપી.

(૨)

“દેવ ! આપે અમને સ્વર્ગમાંથી તો દેશવટો દીધો જ છે. હવે પૃથ્વી ઉપરથી પણ અમારો પગ કાઢવાનો પ્રયાસ ભોજના રાજ્યવૈદ્યો કરી રહ્યા છે. તેના રાજ્યમાંથી તો અમારે ફરજિયાત હિજરત જ કરવી પડી છે.” આયુર્વેદના પ્રણેતા દેવોના વૈદ્ય અશ્વિનીકુમાર બંધુઓ પાસે જઈ રોગોએ રાવ ખાધી.

“એમ ? ગભરાતા નહિ. અમે ઘટતો ઉપાય કરીશું.” બંને અશ્વિનીકુમારોએ તેમને આશ્વાસન આપી વિદાય કર્યા અને પછી વાગલટ-સસરા જમાઈ-ની પરીક્ષા કરવા નીલપંખીનું રૂપ લઈ બંને ભાઈ નાના વાગલટના આંગણે આવી ગોખના પોલાણમાં છૂપાયા. થોડી વારમાં લઘુ બાહડના કાને પક્ષીઓનો અર્થસૂચક અવાજ અથડાયો : ‘કોડરુક ? કોડરુક ? કોડરુક ?’ (ક : અરુક અર્થાત્ નિરોગી કેાણ ?)

તેણે તરત જ એ ગેખી પ્રશ્નનો એવો જ ટૂંકાક્ષરી ઉત્તર આપ્યો :

‘હિતભુક, મિતભુક, અશાકભુક; સોડરુક’

‘હિતભુક એટલે હિતકારક, પ્રકૃતિને પથ્ય હોય તેવું ખાનાર;

‘મિતભુક એટલે મિતાહારી, (પેટના ચાર ભાગ કરી એ ભાગ ભરાય તેટલું અન્ન ખાવું અને એક ભાગ પાણી માટે અને એક ભાગ વાયુ સંચાર માટે ખાલી રાખવો.)

‘અશાકભુક* એટલે તુરીયાં, કાકડી, ચીલડાં જેવાં શાક, ચટણી, ચટાકા વગેરે ન ખાનાર-એ ત્રણ નિરોગી કહેવાય છે,’

* આજે તો પ્રજીવકા (વીટામિન્સ)ને નામે એકોપથી ન નેચરોપથીના નિષ્ણાતો લીલાં શાકભાજીનું પુષ્કળ પ્રમાણમાં સેવન કરવાની સલાહ આપે છે. પણ આયુર્વેદનો અભિપ્રાય છે કે : શાકેન વર્ધતે રોગ : પયસા વર્ધતે તનુ : ।

ઘૃતેન વર્ધતે વીર્ય માંસાન્માંસં પ્રવર્ધતે ॥-તૃદ્ધવાળક્ય :
વળી સરખાવો : પચ્ચમેડહનિ વા ષષ્ઠે શાકં પચતિ ચો ગૃહે ।

અનૃણી ચાપ્રવાસીં ચ મ વારિચર મોદતે ॥-યક્ષપ્રશ્નોત્તર

આ ઉત્તર સાંભળી બે અશ્વિન ભાઈઓ પૈકી એકના મનનું સમાધાન થયું. પરંતુ વિશેષ ખાત્રી કરવા માટે બીજા ભાઈએ પેલા પ્રશ્નનો પુનરુચ્ચાર કર્યો:

કોડરુક્ કોડરુક્ કોડરુક્ ?

અને લઘુ આહટે ઉપરના ઉત્તરનું વિવરણ કરતાં કહ્યું:

‘અશાકભોજી ઘૃતમત્તિ યોડન્ધસા

પયોરસાન્ શીલતિ નાત્તિ યોડમ્મસા ।

અમુક્ વિમુક્ નાપકૃતા વિદાહિના

ચલત્પમુગ્ જર્ણમુગલ્પસારમુક્ ॥

‘ઝાઝાં શાક ન ખાય, ઘી અને ભાત ખાય, દૂધ અને તેમાંથી બનતા રસવાળા પદાર્થોનું સેવન કરે પણ જન્મતાં વચ્ચે ખૂબ પાણી ન ઠીચે, છેક નિરાહારી ન રહે, ખૂબ ખાઉંધરો પણ ન બને, અપથ્ય-વાયડા પદાર્થો કે તીખા તમતમતા દાહક અને ઉદ્દીપક પદાર્થો ન ખાય, અજીર્ણમાં ન ખાય પણ પ્રથમનું જન્મેલું પૂરેપૂરું લજ્જમ થયા પછી કકડીને ભૂખ લાગે ત્યારે જ ખાય અને પોષક તત્ત્વો વિનાના પદાર્થો ન ખાય તે નિરોગી રહે.’

બંને ભાઈ આ ઉત્તર સાંભળી બોલતા બંધ થયા. પરંતુ તેનું ચિકિત્સાજ્ઞાન જોવા બીજે દિવસે આવી તેમણે તેમનો પ્રશ્ન ફરી પૂકાર્યો: ‘કોડરુક્ કોડરુક્ કોડરુક્’ અને નાના વાગ્બલે તેમને જોઈતો ઉત્તર આપ્યો:

‘વર્ષાસુ યસ્તિષ્ઠતિ શરાદિ પિબતિ હેમન્તશિશિરયોરત્તિ ।

માઘતિ મધુનિ ગ્રીષ્મે સ્વપિતિ ભવતિ ચ ચ્વલુ સોડરુક્ ॥

‘ચોમાસામાં બહાર ન ફરતાં બેસી રહે, શરદમાં માત્ર યોગ્ય પદાર્થો પીએ, હેમન્ત અને શિશિરમાં (શિયાળામાં) પુષ્ટિકારક વસાણું ને પાક ખાય, વસંતમાં માદક ચીજોનું સેવન કરે અને ગ્રીષ્મમાં સારી પેટે બંધે તે નિરોગી રહે.’

સંતુષ્ટ થયેલા અશ્વિનીકુમારે ત્રીજે દિવસે મોટા વાગ્બલની પરીક્ષા કરવા યોગીઓનું રૂપ લઈ હાજર થયા અને તેને પૂછ્યું:

‘અભૂમિજમનાકાશમહન્તવ્યમવારિજમ્ ।

સમ્મતં સર્વશાસ્ત્રાણાં વદ વૈદ્ય કિમૌષધમ્ ॥

‘વૈદરાજ, કહો, એવું ઔષધ કયું છે કે જે નથી તો પૃથ્વી પર પેદા થતું કે નથી આકાશમાં થતું; જેને નથી વાટવું પડતું કે નથી કોઈ રસમાં બાંધવું પડતું અને છતાં જેને સર્વ શાસ્ત્રોનો આધાર છે?’

ઉત્તર આપતાં વાર લાગે તો તે વાગ્બટ શાનો ? તેણે કહ્યું:

“અભૂમિજમનાકાશં પથ્યં રસવિવર્જિતમ્ ।

પૂર્વાચાર્યૈઃ સમાખ્યાતં લંઘનં પરમૌષધમ્ ॥

“એવું પરમ ઔષધ તો લંઘન-લાંઘણ છે. જેમ સૌ રોગોનું મૂળ કબજિયાત છે (સર્વેષામેવ રોગાણાં કારણં કુપિતા મલાઃ) તેમ સૌ ઉપચારોનું મૂળ ઉપવાસ છે. ” પણ બધાં માણસો ઉપવાસ કરી શકતાં નથી. તેમને ક્યારેક અલ્પાહારથી પણ ધીરે ધીરે આરામ થાય છે. કહ્યું છે કે,

યે ગુણા લંઘને પ્રોક્તાસ્તે ગુણા અલ્પભોજને ।

નિર્વાતે યે ગુણાઃ પ્રોક્તાસ્તે ગુણાઃ કર્ણવન્ધને ॥”

વાગ્બટના આવા સમર્પક ઉત્તરથી પ્રસન્ન થયેલા અશ્વિની કુમારોએ તેને ખેતાનો પરિચય આપ્યો અને વરદાન આપી અંતર્ધાન થયા.

જન્ય દરિયાની ખાડમાં.

ભોજ રાજ અલસભામાં બિરાજેલા પાંડિતો ઉપર સંહૃતક દષ્ટિ ફેરવી રહ્યો હતો. પણ સૌ કોઈ નીચું મોં ધાલી એક ખીજ ભણી તીરછી નજરે જોઈ રહ્યા હતા. માત્ર કાલિદાસના હોઠ ફકડી રહ્યા હતા.

વિદર્ભ દેશથી આવેલા વિદ્વાન વસુબન્ધુએ ‘અમ્મોધિર્જલધિઃ પયોધિરુદધિર્વારાંનિધિર્વારિધિઃ’ એવી સમુદ્રવાચક છ શબ્દોની એક પાંક્ત આપી સભાને સમસ્યાપૂર્તિ કરવા અથવા વિજયપત્ર આપવા પડકાર કર્યો હતો.

ચોમેર ચૂપકીદી પથરાઈ હતી. રાજની આતુર આંખ સભા ઉપર મંડાઈ હતી. વસુબન્ધુ પોતાની વાંકડી મૂછોને વળ દઈ રહ્યો હતો. પણ કાલિદાસ તેના તરફ આંખો ચમકાવી મૂઝમાં હસી રહ્યો હતો. આખરે તે બ્રાહ્મણ અને સભા એકકાન બની સાંભળી રહી:

અમ્બા કુપ્યતિ તાત મૂર્ધ્નિ વિઘ્નતા ગંગેયમુલ્લસ્યતામ્
વિદ્વન્ ષષ્મુલ્લ સન્તતં મયિ રતા તસ્યા ગતિઃ કા વદ ।
કોપાટોપવશાદ્વિઘ્નદ્વદનઃ પ્રત્યુત્તરં દત્તવાન્
અમ્મોધિર્જલધિઃ પયોધિરુદધિર્વારાંનિધિર્વારિધિઃ ॥

“ પિતાજી, આપે આ ગંગાજીને જટામાં રાખ્યાં છે તેથી માતાજી દુભાયાં છે. ” એકવાર કુમાર કાર્તિકસ્વામીએ કૈલાસપતિ શંકરને કહ્યું.

“ બેટા, તું તો સમજી છે. જે સદાકાળ મારા ઉપર સ્નેહ વર્ષાવતી આવી છે તે હવે ક્યાં જાય ? ” શંકરે સામે સવાલ કર્યો.

પણ છ મુખવાળા કાર્તિકેય આથી છેડાઈ પડ્યા અને રોષમાં આવી છયે મુખથી એકી સાથે બોલ્યા: “ જન્ય દરિયાની ખાડમાં. ”

આવી અર્થસૂચક સમસ્યાપૂર્તિ સાંભળી વસુબન્ધુનો ગર્વ ગળી ગયો અને સારીયે સભા અને રાજાએ કવિને પ્રશંસાનાં પુષ્પોથી વધાવી લીધો.

આશીર્વાદનો અર્થ

“સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્” આશીર્વાદને બદલે પુરુષસૂક્તના પહેલા શ્લોકની પ્રથમ પંક્તિ ઉચ્ચારી પરદેશથી આશાભર્યા આવેલો બ્રાહ્મણ ભોજ સમક્ષ બેસે રહ્યો.

પણ ભોજ જેવા બહુશ્રુત વિદ્વાન આગળ આમ અગડંબગડં કાંક્યે રાખવાથી શું વળે ? ઉટલું આથી તો વિપ્રની વિદ્યાહીનતા ઉઘાડી પડી. રાજાનો ભાવશૂન્ય ચહેરો જોઈ બ્રાહ્મણ અંખવાણો પડ્યો.

પાંડિતોની પંક્તિમાં પ્રથમ સ્થાને બેઠેલો કાલિદાસ આ તમાશો ધ્યાન દઇને જોઇ રહ્યો હતો. બ્રાહ્મણની અલ્પજ્ઞતા જોઈ તેને પોતાની નિરક્ષરતા અને તેના નિવારણ અર્થે પોતે આદરેલી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા સાંભરી આવ્યાં. તેણે વિચાર્યું: પૂર્વજન્મોના સુકૃતજન્ય સંસ્કારો અને સદ્ભાગ્ય વિના વિદ્યાપ્રાપ્તિનું વરદાન કંઈ વાટમાં નથી પડ્યું. આથી પેલા વિપ્રની આંખોમાં દેખાતાં આશાભંગ અને ભોંઠપ જોઈ તે તેની વહારે ધાયો.

“મહારાજ, આવો પ્રશસ્તિપૂર્ણ આશીર્વાદ તો આજે જ સાંભળ્યો” કાલિદાસે વિપ્રની વગ્ધાલાત કરવા માંડી: “જુઓ, એ આખો શ્લોક આમ છે:

“સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ ।

ચલિતશ્ચકિતશ્ચત્રસ્તવ સૈન્યે પ્રધાવતિ ॥

“આપની પ્રચંડ સેના શત્રુઓને સર કરવા જ્યારે વિજય પ્રસ્થાન કરેછે ત્યારે તેના ભારથી હજાર ફેણવાળો શેષનાગ ચલિત થઈ જાય છે, હજાર નેત્રવાળો ઇન્દ્ર આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે અને કિરણોરૂપી હજારો પગવાળો સૂર્ય ધૂળથી ઢંકાઈ જાય છે.”

યથાસંખ્ય અલંકારોના આ શ્લોકમાં કવિએ કરેલો ચમત્કૃતિ અને ચાતુર્યપૂર્ણ ઉપયોગ જોઈ રાજા પ્રસન્ન થયો અને પેલા પરદેશી બ્રાહ્મણને પુષ્કળ દ્રવ્ય અપાવી સંતુષ્ટ કર્યો.

અભિમાનનાં પડળ દૂર થયાં

“મહારાજ, આપની આજ્ઞા અનુસાર આખા રાજ્યમાં પાકા ઘેરી માર્ગ તૈયાર થઈ ચૂક્યા છે. સડકની બંને બાજુએ ઘટાદાર વૃક્ષો રોપાઈ ગયાં છે અને થોડે થોડે અંતરે વાવ, કુવા, તળાવ વગેરે બંધાવી વટેમાર્ગીઓને વિશ્રામ લેવાની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ છે.” મહામંત્રીએ ભોજરાજને સમાચાર આપ્યા.

“હવે, એ જ પ્રમાણે એકેએક નાના મોટા ગામને જોડતી સડકોની જાળ ગુંથી દો અને જ્યાં ત્રણ ચાર રસ્તા ભેગા થાય ત્યાં મુસાફરખાનાં બંધાવી રક્ષકોનાં થાણાં નાખાવો જેથી પ્રવાસ સુખરૂપ તેટલો જ સલામત બને” રાજ્યે આગળના કાર્યની રૂપરેખા સમજાવી.

“જેવી હજૂરની આજ્ઞા.” કહી મહામંત્રી વિદાય થયા.

તરત જ દાનાધ્યક્ષ આવ્યો. તેણે આજે આપવાનાં દાનાદિની નોંધ રજુ કરી. રાજ્યે ઉદાર હાથે થોડાંક વધુ નામો ઉમેર્યાં અને કેટલાંક દાનોની રકમનો આંકડો વધાર્યો.

પછી આવ્યા રાજ્યના સ્થપતિ. ‘કેમ પછી પેલા મંદિરનું કામ કેટલે આવ્યું?’ રાજ્યે પૂછપરછ શરુ કરી.

“હજુરનો હુકમ થતાં વેંત કામ તો ક્યારનું શરુ કરી દીધું છે. પાયો પૂરાઈ જવા આવ્યો છે. આજકાલમાં ચણતર શરુ થશે. પથ્થરો ઘડાઈ રહ્યા છે. ચૂનાની ચકકીઓ અને ઘંટોની લટ્ટીઓ ચાલુ થઈ ગઈ છે. સુતારો અને લુહારો પણ કામે વળગી ગયા છે.” સ્થપતિએ હેવાલ પેશ કર્યો.

“અરે ! લાકડું, લોખંડ, ઘેટ અને પથ્થરની શી જરૂર છે ? શિલ્પશાસ્ત્રી, મારી ઇચ્છા તમે સમજ્યા લાગતા નથી. જુઓ, જાણે કે ખર્ચ કરવામાં જરાયે પાછું વાળીને જોવાનું નથી. પથ્થરોને ડેકાણે આરસ અને સંગેમરમર વાપરો અને લોહા કે લાકડાને બદલે છૂટથી સોના ચાંદીનો ઉપયોગ કરો. લાકડા વિના જ્યાં ન જ ચાલે ત્યાં સુખડથી કામ લો. શું સમજ્યા ? તમને ટુંકમાં કહ્યું, એવું તો ભવ્ય મંદિર બનાવો કે આલમલરમાં આપણી સંપત્તિ અને શિલ્પની અમર નામના થઈ જાય અને આપણા ઉપર પ્રભુની પ્રસન્નતા ઉતરે.” રાજાએ પોતાની અભિલાષા વ્યક્ત કરી.

“સરકાર, આપની આ નિરવાધિ ઉદારતાથી આ કળિયુગને આપે સત્યયુગનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. આપના જેવા ધર્મરાજા ઉપર પ્રભુની પ્રસન્નતા નહિ ઉતરે તો ખીજા કોના ઉપર ઉતરશે ?” પાસે ઉભેલા પરિજનોએ પ્રશંસાનાં પુષ્પો વરસાવ્યાં.

આવાં સ્તુતિવચનો સાંભળી રાજાનો ગર્વ ફૂલ્યો સમાયો નહિ. આત્મગૌરવના ઘેનમાં ને ઘેનમાં રાજા નિદ્રાવશ થયો ને સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં સરવા લાગ્યો. તેની નજર સમક્ષ પેત્રું ભવ્યમંદિર ખડું થયું. સ્થપતિએ તેની ઇચ્છા મુજબ છૂટે હાથે ખર્ચ કરીને આ મૂલ્યવાન મંદિર તૈયાર કરાવ્યું હતું. સંગેમરમરની દિવાલો ઉપર હીરા, માણેક, નીલમને પન્નાથી તરેહતરેહનું નકશીકામ કયું હતું. શિલ્પીઓએ પોતાની તમામ કળા અહીં ઢાલવી દીધી હતી. હરખાતે હૈયે રાજાએ ફરીફરીને બધું બારીકાઈથી જોયું. જેમ જેમ તે જોતો ગયો તેમ તેમ તેનું અહંભાન વધતું ગયું. બધું જોઈ તે બહાર બાગમાં આવ્યો. અહીં રંગ ને સુગંધની સ્પર્ધા કરતાં ફળને ફૂલથી લચી પડતાં વૃક્ષો અને વેલીઓની મનોહર રચના જોઈ તેણે જાંડો આત્મસંતોષ અનુભવ્યો. તેની ગરદન અકસ્માતે બંધાઈ, આંખોમાં સ્વામીત્વની નશીલી ચમક આવી અને મૂંઝો પર તાલ દેતાં તેનાથી સહસા બોલી જવાયું. “હા...શ. આ મંદિરથી આખા આર્યાવર્તના સૌ રાજવીઓ મારા આગળ જાંખા પડશે. અને મરણ પછી હવે મને સ્વર્ગમાં જતાં કોણ રોકી શકે તેમ છે ? અરે મુક્તિ તો મારા ચરણ ચૂમતી આવશે.”

પણ એકા એક રાજની આત્મપ્રશંસામાં ભંગ પડ્યો. બરાબર તેની તરફ તાકીને ઉપરથી તેજનો અંબર ઉતરતો જોઈ તેની આંખો વિસ્મયથી વિસ્તૃત બની. જેમ જેમ પેલો જ્યોતિઃપુંજ પાસે આવતો ગયો તેમ તેમ તેની મધ્યમાં રહેલા દૈવી પુરુષની આકૃતિ સ્પષ્ટ થતી ગઈ. રાજએ આપોઆપ આદર અને આશ્ચર્યથી હાથ જોડી મસ્તક નમાવ્યું અને પૂછ્યું: ‘દેવ, કૃપા કરી કહેશો, આપ કોણ છો !’

“રાજ ભોજ ! હું સત્ય છું. માયાની મૃગજાળ પાછળ દોડતાં માર્ગભૂલ્યાં માનવીઓને હું પ્રભુના પંથે વાળું છું. મુમુક્ષુ જીવોની આંખે ચઢેલાં અહંતાનાં પડળ ચીરી હું તેમને દિવ્ય દષ્ટિ આપું છું. તારામાં હિંમત હોય તો ચાલ મારી સાથે. હું તને માનવીના મનમંદિરના મર્મ દેખાડું.” આકૃતિએ મધુર સ્વરે કહ્યું.

ક્ષોભ અને ભયનો માર્યો રાજ ન તો કંઈ નિશ્ચય કરી શક્યો કે ન કંઈ બોલી શક્યો. ‘બસ, ડરી ગયો ? તારું પોતાનું અંતઃકરણ પણ તને ઉઘાડીને જોતાં બહીક લાગે છે ?’ આકૃતિએ ઉપહાસ કર્યો.

“નહિ રે ! એમાં બહીવા જેવું શું છે ?” ભોજ ક્ષત્રિયસહજ હિંમત એકઠી કરી બોલ્યો: “પોતાનુંજ અંતર જે ન જાણે તે બીજાનું તો ક્યાંથી જાણવાનો ? અને મેં તો દાન, ધર્મ, તપ, તીર્થ વગેરે કરવામાં કથી કચાશ રાખી નથી, પછી મારા જેવા પુણ્યવાનને વળી શીદ ડરવું પડે ?”

“તારી પોતાની નજરે તું ભલે પુણ્યાળુ દેખાય પણ ઇશ્વરની નજરે તું કેવો દેખાય છે તે તું જાણે છે ?” દૈવી પુરુષે શરુઆત કરી: “આપણી આસપાસનું વાયુમંડળ નરી આંખે સ્વચ્છ દેખાય છે પણ છાપરાના છિદ્રમાંથી જ્યારે સૂર્યનાં કિરણો પડે છે ત્યારે તેના પ્રકાશથી એ જ હવામાં ભમતાં અસંખ્ય રંગબેરંગી સૂક્ષ્મ ત્રસરેણુઓ (રજકણો) દેખાય છે તે તેં જોયાં છે ? સો ગળણે ગાળેલા પાણીમાં પણ સૂક્ષ્મદર્શક કાચ વડે કરોડો કીટાણુઓ દેખાય છે તે તું જાણે છે ? તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનચક્ષુરૂપી સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર વડે તારા અંતઃકરણના ખૂણેખૂણા તપાસીશું ત્યારે જ તારા પુણ્યની પરીક્ષા થશે. બોલ, છે જીવર ?”

રાગ્નએ સંમતિસૂચક માથું હલાવ્યું. “હીક. ત્યારે હવે મને તારાં પુણ્યકાર્યો ગણાવ એટલે એક પછી એક તેની, કસોટી કરીએ.” આકૃતિએ આગળ ચલાવ્યું: “તારાં પાપોની તપાસ પછી કરીશું.”

પાપનું નામ સાંભળી રાગ્ન જરાક ખિન્ન થયો. છતાં પોતાનાં પુણ્ય ગણાવવાની તક આવેલી જોઈ તે ટટાર થયો. સામે ફળોના ભારથી લચી પડતાં ત્રણ વૃક્ષો ભણી આંગળી ચીંધી તેણે કહ્યું: “દેવ, દેખો, આ ત્રણેય વૃક્ષો મારી ભૂતદયા, ન્યાયનિષ્ઠા અને પ્રભુભક્તિનાં પ્રતીક સમાં છે. તેમના ઉપર લાગેલાં ફળો જ મારા પુણ્યની વિપુલતાની સાક્ષી પૂરે છે.”

રાગ્નએ ‘માયું’ કે મારા પુણ્યાનુપણાનો હવે તો સત્યને સ્વીકાર કરવો જ પડશે. પણ આ શું? સત્યદેવના હાથનો સ્પર્શ માત્ર થતાં પેલાં જાંઠા ઉપરનાં ફળો ટપોટપ તૂટી પડ્યાં અને તેમના રસ ને ગરથી ભોંય ઉપર ફેરફાર લાલ પીળા ગ્રાધ પડ્યા.

“ભોજ! આ ફળો તો ભારે છતરામણાં નીકળ્યાં! તાપથા માણુ આગળે તેમ મારા સત્યના તેજથી એ બધાં ગરી પડ્યાં. તારાં દયા, ન્યાય અને ભક્તિનાં કર્મો શું તે? મોક્ષ મેળવવાને ક્યો? તારાં કે લોકોને દેખાડવાને? કેવળ પ્રભુપ્રીત્યર્થે? ક્યાં હોત તો કદિ આમ ન અને! ભલા, આ પુણ્યના ભરોસે તારે સ્વર્ગમાં જવુંનું?” સત્યનાં શબ્દઆણુ સોંસરાં રાગ્નને હૈયે વાગ્યાં.

રાગ્નની આંખ ખૂલી. અંતરના ઉંડાણમાં તેણે એકરાર કર્યો કે મારી બધી પ્રવૃત્તિઓનો પ્રધાન હતું તો કીર્તિ કેમાવાનો હતો.

“હશે. એ તો ગ્નણે સમજ્યા! ચાલ, હવે તારું મંદિર તો જોઈએ!” સત્યદેવની પાછળ રાગ્ન પણ મંદિરમાં આવ્યો. તેને લાગ્યું કે મંદિરની ભવ્યતા જોઈ જરૂર સત્યદેવ મને શાખાશી આપશે એટલે તેના પગમાં જરા જોર આવ્યું.

“રાગ્ન, પેલા ગવાક્ષ (ગોખ)માંનાં પક્ષીઓ મણિમાણિકનાં મનાવેલાં લાગે છે. પણ તે અહીં કેમ મક્યાં છે? કંઈક હતું તો હશેને?” સત્યની પ્રગ્નપરંપરા પાછી ચાલી.

“દેવ, એ મારી ત્રિકાળસંધ્યાનાં સૂચક છે. કેવાં સ્વર્ગ લાણી માટે માંડી પાંખો પ્રસારી મને સ્વર્ગે બોલાડવાની ખાત્રી આપે છે?” રાગનએ હોંસભરે કહ્યું.

“પણ આ બધો ઠાઠ ઠોરો શા માટે? હજીર તો સર્વજ્ઞ અને સર્વવ્યાપી છે. તે આ ડોળદમામથી થોડો અંજનઈ જાય તેમ છે? પશ્ચાત્તાપના અત્રુસ્તાનથી પાવન થઈ કાલાધેલા આવડે તેવા શબ્દોમાં પોતાનું અંતર ઠાલવી કરેલી પ્રાર્થના પ્રભુને બોલાવ્યા વિના રહેતી નથી. ખેર! હાવ, જરા પેલાં પક્ષી તો જોઈ.” એમ કહીને રાગનની સાથે સત્યદેવ ગવાક્ષમાં આવ્યા.

પણ અહીંનું દસ્ય દેખી રાગનની આંખે અધારાં આવ્યાં. દૂરથી સુંદર દેખાતાં પક્ષીઓ અહીં નિર્જીવ થઈ ઢળી પડ્યાં હતાં; કેટલાંક સુકાઈ ગયાં હતાં તો કેટલાંક સડવાથી દુર્ગંધ ફેલાવતાં હતાં. જે હજી બેઠેલાં જ હતાં તેમની પણ પાંખો એટલી તો અશક્ત બની ગઈ હતી કે કાશીપ કરવા જતાં તે ઊડી શકતાં ન હતાં. પક્ષીઓની આ પામર દશા દેખાડી સત્યદેવે કહ્યું:

“કેમ? તારાં સંધ્યાવંદન આવાં જ કે? નિષ્કામ ભાવે જે કરીએ તે જ હજીરને પહોંચે. દુનિયાને દેખાડવા માટે કરેલું તો દુનિયામાં જ રહેને!”

રાગન ચૂપચાપ સાંભળી જ રહ્યો. જવાબ પણ શો દે? સત્યદેવ મંદિરના સભામંડપમાં આવ્યા. પાછળ રાગન પણ અનિચ્છાએ ખેંચાઈને આવ્યો. પણ તેણે શું જોયું? સત્યદેવનાં પગલાં થતાં વેંત સોનું રૂપ કટાયલા લોઠામાં પલટાઈ ગયું; દિવાલો ખખડી ગયેલી લાગી; ઝવેરાત જડેલા નકશીકામની જગાએ કાળાં ટપકાં જ દેખાયાં અને આરસ-પહાણ અને સંગેમરમરને બદલે ઇંટ ને પથ્થર થઈ ગયાં.

ભોજના ચહેરા ઉપરથી નૂરજ ઊડી ગયું. દેવ તેને કંઈ પૂછે તે પહેલાં જ તેણે સામું પૂછ્યું: “અરે? બાંતો ઉપર શીતળાનાં ચાદાં જેવાં આ કાળાં ટપકાં શાથી પડ્યાં હશે?”

“આ કાળાં ટપકાં એ તો તારા મુખમાંથી નીકળેલાં ક્રોધનાં કડવાં વચનો, ગર્વનાં હુંકારો, ગાજો, પોતાની પામરતા છુપાવવા જોડી કાઢેલી અસત્ય વાતો વગેરેની ચિત્રગુપ્તને ચોપડે ચઢેલી નોંધાનાં ચિહ્ન છે. તું તો એ બધું ભૂલીયે ગયો હોછરા પણ અંતર્યામીથી કંઈ જ અબળાયું નથી.” સત્યદેવે ખુલાસો કર્યો.

રાજાએ કાનની બુટ પકડી. જેમ જેમ તે સત્યદેવના ખુલાસા સાંભળતો ગયો તેમ તેમ તેના અંતરમાં અજવાળું પથરાતું ગયું. એટલામાં તો આખું એ મંદિર નાનાં મોટાં જુદી જુદી જાતનાં જીવજંતુઓથી ઉભરાઈ ગયું વચ્ચે વચ્ચે વીંછી અને કાનખજૂરા પણ હતા. રાજા તો ફારી આંખે જોઈ જ રહ્યો. “આ જીવડાં અહીં કાણુ લાવ્યું?” અકળાઈને તે બોલી ઊઠ્યો.

“તારા વિના બીજું કાણુ લાવે? એ બધાં તારી પૂરી વાસનાનાં સ્વરૂપો છે. તારા કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર, ઇર્ષ્યા, દ્વેષનાં એ ફરજદો છે.” સત્યદેવે સમજ પાડી.

“દેવ, એ બધું ખરું. પણ હું પૂછું છું કે દુનિયાભરમાં કામ એવો માણસ મળશે કે જે છાતી કોપીને કહી શકે કે હું તદ્દન નિષ્કામ છું?” રાજાએ બાણવા માગ્યું.

“ના, ના. કામ નથી.” મંદિરમાંથી અવાજ આવ્યો.

દુનિયામાં પૂર્ણ પવિત્ર કાઈજ નથી એટલું જાણી રાજાને પાછા હીંમત આવી. તેનું ધવાયેલું અભિમાન પાછું સતેજ થયું. આથી સત્યદેવે તેની સાન કેકાણે આણવા તેને સામેની ભીંત પર નજર કરવા કહ્યું.

“ઓહો! આ તો દર્પણ જેવી દેખાય છે! અને આ શું? આ ભૂખ્યાં ને નાગાં માણુઓની હારની હાર એક સરખી ચાલી જાય છે પણ તેનો છેડોય આવતો નથી!” રાજા આશ્ચર્ય પામ્યો.

“કેમ સમજ પડે છે? આ ભૂખ્યાં ને નાગાં માણુઓ તે તારા રાજ્યની રંક રૈયત છે. તેમને અન્નવસ્ત્ર આપવાને બદલે તેં તેા મોટે ભાગે એવાઓનેજ દાન દીધે રાખ્યાં છે કે જેમને તે ન મળ્યાં

હોત તોયે ચાલત, અને તેમને પણ તેં શા માટે પોષ્યાં છે તે તું જાણે છે ? તેઓ સદા તારી ખુશામત કર્યાં કરે છે, તારા ગુણાનુવાદ ગાઇ તારી કીર્તિ ફેલાવે છે અને તારા અભિમાનને પોષે છે તેથી જ. અને તારા ભંડારોમાં ધનધાન્યના ઢગલા ક્યાંથી આવતા ? આ નાગાં ભૂખ્યાં ગરીબો પાસેથી. તારા અધિકારીઓ મારી ઠોકાને તેમના મોંમાંથી કોળીયા ઝૂંટવી લઇ તારે દ્વારે જમા કરતા અને તું તે તારા ખુશામતીઓએને ખવડાવતો.” સત્યનો અવાજ ઉઘ્ર બન્યો.

રાગ્નના અંતરમાં પશ્ચાત્તાપની પાવકબાળા પ્રગટી. તેને પોતાના દોષો દેખાવા લાગ્યા. પુણ્યો ગણાવવા નીકળેલો ભોજ પોતાનાં પાપોના ભારથી દબાઈ ગયો. “એમ ગભરાયે કેમ પાર આવશે ? આથી યે વધુ આકરી આત્મપરીક્ષા તો હજી હવે કરવાની છે. જે કર્યો કરતાં તેના ભયંકર પરિણામની પણ તેં પરવા કરી ન હતી તે હજી પાછલી ભાંત પર જોવાનાં છે.” સત્યદેવે રાગ્નનું પાણી માખ્યું. રાગ્નની હીંમત છૂટી ગઈ હતી. “દેવ, આપે બતાવ્યું તેટલું જ મારાં આંતરચક્ષુ ઉઘાડવા માટે પૂરતું છે. મારે હવે વધુ નથી જોવું. મને માત્ર એક જ વાત સમજાવો. મારાં સાધનો અને સંકલ્પો શુદ્ધ હોય કે અશુદ્ધ હોય પણ આ મંદિર મેં મારે માટે નહિ પણ ઇશ્વરને માટે જ બંધાવ્યું છે. છતાં આપે મને મારી શ્રદ્ધા અને આનંદના ભુક્કા ઉડાવી દે એવું આ બધું શા માટે બતાવ્યું ?” રાગ્નએ છેલ્લો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“કારણ કે, તારી આ શ્રદ્ધા અને આનંદ પોકળ હતાં. જે આ મંદિરમાં ઇશ્વરનો વાસ હોત તો તેં જે જોયું તેમાંનું કંઈ પણ દેખાત ખરું ? અહીં તો તેં તારા અહંકારની મૂર્તિની જ પ્રતિષ્ઠા કરી છે. તારી આંખે આવેલાં એ અહંતાનાં પડળ દૂર કરવા જ હું અહીં આવ્યો છું. બાકી આવાં મંદિર તો ઇશ્વરના કોપ રૂપ વીજળી પડવાને લાયક છે.” સત્યનો અવાજ ગાજી ઊઠ્યો.

અને સાચે જ મોટા વજ્રકડકા સાથે મંદિર ઉપર વીજળી ત્રાટકી. ગંજીકાના મહેલ પેડે આખું મંદિર કડબસ કરતું ભોંયભેગું

થયું અને ભોજ મહા મુસીબતે પોતાનો જીવ અચાવવા લાગ્યો. એકાએક તેની આંખ બિધડી ગઈ. સ્વપ્નમાં દીદેલા દશ્યથી તેને આખે અંગે પ્રસ્વેદના રેલા ઉતર્યા હતા. રાગને જાગેલો જોઈ બાંદીજનોએ પરીગાન શરૂ કર્યાં. દરવાજા ઉપરની દેવડીમાંથી શરણાધના સુમધુર સૂર અને નોખતના ડંકા સંભળાવા લાગ્યા. પ્રભાતનો શીતળ પવન પક્ષીઓના કલરવ, પુષ્પોનો પરિમલ અને અરુણોદયની આહલાદક આલા ચારેકાર ઉદાર હાથે વેરતો વાતો હતો. પણ રાગના મન ઉપર તો પેલા ભયંકર સ્વપ્નની ગાઢ છાયા છવાઈ ગઈ હતી. તેની એચેતીતો પાર ન હતો. શરીરના એકેએક સાંધા દુઃખતા હતા. જાણ્યે અજાણ્યે પોતાને હાથે થયેલા નાના મોટા અસંખ્ય દોષો એક પછી એક તેની આંખ આગળ ખડા થતા હતા અને તેના કાળજીને કારી ખાતા હતા. બ્રહ્માંડ વેંત તેણે આજા કરી: ‘આટલામાં જે પડિતો હાજર હોય તેમને મોક્ષાવી લાવો.’ અને તરત દંડધર દોડીને ત્રણ પડિતોને તેડી લાગ્યો.

“વિપ્ર, કોઈ એવો ઉપાય છે કે જેથી માનવી પ્રભુના ક્રોધમાંથી બચી શકે?” રાગએ એક પડિતને પૂછ્યું.

“ધર્માવતાર, એવો વિચાર આપને આવે છે જ કેમ? એવો ડર તો આપના શત્રુઓને હોય,” પડિતે નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યો.

“અહુ થયું! હું વળી ધર્માવતાર ક્યારનો? આવી ચાપલુસી કરી કરીને તમે સૌએ આજ લગી મારી આંખે અભિમાનનાં પડળ ચઢાવ્યાં કર્યાં છે. પણ સત્યદેવે જ્ઞાનના અંજન વડે મારી દૃષ્ટિ નિર્મળ કરી છે એટલે તમારાં ભાટાધનાં બળુગાં હવે મને ભમાવી શકે તેમ નથી. જાઓ, મારે તમારું કામ નથી.” રાગએ ઝડતી લેવા માંડી.

“ના, ના, જાણ્યે અજાણ્યે આપણા હાથે પાપો તો કૈંક થતાં હશે. પણ પ્રભુને કરુણાનિધિ અમરતો નથી કહ્યો. તેની કૃપાદૃષ્ટિ થતાં આપણાં સમસ્ત પાપો ભસ્મ થઈ જાય છે. માટે ચિંતા કરવાનું કંઈ કારણ નથી.” બીજા પડિતે આશ્વાસન આપવા માંડ્યું.

“શાસ્ત્રો તો પોકારી પોકારી કહે છે કે ઇશ્વરને ઘેર અન્યાય નથી. તેનો

તો અટલ નિયમ છે કે કરો તેવું પામો ને વાવો તેવું લણો. પણ આ વિદ્વાન પંડિતજી તો જાણે ઈશ્વર શ્રીમંતોનો પક્ષપાત કરનાર હોય તેમ મારા તમામ દોષો માફ કરશે એવાં મને જાણ લાગુવવાં નીકળ્યા છે !” રાજાએ ખીજાંદને તેને ચાલતા થવા જણાવ્યું.

“એસક, જેવું વાવો તેવું લણો એ તો કર્મનો કડોર કાયદો જ છે. ઈશ્વર કંઈ અન્યાયી નથી. પણ શાસ્ત્રોમાં બતાવેલાં જપ, તપ, વ્રત, અનુષ્ઠાન કંઈ નિરર્થક નથી ! મારી સમજ પ્રમાણે એવાં પુણ્યકર્મોથી આપણાં પાપો ધોવાય છે” ત્રીજા પંડિતે પોતાનો અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો.

“ધોવાતાં હશે; તેની ના નથી. પણ તે લોકેષણ અને અદ-ભાવના ત્યાગપૂર્વક કેવળ ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે અનન્ય ભાવથી થાય તો જ. જ્યાં લગી મન શુદ્ધ નથી થયું ત્યાં લગી કોટી ઉપાયે ઈશ્વરનો અનુગ્રહ ઉતરતો નથી. મને કોઈ ચિત્તશુદ્ધિનો માર્ગ બતાવશો ?” રાજાએ પોતાના અંતરની ઝંખના વ્યક્ત કરી અને પોતાના સ્વપ્નની સઘળી ખીના કહી સાંભળાવી.

સૌ કોઈ અવાજ બની સાંભળી રહ્યા. પેલા પંડિતજી તો ચૂપ જ થઈ ગયા. આખરે એક ખાણમાં ચૂપચાપ ઉભેલો એક દીન દુર્બળ બ્રાહ્મણ બોલી બોલ્યો : “મહારાજ, કોઈ કહેવાતા પંડિતોને ન પૂછતાં એક માત્ર ઈશ્વર ઉપર વિશ્વાસ રાખો અને શ્રદ્ધા ને ભક્તિપૂર્વક તેનું શરણ સ્વીકારો. આપના મનની તમામ મૂઝવણો તેને જણાવો. તેનાથી કશું ન છુપાવો. આપની આતુરતા અને અધિકારની તેને ખાતરી થશે એટલે તે દીનબંધુ આપને હાથ ઝાલીને પાસે બોલાવશે.”

બ્રાહ્મણના આ આશાભર્યા આશ્વાસને રાજાના જલતા જીગર પર અમીસીયન જેવી અસર કરી. રાજાએ તેને પાસે બોલાવી બારીકાઈથી જોયું તો એ તો પોતાનો જૂનો મિત્ર કાલિદાસ નીકળ્યો. કેટલાંક વર્ષો થયાં તે ગુપ્ત વેષે દૂર દેશાવર ચાલ્યો ગયો હતો તેથી કોઈ તેને ઝટ ઓળખી ન શક્યું. બંને મિત્રો ભાવપૂર્વક બેટી પડ્યા અને રાજા પૂર્વવત કવિની સલાહ મુજબ વર્તવા લાગ્યો.

ભોજની ઘાત ગઈ.

“બહેન ! તું કાણ છે ? આ નિર્જન સ્થળે અધારી રાતે તું એકલી કેમ રહે છે ? તને શું દુઃખ છે તે કહે તો કંઈ ઉપાય પણ થાય.” મધ્યરાત્રિએ નગર બહાર કાઢી સ્ત્રીને ઘુસકાં ભરીને રડતી સાંભળી નગરચર્ચા કરવા નીકળેલા રાજા ભોજને પાસે જઈને પૂછ્યું.

પેલી સ્ત્રીએ ભોજને ન જાણખ્યો અને તેથી કહ્યું : “હું ભોજની દાનપ્રિયતાની દેવી છું. મારે તેને એક સંદેશો પહોંચાડવો છે. તારાથી તે અને તો કહું.”

“હું જરૂર પહોંચાડીશ.” ભોજને વચન આપ્યું અને સાંભળવા તત્પર થયો.

“કાલે હું જોયિંતી સ્મશાને જઈ ગઈ હતી. ત્યાં તો ભૂતપ્રેતાદિ દર્પાવેશમાં નાચતાં હતાં અને પરસ્પર તાળી આપી કહેતાં હતાં કે, ‘આજથી આઠમે દિવસે આપણને ભોજનું ભક્ષ મળશે, વૈતાલરાજે આગ્રહી લાખા છે.’ આ સાંભળી મારું તો કાળજું કંપી ઊઠ્યું.” દેવીએ કહેવા માંડ્યું : “પછી તો મેં વૈતાલ પાસેથી યુક્તિપ્રયુક્તિથી બધી વાતમી મેળવી લીધી : આજથી આઠમે દિવસે રાજાને ઘાતચન્દ્ર છે. યોગ એવો છે કે રાત્રે પાતાળમાંથી શેષનાગ આવી સૂતેલા રાજાને પગે ડાંખ દેશે ને તેથી રાજા રામશરણ થશે.

“મેં વૈતાલને કરગરીને કહ્યું ‘જે ભોજ મરશે તો પૃથ્વી પરથી દાન, દયા ને પરોપકારનો નાશ થશે અને તેના આશ્રમે નભતાં અસંખ્ય માનવીઓ નિરાધાર થઈ જશે. લાખ મરજે પણ લાંખનો પાલન-દાર ન મરશે. માટે દૃષ્ટા કરી આનું કંઈ નિવારણ હોય તો જણાવો.’

“થોડી વાર વિચાર કરી વૈતાલે કહ્યું : ‘એક જ માર્ગ છે. શેષ નાગ આવે ત્યારે તેના માર્ગમાં ઠર ઠર સુગંધી પુષ્પમાળાઓથી વીંટેલાં દૂધના ઢૂંડાં ગોઠવી મોરલી ને મૌવરના મીઠા સ્વરથી તેનું મનરંજન અને આદરાતિથ્ય કરવામાં આવે તો સંભવ છે કે નાગરાજ રાજાની કાળ-

ધડી ચૂકી જાય. પણ તારે આ વાત જાતે જાણે ભોજને ન જાણાવવી.' એ આ આતમી રાજને સમયસર નહિ પહોંચે તો તે મરી જશે એ વિચારથી હું રડતી હતી." દેવીની આંખો આંસુભરી થઈ.

સવળો વૃત્તાન્ત સાંભળી રાજાએ પોતાની ઓળખ આપી અને નાગરાજને રીઝવી, આવતું મોત ટાળવા પોતે બધા ઉપાયો કરી છૂટશે કહી દેવીને દિલાસો દીધો. દેવી અંતર્ધર્મન થયાં ને રાજા મહેલમાં જઈ પલંગ પર પડ્યો. પણ કાળનાં નોતરાં આવેલાં જાણ્યા પછી જીવ તે ક્યાંથી આવે ? તેના અંતરમાં સેંકડો સંકટો ઘોળાવા લાગ્યા. આખરે આ બધા વિલાસવૈભવ અહીંના અહીં જ રહી જશે ! પાસાં ધસી ધસીને રાજાએ રાત પૂરી કરી.

સવારે સ્નાનાદિથી પરવારી તેણે નિત્ય નિયમ કરતાં વધુ દાન દીધાં. પછી પોતાના અષ્ટપ્રધાનો અને સામંતોને બોલાવી રાતની વાત કહી પોતાની મરણોત્તર રાજ્યવ્યવસ્થા કેમ કરવી તેની ઝીણામાં ઝીણી સૂચનાઓ આપી અને જ્વામીનિષ્ઠ સામંતોને તેમની વફાદારી અખંડ રાખવા અનુરોધ કર્યો. પછી તો મંદિરોમાં મૃત્યુન્મયના જપમળા વગેરેનાં અનુષ્ઠાનો અને આંકે પહોંરનાં સદાવ્રતો શરુ કરાવ્યાં.

આડમા દિવસે દરબારગદના પ્રવેશદ્વારથી શયનખંડના પર્યંક પર્યંત સંખ્યાબંધ આંદોનાં ફૂડાં છલોછલ દૂધથી ભરીને મૂકાવ્યાં. ફૂડાંને મધમધતાં ફૂલોની માળાઓ વીંટી અને તે ઉપર મૂલ્યવાન અત્તરો છંટાવ્યાં. ફૂડાંની હારની એ પાસ દેશભરના કુશળ ગાર્ડીઓ અને સર્પશાસ્ત્રી સુમધુર સ્વરે પોતાનાં વાજાંત્રો વગાડતા બેઠા.

બરાબર મધ્યરાત્રિનો સમય થયો એટલે નાગરાજ અનંત સડસડાટ રાજભુવનના દારમાં પેડો. દાખલ થતાં વેંત સુગંધી દ્રવ્યોના પરિમલથી તેનું મગજ તર થયું. ફણેક થોભીને તે આગળ ચાલ્યો અને માર્ગમાં મૂકેલાં ફૂડાંમાંથી થોડુંક દૂધ પીધું. પણ પાછું રાજાને ડાંખ દેવાનું તેને યાદ આવ્યું. તેણે ગતિ વધારી. પરંતુ મૌવરો ને મોરલીના મીઠા સરોદે આંખો મીંચી ફેણ માંડી તેણે જરાક ડાલી લીધું. પછી તો નાગની ઝડપ વધી. પણ પેલી કાળધડી તો વીતી ચૂકી હતી.

સુંદર સુવાસ અને સંગીતના સૂરો વચ્ચે બીજા કાલ દિવસે

રાજા જટ જાંઘી ગયો હોત. પણ આજે તો મોતના દૂત જેવા નાગરાજ આવનાર હતા એટલે આટઆટલી અનુકૂળતા હોવા છતાં રાજાને એકાદ જોડું તો શું પણ ખગાસું જે ન આવ્યું. અનિમેષ આંખે તે પર્વના પ્રવેશદ્વારમાં પેસતા નાગની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો. આખરે શેખનાગની સ્વારી આવી પહોંચી. મરણોમુખ્ય રાજાએ પદ્મગમાં જ બેસી થઈ જઈ ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કર્યા અને ગદ્ગદ કંઈ નાગરાજસ્તોત્રથી સ્તુતિ કરી. પોતાના સત્કારનો સુંદર અમારબ બેઠઈ શેખનાગનો શેખ દ્રુપામાં પદ્મટો જતો હતો. રાજાએ ફરેલી સ્તુતિથી તો ઉલટો તે પ્રસન્ન થયો. નાગરાજે બેંચું કે ધાતની ઘડી તો લીની ગઈ હતી એટલે તેણે રાજાને ગમે તે વરદાન માગવા કહ્યું. ભોજે ભાવબેર નમન કરી પોતાને કદિ પણ સર્પોદિ વિષમય સત્વનો કે ઝેરી દ્રવ્યનો ભય ન રહે તેવું વરદાન માગ્યું અને અનંતે ‘તથાસ્તુ’ કહી તેને સંતોષ્યો.

“દેવ ! એક ખુલાસો પૂછું ? આપની અવરૂપાને પાત્ર થાઉં એવું આ સેવકના હાથે શું થયું છે ?” રાજાએ હાથજોડી પોતાની જિજ્ઞાસા જણાવી.

“સાંભળ, ગત જન્મમાં તું કંડિયારો હતો. તારા ઉદાર સ્વભાવ પ્રમાણે તું રંકને વિદ્વાન આત્મણેને મફત લાકડાં પૂરાં પાડતો. એકવાર મલામારીનો રોગ ફાટી નીકળતાં ઘણા પડિતો મરણ પામ્યા અને તેમને આળવાને તે સુખડ ને અગરુનાં કાષ્ટ પૂરાં પાડવા માટે સર્પકુળોના પ્રિય નિવાસ સમાં તમામ વૃક્ષો સાફ કરી નાખ્યાં. ઘરઆર ગુમાવી એટલા સર્પોએ મારી પાસે આવી તે વર્તાવલા કેરની ફરિયાદ કરી. મેં તેમને વચન આપ્યું કે એ જન્મ સુધી હું દંશ દઈ તેનો પ્રાણ લઈશ. ગયા જન્મમાં તને ને તારા પુત્રને ડસીને મેં પ્રાણ લીધેલા. પણ આ જન્મે તો તારી ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ હું તને અભયવચન અને વરદાન આપું છું” આટલું બોલતાં બોલતાં નાગરાજ અદશ્ય થયા.

પછી તો રાજા નિશ્ચિન્ત બની નિદ્રાવશ થયો અને બીજે દિવસે પોતાના પ્રજાવત્સલ રાજાની ધાત ગઈ તેથી લોકોએ ભારે ઉત્સાહ અને આનંદથી ઉત્સવ ઉજવ્યો.

મૃત્યુની કવિતા

“માફ કરો, મહારાજ, મારાથી નહિ અને.” કાલિદાસે પોતાની અગમિત દર્શાવી.

“નહિ, તારે મારી આટલી પ્રવળ સંતોષવતી જ પડશે.” બોલે આગ્રહ કર્યો.

“જુઓ, આપ મારા અંતરંગ મિત્ર છો એટલે આપના એવા અમંગળની કલ્પના પણ મારાથી થઈ શકતી નથી. અને અવસાનના અંતઃક્ષોભથી જે વેધક ઉદ્ગારો નીકળે તે કૃત્રિમ કલ્પનાથી કેમ નીકળે? બાકી આપણી આંખ આગળ રોજ-ત્ર-રોજ અનેક માણસો મરણ પામતાં આપણે જોઈએ છીએ. તેમાં સર્જનોની લોકો સ્તુતિ કરે છે ને દુર્જનોની નિંદા કરે છે. એવું જ આપણા મરણ પછી લોકો આપણું બોલશે.” કવિએ દલીલ કરી.

પણ રાજા તો પોતાના મૃત્યુ પછી લોકો શું કહેશે તેની કવિતા સાંભળવાની હઠ લઈ બેઠો હતો. રાજાહકે કાનું નામ? કવિએ જોયું કે રાજા પીછો છોડે તેમ નથી તેથી તે ગુપચુપ એકશિલા નગરીમાં જઈ રહ્યો. કવિના રીસાઈને ચાલ્યા જવાથી રાજા ખિન્ન થયો. દિવસે દિવસે તેની ગ્લાનિ વધતી ગઈ. આખરે રાજાથી કવિ વિના ન રહેવાયું. કાલિદાસનો પત્તો મેળવી, કાપાલિકનો વેપ લઈ તે એકશિલામાં કવિ પાસે હાજર થયો. કાલિદાસ તેને ઓળખી ન શક્યો.

“યોગીરાજ, ક્યાંથી આવો છો?” કવિએ પૂછ્યું.

“ધારાનગરથી. હમણાં તો ત્યાં બારે ઉત્પાત થઈ ગયો છે.” કાપાલિકે સમાચાર આપ્યા.

“કેમ? એવું તે શું બન્યું છે?” કવિની જિજ્ઞાસા વધી.

“તમે નથી જાણતા? ભોજરાજ કૈલાસવાસી થયા છે.”
કાપાલિકે છેલ્લું તીર ફેંક્યું. સાંભળતાં વેંત કવિ મૂર્છા પામી ટળી પડ્યો. થોડી વારે શુદ્ધિ આવતાં આંસુ ઝરતી આંખે તેણે રાજાનો સ્નેહ અને સહભાવ સંભારી સંભારી ઝાંઝા નિસાસા નાખવા માંડ્યા. સદસા તે બોલી ઝાડ્યો:

“અથ ધારા નિરાધારા નિરાલમ્બા સરસ્વતી ।

પણિડતાઃ સ્ખણિડતાઃ સર્વે ભોજરાજે દિવંગતે ॥

“ભોજરાજ સ્વર્ગે સીધાવતાં, આજે ધારાનગરી અનાથ બની છે; સરસ્વતી નિરાધાર બની છે અને પાંડિતો નિરાશ્રિત બન્યા છે.”

કવિની પોતાના ઉપરની ગાદ પ્રીતિની આમ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થતાં રાજા પણ લાગણીના આવેશથી અચેત બની ધરણી પર ટળી પડ્યો. કવિને આથી શંકા ગઢ અને બારીકાઈથી જ્ઞેતાં તેણે રાજાને જોળાળી કાઢ્યો. પછી પાણી ઝાંટી તેણે રાજાને સાવધ કર્યો અને કહ્યું: “આખરે મને છેતરીને પણ તમે તમારી છદ્મ પૂરી કરીને?” પેલા બોલમાં સ્હેજ સુધારો કરવાનો છે. સાંભળો,

“અથ ધારા સદાધારા સદાલમ્બા સરસ્વતી ।

પણિડતા મણિડતાઃ સર્વે ભોજરાજે મુવિ સ્થિતે ॥

“ભોજરાજ ભૂમિ ઉપર વિરાજતા હોવાથી આજે ધારા સનાથ છે, સરસ્વતીને આશ્રય મળ્યો છે અને પાંડિતોની છટા ઔર ખીલી છે.”

રાજા રીસાયાલા કવિને મનાવીને માનભર ધારાનગરમાં પાછો લાવ્યો અને તેમની જીગલજોડી પૂર્વવત્ કાવ્યચર્યા કરવા લાગી.

આયુષ્યનાં દાન

“મારો વિચાર મરણપર્યંત તારે ત્યાં ગુપ્તવાસ કરવાનો છે. મેંશક, મારી ગરજ પડશે એટલે રાજા મને જાતવા નીકળશે. પણ આ જન્મમાં મારે હવે તેને મારું મોં બતાવવું જ નથી. પણમાં રીંછે તો પણમાં ખીજે એવા ચંચળ મનના માનવીની મૈત્રી તે કાળ કરે? મારે ઘેર રહું તો મારો પત્તા મેળાવ્યા વિના તે રહે નહિ. દિવસે તો હું ભરવાડ બની વનમાં વિચર્યાં કરીશ પણ રાત્રિ અહીં ગાળીશ. પણ તારે તે વાત ગુપ્ત રાખવી પડશે.” રાજા તરફથી વારંવાર થતા અનાદરથી કંટાળી કાલિદાસે પોતાનો ગુપ્તવાસ કરવાનો નિશ્ચય તેની માનીતી વેશ્યાને જણાવ્યો.

વેશ્યાએ તેને કાંઈ ન જાણે તેમ રાખવાની ખાતરી આપી.

કવિના ગુપ્તવાસને ખાસ જ મહીના થઈ ગયા. ભોજને ધીરે ધીરે કવિની ખોટ સાલવા લાગી. તેણે ચોમેર તપાસ શરૂ કરાવી પણ ક્યાંય કવિનો પત્તા ન લાગ્યો. આગળ આ જ પ્રમાણે કાલિદાસ જ્યારે જ્યારે છુપાઈ ગયો હતો ત્યારે ત્યારે તે દ્વારાનગરમાંથી જ નીકળી આવ્યો હતો. તેથી તેણે એક યુક્તિ રચી. તેણે એક શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ પ્રગટ કર્યો:

‘કમલે કમલોત્પત્તિઃ શ્રૂયતે ન તુ દશ્યતે ।

કમળમાંથી કમળ પ્રગટે છે એવું સાંભળ્યું છે પણ દેખ્યું નથી.’

*ક્ષણે તુષ્ટાઃ ક્ષણે રુદ્ધાસ્તુષ્ટા રુદ્ધા ક્ષણે ક્ષણે ।

અવ્યવસ્થિતચિત્તાનાં પ્રસાદોડપિ મયંકરઃ ॥

અને તેના અધ્યેસતો ઉત્તરાર્ધ રચી કાવનારને ભારે ધનિામ આપવાનું જાહેર કર્યું.

સીતાજી જેવાં સતી પણ સુવર્ણમૃગના પ્રલોભનથી રાવણની જાળમાં ફસાયા હતાં તો પછી એક વેશ્યા રાજા ભોજની જાળમાં ફસાય તેમાં શી નવાઈ! તેણે વિચાર્યું; કાલિદાસ પાસે પેલા શ્લોકનો ઉત્તરાર્ધ રચાવી હું રાજા પાસે મારી કૃતિ તરીકે રજુ કરીશ તો મને મોટું ધનિામ મળશે અને મારી નામના થશે. મારે ક્યાં કાલિદાસનું નામ જાણાવવું છે? પણ કવિને જો ખરી વાત કહીશ તો તે વહેમાઈને પેલો ઉત્તરાર્ધ રચી નહિ આપે. માંટ રાત્રે તે આવે ત્યારે કંઈક યુક્તિ લગાવી મારું કામ કાઢી લઉં.

કાલિદાસને આવવાનો વખત થયો એટલે વેશ્યાએ ખારણાં અધ કર્યાં. “આજે ખારણાં અધ કેમ છે?” બહારથી કવિનો સ્વર આવ્યો.

“મારી સમસ્યા પૂરી કરો તો દાર ખોલું.” વારાંગનાએ અંદરથી જવાબ આપ્યો:

“કમલે કમલોત્પતિઃ શ્રૂયતે ન તુ દ્રશ્યતે—એનું ઉત્તરાર્ધ કહો એટલી જ વાર.”

“બાલે, તવ મુક્તામ્બોજે દૃષ્ટમિન્દીવરદ્વયમ્ ખાલા, જેને, તારા મુખ કમળ ઉપર જ નેત્ર રૂપી બે કમળો દેખાય છે.” કવિએ તત્કાલ સમસ્યા પૂરી કરી.

પોતાના હેતુ પાર પડ્યો જાણી હર્ષવેશમાં વેશ્યાએ દાર ખોલી નાખ્યાં. કાલિદાસ રાત્રિ ગાળી સવાર થતાં હંમેશ મુજબ જંગલમાં ગયો. અહીં પેલી ગણિકા રાજા સમક્ષ હાજર થઈ અને પેલું ઉત્તરાર્ધ પોતે રચી આણ્યું છે કહી ખોલી સંભળાવ્યું. ખીજા ચરણમાંના બાલ શબ્દથી રાજા ચેતી ગયો કે આ કૃતિ વેશ્યાની નથી પણ તેને ઉદ્દેશીને કોઈ પુરુષે ઉચ્ચારેલી છે. પણ અભુધ વેશ્યા એટલું ક્યાંથી સમજે?

રાજાને શંકા ગઈ કે આના કર્તૃત્વમાં કાલિદાસનો હાથ હોવો જોઈએ. તેણે વેશ્યાને ધમકાવી ને સાચી વાત કહેવા કહ્યું. પણ તે જાનના જોખમે પણ કવિને આપેલા વચનને વળગી રહી. આખરે રાજાએ

તેને અને કવિને અભયવચન આપ્યું અને મોટું ઈનામ આપવાની લાલચ આપી ત્યારે તેણે રાજાને એકાન્તમાં બધી બાતમી આપી અને ઉપરથી ઉમેર્યું કે ‘આ ખબર મેં કહી છે એમ કવિ ન જાણે તેટલું જોજો.’

ઈનામ લઈ વેશ્યા ઘેર આવી. રાત્રે ઠરાવેલા સમયે રાજાએ આવી બહારથી બારણું ખોલવા બૂમ મારી. કવિના સરવા કાને તરત જ ભોજનો કંઠ ઓળખી કાઢ્યો. વેશ્યાનો વિશ્વાસ કર્યા બદલ તેને પસ્તાવો થયો. કાંઈ પણ ભોજે તે હવે રાજાને પોતાનું મોટું બતાવવા ઇચ્છતો ન હતો. તેની આંખોમાં મરણીયા નિરધારનું તેજ ચમક્યું. ચંકાર વેશ્યાથી તે છાનું ન રહ્યું. રખેને કવિ કંઈ ન કરવાનું કરી બેસે તેથી તેણે જ વણપૂછ્યે પોતાની ભૂલનો એકરાર કર્યો અને કહ્યું : “કવિ, રાજાએ સામા ચાલીને તમને શોધી કાઢ્યા છે. તમારા વિયોગથી તેમની વ્યાકુળતાનો પાર નથી. તેમણે અભયવચન પણ આપ્યું છે; તો હવે શીદ સંતાઓ છો?”

પણ કાલિદાસનો નિશ્ચય ફરે તેમ ન હતું. “ચનાર વસ્તુ થઈ ગઈ. પણ મારે તો પ્રાણાન્તે રાજાને મોં દેખાડવું નથી. તું નહિ ખોલે તો રાજા દ્વાર તોડીને અંદર આવશે. તે પહેલાં આ ખડ્ગ વડે મારો શિરચ્છેદ કર કે, જેથી મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ ન થાય.”

પણ આખરે તો તે સ્ત્રી જીત હતી. તેની લીંમત ક્યાંથી ચાલે? કવિએ પલકવારમાં નિર્ણય કરી લીધો. વેશ્યા તેનો હાથ પકડી રોકે તે પહેલાં તો પોતાને જ હાથે તેણે તલવાર વડે પોતાનું માથું કાપી નાખ્યું. વેશ્યાએ ગંભીરપણે ચીસ પાડી બારણું ખોલી નાખ્યું. બહાર હલાં હલાં રાજાએ બંને વચ્ચેનો સંવાદ સાંભળ્યો હતો. અંદરનું દૃશ્ય જોતાં તેની આંખો ફાટી ગઈ. કવિના જીવનનો આવો કરુણ અંતિમ આવવાનું પોતે કારણ બન્યો એ વિચારે રાજાના હૃદયમાં પશ્ચાત્તાપનો કદિય ન બુઝાય તેવો હતાશન પ્રગટાવ્યો. કવિનો પ્રેમ અને પ્રતિજ્ઞા તેની આંખ સામે તરવરવા લાગ્યાં. મિત્રહત્યા અને અભયવચનનું નિમિત્ત બન્યા પછી હવે શું મોં લઈને જીવવું? કાલિદાસ

હવે કદિયે નહિ મળે ? તો પછી જીવીને શું કરવું ? આમ મનોમંથન કરતાં કરતાં રાજાએ પોતાના પ્રાણ ત્યજવાનો નિરધાર કર્યો. આવેશમાં આવી તેણે પોતાના જ શિર ઉપર સમશેર ઉગામી.

“હાં, હાં.” કહી કાઠએ રાજાનો હાથ પકડી લીધો. રાજાએ જોતું તો કાલિદાસની ઈષ્ટ દેવી સાક્ષાત્ સરસ્વતી તેનો પ્રયત્ન વિક્કલ કરી રહ્યાં હતાં. “ભોજ, શા માટે આયુષ્ય ખૂટ્યા વિના મરવા તૈયાર થયો છે ? તારા ઉપર હું પ્રસન્ન થઈ છું. માગ માગ તે આપું.” દેવીએ સાન્ત્વનના સ્વરે કહ્યું.

“મા, આપના અનન્ય ઉપાસક અને મારા પરમ મિત્ર કાલિદાસને પુનર્જીવન આપો.” રાજાએ તલવાર ફેંકી દઈ હાથ જોડી માગ્યું.

“પણ તેનું આયુષ્ય તો પૂરું થઈ ગયું છે. હવે તો પોતાના આયુષ્યમાંથી કાઢી તેને આયુષ્ય આપે તો જાને.” દેવીએ મુશ્કેલી જતાવી.

“ભલે, મારું અર્ધું આયુષ્ય હું તેને આપું છું.” ભોજ આશાભેર કહ્યું.

“તારા આયુષ્યનાં અવશેષ માત્ર પાંચ જ મહીના છે.” દેવીએ રાજાનું પાણી માપ્યું.

“વાંધો નહિ. પણ કવિને જીવાડો.” રાજા અધીર બન્યો.

“તથાસ્તુ ! કવિનું મસ્તક ધડ સાથે જોડી દે.” દેવીએ હાથ લેગાવી આશીર્વાદ આપ્યો. અને જાણે જાંઘમાંથી આળસ મરડી જઈતો હાથ તેમ કવિ ખેંચી લીધો. જાને મિત્રા ભગવતી ભારતીને ચરણે નમ્યા. દેવીનું દર્શન થતાં કવિ સઘળો પ્રકાર સમજી ગયો. આયુષ્યનાં દાન દેનાર રાજાને ભેટતાં તેની આંખ ભાંભી થઈ. રાજા નહિ પણ મૌનની ગૂઢ વાણી વડે જાનેની હૃદયવીણાના તાર એક સાથે ઝણઝણી જાડ્યા. દેવોને પણ દુર્લભ એવું મિત્રસ્નેહનું દરશ દેખીને દેવી અંતર્ધાન થયાં.

શેષ જીવનમાં પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણપણે પ્રયત્નો કરતાં કરતાં બંને મિત્રોએ એકી સાથે છેલ્લી આંખો મીંચી. જીવનમાં તેમજ મૃત્યુમાં તેમની મૈત્રી અનૂદ રહી. મૃત્યુને પણ તેની આગળ માથું નમાવવું પડ્યું.

(૨)

કાલિદાસના અવસાન વિષે બીજી પણ દંતકથાઓ પ્રચલિત છે. કહે છે કે, વેશ્યાએ કવિ પાસે ઉત્તરાર્ધ રચાવી લઈ તેનું ખૂન કર્યું કે જેથી તેના ખરા કર્તૃત્વનો ભેદ કાંઈ ન જાણે. પણ શ્લોકમાંના 'જાલે' સંબોધને બધો ભેદ ખોલી નાખ્યો. વેશ્યાએ ખૂન કબુલ કર્યું. રાજાએ કવિને અગ્નિસંસ્કાર કરાવ્યો અને મિત્રના મરણનો શોક સહન ન થવાથી પોતે પણ તેની ચિતામાં પડી પ્રાણત્યાગ કર્યો.

બીજી એક આવા જ મતલબની કથામાં ભાજને બદલે જાનકા હરણમ્ નાટકના કર્તા લંકાના રાજા કુમારદાસનો ઉલ્લેખ આવે છે. કુમારદાસ કાલિદાસનો અનન્ય ભક્ત હતો. ત્યારે લંકા અને હિન્દ વચ્ચે વ્યાપાર ઉપરાન્ત ધર્મ અને જગન્ન્યાયકાર જેવા સજીવ સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક સંબંધો હતા. તે કાળનું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાહિત્ય તથા 'લંકાની લાડી ને ઘોઘાનો વર'ની કહેવત આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે.

કાલિદાસનું મરણ લંકામાં રાજા કુમારદાસની વેશ્યાને ઘેર થયાનું તેરમા સદીમાં લખાયેલો સિંહાલી ગ્રંથ 'ખૂળવલી' તેમજ સોળમા શતકમાં રચાયેલો દંતકથાસંગ્રહ 'પૈરાકુલસરિતા' જણાવે છે. છેલ્લા પુસ્તકમાંના નીચેના શ્લોકમાં આ આખી યે ઘટનાનો નીચેડ મળી આવે છે:

एजर किवियर पिनिन जानका हरणम् महकवूबन्दि ।

कुमरदस रद्द कालिदास नम् किबन्दु हर दिव दिविपिदि ॥

જનકીહરણ અને બીજાં મહાકાવ્યો સહેલાઈથી રચી અમર કાર્તિ રજાનાર કુમારદાસે કવિશ્રેષ્ઠ કાલિદાસની પાછળ પોતાનો દેહ લાંબી દીધો.

મૌર્યવંશના મુદ્ગલાયનનો પુત્ર કુમારદાસ પિતાની પછી લંકાની શાહાએ ખેડા. મૌદ્ધર્મ પ્રવર્તક દેવાનાં પ્રિય સમ્રાટ અશોકનો એ

વંશજ હતો. અશોકનાં પુત્ર અને પુત્રી ઓધિસત્ત્વ વટવક્ષની શાખા સાથે બૌદ્ધધર્મનો પ્રચાર કરવા લંકામાં ગયાં હતાં. કુમારદાસ પણ બૌદ્ધધર્મી હતો અને તેણે આર્યાવર્તમાં આવેલાં પ્રાચીન બૌદ્ધતીર્થોની યાત્રા કરી તે દરમ્યાન અનેક સંસ્કૃત કાવ્યગ્રન્થોની નકલો તેણે ઉતારાવી લીધી હતી. કાલિદાસના રઘુવંશનો તો તે આશક હતો અને તેના અનુકરણમાં તેણે જનકીહરણ રચ્યું છે.

‘સૂક્તિમુક્તાવલિ’માં જણાવેલું તેની લાક્ષણિક ઢબે કહે છે:

જાનકાંહરણં કર્તુ રઘુવંશં સ્થિતે મતિ ।

કવિ કુમારદાસથ રાવણથ ચદિ કમઃ ॥

રઘુનો વંશ હયાત હોવા છતાં જનકીનું હરણ કરવાને કાણુ સમર્થ હોય ? રાવણુ. અને ‘રઘુવંશ’ મહાકાવ્ય મોજુદ હોવા છતાં ‘જનકી હરણ’ કાવ્ય રચવાની હામ કાણુ ભીડે ? કુમારદાસ.

આ કુમારદાસને સમસ્યાઓ પૂછવાનો શોખ હતો. લંકાના મુખસિદ્ધ મહાન આરામ સપ્તઓધિવટ પાસેના માતર-મહાતીર્થનામક સ્થળમાં એક સ્વરૂપવતી વેશ્યાને ત્યાં તે રોજ જતો. એક વાર તેણે વેશ્યાના ઘરની બાંતે ‘કમલે કમલોત્પત્તિઃ’ વાળો શ્લોકાર્ધ લખ્યો અને તેનું ઉત્તરાર્ધ રચી જાવનારને ભારે ઇનામ આપવામાં આવશે એવી દાંડી પીટાવી. ઓચિંતો આર્યાવર્તમાંથી કાલિદાસ ફરતો ફરતો અહીં આવી ચઢ્યો. તેને તો રાજ્યએ કરેલી ઇનામની જાહેરાતની કશી ખબરેય ન હતી. પણુ ફક્ત વેશ્યાને ખૂશ કરવાને તેણે તેનું ઉત્તરાર્ધ રચીને નીચે લખ્યું. ઇનામ લેવાના લોભથી વેશ્યાએ આ પરદેશી પ્રવાસીને પરલોક પહોંચાડી દીધો. પછી તો તેનું પાપ પ્રગટ થયું ને કવિની ચિતા ખડકી તેમાં રાગ્યે પણુ ઝંપલાવ્યું. આમ કાશ્મીરમાં જન્મેલો કવિ લંકાની માટીમાં મળી ગયો.

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत् ॥

સૌને સુખ હજી નિત્યે, નીરોગી સઘળાં હજી,
પામજી શ્રેયને સર્વે, દુઃખ ના કોઈ દેખશે.

કાલે વર્ષતુ પર્જન્યઃ પૃથિવી સસ્યશાલિની ।
દેશોઽયં ક્ષોભરાહિતો માનવાઃ સન્તુ નિર્ભયાઃ ॥

યથાકાળે હજી વર્ષા, ધાન્યથી ધરણી લયો,
દેશ હો ક્ષોભથી મુક્ત, માનવી ભયમુક્ત હો.

